

[સર્વ લક્ષ લેખકને સ્વાર્ધાન]

પહેલી આવૃત્તિ • ૧૯૫૬

કિંમત : ૬-૦-૦

પ્રકાશક :

શબુલાલ જગશીભાઈ શાહ,
ગૂર્જર મંથરણ કાર્યાલય,
ગાંધી રસ્તો • અમદાવાદ,

મુદ્રક :

સોમાભાઈ દેસાઈ
મણિ મુદ્રણાલય
ટાવર પાસે • નવસારી

स्वर्गरथ पूज्य पिताश्रीने !

જાણી-વીકાર

પ્રસ્તુત ય યના પ્રકાશન અંગે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ
આર્થિક સહાય આપી છે, તે બદલ હું મુંબઈ
યુનિવર્સિટીના હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

ધી. ૬૧૦

સર્વાંગીણ સંશોધન અને સમાલોચના

લગભગ દોઢ વર્ષ પહેલાં આખો લખાણ નિમધ મે શ્રી ધીરુભાઈ પાસેથી સાબળેયો ત્યારે મારા ઉપર મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીની અસાધારણ શક્તિ વિશે બહુ જીડી છાપ પડેલી અને એ નિમધની સરાંગીણ સંશોધનદષ્ટિ તથા તત્ત્વ મમાલોચના વિશે પણ બહુ આદર જીવળેનો પરંતુ તે વખતે મારે કાર્થ પ્રાસ્તાનિક રૂપે લખ્યું છે એવો કાર્થ ચોક્કસ ખ્યાન હતો જ નહીં મે જે લખેનો આખો નિમધ સાબળેન, તેનું લગભગ અર્ધ પરિભાણ પ્રસ્તુત મુક્તિ ભાગમાં આવે છે મૂળ નિમધમાં જે મ દિવેદીના જીવનને પ્રશંસા ભાગ હતો તે પ્રસ્તુત મુદ્દલમાંથી બાજાત રાખવામાં આવ્યો છે એને લીધે પ્રસ્તુત નિમધનું કદ બહુ વધતું નથી અને માન સાહિત્યિક જીવન પૂરતી સમગ્ર ચચા આવી જાય છે આથી વાચક વર્ગને એન્સાથે બોજા જેવું નહીં લાગે અને વધારે સભવ એવા છે કે મણિલાલની સાહિત્યિક કૃતિઓ વિશે વાચ્યા પગી લોકોના મનમાં તેમના જીવન વિશે પણ જીડી જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે આ દષ્ટિએ જોના પ્રસ્તુત નિમધ પ્રમાણપેત જ લેખાય

થોડાક વર્ષો થયા ગુજરાતમાં એક પ્રયાશ થઈ છે, જે વધારી લેવા જેવી છે તે પ્રયાશ એમ્ને પીએચ ડી ના નિમધ વાસ્તે અર્વાચીન યુગના મર્ધને કાર્થ વિશિષ્ટ માસરને પસંદ કરવા તે મણિલાલ મર્ધ શતાબ્દીના ગુજરાતી વિશિષ્ટ સાક્ષરમાં મર્ધન્ય ચ્યાન મોગવરાની મોગ્યતા ધરાવે છે એટલે મણિલાલને લઈ મર્ધ પીએચ ડી કરવા મર્ધ તે એ બહુ ઉચિત જ ગણાયુ જેમ્ધ એ શ્રીયુત ધીરુભાઈએ આજથી અગિયાર વર્ષ પહેલાં મણિલાલ વિશે નિમધ લખ્યાનો વિચાર કર્યો અને કામ શરૂ કર્યું બહુશ્રુત અને વિશદદષ્ટિસપનત્વ રામનાગયલા વિ પાસક એમના માર્ગદર્શક હતા વિષય અને માર્ગદર્શકનો ખરેખર સુમેગ ગણાય તેમાં શ્રીયુત ધીરુભાઈએ નવ વર્ષની સતત તપચ્યાનો

ઉમેગ કર્યો એટલે એ યોગ બહુ સુભગ નીવડ્યો. પ્રસ્તુત નિબંધ એ સુભગ યોગનું જ પરિણામ છે.

હું મારી શક્તિ, સમજ અને સમયની મર્યાદા જાણવા છતાં પ્રાર્થનાવિદ્દે રૂપે કાર્ષિક લખવા પ્રેરણો છું તે જે દૃષ્ટિએ: એક તો મજિસાસના આદિત્યનું અને કાર્યનું પ્રસ્તુત નિબંધ દ્વારા જે પરિચીતન થયું તે દ્વારા મજિસાસની અસાધારણ પ્રવિઘ્ના અને શક્તિની મારા ઉપર જોડી જાય પડી. અને બીજું, શ્રી ધીરુભાઈએ નિબંધ લખવા પાછળ જે વાચન, ચિંતન અને વિચરને પૂરો ન્યાય આપવા ખાતર શક્તિ અને સમયની પરવા કર્યા વિના છૂટીછવાઈ વિખરાયેલી પ્રાપ્ત સામગ્રીને મેળવવા, તેમજ સર્વથા અપ્રાપ્ય જેની સામગ્રીને શોધી તેનો ઉપયોગ કરવા જહેમન લીધી છે, તેની પણ મારા ઉપર જોડી જાય પડી છે.

અધ્યયન, મનન-ચિંતન, તુલના, સંબંધ ધરાવતી સામગ્રી જે મળતી હોય તેનો ઉપયોગ અને અપ્રાપ્ય હોય તેની શોધ કરવી, ઈત્યાદિ અનેક અંગે સંગોધનકાર્યમાં આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત નિબંધ સાંગોપાંગ વાંચતાં કોઈપણ વિચારકને એ દદ પ્રતીતિ થયા વિના નહીં રહે કે નિબંધના લેખકે સંશોધનને સર્વાંગીણ બનાવવામાં કદી ક્યાય રાખી નથી. પ્રત્યેક વિષયને લગતી કૃતિઓની તુલના અને પરીક્ષા કરતી વખતે લેખકે તેની મૂલવણીમાં કેટલી તટસ્થતા વાપરી છે એનો પણ ખ્યાલ વાચકને મૂળ નિબંધ અને રચણે રચણે કરેલાં ટિપ્પણો ઉપરથી આવ્યા વિના નહીં રહે.

મજિસાસને યથાર્થ સમજવા માટે તો આ આખો નિબંધ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવો. જોઈએ. મયા સૈકાના એ અસાધારણ વિદ્વાન, બહુશ્રદ્ધા તેમજ અનેક વિષયોમાં સ્વતંત્ર વિદ્વાર કરનાર એક સાક્ષર હતા. તેમ છતાં, ગણ્યાગાંક્યા વિદ્વાનો સિવાય એમને વિશે લોકો બહુ ઓછું જાણે છે. એવી સ્થિતિમાં એમનો પૂરો અને યથાર્થ પરિચય કરાવવો / પ્રસ્તુત નિબંધ વિદ્વાનો ઉપરાંત સાધારણ જિજ્ઞાસુ વર્ગને પણ બહુ

ઉપયોગી થશે એ વિશે મને શંકા નથી. જો આપણે આપણા વિચારક અને લેખક વર્ગનો સાચો અને સ્પષ્ટ ઇતિહાસ સાચવી રાખવો હોય, તેમજ તેમાંથી ઐરણ્ય મેળવી નવી પેઢીએ પ્રગતિ કરી હોય, તો જરૂરું છે કે કોઈ અભ્યાસી તે તે વ્યક્તિ વિશે પૂરું નિરૂપણ કરે. પ્રસ્તુત નિમિષ એવા ઇતિહાસની એક સાચી કડી બની રહે છે તેથી આવકાર-પાત્ર છે.

પ્રસ્તુત નિમિષમાં સાત પ્રકરણો છે. પહેલું પ્રકરણ સંસ્કાર-પીઠિકા, બીજું ધર્મતત્ત્વચર્ચા, ત્રીજું સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણને લગતું, ચોથું સાહિત્યકૃતિઓને લગતું, પાંચમું ગદ્યલેખીને લગતું, છઠ્ઠું કવિતા વિશેનું અને સાતમું ઉપસંહાર.

ઓગણીસમા સદીના પ્રારંભથી તેના અંત સુધીમાં આખા દેશમાં અને ખાસ કરી ગુજરાતમાં જે પૂર્વ-પશ્ચિમના યોગે નવાજનાનો સંઘર્ષ ચાલ્યો, તેનું સંસ્કારપીઠિકામાં સંક્ષિપ્ત છતાં સચોટાંગ નિરૂપણ છે. એક વર્ગ દેશમાં એવો હતો, જે શિક્ષણ, સમાજ, સાહિત્ય, ભાષા, રાજ્ય બધાં ક્ષેત્રે પશ્ચિમની શક્તિઓ અને તેજસ્વિતાથી અંગઠિ પાશ્વર્ય સંસ્કારોનો અનન્ય ભક્ત થયેલો, ત્યારે બીજો વર્ગ તેથી સાવ જુદી વૃત્તિ સેવતો. તે વર્ગ એવો રૂઢિચુસ્ત કે જાણે પશ્ચિમમાંથી કોઈ લેવા જેવું છે જ નહીં અને જે ચાલુ આવે છે તેને જ વળગી રહેવું. પરંતુ ત્રીજો વર્ગ-ભલે તે નાનો હોય છતાં-એવો હતો, જે એમ માનતો કે પશ્ચિમમાંથી ધણું લેવા જેવું છે. તે લીધા વિના ભારતીય સંસ્કૃતિ વધારે ઉદાત્ત બની પણ નહીં શકે. ત્રીજો વર્ગ, તે વર્ગ બીડી દૃષ્ટિથી એ પણ જોઈ શકતો કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને આંધળિયાં કરી ચીતરા અને પચાવવા એમાં ખૂબ જોખમ છે. તે વર્ગ પોતાના હજારો વર્ષના સાંસ્કૃતિક વારસાનું ખરું મહત્ત્વ સમજતો. તેથી તે વારસાના મૂલ્યવાન અને સ્થાયી અંશોને કોઈ પણ રીતે આંધ ન આવે એવી રીતે, પણ નવા જમાનામાં ઊભા રહેવા માટે જે ખૂટતું દેખાય તેની પૂર્તિ અથે,

પાશ્ચાત્ય સંસ્કારપ્રવાહમાંથી જલ્દી જ લેવા તૈયાર હતો. મહિનાવા આ ત્રીજા વર્ગના વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિ હતા. એક તો એમણે ભારતીય પ્રાચીન-તમ સાહિત્યનો મીઠો પચિયય કર્યો હતો એ સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓની ગુણગતિઓ પણ એમને લાગ હતી. અને એમની પ્રતિભા એ જોઈ શકતી કે ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કારશાસ્ત્રમાં શું શું થયેલી તત્ત્વ છે, તેથી એમણે પોતાનું જીવનકાર્ય નક્કી કર્યા પૂર્ણ વિચાર કરી લીધો અને તે પ્રમાણે આખું જીવન જગા પણ પીઠેલું જ્યાં વિના વ્યતીત કર્યું. પોતે સ્ત્રીકાર્ય જીવનકાર્યની સિદ્ધિ અર્થે એમણે પોતાના અપ કહી શકાય એના આયુષ્ય દરમિયાન એટલા જવા ગિર્યો અને કોઈ એકાં છે કે તેનો વિચાર કરતા માગ જેવા માણસ તો આનો બની જાય છે

મહિનાવાને ન હતી શારીરિક સ્વચ્છતા, કે ન હતી કોઈ મિત્ર અને સાતિજનની કશી અનુગ્રહતા એટલું જ નહીં, તેમને પ્રમાણમાં આર્થિક સંક્રામણ પણ હતી જ પોતાના સ્વમાની અને કોઈની ખુશામત ન કરવાના મુક્ત વનખતે લીધે ત્યાં ત્યાં માર્ગ મોકળો કરવાનું પણ તેમને માટે સરળ ન હતું એવી અકલ્પ્ય અગવડો અને મુશ્કેલીઓ વચ્ચે એ વ્યક્તિએ લગભગ પદર વર્ષ જેટલા માર્ગમાં સાહિત્ય અને જીવનને સ્પર્શતા નધા જ પ્રદેશોને આવડે તેનું ગળતર લખાણ — અને તે પણ મોંઘિલ — કર્યું તેની રક્તિ અને પ્રતિભા કેટલી હદે એનું તો માન અનુમાન જ કરવાનું રહે છે કદાચ આ જ અભિપ્રાયથી શ્રી આનંદશંકર પ્રવ જેવા પરિમતવાની નિદાને તેમને વિને અનુભાવ દર્શાવેનો અને પ્રશસાપુષ્પો વર્ષાવર્ષા સંસ્કાર-પીઠિકામાં પૂર્વ-પાશ્વરના સંઘર્ષ લીધે કોઈ થયેલી પરિસ્થિતિ અને તેમાંથી મહિનાવા જેવાને કેવી રીતે ઉદ્ધવ થયો એ વસ્તુ ચોક્કસ રીતે ચર્ચામાં આવી છે એ ચર્ચામાં ઓગણીસમા સંક્રાંતિ પશ્ચિમ ભારતના સાંસ્કારિક ઇતિહાસની બધી ફીડીઓ જેવા મળે છે ઓગણીસમા સંક્રાંતિ તાદરશ ચિત્ર જેવા ઇચ્છે તેના કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને માટે આ સંક્રાંતિ પૂરતી છે

ખીજા પ્રકરણમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા મહિલાલના લેખો,
 પુસ્તકો આદિને લઈ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘અધ્યાસ’ નામની
 લેખમાળા, ‘સિદ્ધાંતસાર’ નામનું સ્વતંત્ર પુસ્તક, ‘પ્રણવિનિગમ’ નામક
 સ્વતંત્ર પુસ્તક અને ‘ગીતા’નો સમાખ્ય અનુવાદ છતાંદિ તેમની બધી
 જ પ્રાપ્ય કૃતિઓને લઈ લેખકે વિચારણા કરેલી છે. આ વિચારણા કરતી
 વખતે જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર આ દેશના તેમજ પરદેશના
 વિદ્વાનોની કૃતિઓ સાથે તુલના પણ કરવામાં આવી છે. એ તુલના કરતાં
 કોઈ પણ સ્થળે મહિલાલ વિશે અત્યુક્તિ કરવામાં નથી આવી અને
 છતાં મહિલાલનું ધર્મ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન વિશે મૌલિક દર્શિબિંદુ શું હતું
 તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. મહિલાલની મુખ્ય દષ્ટિ અભેદલક્ષી
હતી. તે કેવલસલાદૈતને પારમાર્થિક સત્યરૂપે સ્વીકારી તેનો વ્યવહારના
દરેક ક્ષેત્રમાં કઈ રીતે રિનિયોગ કરવો એ લાવનાથી બધું લખના—
 વિચારતા. તેમની અદ્વૈત વિશેની સ્થિર ધારણાને લીધે થણા વ્યવહારો
 અને ઉપરછબી દષ્ટિ ધરાવનારા લોકોને તેઓ અગમ્ય જેવા લાગતા.
 છતાં તેમણે પોતાનું વક્તવ્ય સુક્તિ, શાસ્ત્ર અને અનુભવને આધારે
 સ્પષ્ટ કરવામાં કયાશ રાખી નથી એમ તેમનાં લખાણો વાંચનાં આજે
 પણ લાગે છે. આચાર્ય ધ્રુવ ચાલુ સૈકાના ગુજરાતી સાક્ષરોમાં શિરોમણિ
 છે. પણ તેમનાં લખાણોમાંની ધર્મ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન વિશેની ઘણી વિચાર-
 ÷ણાઓની પૂર્વપીઠિકા મહિલાલનાં લખાણોમાં મળી રહે છે. એમ
 કહી શકાય કે મહિલાલે ચર્ચેલા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દાઓને આનંદ-
રાંકરભાઈએ પ્રસન્ન શૈલીએ વધારે સ્પષ્ટ કર્યા અને વિકસાવ્યા. નિરૂપના
લેખકે મહિલાલની આ શક્તિ પારખી તેમની નદિષપક કૃતિઓનું સમા-
લોચન કર્યું છે અને જ્યાં મહિલાલના નિરૂપણમાં કે વિચારમાં કોઈ
ક્ષતિ દેખાઈ ત્યાં તે દર્શાવ્યું પણ છે. (દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૦૫ પરની
કાંત-મહિલાલ-વિવાહની સમાલોચના. એ જ રીતે સમગ્રભાઈ સાથેના
વિવાહમાં મહિલાલના પ્રાર્થના-વિષયક દર્શિબિંદુની ટીકા; જુઓ પૃ.
 ૧૨૫-૧૨૯.)

આ જ પ્રકરણમાં શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ અને દવિ કાંત જેવા સાથે યથેચ્છી મળિણાણની લાંબી ચર્ચાઓના ઉપર પણ નિબંધરૂપે પૂરો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ કામગીરી બજાવવાં જતાં લેખકને અનેક જૂની કાંઈલો સાંગોપાંગ ઉપસાવવી પડી છે. રમણભાઈ જેવા પ્રખર સાહિત્યિક અને કુશળ વકીલ સાથેની વર્ગ લગી આલેશી ચર્ચામાં શું તથ્ય છે તે લેખકે નિબંધમાં તરત્તપણે નાગવી બતાવ્યું છે. (જુઓ પૃ. ૧૩૩-૧૩૫) શ્રી સંજ્ઞનામે મુગધ મુનિવર્સિટીમાં આપેલ વ્યાખ્યાનમાં રમણભાઈ અને મળિણાણની 'અંદાજ' તરીકેની તુલના કરતાં જે ભ્રમ જામો કર્યો છે તેનું નિરસન પ્રસ્તુત નિબંધમાં કીક કીક દલીલથી કરવામાં આવ્યું છે, અને જાણે, શ્રી સંજ્ઞનાની કેટલીક ટીકાનો સ્વીકાર પણ કર્યો છે, જે સમાલોચનાનું સમતોલપણ સૂચવે છે. (જુઓ પૃ. ૧૩૬-૧૪૧).

વળી એ જ પ્રકરણમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ અને આનંદશંકર સાથે મળિણાણની ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તુલના પણ કરવામાં આવી છે, જે પરથી મળિણાણનું ધર્મ અને તત્ત્વચિંતનના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી વિચારક તરીકે શું સ્થાન છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૧૪૩-૧૫૨)

સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણ જેવા વિષયોમાં પણ મળિણાણ અવ્યાહત ગતિએ વિચારે છે અને લખે છે. એ વિશેનાં તેમનાં 'પૂર્વ અને પશ્ચિમ', 'નારીપ્રનિશ્ઠ', 'મુદ્દર્શન ગદ્યાવલિ' માંના લેખો આદિ બધાં જ લખાણો લઈ લેખકે તે તે ક્ષેત્રમાં મળિણાણની કેવી દૃષ્ટિ હતી અને તેઓ સમાજ, શિક્ષણ કે રાજકારણમાં શું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છતા તે બધું લાગતાવળગતા વિચારક અને ચાતુ પ્રણાલીઓ સાથે તુલના કરી દર્શાવ્યું છે. તે કાળે કોઈ વિશિષ્ટ સાક્ષર સીધી રીતે રાજકારણની ચર્ચા ભાગ્યે જ કરતો. ત્યારે મળિણાણ એ વિશે પોતાની ચોક્કસ દૃષ્ટિ નિર્ભયપણે રજૂ કરે છે, એ જાણતાં જ એમ થઈ આવે છે કે રાજગતે માત્ર સામાજિક સુધારકોને જ જન્મ નથી આપ્યો; પણ એણે ગઈ

સદીના રાજકીય દૃષ્ટિએ દખાગેલ સાક્ષર વર્ગમાં પણ એક તેજસ્વી મૂર્તિ જન્મી છે.

પ્રકરણ ચોથામાં સાહિત્યકૃતિઓની સમાલોચના છે તેમાં મણિલાલનાં નાટક, નવલકથા, આત્મચરિત્ર, નિબંધો વિવેચનલેખો, સંશોધન, ભાષાનર-સંપાદન આદિ સાહિત્યની વિગતે અને મુક્ત મને ચર્ચા કરી છે. 'કાન્તા' નાટક વિશેની ચર્ચા બે બાબતો તરફ ખાસ ધ્યાન બેઝે છે. એક તો નવવસત્રમે 'કાન્તા' નાટકની કચેરી દીક્રાનો જે સમર્થ જવાબ અપાયો છે તે (જુઓ પૃ. ૧૯૮-૨૦૧). અને બીજી એ કે 'કાન્તા' નાટક મુંબઈ ગુજરાતી નાટક કંપનીએ ભજવ્યું તે કેવું નીવડ્યું એની સાચી માહિતી તેના જનસાક્ષર વયોવૃદ્ધ સુપ્રસિદ્ધ નટ જયશંકરભાઈ (સુંદરી) પાસેથી મેળવી આપી છે તે (જુઓ પૃ. ૨૦૪). 'વૃસિંહાવતાર' નાટક એ જ કંપનીની માગણીથી રચાય અને ભજવાયું. તેણે પ્રેક્ષકો અને વિદ્વાનો ઉપર જે અસર કરેલી તેની યથાર્થ માહિતી પણ તે જ નાટક ભજવવામાં પ્રસન્ન ભાગ લેનાર શ્રી જયશંકરભાઈ એ પૂરી પાડી, એની પણ લેખકે નોંધ કરી છે, જે મહત્વની હોવાય. 'વૃસિંહાવતાર' અઘાપિ અપ્રકટ છે, પણ હવે થોડા જ વખતમાં પ્રકાશિત થશે અને રસિકો એની ગુણવત્તા પણ જોઈ શકશે. ➤

'ગુલામસિંહ'ની ચર્ચા લેખકે વિગતરૂપી કરેલી છે. ૨૧ નવસત્રમાં ત્રિવેદીએ એનું મૂલ્યાંકન કરવામાં જે ભૂલ કરેલી તે દર્શાવવા લોહી લિટનસિખિત મૂળ અંગ્રેજી નવલકથા 'એનોની'નાં અવતરણો લઈ 'ગુલામસિંહ'ના તે તે ભાગની સ્વચ્છિત્તર તુલના કરી છે. અને સાચી રીતે સાબિત કર્યું છે કે 'ગુલામસિંહ' જે કે ઉત્તમ અંગ્રેજી નવલકથા ઉપરથી લખાયો છે, પણ તે નથી અક્ષરશઃ અનુવાદ કે મોટે ભાગે અનુવાદ : પણ 'ગુલામસિંહ' એ એક સ્વતંત્ર રૂપાંતર છે. 'સરસ્વતી-ચંદ્ર'ના પ્રકાશન પહેલાં જ 'ગુલામસિંહ' કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ થયે જતો હતો. મણિલાલની નવલકથાકાર તરીકેની શક્તિ એમાં સ્પષ્ટ છે.

નિમગ્નતા મણિનાના આત્મચરિત્ર વિશે પણ દર્શાવે છે. આત્મચરિત્ર લખ્ય છતાં આજ લગી પૂરેપૂરું પ્રસિદ્ધ થયું નથી નિમગ્ન-લેખકે ઘણી જાહેરાત વર્ષ એ આપ્યું આત્મચરિત્ર જોઈ લીધું અને તે ઉપરથી પ્રભુત્વ નિમગ્નતા તે વિશે ચર્ચા કરી છે. મણિનાન પહેલા લખાણેન દુર્ગારામ અને નર્મદના આત્મચરિત્રો જાણીના છે પણ મણિ-નાનનું આત્મચરિત્ર તદ્દન જુદી જ પ્રકૃતિ છે એમાં સ્વતંત્ર ભાગભાગ પણ છે. લેખકે ગાંધીજીના આત્મચરિત્રના મુખ્યમતે મણિનાનનું આત્મચરિત્ર કેવું ગણાય તેની નિખાનસ ચર્ચા કરી છે.

મણિનાન એક સમર્થ નિમગ્નતરત્રી જાણીના છે એમણે લગભગ દોઢ હજાર પાના જેટલા નિમગ્ન લખ્યા છે એ નિમગ્નતાની પરીક્ષા લેખકે તટસ્થભાવે કરી છે અને નર્મદ, ગુણભાઈ, નગસિંહરાવ અને વડોદરા આદિ સાથે તુલના કરી તેની ગુણવત્તા પણ દર્શાવી છે.

મણિનાલે લગભગ ૨૪૦ જેટલા પુસ્તકોનું અવનોક્તન-વિવેચન કર્યું છે એ અવનોક્તન માત્ર ગ્રંથજ કે પહેલું પૂરું નહીં, પણ તે તે પુસ્તક બરાબર વાંચી સમજી તે વિશે પોતાને તત્ત્વપણે જે સૂચન-વ્યુત્પત્તિ તે સૂચન-વ્યુત્પત્તિ છે અને ઘણીવાર તેમણે પોતાના પ્રતિપક્ષી લેખકોના પુસ્તકો વિશે પણ જિજ્ઞાસુભાવે દર્શાવ્યો છે આ વસ્તુ લેખકે નિમગ્નતા ઉત્તમ રીતે રજૂ કરી છે (દા ત જુઓ પૃ ૨૫૬ પરનો 'અનુલેખ' વિશેનો ઉલ્લેખ).

ખીજા બધા કામો ઉપરાંત મણિનાના જે કામે મારું મન વધારે જાય છે તે કામ પાટણના જાડોરનું અવનોક્તન-સંશોધન મણિનાલે પહેલાં ટોડ, ફાઈન, છુ હર અને જાડોરકરે પાટણના જાડોર અવનોક્તન પણ તેમની પત્ની તરત જ મણિનાન એ કામગીરી હાથમાં લે છે ખીજા બધા કામો જોઈ સંગવડ અને નાદુરસ્ત તબિયત છતાં તેમણે લગભગ આઠ માસ લગી રાત અને દિવસ એકધારે જાડોરનું વ્યવસ્થિત કામ કર્યું જ્યારે કોઈ જાડોર ઉઘાડવા રાજી નહીં, અને

ઉપાડે તોય પૂરું જતાવે નહીં, જેસવાની જગ્યા પણ અધારી અને
 બેઝયાણી, વળી થોડા વખત માટે ભંડાર ઉપાડે તોય મકાને લિખ્ત
 પોથીઓ લઈ જવા આપે નહીં, નકલ કરનારની પણ પૂરી સગવડ નહીં
 ઇત્યાદિ અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમણે ૧૨ ભંડારોમાંના મળ્યા તેટલા
 ગ્રંથોનું પાનેપાનું જોઈ તેની મુદ્રાવાર વિગતે યાદી તૈયાર કરી. એટલું
 જ નહીં, પણ તે ઉપરથી સર સયાશરાવ પાસે તેમજે એક નિવેદન
 રજૂ કર્યું, જેમાં ગાયકવાડ સરકારે ભંડારોના ઉદ્ધાર વિશે શું શું કર્યું,
 ક્યા ક્યા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા, ક્યાં ક્યાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં અને
 ક્યા ક્યા ગ્રંથોનો માત્ર સાર પ્રગટ કરવો ઇત્યાદિ સૂચના હતી. એ
 સૂચનાને આધારે જ સર સયાશરાવે પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર અને ગાયકવાડ
 ઓરીએન્ટલ સીરીઝ એ બે પ્રતિષ્ઠા યાદ કરી, જે ઉત્તરોત્તર વિકસતી
 રહી છે. મણિલાલ માત્ર સૂચના કરીને જ ખેસી ન રહ્યા, પણ તેમણે
 જાતે જ એ કામ પ્રારંભ્યુ. તેના ફળરૂપે ‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’, ‘દ્વાઅથ’,
 ‘કુમારપાળયરિન’, ‘પદ્મનસમુચ્ચય’, ‘ભોજપ્રમથ’, ‘શ્રુતસારસ-
 મુદ્ધરણ’ આદિ ગ્રંથોનાં આધુનિક ગુજરાતીમાં સર્વપ્રથમ ભાષાંતર
 પ્રગટાવનાસદ્ પ્રસિદ્ધ થયાં અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાં-
 તર કરવાનો માર્ગ મોકલો થયો. મણિલાલે પોતાની સૂચનાને મૂળે રૂપ
 આપવા ‘પ્રમંથચિંતામણિ’ વગેરે ૧૬ ગ્રંથોનો સાર ગુજરાતીમાં
 લખી બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ જ રીતે તેમણે ભવમૂર્તિનાં ત્રણે
 નાટકોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યા, જેમાં ‘મહાવીરચરિત્ર’ અર્ધાંપિ
 અપ્રસિદ્ધ છે અને થોડું અધૂરું પણ છે. તેમણે અગ્રેજીમાં પણ અનેક
 ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અને સંપાદન કર્યા અને ‘રાજ્યોગ’ જેવો સ્વતંત્ર
 ગ્રંથ પણ લખ્યો. મણિલાલની આ કામગીરીનું નિદર્શન નિમંધમાં
 વિગતે છે અને જિજ્ઞાસુને પ્રેરણા પણ આપે છે.

મણિલાલે અગ્રેજીમાં લખાયેલ કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી પોતાની
 દબે તે તે વિષયમાં ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે અને
 તર્કશાસ્ત્ર તેજાન માનસશાસ્ત્રની પોતાના દાર્શનિક જ્ઞાનને આધારે નવી

પરિભાષાઓ પણ થોડા છે આ દૃષ્ટિએ તેમના ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ અને ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ એ ત્રયો ધરા ઉપરોગી છે

મહિનાવ સમર્થ ગદ્યશાસ્ત્રી તરીકે ઓળખીતા તો છે જ પણ તેમની ગદ્યશૈલીની ગુણવત્તા વિશે ગદ્યએ અઘાપિ વિગતે ચર્ચા-મમાનોચના નથી કરી, જે આ નિમધમા પહેલી જ વાર જોવા મળે છે આ ચર્ચા કરતા ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ અને દાકાગની ગદ્યશૈલીની વેગવત્તા કરતા મહિનાવની વેગવત્તા ફરી ચક્રિયાતી છે એ નરુચ્ચભાવે નિરૂપ્યુ છે મુનશીજીની વગવત્તા માથે પણ માણનાની વેગવત્તાની તુલના કરવામા આવી છે અને રેખક ગતાચુ ઠક મહિનાવની વેગવત્તામા જે હિડાણ અને પર્યેષત્તા છે, તે મુનશીજીના વખાણમા વેગ જા નથી દેખાતા

મહિનાવની સનદેશીય વિદ્યાવિહાર કરનાની શક્તિએ તેમને વખાણમા પ્રયોજવાની ભાષા વિશે પણ લખવા પ્રેર્યા છે તેમણે મહુ જ યથાર્થ ગીતે લેખકોના ચાર વર્ગ પાડી તેના સમકારીન જીવન રેખકા માથે ઉદાહરણો પણ આપ્યા છે અને પોતાને આદ્યશૈલ્ય હોય એવી મનમુખરામ જેવી વ્યક્તિની લેખનભાષા વિશે પણ નિર્ભય ટીકા કરી છે, જ્યારે પોતાના પ્રતિપક્ષી મનાતા રમણભાઈ જેવાની લેખનશૈલીને યથાર્થ પક્ષમા મૂની આપકારી છે (જુઓ પૃ ૩૦૧-૩૦૩)

મહિનાવ ચિતક હોવા ઉપગત દ્રષ્ટિ પણ હતા તેમણે પોતાનું કવિકર્મ જુદી જુદી રીતે અજમાવ્યુ છે તેમણે મેય દાણોમા લગ્નો લખ્યા છે, તો ગઝન રૂપે ફારૂમી શૈલીના કાવ્યો પણ ગ્રન્થા છે વળી તેમણે થોડાક વૃત્તમદ્ધ પદ્યો પણ આપ્યા છે

પ્રગતુત નિમધ તૈયાર કરવા માટે છાપા અને મુદ્રણ-દુર્લભ મંદકો પુસ્તકોનો તો લેખકે યથાસ્થાન ઉપયોગ ક્યો જ છે, પણ તેમણે નિમધ નિમિત્તે જે અગ્રાધ્ય સામગ્રી મેળવવા જહેમત લીધી છે તે સર્વોપનયાર્થના સંસિદ્ધને આગ્યે તેરી છે ધીરુભાઈએ મહિનાવની

હસ્તલિખિત સામગ્રી ન્યાં હોય ત્યાંથી મેળવવા બહુ યત્ન કરેલો. વડોદરાના શ્રી જગજ્ઞાનદાસ દયાળજી, જે મણિલાલના સમકાલીન હતા, તેમની પાસે 'રુસિંહાવતાર'ની મણિલાલના હસ્તાક્ષરની પોથી હતી, જે અન્યત્ર તદ્દન અપ્રાપ્ય હતી તે પોથી લેખકે ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરીને પણ ખરીદી અને વધારામાં છપાવી પણ દીધી. મણિલાલના પૌત્રને શ્રમપૂર્વક સમજતી. તેમને ત્યાં પડેલી અને જળરિતપ્રાય થયેલ મણિલાલનો મુદ્રિત-લિખિત સંગ્રહ મેળવ્યો. તેમાંથી મણિલાલની હસ્તાક્ષિપિત અનેક દુર્લભ ચીજો મળી, જેમાં તેમનો પુત્રવ્યવહાર, વસિયતનામું અને અનેક ગ્રંથો ઉપર તેમણે કરેલી નોંધો કે ટિપ્પણોનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે આપેલ અગ્રેજી વ્યાખ્યાનો જે માત્ર પોતા મારેજ છપાવેલ તેની અન્યત્ર સર્વથા અપ્રાપ્ય એવી નહોતી મળી; જેમકે 'ધ નેસેસીટી ઓફ અપીરીયુસ કલ્ચર', 'ધ ક્રોકટ્રીન ઓફ માયા' ઇત્યાદિ. આ આખો સંગ્રહ ગુ. વિ સભામાં સુરક્ષિત રહે તે દૃષ્ટિએ નિમંધલેખકે મણિલાલના પૌત્રને સમજતી ત્યાં મોકાવ્યો છે.

મણિલાલનું આત્મચરિત અમુક અંશે તો 'વસત'માં આનંદ-શંકરભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલું. પણ એ આત્મચરિત આખું પોતાની પાસે હોવા છતાં તેમણે સહેતુક પ્રસિદ્ધ નહીં કરેલું અને પોતાના વારસદારોને પ્રસિદ્ધ ન કરવાની સૂચના પણ કરેલી આ આખું આત્મચરિત મણિલાલની હસ્તાક્ષિપિતમાં છે. તે લેખકે પૂરેપૂરું જોયું અને તેનો પ્રગ્તુ નિમંધમા આવશ્યક ઉપયોગ કર્યો છે. સંશોધનકાર્યનાં રસ અને દૃષ્ટિ વિના ભાગ્યે જ કોઈ પરીક્ષાના નિમંધની તૈયારી કરતી વખતે આદરો શ્રમ લે અને સમય ખર્ચે.

‘કાંઈ લાખો નિરાશામાં અમર અમર આસા છપાઈ છે’ એ કાવ્ય ગુજરાતીઓની જીભે રમતું. અભારના સિતેમાયુગ પહેલાં તો ન્યાં ત્યાં એ ગવાતું સંભળાતું. એ કાવ્ય ગાંધીજીને એટલું બધું રુચેલું કે તેમણે એના ઉપર વિવેચન લખી આંકિકામાં હતા ત્યાંજે ‘ઈન્ડિયન

ઓપિનિયન' પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું. પરંતુ એ વિવેચનની નકલ દુર્લભ હતી, જે નિમંધલેખકે ગાંધીજીના પુત્ર શ્રી રામદાસભાઈ પાસેથી મેળવી તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એટલું જ નહીં, પણ એ દાંત્યની હસ્તલિખિત નકલ આત્મચરિત્રમાંથી ઉતારી લીધી અને અત્યાર લગી જે એનો અશુદ્ધ પાક ચાલ્યો આવ્યો તેનું શુદ્ધીકરણ પણ કર્યું, જે પ્રસ્તુત નિમંધના કવિનાવાળા પ્રકરણમાં આપેલ છે. આ શુદ્ધીકરણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. જેમકે, 'ઝડગનું નામ લે શોધી' એ અશુદ્ધ પાકને બદલે 'ઝડરનું જાતમ લે શોધી' એમ શુદ્ધ પાક છે.

આ ઉપરાંત અનેક ગ્રંથો જે તારીખોની ભૂલ હતી તે પણ નિમંધમાં સાધાર મુદ્રામાં મુકવામાં આવી છે. (દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૭૦, ૧૯૬, ૨૧૫).

આવી શ્રમપૂર્ણ કામગીરીનો ખ્યાલ પૂરો નિમંધ વાંચ્યા પછી જ આવી શકે. પરંતુ છેવટે એક બાબત કહેવી જોઈએ. અને તે એ કે જિજ્ઞાસુ કાંઈ નહીં તો નવમુ ઉપસંહાર પ્રકરણ વાંચે. એટલે નિમંધલેખક પોતાના વિષયને કેવો સમર્થ ન્યાય આપી શક્યા છે તેનો ખ્યાલ બાધી શકશે.

આખો નિમંધ એવો અખંડ પ્રવાહે વહેતો જાય છે કે નથી ક્યાંય ભાષાઅસહજતા દેખાતી કે નથી વિચારવુડી દેખાતી. આ રીતે પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ લખાયેલો આ નિમંધ આપણા સાહિત્યમાં એક વિશિષ્ટ કૃતિનો ઉમેરો કરે છે. અને પીએચ. ડી.ની ડીગ્રી માટે નિમંધ તૈયાર કરવા ઇચ્છનારને એક પ્રેરક રૂપ પણ બને છે.

સંગિતકુંજ, અમદાવાદ

મુખતાલ

-તા. ૨૩, નવેમ્બર ૧૯૫૫-

શ્રી ૧૬૩૩૦
શ્રી. મણિલાલ નવજીભાઈ દિવસી

પ્રાસ્તાવિક

મણિલાલ નળુભાઈ દિવેદીએ કવિ અને પંડિત, તત્ત્વ-વિદ્ અને ધર્મચિન્તક, નાટ્યકાર અને નિબંધકાર, વિવેચક અને અનુવાદક એમ અનેક સિદ્ધ સિદ્ધ સ્વરૂપે ગુજરાતી ભાષાની સેવા બજાવી છે. સંસ્કૃતના પ્રથમ પંક્તિના પંડિત અને ફિલસૂફ તરીકે તેઓ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન છેક ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા સુધી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. પંડિત યુગના એક અગ્રણી સાક્ષર તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેઓ કાયમનું સ્થાન પામ્યા છે. વળી, તેમના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ જોતાં સમન્વય છે કે તેઓ કેવળ વિદ્વંસોઅ લેખો લખીને ઇતિહાસવ્યતી માનનાર પંડિત, ફિલસૂફ કે સાક્ષર નહોતા લેખનકાર્ય દ્વારા પ્રજાને સ્વસંસ્કારનું જ્ઞાન કરાવનાર સક્રિય લોકનાયકની જવાબદારી પણ તેમણે બજાવી હતી. ખરું જોતાં, તેમની સાક્ષરતા કેવળ ગ્રંથકોમાં પરિબદ્ધ રહેવાને બદલે, ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તરફ વાળનાર સાંસ્કારિક આંદોલન રૂપે ગુજરાતભરમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.

મણિલાલની અદ્ય-પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ એટલે આ વિશિષ્ટ સંસ્કારરક્ષક બળના ઉદ્ભવ, વિકાસ અને પ્રભાવનું આતર-બાહ્ય વિલોકન-મૂલ્યાંકન * તેની સાથે, ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય, સમાજ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય એમ જીવનનાં સર્વ મુખ્ય ક્ષેત્રોને આવરી

* 'Estimation' માટે મણિલાલે ગુજરાતીમાં આ શબ્દ સૌથી પ્રથમ વાપર્યો છે તેમણે ધણેખરું 'વિલોકન-મૂલ્યાંકન' સાથેજ વાપર્યો છે.

લેતી, ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન પ્રવર્તેલી, ગુજરાતની—અને અમુક અંશે સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતની સંસ્કાર-પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. આ ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્-ભૂમિકાનું અવલોકન કર્યા વિના મણિલાલના જીવનકાર્યનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન થઈ શકે નહિ.

સાહિત્યનું પ્રભવ-સ્થાન જીવન છે. જીવનથી અતિરિક્ત એવો સાહિત્યનો વિચાર અશક્ય. આ દૃષ્ટિએ મણિલાલના સાહિત્યને સમજવા સારુ તેમના વ્યક્તિત્વને ઘડનારા મુખ્ય જીવન-પ્રસંગોનો ખ્યાલ લેવો આવશ્યક ગણાય. પરંતુ મણિલાલનું જીવન અનેક કારણોસર વિશિષ્ટ અભ્યાસ માગી લે તેવું છે. નિબંધના પ્રથમ ભાગરૂપ એ જીવનવૃત્તાંતનું અલાયદું પુસ્તક —‘મણિલાલ નળુભાઈ : જીવનરંગ’—હવે પછી પ્રગટ કરવાની ધારણા છે. અહીં તેમના સાહિત્ય અને સાંસ્કારિક કાર્યની સમાલોચના પૂરતો ભાગ જ લીધેલો છે.

૧૯૪૧ ના જૂન મહિનામાં મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ-માંથી બહલાઈને ગુજરાત કોલેજમાં આવ્યો ત્યારે પીએચ. ડી. ની ઉપાધિ માટે નિબંધ લખવાનો વિચાર કરેલો. પણ સંજોગવશાત ૧૯૪૪ સુધી તેને અંગે કશો નિર્ણય લઈ શકેલો નહીં. ૧૯૪૪ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સફળત મુઠ પ્રો. રામનારાયણ વિઠ્ઠાલ સાથે કોઈક પ્રસંગે વાત નીકળતાં મણિલાલ નળુભાઈ વિશે કશીક ચર્ચા થઈ. તે પરથી મને મણિલાલ નળુભાઈ વિશે નિબંધ લખવાની પ્રેરણા થઈ. શ્રી પાઠક સાહેબે મારા વિચારને અનુમોદન આપ્યું.

પછી તરત જ વિષયના અભ્યાસ અંગેની એક કાચી રૂપરેખા તૈયાર કરી. તેમાં મણિલાલ અને તેમના જમાનાને ઘડનારાં સાંસ્કારિક બળો, જીવન અને સાહિત્ય એમ ત્રણ

મુખ્ય વિભાગ પાડીને દરેક વિભાગને અંગે વાંચવાનાં પુસ્તકો તથા ચર્ચવાના મુદ્દાઓની નોંધ કરી. તે મુજબ સૌપ્રથમ ઓગણીસમી સદીના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરીને સંસ્કારપીઠિકાનું પ્રકરણ તૈયાર કર્યું.

પછી મણિલાલના જીવન વિશે પ્રગટ સામગ્રી જોઈ, લઈ ને નોંધો કરી. જીવનના થોડાક પ્રસંગો વાંચતાં જ તેમના ચરિત્રની સાહિત્યિક અને સાંસ્કારિક મૂલ્યવત્તા સમજાઈ. એટલે મણિલાલના જીવનનો સમગ્ર હેવાલ એકઠો કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ થઈ. તેને માટે સૌપ્રથમ સફળત પ્રાંધુવભાઈ દુવ પાસેથી મણિલાલની અપ્રગટ આત્મકથા પ્રયત્ન કરીને વાંચવા મેળવી. પછી મણિલાલના કુટુંબીઓ તેમજ સમકાલીન જ્ઞાતિજનો, સાક્ષરો ઇત્યાદિ પૈકી કેટલાકની મુલાકાતો લઈને અને કેટલાક સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવીને પણ ઠીક ઠીક હંકીકત મેળવી. જેમાં મણિલાલના પૌત્ર શ્રી રમણલાલ ઓચ્છવલાલ દિવેદી પાસેથી તેમનું વસિયતનામું અને પત્રવ્યવહાર મળ્યાં તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. આને અંગે નહિયાદ, વડોદરા, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ ફરવાનું પણ થયું. આમ ત્રણેક વર્ષના પ્રયત્નને અંતે એકઠી કરેલી માહિતી ઉપરથી મણિલાલનું શક્ય તેટલું પ્રમાણભૂત અને સુસંકલિત જીવનચિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મણિલાલના જીવનની હંકીકતની માફક તેમના અંગે એકઠા કરવાનું કાર્ય પણ કદસાધ્ય હતું. પોતે સ્વતંત્રપણે લખેલાં ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકો, સંસ્કૃતમાંથી કરેલા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી અનુવાદો, અંગ્રેજીમાંથી કરેલાં ગુજરાતી ભાષાંતર-રૂપાંતર અને સંશોધિત-સંપાદિત કૃતિઓ તેમના વિપુલ સાહિત્યની વિવિધતાનું નિદર્શન કરે છે. આ બધાં પુસ્તકો વેરવિખેર હાલતમાં મુંબઈથી ભાવનગર સુધીના પ્રદેશમાં ઘણુંખરું ગુપ્તપણે પથરાઈ રહેલાં હતાં. એ પુસ્તકોને એકઠાં કરવામાં પણ સમય

અને શક્તિનો સારો એવો વ્યય કરવો પડ્યો છે. અમુક પુસ્તકો અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યા સભાના ગ્રંથાલયમાંથી મળે, તો અમુક મુંબઈની ક્ષાર્ણસ ગુજરાતી સભામાંથી જડે, કેટલાંક પુસ્તક મણિલાલના પોતાના નડિયાદમાંના ગ્રંથસંગ્રહમાંથી મળી આવે, તો કેટલાંક વળી વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિરના પુસ્તકાલયમાંથી પ્રાપ્ત થાય, કોઈ વિરલ કૃતિ નડિયાદના અમુક સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થના ઘરમાંથી અચાનક હાથ લાગે, તો કોઈ વળી મણિલાલના શિષ્ય યા ભક્ત પાસેથી પ્રેમપૂર્વક ભેટ રૂપે મળે : આમ વિવિધ રીતે, વિવિધ સ્થળેથી અને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મણિલાલનું સાહિત્ય અભ્યાસાર્થે એકઠું કર્યું હતું. તેમાં પ્રગટ, અપ્રગટ અને અર્ધપ્રગટ મુલલ-દુર્લભ સર્વ સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે.

સાધનો એકઠાં કરવાની સાથે સાથે મણિલાલનાં તેમજ મણિલાલ વિશેનાં લખાણોનો અભ્યાસ ચાલુ હતો. તેને વિશેની નોંધો થતી જતી હતી. ગુજરાત વિદ્યા સભાના મકાનના લોંચરામાં ‘સુદર્શન’, ‘ત્રિયંવદા’, ‘જ્ઞાનમુધા’, ‘વસંત’, ‘સમાલોચક’ વગેરે પત્રોની ક્ષાર્ણ લેખ ઉથલાવી તેમાંથી મણિલાલનાં લખાણોની સમયાનુક્રમ અનુસાર શુદ્ધ યાદી તૈયાર કરી અને અઘાપિ ગ્રંથસ્થ ન થયાં હોય તેવાં લખાણોની પણ નોંધ કરી. આ કાર્યની ગોણ નીપજ રૂપે ‘મણિલાલની વિચારધારા’ તથા ‘મણિલાલના ત્રણ લેખો’ એ બે સંગ્રહો તૈયાર થયા.

ઉપરાંત, તેમના અન્ય વિદ્વાનો સાથે ચાલેલા વિવાદ ઇત્યાદિની પણ વિગતે નોંધ થતી હતી જ. તે પરથી છેવટે ધર્મ-તત્ત્વ, સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણ વિષયક લેખો, નાટક, નવલ, ચરિત્ર, નિબંધ, વિવેચન, સંશોધન, ભાષાંતર-સંપાદન, ગદ્યશૈલી, કવિતા એમ મણિલાલના અક્ષરકાર્યના પ્રત્યેક અંગની જુદી જુદી તેમજ અંતે સર્વગ્રાહી ઉપસંહારરૂપ સમાલોચના તૈયાર કરી.

જેમ જેમ લખાણ તૈયાર થતું તેમ તેમ શ્રી પાઠક સાહેબ પાસે વંચાતું. અને તેમની સાથે ચર્ચા કરતાં કરતાં જરૂર લાગે ત્યાં સુધારા થતા. છેવટે નિબંધ રજૂ કરવાનો સમય ભરાઈ જતાં, અમુક ભાગ તો રજૂ કરતી વખતે જ તેમને સંભળાવવાનું થતી શક્યું હતું. આમ, આરંભથી અંત લગી મું શ્રી પાઠક સાહેબની દોરવણીનો લાભ મને મળ્યો છે. તેઓ આજે આ પ્રકાશન ભેવા હયાત નથી તેથી અત્યંત દુઃખ થાય છે. તેમણે મમતા, સહૃદયતા અને નિખાલસતાથી ચર્ચા-વિચારણા કરીને આ કાર્યમાં મને જે સમર્થ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તેનો કયા શબ્દોમાં આભાર માનું તે સૂઝતું નથી એ જ દીતે મારા સ્નેહી અને મુરબી પ્રોં અનંતરાય શવાનો પશુ હું એટલો જ ઝણી છું. દિવસો સુધી કલાકો ગાળીને તેમણે આપો નિબંધ સાંભળી જઈને અનેક કીમતી સૂચનો આપ્યાં છે. મારા મિત્રો ડૉ. ભોળીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી અને ડૉ. પી. એન. રાવે પણ પ્રસ્તુત કાર્યને અંગે સલાહ-સૂચનો આપીને મને ઉપકૃત કર્યો છે.

આ પુસ્તકને પૂં પ્રણાયક પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીનો પ્રવેશક પ્રાપ્ત થયો તેને હું મારું મહાભાગ્ય સમજું છું. અનેક મહત્વનાં કાર્યોને અટકાવીને તેમણે દિવસો સુધી મારી સાથે બેસી આપો નિબંધ સાંભળ્યો, તેને વિશે અનેક નવીન સૂચનો આપ્યાં અને પ્રોત્સાહક પ્રવેશક લખી આપ્યો તે તેમના મારા પ્રત્યેના સૌજન્યસહજ સદ્ભાવનું પરિણામ છે. તેઓશ્રીનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું.

મણિલાલની અપ્રગટ આત્મકથાની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ સદ્ગત પ્રોં દુવભાઈ દુવ અને તેમના વારસોનો હું ખૂબ ઝણી છું. ‘નૃસિંહાવતાર’ નાટકની મણિલાલના

હસ્તાક્ષરની પ્રત મને શ્રી મૂળજીભાઈ પી. શાહ મારફતે સ્વં
જગજીવનદાસ દયાજી મોદી પાસેથી મળી છે. તે માટે હું તે
બંને સદ્ગૃહસ્થોનો ઘણો આભારી છું. મણિલાલનું વસિયતનામું
તમના પૌત્ર શ્રી રમણલાલ ઓચ્છવલાલ દિવેદીના સૌજન્યથી
મળ્યું છે. શ્રી રમણલાલે મારી આથે નહિયાદ આવીને બે દિવસ
ગાળી તેમના પિતામહનો ખાનગી પુસ્તક-સંગ્રહ બતાવી,
તેમાંથી અનેક દુષપ્રાપ્ય પુસ્તકો મુલત કરી દઈને તેમજ સ્વં
ફૂલચંદ્ર જં શાહ જેવા મણિલાલના સમકાલીન અને શ્રી પ્રાણુ-
શંકર કંથારિયા આદિ તેમના ભક્તોનો પરિચય કરાવી આપીને
મને આ કાર્યને અગે જે સહાય કરી છે તે અવિસ્મરણીય છે.
મારી સૂચના માન્ય રાખીને તેમણે વર્ષોથી પડી રહેલા અને
જર્જરિતપ્રાય થયેલા મણિલાલના પુસ્તકસંગ્રહને ગુજરાત વિદ્યા
સભાને સોંપી દીધો તે તેમની સહજ સાહિત્યપ્રીતિ અને પૂર્વજ-
ભક્તિનું અનુકરણીય દૃષ્ટાંત છે સદ્ગત કવિચિત્રકાર ફૂલચંદ્ર શાહ
બે કલાકની મુલાકાતમાં મણિલાલ-ખાળાશંકર વિશે કહેલી રસ-
ભરી વાતોનું પણ અહીં આદ્રેશાવે સ્મરણ કરું છું. ‘શિક્ષાશતક’
તથા ‘અમર આશા’ જેવી વિરલ પુસ્તિકાઓ આપવા બદલ
શ્રી પ્રાણુશંકર કંથારિયાનો, ગાંધીજીનું ‘અમર આશા’ વિશેનું
મહત્વનું વિવેચન ‘નીતિનાં કાવ્ય’ નામના ફૂલચંદ્ર પુસ્તક દ્વારા
સંપાદકવા બદલ શ્રી રામદાસ ગાંધીનો અને ‘કાન્તા’ તથા
‘નૃસિંહાવતાર’ નાટકોની ભજવણી અગે મહત્વની માહિતી
પૂરી પાડવા બદલ શ્રી જયશંકરભાઈ જે...નો પણ જે...
માનું તેટલો આજો છે. નિબંધને માટે... મોદી
તોમાં રસ લઈને મારું કાર્ય સર
રૂપ શ્રી ખાલાભાઈ દેસાઈ, શ્રી
પંડ્યાને પણ કેમ ભૂલી શકાય ?

આગાં અમદાવાદની

કાર્જસ ગુજરાતી સભા અને વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિરના
સંચાલકોનો પણ આભાર માનું છું.

આ નિબંધના મુદ્રણ-પ્રકાશનની વ્યવસ્થામાં સરલતા કરી
આપવા બદલ ગૂર્જર અચરત્ન કાર્યાલયનો અને નવસાગીના મણિ
મુદ્રણાલયનો પણ હું આભારી છું.

ગુજરાત કોલેજ

અમદાવાદ

તા ૨૪-૧૧-૫૫

ધીરુભાઈ ઠાકર

અનુક્રમ

સર્વાંગીણ સંબોધન અને સમાલોચના

૪

પ્રાર્થનાવક

૧૭

પ્રકરણ પહેલું : સંસ્કારપીઠિકા

૩-૪૪

ગાંધીય પરિસ્થિતિ ૪ અમેજી કેળવણી ૭ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ૧૨ પ્રાથમિક સુધારા : દુર્ભાગ ૧૬ 'સુધારાનો બાધકાળ' ૨૦ 'સુધારાનો કર્મકાળ' ૨૩ પ્રાર્થના સમાજ ૨૪ આર્ય સમાજ ૩૪ નર્મદનું વિચારપરિવર્તન ૩૭ ધિયોસોદિક્ષક સોસાયટી ૩૯ સુધારાનું વિમર્શન ૪૧ શ્રીમતૃસિદ્ધાચાર્ય ૪૧ સંસ્કાર પદ્ધતી સ્થાપના ૪૨ મહિલાશ્રમ આગમન ૪૪

પ્રકરણ બીજું : ગદ્ય : તત્ત્વચર્ચા

૪૫-૧૫૩

મહિલાશ્રમી યોગ્યતા ૪૬ સર્વ વિચારનું મૂળ ધર્મવિચાર ૪૭ અમેદ-મીમાંસા પર 'ગીતા'નું બાળ્ય ૬૮ અધિકારક્રમ ૭૦ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ૭૨ 'અભ્યાસ' ૭૫ પ્રાચીન આર્યધર્મની વર્ગીકરણ ૭૬ 'સિદ્ધાંતસાર' ૭૮ 'પ્રાણવિનિમય' ૧૦૬ ધિયોસોદી ૧૧૨ મહિલાશ્રમ અને રમણમાર્ગ ૧૧૫ મહિલાશ્રમ અને ગોવર્ધનશામ ૧૪૩ મહિલાશ્રમ અને આનંદસંકર ૧૪૬

પ્રકરણ ત્રીજું : ગદ્ય : સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણ

૧૫૪-૧૯૪

સમાજસુધારા ૧૫૪ 'નારીપ્રતિષ્ઠા' ૧૬૦ પ્રાચીનતા અને નવીનતા ૧૬૬ વિધવાવિવાહ અને સંમતિવ્યવસ્થા વિશે કાયદો ૧૬૮ 'ગૃહરાતના બાદશાહો' ૧૭૪ શિક્ષણ ૧૭૮ ગૃહકારણ ૧૮૫ 'પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ' ૧૮૭ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ૧૯૦ કેએસ અને સસારમુધાસસમાજ ૧૯૦ દેશી રાજ્યો અને રાજ્યકાંબાર ૧૯૩

પ્રકરણ ચોથું : ગદ્ય : સાહિત્યકૃતિઓ

૧૯૫-૨૮૮

'કાન્તા' ૧૯૫ 'નૃસિંહાવતાર' ૨૦૫ 'ગુલાબસિંહ' ૨૧૫ 'માર્ગ' જીવન-ચરિત' ૨૩૨ 'આત્મચરિત' ૨૩૩ નિબંધો ૨૩૮ વિવેચનલેખો ૨૪૪ 'કુસુમ-

સંપાદકની કૃતિઓ

સંપાદન

- ૧ મણિશાસત્રની વિચારધારા
- ૨ મણિશાસત્રના ત્રણ લેખો
- ૩ કાંતા
- ૪ નૃસિંહાવતાર
- ૫ અથ અને અથકાર પુ. ૧૦
(શ્રી ઇન્દ્રવદન દવે સાથે)
- ૬ સાહિત્ય કિરણાવલિ બા. ૧-૨-૩
(શ્રી 'જયભિષ્ણુ' અને
શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ સાથે)
- ૭ પૂર્વકેતુ વાર્તાસીરબ ૧-૨
- ૮ જયભિષ્ણુ વાર્તામીરબ ૧-૨

સાહિત્યનો ઇતિહાસ

- ૯ ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા બા. ૧
- ૧૦ ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા બા. ૨
(છપાય છે)

વિવેચન

- ૧૧ મણિશાસત્ર નળુભાઈ : સાહિત્યસાધના
- ૧૨ મણિશાસત્ર નળુભાઈ : છવનરંગ
(છપાય છે)

હવે પછી

- ૧૩ ચોપનનું અથસ્થ વાહન
- ૧૪ સાહિત્યકથાઓ

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૧	અવ્યવસ્થાનુ	અવ્યવસ્થાનુ
૭	૮	‘સુધારા ને નામે સર્જતિ	‘સુધારા ને નામે ભારતની સર્જતિ
૧૩	૨	બે હજાર વર્ષથી	બે હજાર વર્ષ પહેલાંથી
૨૪	નીચેથી ૩	ધસમસના	ધસમસતા
૪૫	નીચેથી ૨	વિત્તૈયણાએ	વિત્તૈયણાએ
૫૫	૨૦	‘પ્રમાતા તરીકે’ બે શબ્દો ૨૧મી લીટીમાં ‘સુખકુખના અનુભવનાર’ ખણી મૂકે.	
૫૬	૮	(૧૨)	(૧૩)
૫૯	૨	ઉપદાનરૂપ	ઉપદાનરૂપ
૭૧	૫	મુકધો	મૂકધો
૭૩	નીચેથી ૪	પ્રવૃત્તિ	પ્રવૃત્તિ
૭૬	૧૯	એ લેખ એ	એ લેખ
૮૦	૧	સ્વાભાવિક	સ્વાભાવિક
૮૬	૯	પરાણોનુ	પુરાણોનુ
૯૦	૧૪	અભ્યાસરૂત	અભ્યાસરૂત
૯૪	૧૬		
૧૨૩	૨૧	તેમના વક્તવ્ય તેઓ	તેમના વક્તવ્યનુ
૧૨૯	નીચેથી ૬	આકૃતિ	આકૃતિ
૧૩૬	૧૬	because	because
૧૩૭	૯	ap	up
૧૪૦	નીચેથી ૬	lack of	loss of
૧૪૧	નીચેથી ૪	છે,	છે.
૧૪૫	નીચેથી ૬	ખતાળ્યો છે	ખતાવે છે.
૧૬૨	૧૦	ફેળવવી	ફેળવવો
૧૬૭	૨૦	વર્ણન	વર્તન
૧૯૧	૪	ઉતરતી	ઉતરતી

૨૦૫	નીચેથી ૨	જુઓ પરિશિષ્ટ ૨	જુઓ 'મહિલાય નમુના' : જીવનરમ', પરિશિષ્ટ-૨.
૨૦૮	૭	જુદા	જુદા
૨૧૦	૪	સયોગ	સયોગ
૨૧૧	૧૧	જળપાન	જળપાત
૨૧૧	છેલ્લી	પરિશિષ્ટ ૪	પરિશિષ્ટ ૨
૨૧૫	૪	૧૮૮૫ ના	૧૮૯૫ ના
૨૧૬	૧૭	ઝેનોની	ઝેનોની
૨૨૧	૬	વસ્તુ	વસ્તુ
૨૨૫	૧૭	fears	fears
૨૨૮	નીચેથી ૨	રમાને આત્માને	રમાના આત્માને
૨૩૨	૧૬	૧૮૬૯ ના	૧૮૮૬ ના
૨૩૮	૮	હિંતી	હિંતી
૨૫૪	નીચેથી ૩	પરિણામો	પરિણામો
૨૫૫	૧૮	અતિ માનુષ	અતિમાનુષ
૨૫૮	નીચેથી ૪	વીક્રમની	વિક્રમની
૨૬૦	નીચેથી ૪	અવલોન	અવલોકન
૨૬૩	૧	તત્વાધિગમ	તત્વાધિગમ
"	૨	અવલોકનપ્રવૃત્તિના	અવલોકનપ્રવૃત્તિના
૨૭૪	૧૭	અથેલ પુસ્તકોને	અથેલ ભાષાતર -સ પાઠનના પુસ્તકોને
૨૮૩	૧૦	'ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર'	'ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર'
૩૦૦	૭-૮	સાહિત્ય-રચના	સાહિત્યરચના

‘મણિલાલ નભુભાઈ’ : સાહિત્યસાધના

પ્રકરણ પહેલું

સંસ્કારપીઠિકા

ઈસુની ઓગણીસમી સદીએ-અને તેનાયે ખાસ કરીને તેના ઉત્તરાર્ધે-ભાગતના જીવનની પુનર્ઘટનામાં અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ મહી દરમ્યાન ભારત ઉપર વિદેશી ગળયમતાનો દોર સંપૂર્ણપણે સ્થાપિત થયો, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વચ્ચે હુમ્મલ-મંઘર્ષ પેદા થયો અને જૂના ને નવાના ગળગ્રાહ વચ્ચે પ્રગ્નના જીવનનાં મૂળિયાં હાલવા લાગ્યાં. રાજકીય, મામાનિક, સાહિત્યિક અને ધાર્મિક એમ મર્વ સ્ત્રોમાં મૂળભૂત પરિવર્તનો થવા લાગ્યાં. આવી સતત પેલટો ખોલી પરિસ્થિતિ વચ્ચે મણિલાલ નલુભાઈના આયુષની પડેલી પચ્ચીસી પસાર થઈ હતી. 'સાક્ષર યુગ' ના અનેક કવિઓ તથા પંડિતોનાં માનસ તેમજ વ્યક્તિત્વનું ઘડતર એ પરરપરે સંઘર્ષ પામતાં મંડાગ-બળો વડે થયું હતું. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ અને અમુક અંગે* નરસિંહરાવ તે યુગના પ્રતિનિધિ લેખકો હતા. ત્રણેય પોતપોતાની રીતે આ બળોને ઝીંઘ્યા છે, પચાવ્યાં છે ને કવચિત્ પડકાર્યોં પણ છે. બીજા સાહિત્યકારોના કરતા આ ત્રણના ઉપર થયેલી પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંઘર્ષનની અસરે વ્યાપક અને દૂરગામી પરિણામો ઉપજ્યાં છે. એટલે તેમાંના કોઈ એકને પણ સમજવા મારુ મૌથી પ્રથમ સમકાલીન મંડાગ-બળોનું સામાન્ય પીઠિકા રૂપે અવલોકન કરવું

* મણિલાલ તથા ગોવર્ધનરામની સાથે નરસિંહરાવને 'સાક્ષર યુગ' ના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવતા 'અમુક-બંધે' એટલા માટે કહ્યા કે મ. ન. દિ. ૨ ગો. મા ત્રિ ના જોડથી તેમનામા વિદ્યતા દોરા છતાં તેમની વિચારચેષ્ટિ પ્રત્યજીવનને ઝીંઘે સ્પર્શ કરી ગઈ નથી.

આવશ્યક છે. એ બળોનું સ્વરૂપ ચથાર્થ સમગ્રાય એટલા માટે એ સદીના આરંભથી મણિલાલ પર્વતનું તેમના વિક્રમનનું નિરૂપણ અહીં પ્રસ્તુત ગણ્યું છે.

રાજકીય પરિસ્થિતિ

ઝોગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ દરમિયાન ભારતમાં વેપાર અર્થે આવેલી પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ પ્રમુખો વચ્ચે પ્રથમ વેપારના ક્ષેત્રમાં, ને પછી દેશી રાજ્યોની આંતરિક ખટપટો દ્વારા રાજકીય ક્ષેત્રમાં, પગરપર હરીફાઈ આવી તેમાં અંગ્રેજ પ્રમુખ પ્રથમ આર્થિક ને પછી રાજનૈતિક વચ્ચે જમાવવામાં મફત થઈ તે ભારતના ઇતિહાસની એક અવિરમરણીય દ્રશ્યકૃત છે. દેશમાં સત્તાપલટો થતા અધાધૂંધી અને અવ્યસ્થાનું જોર થોડો વખત રહ્યું, પણ નવીન સત્તાધારીઓની શક્તિ ને કુનેહને પરિણામે થોડા વખતમાં જ હિંદના બાહ્ય વ્યાવહારિક જીવનમાં શાન્તિ ને વ્યવસ્થા સ્થપાઈ.

પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવડો વિશાળ, કરોડોની વસ્તીવાળો, તેમજ લાખા અને ઊંડા મૂળવાળા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસવાળો દેશ કેવળ મૂક બનીને પરદેશીઓનું આધિપત્ય સ્વીકારી લે તે અશક્ય હતું. હિન્દી પ્રમુખ છિન્નભિન્ન થઈને નબળી પડી ગઈ હતી; છતાં એ જીવતી પ્રમુખ હતી ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ભારતીય પ્રમુખે ઉત્તરોત્તર આક્રમક બનતાં જતા પરદેશી સત્તા ને મંસ્કારનો ઉપસામનો કર્યો.

આ પ્રતિકારનો સૌથી પ્રથમ ઉદ્ભવ ગુજરાત ખાતે થયો નહોતો, તેમ ગુજરાત તેનું મુખ્ય ક્ષેત્ર પણ બન્યું નહોતું. તેમ છતાં, એની થોડીક ચિનગારીઓ ગુજરાત ખાતે ઊડીને આવી

હતી. અમદાવાદની સરકારી ડાવણીની બે પક્ષટણા બંડ જગાવવાં તત્પર થઇ હતી; ગુજરાતની સરહદ પરના નાના નાના ઠાકોરો અને રાજાઓ 'બળવા'એ ઊભી કરેલી અનવસ્થાનો લાભ ઉઠાવવા ઊંચાનીચા થઈ રહ્યા હતા; મુંબઈમાં પણ દેશી લશ્કરનો એક ભાગ બંડ ઉઠાવવાનું કાવતરું રચી રહ્યો હતો. પરંતુ તેના યોજકોની અંદર પરસ્પર વિશ્વાસ, ઐક્ય અને શિસ્તનો અભાવ હતો. એટલે આ બધી ચિનગારીઓ પ્રોત્સાહવશિત થઈને ગુજરાતમાં આગ ફેલાવે તે પહેલાં જ દોષવાઈ ગઈ હતી. * મહિમાસનો જન્મ થયો તે વખતે (૧૮૫૮) સમી ગયેલી 'કાન્તિ'ના પદ્યોપ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર સંબળાતા હતા. મહિમાસના બાલકાળ દરમ્યાન, ગુજરાતનો વીર કવિ નર્મદ ઝાંસીની ગણી, નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપી જેવાં 'કાન્તિનાં વાહકો'નાં શૌર્ય અને બલિહાનની પ્રશસ્તિઓ રચીને 'સિપાઇઓના બળવા'ને 'સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ' તરીકે ખિરદાવી રહ્યો હતો †

* જુઓ શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારખકૃત 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', બંડ બીજો, પૃ. ૧૧.

† જુઓ નીચેની પંક્તિઓ :

“રાજવંશિ તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો,
ગુપ્ત રહિને ક્યાં, છવસદાનાં કામે;

× × ×

રહ્યોજો પ્રખ્યાત, તાતિયાટોપી દેડો,
ગભરાવ્યા અંમેજ, લઇ એઓનો કેડો.

બલિહારી છે ગાહ, ઝાંસીની રાણી હુને :

હયું પરાક્રમ વીર, હંધિ છે જસ હિંદુને.”

(‘નર્મદવિતા,’ બી. આ., પૃ. ૩૧૬)

‘કાન્નિ’ નિબળ ગર્જ પાત્ર તેનાવી દેશનું વાતાવન્ય એટલું બધું ડોકોળાઈ ગયું કે કંપની સરકાર તેના પર અંકુશ રાખવા અસમર્થ નીવડી. પરિણામે, બીજો જ વર્ષે હિન્દો રાજ્ય-વહીવટ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પોતાને હસ્તક લઈ લીધો. સને ૧૮૫૮ માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાએ હિન્દી પ્રજા જોગ દરેક ગહાર પાડીને બ્રિટિશ સરકારે હિન્દીઓ તરફ દાખલેના કૂર અને પાશવી વર્તન બદલ જાહે-મા સન્ન અને ગનાનિ વ્યક્ત કરી, અને સાથેસાથે હિન્દીઓને શાંતિ, મનમની મુગ્યવચ્ચા અને આત્મરાસનનું વચન આપ્યું.

યગ તુ હાલને બીજી બાજુ પછુ હતી મહારાષ્ટ્રીના ઠંઢેરાએ ભાગત ઉપર બ્રિટિશ રાજસત્તાનું આધિપત્ય પૂરેપૂરું સ્થાપિત કરી દીધું. પછી બીજો જ વર્ષે, હિન્દી પ્રજા ફગીથી માથું ન ડાંચકે તેટલા માત્ર તકેદારીના પગલા તરીકે, મમરત હિન્દી પ્રજાના નિશચીકગ્ણુનો કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે પમાડ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં બ્રિટિશ સલ્તનતની જડ બિડી નાખવાના ઉદ્દેશથી મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાએ બારે હમદના માથે દિલ્હીમાં દરબાર બરીને ‘કૈમરે હિન્દ’ ઈલકાન ધાગ્ય કર્યો.

આમ, ધીમે ધીમે પછુ ચોક્કમ ગીતે હિન્દુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ સત્તાની પકડ સખત થતી જતી હતી. યુદ્ધમાં પગજથ પામેલી તથા લાગા સમયની અધાધૂધી ને અગ્યવચ્ચાથી ત્રાસી ગયેલી પ્રજાને તેતુ તતકાલ ભાન ચયું નહિ. એણે તો જીવનની સપાટી ઉપર ધણે લાભે વખતે વિશ્વામ, વ્યવગ્યા, શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના થતી જોઈ, એટલે હર્ષ, જોતોપ અને ઉપકારના

બાવ સહિત અંગ્રેજી રાજ્ય-અમલને સ્વીકાર્યો. *

અંગ્રેજી કેળવણી

જ્યારે એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર રાજકીય આધિપત્ય મેળવે છે ત્યારે પોતે પરજનિત પ્રજા કરતાં ધર્મ, મામાજિક રીતરિવાજો, શિક્ષણ, અર્થકારણ વગેરે સર્વ જાનતોમા ચઢિયાતી છે એવી વિજય પામેલી પ્રજાની ખુમારી હોય છે. ભારતમા કાળા અને ધોળા ચામડીના ભેદે એક મોટો સસ્કાર-ભેદનો ખ્યાલ હોમો કર્યો. અંગ્રેજ પ્રજાએ ગુરુતામયિને વરા ચર્મને 'સુધારા'ને નામે સંસ્કૃતિ ઉપર સ્વસંસ્કૃતિનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. કેળવણી સસ્કાર-વિતરણનું મુખ્ય વાહન છે. એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મ ને સંસ્કૃતિના આક્રમણનું સાધન અંગ્રેજી કેળવણી બની અને તેના સાધકોનું કામ સૌપ્રથમ પાઠરીઓએ કર્યું.

* આના સમર્થનમા મિતવાહી ગણાયેલ દલપતરામની 'રેર ગયા ને રેર ગયા, વળી કાળા કેર ગયા કરનાર' ઇ બહુ ગવારેલી પંક્તિઓની સાથે હદામવાહી ગણાયેલ નર્મદના રાણીના રાજ્ય પ્રતિ સતોય અને નિષ્કા વ્યવસ્થા કરતા અનેક હદ્દગારો આનમા ગણવા લેવા છે નમૂના કાખલ જુઓ તેની નીચેની પંક્તિઓ.

“ અંગ્રેજી બહો રાજ છે, બહુમ ના રેખાય,
હલમ કામોકામ બહુ, ધરણી ધમધમ થાય
અનેક ધનવ તા મરિજ, સમન્વાયે લેજાય,
વડુ ને બકરી બે જાલા, પાસ પાસ જોવાય.
ધણું ધન બેઝાતુ રે, વિદ્યા નિલિતુ માન,
રાક નેન રાને દરે, પરસ્પર મુખ તાન ”

('નર્મદવિતા', પૃ ૨૨૧)

શ્રી હિશોરલાલ મગવજીએ મ્હુ ને કે 'રેર ગયા ને રેર ગયા વળી કાળા કેર ગયા કરનાર' એ વાચ્યો પુગ્યામના નથી, રજૂ તે વખતની ખરી વાજણી દરવિ છે તે વચાઈ છે

(નવો મુદ્રાલેખ)

ઈ. સ. ૧૮૧૭ ના આરંભમાં કલકત્તામાં પહેલી અંગ્રેજી શાળા રામ રામમોહનરાય અને ડેવિડ હેરના સમુક્ત પ્રયાસથી સ્થપાઈ * તે પહેલાં (૧૮૧૪ ની આખરમાં) કેટલાક ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકોએ મુબઈ ખાતે અંગ્રેજી શાળાઓ ખોલવાની મંદૂરી મરકાર પાસેથી મેળવી લીધી હતી. ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં મરકારે 'બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થાપી ત્યાંથી ગુજરાત ખાતે અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર શરૂ થયો. 'બોમ્બે એજ્યુ મો' એ સૌથી પ્રથમ મુબઈમાં ચાર, સુરતમાં એક અને ભરૂચમાં એક મળાને કુલ ૭ શાળાઓ ખોલી. ત્યારબાદ ૧૮૨૫ માં દી બ કૅથોલિક ઝવેરીના પિતામહ રથુછોડભાઈ ગિરધરભાઈ ઝવેરીની મદદથી મરકારે 'નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' સ્થાપી પાશ્વ પુસ્તકો તૈયાર કરવાની અને શિક્ષકોને તાલીમ આપવાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રથમ પ્રચાર રથુછોડભાઈએ કર્યો એમ કહી શકાય. ૧૮૩૫ માં મેકોલેએ હિંદીઓને અંગ્રેજી કેળવણી આપવાની મંજૂરૂત દિમાખત કરી. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે હિન્દી પ્રગતિ કેળવણી આપવાનો ધારો (Educational Dispatch) રીતસર પનાર કર્યો † ૧૮૫૬ માં મુબઈની એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટના એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ને એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ એમ બે વિભાગ થયા. ૧૮૫૭ માં મુબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા ખાતે યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ અને ત્યારપછી વખત જતાં વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર અને જૂનાગઢમાં કોલેજોની સ્થાપના થઈ.

સને ૧૮૮૨ માં કેળવણી ખાતાની તપાસ કરવા 'હટર કમિશન' નિમણુ તેણે સરકારને કેવળ પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી

* જુઓ 'History of English Education in India' by Sir Syed Mohamood (1895) પૃ ૨૬

† એન પૃ ૮૪-૮૫

પોતાને માથે રાખીને, નિલ્લાવાર એકેક હાઇસ્કૂલ કે કોલેજને નમૂના રૂપે રહેવા દઈ, માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચ શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી પ્રજા ઉપર છોડી દેવાની બલામણુ કરી. * ખીજી તરફ, પ્રજાના મધ્યમ વર્ગમાં હાંથા હોદ્દાની સગકારી નોકરી મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા વળી હોવાથી અંગ્રેજી શિક્ષણની માગ વધતી જતી હતી. વળી રાજા રામમોહનરાય જેવા દેશના અગ્રણીઓ અંગ્રેજી કેળવણીના દિમાયતી હતા. એટલે પાઠરીઓના પ્રયાસ ઉપરાંત ડેર ડેર ખાનગી માહસોથી નવી નવી હાઇસ્કૂલો ને કોલેજો નીકળવા લાગી. આમ, જોતજોતામાં દેશભરમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો ફેલાવો થઈ ગયો.

ઈ. મ. ૧૮૬૧-૬૨ ની સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી પાઠરીઓ તરફથી કુલે ૧૧૫૩ શાળાઓ ચાલતી હતી અને તેમાં ૧,૦૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેતા હતા † આ ઉપરથી સમજશે કે ખ્રિસ્તી 'મિશનરીઓ'ની શિક્ષણ-પ્રચારક પ્રવૃત્તિ એ વખતે ભારતમાં કેટલી દૃઢમૂલ થઈ હતી. ઉત્તરોત્તર બળવાન બનતી જતી આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા હિંદુ સમાજ અને સંસ્કૃતિ પર વિદેશી ધર્મ અને સંસ્કારો જખરું વ્યાક્રમણુ કર્યું. આરંભમાં તો પાઠરીઓએ

* ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી પણ મુંબઈ રાજ્યની કેળવણી-વિષયક નીતિ આ જ ધોરણે ચાલુ છે. વડોદરા જેવા દેશી રાજ્યના વિધીનીકરણ પછી પણ તે પ્રદેશની સર્વળી માધ્યમિક શાળાઓને ચલાવવાનો બોલો બહેવાને બદલે નિલ્લાવાર એકેક શાળા સરકાર હસ્તક રાખવાનું વચણ મુંબઈ સરકારે દાખવ્યું છે

† જુઓ દ્વારકાનાથ ગોવિંદ વૈદ્યકૃત 'પ્રાર્યના સમાજાચા ઇતિહાસ' (૧૯૨૫), પૃષ્ઠ ૬ આ આંકડા લેખકે કચાથી લીધા છે તે આધાર આપ્યો નથી

કેવળ શિક્ષણનો જ પ્રચાર કરવાનો હેતુ જતાઓ પછી પછી ધીમે ધીમે અભ્યાનક્રમ સાથે 'જાગૃત્ત' બન્યું. અને થોડા વખતમાં જ પ્રિયતી ધર્મનો સીધેરીથી પ્રચાર શરૂ થયો. આ વખતે હિંદુ ધર્મની સ્થિતિ અત્યંત કદાચ નહીં. એ પરિસ્થિતિને લાભ લઈને પાદરીઓએ હિંદુ ધર્મ તથા અમાનનાં છિદ્રોને શોધી-શોધીને ખુલ્લાં કરવા માંડ્યાં. હિંદુ ઊવનરીતિમાં ઘર ઘાસી બેઠેલાં વિવિધ માર્મિક ને સામાજિક અનિયોને આગળ કરીને, પ્રિયતી પાદરીઓએ બાંતના કેળવણીના નવજવાનો અમલ હિંદુ ધર્મ ને સંસ્કૃતિની છડેલાં નિદા કરવા માડી. ધર્મને નામે થનાં અનાચાર, હતકપિંડી અને પ્રતિજ્ઞાથી કટાણી ગંધેલાં જુવાન વર્ગ ઝડપથી નવા વિચારો મદ્ય કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ, નવીન ધર્મ તરફ આકર્ષાયો પણ ખરો. બીજી તરફ, નીચલા ચરના લોકોની હિંદુ સમાજે ઉપેક્ષા કરી હતી ને કારણે, તેમજ આર્થિક સંકટ-મથુને લીધે, દરિજન જેવી દુભાગેલા કામે તો, પાદરીઓએ જનાવેલ લોભ-લાલચને વશ થઈને, ઉધારેલાં પ્રિયતી ધર્મનો સ્વીકાર કરવા માંડ્યો. મધ્યમ વર્ગમાં ધર્મોન્નત થયો ત્યારે હાલકાર થઈ જતો.* સને ૧૮૫૨ની આખરે પ્રિયતી ધર્મમાં વટલેલા હિંદીઓની સંખ્યા

* પારસી કામને પણ આ વટાળ-પ્રવૃત્તિના ધારા ઊભા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૦ ની આસપાસમાં સુરતમાં એક મોન્ડગોમરી નામના પાદરીના ફંદામાં ફસીને નસરવાળજ નામના એક પારસી યુવકે પ્રિયતી ધર્મ મદ્ય કર્યો હતો. આથી સુરત ગઢેરમાં હાલકાર થઈ રહ્યો. દુર્ભાગ્ય મહેતાજ, સુરતમજ મોદી વગેરેએ મળીને વીસમે દહાડે નસરવાળજને તેના મૂળ ધર્મમાં આપ્યો, ત્યારે સુરતની પ્રજાનો સંજોગ કાંઈક યોગ્ય થયો. (નુઓન. જ. ત્રિવેનીટ 'સમાન્યુધારણ' રજાદર્શન, પૃ. ૧૬) પારસી જેવી સાહસિક કોમ પણ આને લીધે અંગ્રેજ કેળવણી પ્રત્યે મથની દષ્ટિએ ભેલા લાગી. પછી હિન્દુઓનું તો ખુલું જ શુ ૧

૧,૧૨,૪૧૫ હતી. * ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારને અનુકૂળ અંગ્રેજ કેળવણી, આમ, હિંદુ સંસ્કૃતિને ભયરૂપ યર્ષ પડી. આ કેળવણીએ હિંદુ સમાજમાં એક વર્ગ એવો ઊભો કર્યો, જેને સ્વધર્મ પરથી બિલકુલ આસ્થા ઊઠી ગઈ; ન્યારે મમાજનો ખીજે મોટે વર્ગ એવો રહ્યો, જે મોટે ભાગે જડ રૂઢિઓનું અનુમરણ કરવામાં ધર્મ-પાકન થયું માનતો હતો. આમ, હિંદુ સંસ્કૃતિ એક બાજુ વિદેશી ધર્મ ને સંસ્કારના બાજુ આક્રમણથી ધવાતી જતી હતી, ત્યારે ખીજી તરફ વયોનૂની આંતર વિકૃતિઓ વડે અંદરથી ખવાતી જતી હતી.

મમત્ર ભારતમાં ન્યારે પરસંસ્કારનું વર્ચસ્વ વધતું જતું હતું, ત્યારે ખીજા પ્રાંતોના પ્રમાણુમા ગુજરાતમા એતું બળ, ઝાણું જામી શકતું નહોતુ. પાઠ્ઠીસાઈ કેળવણીએ બંગાળમાં જેટલું વર્ચસ્વ જમાવ્યુ હતું તેટલું ગુજરાતમા તે જમાવી શકી નહોતી. ખીજા પ્રાંતોની અપેક્ષાએ ગુજરાત પ્રાંત ખ્રિસ્તી વટાળ-પ્રવૃત્તિનો પણ ઓછામાં ઓછો ભોગ બન્યો હતો. તેમ છતાં, ગુજરાતનો જુવાન કેળવાયેયો વર્ગ, કેટલાક ડાહ્યા અને વિચારવંત હિનૈધીઓની ચિંતાનો વિષય બને તેટલા પ્રમાણુમા, પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી ગંગાવા લાગ્યો હતો તે ઓછમ. દૂંકમાં, અન્ય પ્રાંતોના કરતાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિમાં અમુક અંગે તકાવત હોવા છતાં, તેમા કોઈ તાર્ત્વિક ફરક નહોતો.

મગ્યનો સામનો કરવો એ જીવનનું લક્ષણ છે, એટલે વિનાશને માર્ગે લઈ જતા પ્રત્યેક વિધાતક બળનો સામનો કરવો

* જુઓ પ્રો. સ. ફ., પૃ. ૬. આ સખ્યા સમગ્ર દેશને લાગુ પડે છે એમ સંદર્ભ નેતાં જણાય છે. કોબકે આ સંખ્યાનો આધાર રો લીધો છે તે આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યું નથી. આ બાબતમાં વખીપત્રક લેયા હતાં પણ તે પણ પ્રકાશ પાડે તેમ નથી

તે હરદાઈ અવંત મંરૂતિનું લક્ષણ ગણાય. હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ અનેક વાર પરધર્મ ને પર-સંસ્કારનાં અવલેણ આક્રમણોનો પ્રતિકાર કરીને સમર્થપણે આત્મરક્ષણ કર્યું છે. ધણીવાર નિષ્ક્રિય બની ગયેલાં પોતાનાં અર્થ અંગોનો ત્યાગ કરીને, હિન્દુ ધર્મ, આત્મશોધક પ્રવૃત્તિ વડે, નવીન ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ પોતાની જાતે કરી શક્યો છે એ પણ તેના ઇતિહાસની એક વિશિષ્ટતા છે. ઓમણીસમી સદીમાં ભારતીય મંરૂતિનો પ્રાણ ઉપર્યુક્ત કારણે શીર્ષ થવા લાગ્યો, ત્યારે પ્રાયઃ તેના રક્ષણ-શોધન અર્થે ગુજરાત ખાતે બે પ્રકારની ધર્મ-પ્રવૃત્તિઓ સ્વતંત્ર રીતે શરૂ થઈઃ (૧) સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય; (૨) પ્રાર્થના સમાજ, આર્ય સમાજ અને ધિયોમોફિકલ સોસાયટી. એમાં કાગકમે સૌથી પહેલી સ્વામીનારાયણની ધર્મ-પ્રવૃત્તિ આવે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય

ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો ગુજરાતમાં પ્રવેશકક મેળવવા મથી રહ્યા હતા ત્યારે અયોધ્યા નજીકના છપૈયા ગામના વતની ધનસ્થામ હોઈ નીલકંઠ સ્વામીએ સૌરાષ્ટ્રની જૂમિ ઉપર પહેલવહેલો પગ મૂક્યો. આ નીલકંઠ સ્વામી તે જ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની પ્રજાના વિશાળ થરોમાં શુદ્ધ ધાર્મિક જીવન અને સદાચારનો ઉપદેશ આપીને; આ ધર્મ-પંથને હઠમૂલકરનાર સ્વામી સદગ્ગનંદ (ઈ. સ. ૧૭૮૧-૧૮૪૦). મૂળે ઉદ્ધવ સંપ્રદાય તરીકે ઓળખાતા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની સ્થાપના સદગ્ગનંદના ગુરુ સ્વામી રામાનંદે ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં કરી હતી.* સામાન્યપણે સ્વામીનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદૈત મત માન્ય હતો. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત વર્ણવસંપ્રદાયની બક્તિ, સેવા ને

* જુઓ 'મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ,' પૃ. ૨૧૧.

ઉપાસનાની રીત તેમણે માન્ય રાખી હતી* આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, સ્વામીનારાયણ પંથ એ હજાર વર્ષથી ચાલતા આવેના ભાગવત ધર્મના જ સાતમરૂપ ગણાય. વૈષ્ણવ ધર્મમાં પેઠેલા વિલાસને આળી નાખીને ધર્મનું શુદ્ધ ને સાદું સ્વરૂપ આ સંપ્રદાયે લોકગમ્ય કરી આપ્યું છે. 'જીવનના જીવન અને સંપ્રગયની માફક સહજનદ સ્વામીના જીવનમાં તેમજ મુદ્રાધર્મમાં ચિત્તશુદ્ધિનો (Purification) નો દોરો સોંસરો ચાલ્યો આવેનો જણાય છે.' † તેમણે સાધુના આચારોને વિશેષ તપોમય ને કડક પ્રતાનુસારી બનાવ્યા. ઢાંચ, માટી, જૂંક, ચોરી અને બધાંચારના ત્યાગ પર ને બ્રહ્મચર્યના કડક પાલન પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો. ટૂંકમાં, સાદું સંવર્ધી જીવન અને સદાચાર સ્વામીનારાયણના ઉપદેશના મુખગિન્દુઓ હતા.

સ્વામીનારાયણે વર્ણ અને ધર્મનો વિરોધ અટકાવ્યો. ચોરી, લૂટફાટ વગેરે કરતી ઠાકી કેળા જોવી દોષોનો. તેમણે નૈતિક ઉદ્ધાર કયો. કણ્ણી, દરજી, મોચી, કુંભાર, હરિજન વગેરે અમજીવી શોકોને તેમણે ધર્મ ને નીતિની સાદી સમજ આપી અને સદાચાર-યુક્ત જીવન ગાળવાની પ્રેરણા આપી સ્વામી સહજનદે દિંદુથી ધતર ધર્મીઓને પણ 'સત્સંગી' તરીકે સ્વીકાર્યા તે અર્થમાં 'શુદ્ધિ'નું કાર્ય પણ કહ્યું હતું. સુરતના સુપ્રસિદ્ધ પારસી કોટવાલ અરદેશરે સ્વામીનારાયણ મુદ્રાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. ‡ ઉપગત, સોરઠના બોળાઓ તથા કચ્છના બણા મુખા કણ્ણીઓને સ્વામી મહજનદે ઉપદેશ આપીને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા.

* મ સા. ૪, પૃ ૨૧૪

† જુઓ શ્રી કિ ધ અરવિલાસ 'સહજનદ સ્વામી', બીજા આ., પૃ ૬૩

‡ એજી, પૃ ૬૩

સમાજસુધારો પણ સહજનંદની ધર્મશોધક પ્રવૃત્તિનું અગત્યનું અંગ હતું. હિંમાયુક્ત યજ્ઞની પ્રથા બંધ કરવાનો તેમણે ઉપદેશ આપ્યો. અમદાવાદના પેશ્વાની કનડગત વહોરીને પણ તેમણે એ અનિષ્ટ પ્રથા નાબૂદ કરીને અહિંસામય યજ્ઞની પ્રણાલિકા રચાવી. એ વખતે કન્યાને જન્મતાજ ‘દૂધ પીતી’ કરવાના પ્રચલિત રિવાજને તેમણે પોતાના બક્તોમા બંધ કરાવ્યો. સતી થવાનો રિવાજ તેમજ હોળીનાં ગીતો ને લગ્ન વખતે ગવાતાં ફટાણાંને પણ તેમણે પ્રતિષેધ કર્યો હતો. સ્ત્રી અને પુરુષનો સબંધ અતિશય પવિત્ર અને મર્યાદાશીલ ગણાવીને સ્વામીનારાયણે સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન બિચુ આપ્યું. તેમના આ વિચારોએ તેમજ નીચલા થરના લોકો તરફના પક્ષપાતે રૂઢિચુસ્ત સમાજને રોષ કરવાને સબ્બ કારણ આપ્યું. સહજનંદ તથા તેમના સાધુઓને અનેક રથે ધણી કનડગત થઈ. તેમ છતાં તેમણે શાંતિથી પોતાનું કામ આગળ ધપાવ્યે રાખ્યું. સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા તો એ હતી કે તેમના સાધુઓ ને બક્તો ઉપર પ્રહારો થતાં છતાં તેને, સામનો કર્યા વિના, સહન કરીને તેઓ પોતાના ધર્મને નિષ્ઠાપૂર્વક વળગી રહ્યા હતા. અંગ્રેજ લેખકોએ આ કારણે જ સ્વામીનારાયણને મહાન હિંદુ સુધારક (a great Hindu reformer) તરીકે ઓળખાવ્યા છે. *

સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયનું ક્ષેત્ર ગુજરાત પૂરતું જ મર્યાદિત હોવાથી તેના સ્થાપકનું નામ સમગ્ર ભારતમાં જાણીતું થયું નથી. તેમ છતાં તેમણે કરેલું કાર્ય સંગીન હતું. લગભગ બે લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયી થયા હતા.† એની દીક્ષા લેવામાં

* ‘સહજનંદ ગામી’, પૃ ૬૩.

† એનન, પૃ ૭૫.

ત્યાગી અને ગૃહી બન્નેને કપરા નિયમો પાળવા પડતા, અને સમાજની અનેકવિધ કનડગતો સહન કરવી પડતી. કવિ નાનાલાલ કહે છે તેમ, સ્વામીનારાયણે નિર્મળા છાંટીને વૈષ્ણવ ભક્તિ-ધર્મનાં તીર પવિત્ર કર્યાં. સમાજના નીચવા ચરોની નૈતિક સુધારણા કરનાર આત્મશોધક બળ તરીકે આ પંથ ખરેજ હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં અગ્રેષ્ઠ છે. સ્વામીનારાયણની પગપરા 'શિક્ષાપત્રી' તથા 'વચનામૃતો' જેવા સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો દ્વારા અને ગ્રેમાનંદ (સખી), જ્ઞાનનંદ, નિષ્કુળાનંદ ઇત્યાદિ કવિ શિષ્યો દ્વારા આજ પથ ત આબુ રહી છે.

હલપતરામ ચુસ્ત 'સતસંગી' હતા. નવલસામને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. અર્વાચીન ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિચારક સ્વ. કિશોરલાલ મશાવવાળા પણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં જીછપો હતા. તેમ છતાં, આ સંપ્રદાયની મુખ્ય અસર તો, આગળ જોયું તેમ, પછાત અને કારીગર વર્ગ પર જ પડી છે. શિક્ષિત વર્ગનો મોટો ભાગ તેનાથી આજ સુધી બદ્ધ થઈ અરપૃષ્ઠ ગયો છે.

ગુજરાતના ગામડાંમાં સ્વામી સદગ્રામનંદ સરકારશોધનનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા તે વખતે મુળર્થ, સૂરત ને અમદાવાદમાં અગ્રેષ્ઠ કેળવણી સર્જી રહેલ વર્ગ પાશ્ચાત્ય રીતિનીતિ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યો હતો. તે વખતના શક્તિશાળી હિંદુ ધર્મ અને સમાજ પરથી, આ જુવાન વર્ગની થોડાં જિજ્ઞાસુ જાગી હતી. પરંતુ વખત જતા, સદ્ભાગ્યે એ જ વર્ગમાં સ્વદેશનું હિત ચિંતનાર અને સ્વધર્મના અભિમાની એવા કેટલાક વિચારકો થયા, જેમણે પોતાને પ્રાપ્ત ગ્રંથો, નવીન, અગ્રજન્ય ને મંદગત અનુગત હિંદુ ગ્રંથોમાં જાગૃતિ આણવાના-સુધારો કરવાના-વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન આરંભ્યા. આ લોકોનો

ઝોક સત્ય ધર્માનુભવના ઊંડાણમાં જિતવા તરફ નહોતો તેટલો હિંદુ ધર્મ તથા સમાજમાં ગંધેવી વિકૃતિઓને સાફ કરવા તરફ હતો. આમ કરતાં તેમને પોતાના જ માણ્યોનો મામતો કવે પડ્યો હતો.

માથમિક સુધારો : દુર્ગારામ

નવીન શિક્ષણના પ્રકાશમાં ગુજરાત ખાતે સુધારક પ્રવૃત્તિની 'પહેલ કરનાર સૂરતની સરકારી ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક દુર્ગારામ મહારામ દવે (૧૮૦૯-૧૮૭૬) હતા. તેમણે ઉચ્ચનીચના ભેદ, ફરજિયાત વૈધવ્ય, જૂતપ્રેત જાદુમતગ આદિના વહેમ, અધ-અદ્ધા અને મૂર્તિપૂજા જેવી કલિઓ અને માન્યતાઓ સામે પોતાને સૂઝી તેવી, સ્વતંત્ર જુદિપ્રમાણિત (rational) વિચારશ્રેણી પ્રચલિત કરવાનો ઠીક પુરુષાર્થ કર્યો હતો. દુર્ગારામ નવીન વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોને માનનારા હતા. તેઓ વિદ્યાર્થીઓને બરોબર સમજાવવા પાડીને ખગોળવિદ્યા શીખવતા હતા* એથી લોકો તેમને ધર્મબ્રષ્ટ કહી નિંદવા લાગ્યા. વળી, લોકનિદાથી ડર્યા વિના, વિધુર થયેલ મહેતાજીએ 'વિચારવંત ગંભીર પુરોહો પણ તેના દબીલ દાખલાથી માત યર્ધ શકામાં પડે' એવી સમર્થ રીતે સૂરતમાં ઠેરઠેર વિધવાવિવાહના ક્રાન્તિકારક સુધારાનો પણ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેઓ જાતે મધુરી નામની જુવાન કુમરપુત્રી વિધવાને પરણવા તૈયાર થયા. પણ કેટલાક વિચક્ષણ નાગરોના પ્રયાસથી, તેમનો એક સાતિજન તેમને પોતાની કુંવારી કન્યા આપવા આગળ આવ્યો એટલે દુર્ગારામે તેને પરણીને વિધવાવિવાહનો પ્રયાગ કરવો હમેશને માટે છોડી દીધો।† ૧૮૪૪ના નવેંબરમાં મહેતાજીએ

* જુઓ મ. ૩ નીલકંઠકૃત 'દુર્ગારામચરિત', પૃ ૮.

† એજન, પૃ ૯-૧૦

જાદુમંતર ઉપર આક્રમણ કરવું એક ચોપાનિયું પ્રગટ કરીને જુવા-
ઓને જાદુમંતર સાચા દરાવવા આદવાન ફેંક્યું. એક વજેરામ
નામના જુવાએ થોડો વખત દમદાટી અજમાવી જોઈ, પણ ઉવટે
મહેતાણની છત ચઢી.

ઈ. મ. ૧૮૪૨મા સૂરતમાં અંગ્રેજી નિશાળ સ્થપાઈ. તેના
મુખ્ય શિક્ષક દાદોયા પાંકુરંગ જોડે દુર્ગારામને મિત્રતા બંધાઈ.
દાદોયા, દુર્ગારામ અને બીજા ત્રણ મળીને પાંચ દલાની ટોળી
રચાઈ. આ ટોળીએ પુસ્તક પ્રસારક મંડળી રચાવી અને મુબઈથી
શિક્ષા-છાપ મંત્ર મંગાવીને સૂરતમાં સૌથી પહેલું છાપખાનું
કાઢ્યું. તા. ૧૦ ફેબ્રુઆરિ ૧૮૪૪ના રોજ દુર્ગારામ પોતાના
સામોનો સમક્ષ નીચેના સાત સિદ્ધાંતો રજૂ કરે છે :

“પ્રથમ. મર્વ સૃષ્ટિનો ઈશ્વર એક છે.

બીજો. મનુષ્ય માનની જાતિ એક છે.

ત્રીજો. મનુષ્ય માનનો ધર્મ એક, પણ જ્યે પોતપોતાના

બિન્ન લિન્ન ધર્મ માનેવા છે તે તેઓનો અભિમાન છે.

ચોથો. મનુષ્યમાં ઉત્તમાધમ ગુણ ઉપરથી ભણવા, કુળ

ઉપરથી નહિ.

પાંચમો. વિવેકને અનુસરી કર્મ કરવાં.

છઠ્ઠો ઈશ્વરગુણદાર્ય બક્ષિત કરી.

સત્તમો. સદ્માર્ગના શિક્ષા સર્વને કેહેવી.”†

* કુ. ૨૦, પૃ. ૧૩.

† એજન, પૃ. ૨૫.

સાતમા નિયમ અનુસાર આ મંડળીએ તા. ૨૨ જૂન ૧૮૪૪ ના રોજ ‘માનવધર્મ મલા’ની મ્થાપના કરીને ‘સુધાગંતોઃ ગ્ચરથંભ રાધ્યો.’* આને અંગે તે વખતે કેટલાક “અગ્નાની હિન્દુઓને એવો સંદેહ હતો કે એ મંડળીવાળા ‘લોકોનો અગ્રેજનો ધર્મ’ વધારવાનો વિચાર છે.” ખ્રિસ્તી ધર્મની અમરથી હિંદુ ધર્મનાં છિદ્ર હુધાડ થયાં હતાં, તેથી દુર્ગામને સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહોતો પણ નેતે સુધારવો હતો. આથી જ ‘આમણિયા ધરમ’ની ટીકા કરનાર દાદોમાના દાદિજિન્દુને આશ્ચર્યચકિત શિક્ષકો સમક્ષ સમન્વતાં દુર્ગારામે કહ્યું હતું કે “તમે એમ ન મમજાઓ કે કોઈ ખીજ. અભિમાની ધર્મમાં જવું એ માડું મત છે, પણ એટલું તો ખરું કે આપણા ધરમની સ્થિતિ બદલવી જોઈએ.” †

‘દુર્ગારામે આ ધર્મ-સુધાગ્ધ્યાનું કાર્ય કોઈ પણ પરંપરાને અનુસર્યા વગર, સ્વતંત્ર ભુદ્ધિએ વિચાર કરીને કદ્દ’ હતું. તેમણે પોતાના ધર્મને માનવધર્મ કહ્યો છે એ કેટલું બધું સૂચક છે । ‘મનુષ્ય જાતિનું એક કુટુંબ છે,’ ‘માણસ માત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખો,’ ‘સર્વ ધર્મના સાક્ષી થઈ વર્તો,’ ‘જ્ઞાતિભેદ જૂઠો છે અને દરકોઈ માણસનું પાણી પીવામાં કે રાંધેલું ખાવામાં વટાણ નથી તથા કોઈને અડકવાથી અભડાતા નથી’ એ તેમનાં મુખ્ય ઉપદેશ-વચનો છે. કર્મકાંડ, મૂર્તિપૂજા, અવતાર અને જડવાદના તેઓ કદર વિરોધી હતા. જીવ, જગત અને બ્રહ્મ વિગેનો તેમનો તત્ત્વસિદ્ધાંત શંકગચાર્યના કેવલાદ્વૈતને ધણુખરુ મળતો આવે છે. તેઓ કહે છે :

* હ. ચ., પૃ ૪૫.

† એજન, પૃ ૧૮.

“અનાત્મા જે દેહાદિક, આત્મા જે જીવ અને પરમાત્મા જે બ્રહ્મ, એનો વિચાર મમજો છે, જ્યાંહાં સુધી પોતે જીવપણ્યામાં છે ત્યાંહાં સુધી એમે કરીને પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે, તે અતે ક્ષત્રિનિષ્ઠ થઈને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે”*

તેમની ‘પરમાત્માનુ જ્ઞાન પામવું એનું જ નામ ધર્મ’ એ પમજણ પણ એ જ વાતનું મમર્થન કરે છે. દુર્ગારામ સ્વામી તારાયણના અવતારવાદથી વિરુદ્ધ હતા, છતાં તેમણે અભિપ્રાય બાધ્યો છે કે હિંદુમાં આત્માનાગણનું તથા ઇતર જાતિમાં બ્રહ્મજનો (? પ્રિયતીતો) એ બે પથ સારા છે’ ધર્મ, પમાજ, શિક્ષણ, રાજકારણ વગેરે અને- વિપરોમાં મહેતાએ માનવધર્મને જાણે તેવા, સ્વતંત્રપણે વિચારી કાઢેનાં મતલબો પ્રજા સમક્ષ મૂક્યા હતા. દુર્ગારામ વિધવાને પરણ્યા હોત કે તેમણે મહિયાગની દુકાનેથી રોટલી મગાવી ખાધી હોત તો તેઓ મીને આપેલ દયુથગના ગિરુદને પાવ ગણાત તેમ તેમના અસ્તિત્વ મહોપતગમ કહે છે† પણ મહર્ષિ ગંગડે જેવા સુધારક પણ એમના જમાનામાં વિધવાને પગથી મગ્યા નહોતા એટલે દુર્ગારામ વિધવા-વિવાહ ન કરી શક્યા એ માન્યતાને સહાનુભૂતિથી જોઈ શકાય.

ઈ સ ૧૮૫૨માં દુર્ગારામની બાની સુરતથી રાજકોટ થઈ એટલે ‘માનવધર્મ સભા’ વિખેગઈ ગઈ. દુર્ગારામે ગુજરાતમાં પહેલવહેલો સુધારાનો પોઝાર ઉઠાવીને, નવનરામે કહ્યું છે તેમ, “આખા પ્રાન્તને ધણા ગુજની ભરનિદ્રામાંથી જોડાવ્યો અને તે માવડુ બાવડુ જેવા લાગ્યો” નનદે આ બાવડુ માવડુ જેતા

* દુ. ચ, ૫ ૮૦

† એન્ન ૫ ૫૯-૬૦

સમાજને સંપૂર્ણપણે જાગૃત કર્યો. દુર્ગાગમે આગેલી મુધારક પ્રવૃત્તિને નર્મદે પોતાના અનુપમ 'આચારધર્મ' વડે એવો તો વેગ આપ્યો કે એ દશકામાં જ તે સમગ્ર યુગની અનેક સિદ્ધિઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની ગ્રેવક મૂર્તિ મની ન્હોતી.

‘મુધારાના બોધકાળ’

મૂળતઃ દુર્ગાગમ ‘માનવધર્મ સભા’ ચલાવતા હશે તે અરસામાં (૧૮૫૦) મુખ્યસિદ્ધ કાર્ગસ સાહેબની ગ્રેજ્યુઆટી કેટલાક પારમી, મુસનમાન અને હિંદુ ગૃહગ્યોએ ત્યાં ‘લિટરરી સોસાયટી’ નામની સંસ્થા ઊભી કરી હતી એ સંસ્થાને આશ્રયે ત્યાં ‘એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરી’ પણ સ્થપાઈ ઈ. સ. ૧૮૫૧ ના આરંભમાં કવિ દલપતરામ ત્યાં આવ્યા હતા. તેમણે ‘લિટરરી સોસાયટી’માં ‘હુનરખાનની ચઢાઈ’ વાંચી મળવાની હતી. તે માળખવા નર્મદ ગયેલો, પણ તે વખતે એ જાહેરમાં આવ્યો નહોતો.

મુખર્ષીમાં સોપહેલી મુધારક સંસ્થા ‘રુડોલ્ફ સોસાયટી’ ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં એલિફન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટના મણિતના અધ્યાપક પાટને સ્થાપી. તેનું મુખ્ય કાર્ય સ્ત્રીકેળવણી હતું અને તેના સભ્યો મુખ્યત્વે એલિફ. ઇન્સ્ટ.ના વિદ્યાર્થીઓ હતા. ‘રુડોલ્ફ સોસાયટી’માંથી કોમવાર ત્રણ અલગ અલગ સંસ્થાઓ જન્મી : (૧) પારમીઓની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી (૧૮૪૬), જેના તત્કર્થી ‘જનેઆન પ્રસારક એટલે એલંમ તથા હોનરોનો ફેલાવો કરનાર ચોપાનીઈ’ ૧૮૪૬ ના જૂનથી દર મહિને નીકળવા લાગ્યું; (૨) દક્ષિણીઓની મરાઠી ‘જ્ઞાનપ્રચારક સભા’ અને (૩) ગુજરાતીઓની ‘અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક સભા’ (૧૮૫૦), જે

૧૮૫૧ ના માર્ચમાં 'શુદ્ધિવર્ધક સભા' તરીકે પુનર્વિધાન પામી. * ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં નર્મદા શુ. વ. સભામાં જોડાયો. ૧૮૫૫ માં કરસનનાસે 'સત્યપ્રકાશ' સાપ્તાહિક ચર કયુ' ને તેમાં તેમણે 'છાપનભોગના શૈવ-વૈષ્ણવના ઝઘડા સંબંધી, વૈષ્ણવોએ મહારાજને શુદ્ધામીખત લખી આપ્યું તે સંબંધી અને વલ્લભ પંથ તથા મહારાજનેની અનીતિ સંબંધી' † લખ્યું. ૧૮૫૬ થી નર્મદે સુધારા-વિષયક બાપણો અને નિર્ગંધો તૈયાર કરવા માંડ્યાં. ૧૮૫૮ માં એ શુ. વ. સભાને મંત્રી થયો ને 'શુદ્ધિવર્ધક' ગ્રંથનો અધિપતિ થયો. ૧૮૫૯ માં કવિ દસપતરામ આંખની દવા કરાવવા મુંબઈ આવ્યા તેમનો સહકાર સાધીને નર્મદે સુધારાના વિષયો ઉપર ઠેરઠેર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. એ જ વર્ષના અંતભાગમાં એની કવિતા 'સુધાગતું બાપ્ત્રબલ' ‡ હેરાઈ. જોતજોતામાં મુંબઈમાં ચાલતી સર્વ સુધારક પ્રવૃત્તિના ઉદ્દામવાદી ચાલક નેતા તરીકે શુજરાતજરમા નર્મદની ખ્યાતિ ધર્મ ગઈ.

આ દમ-બાર વર્ષના ગાળામાં અમદાવાદ ખાતે 'ધીમે ધીમે સુધારાનો માર' સમજાવીને લોકજાગૃતિનું કાર્ય દસપતરામ કરતા દના. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં ફોર્મસ-દસપત-મિલન થયું અને એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે = ફોર્મસની પ્રેરણાથી શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હવે શુજરાત વિજ્ઞાનસભા) રચપાઈ. આ જ અરમામાં અમદાવાદમાં 'પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મહાળી' નીકળી; તેણે પહેલરહેણું શિવા-છાપ મંત્ર

* જુઓ 'સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન', પૃ ૩૮-૩૯. પારસીઓની ફા. પ્ર. મં. અભ્યારે પણ કામ કરી રહેલ છે. શુ. વ. સમા ફા. ગુ સમામાં વિલીન થઈ ગઈ છે. મરાઠી ફા. પ્ર. સભા વિશે માહિતી મળતી નથી.

† જુઓ 'ધર્મવિચાર', ત્રીજી આ., પૃ. ૨૪.

= જુઓ 'શુ. વ. સો. નો ઇતિહાસ', વિ. ૧, પૃ. ૯.

અમદાવાદમાં આપ્યું. * ૧૮૪૯ ના મેની બીજી તારીખે ગુજરાતનું પહેલું સાપ્તાહિક 'વર્તમાનપત્ર' ફાર્ગસ સાહેબે ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રગટ કર્યું. (જેના પરથી લોકો દરેક વર્તમાનપત્રને 'બુધવારિયું' કહેવા લાગ્યા) પછી 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નામનું એક મંડળ મને ૧૮૫૦ માં રચપાડ્યું. તેણે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિકની શરૂઆત કરી, જે દોઢેક વરસ ચાલીને બંધ પડ્યું. ૧૮૫૧ માં રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવદ્ધભદ્રસના પ્રયત્નથી 'વિદ્યાબ્યાસક મંડળ' રચપાડ્યું. આ મંડળે ૧૮૫૪ માં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક ફરી ચાલુ કર્યું. † ૧૮૫૫ માં દલપતરામે ગુ. વ. મો. ના સહાયક મત્રાને હોદ્દો સ્વીકાર્યો. તે પહેલાં એ જ મર્યા તરફથી દલપતગમકૃત 'ભૂત નિબંધ' (૧૮૪૯), 'ચાંતિ નિબંધ' (૧૮૫૧) અને 'બાળ-વિવાહ નિબંધ' (૧૮૫૪) પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા. ઈનામ આપી મંથે લખાવવા ઉપરાંત ગુ.વ.મો.એ ગુજરાતી કન્યાશાળા સ્થાપીને તેમજ 'નેટીવ લાઈબ્રેરી'—ગુજરાતનું પહેલું પુસ્તકાલય—(૧૮૪૯) ‡ તથા દિમાબાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સ્થાપના (૧૮૫૮) કરીને જ્ઞાનપ્રચારનું ઇષ્ટ કાર્ય કર્યું હતું. ગુજરાતના પ્રમાણમાં સૌગંદ્રમા જાગૃતિ ઓછી હતી. તેમ છતાં, આ ગાળામાં મણિશંકર કીકાણી જેવા સુધારકો દ્વારા ત્યાં પણ શિક્ષણ-પ્રસાર અને સમાજ-સુધારાનું કાર્ય થતું હતું.

આમ, ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬-૬૦ સુધીમાં નર્મદ, દલપત, કરસનદામ અને કીકાણી જેવી વ્યક્તિઓએ મુંબઈથી માંડીને કચ્છ

* ગુ. વ. સો. નો ઇતિહાસ, વિ. ૧, પૃ. ૧૩૨.

† એન.ન. પૃ. ૧૩૪.

‡ એન.ન. પૃ. ૨૩

સુધીના પ્રદેશમાં સુધારક સભાઓ ને શિક્ષણપ્રસારક સંસ્થાઓ રચાવીને, વર્તમાનપત્રો કાઢીને, પુસ્તકો લખીને 'અને બાપણો' આપીને અસાન, વહેમ, કુરદિ અને જડતા સામે જોહાદ પોકારી હતી. દુર્ગાંગમે ઉપદેશોની ભુદ્ધિઆજ્ઞ સુધારક વિચારશ્રેણી આ સમય દરમ્યાન સ્પષ્ટ અને વ્યાપક સુધારાનું સ્વરૂપ પામી 'સુધારો અને સુધારાવાળા'નું અવલોકન કરતા નર્મદે પ્રગટત મમયને યોગ્ય રીતે જ 'સુધારાનો બોધકાળ' કહ્યો છે. *

‘સુધારાનો કમકાળ’

આપાર સુધી ઉપદેશોલ સુધાગને હવે ગુજરાતના કેટલાક અગ્રણી સુધાગકોએ અમનમાં મૂકવા માંડ્યા ઈ. સ ૧૮૬૦ ના માર્ચની ૨૭ મી તારીખે મહીપતગમે પરદેશમમન કયું ૧૮૬૦ ના ઓગસ્ટમાં નર્મદે વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસમત છે કે નહિ તેનો જાદુનાથજી મહારાજ સાથે જાહેરમાં વિવાદ લડાવીને સેકડો વૈખ્યવે સામે ટક્કર ઝીનવાની અપૂર્વ હિંમત બતાવી. એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં નર્મદના પ્રયાસથી મુબઈમાં ડો આતમારામ પાકુરમને ત્યાં, દીવાળી નામની બ્રાહ્મણ વિધવાનું ગણપત નામના બ્રાહ્મણ સાથે પુનર્નગન થયું.† ૧૮૬૧ ના મે ની ૧૪મી તારીખે ‘મત્યપ્રકાશ’માં

* જુઓ ‘ધર્મવિચાર,’ પૃ. ૨૫

† જુઓ ‘મારી હકીકત,’ પૃ. ૭૩-૭૪ જાદુનાથ મહારાજની હકીકતોથી આ ગણપત પાઠથી સુધારાવાળાઓની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. પરંતુ ‘વરવહુ એમ્પીબલ સાથે રનેદ ને સપથી રહ્યા હતા’ તે દષ્ટિએ લગ્ન સફળ થયું ગણાય. ઈ. સ ૧૮૭૧માં કરસનદાસ મૂળજીએ મુબઈમાં ધનકેર ને માધવદાસના લગ્ન કરાવ્યા તેને મહીપતરામે ગુજરાતનું પહેલું પુનર્નગન ગણાવ્યું છે પરંતુ ગણપત-દીવાળીનું લગ્ન તેની પહેલાં દરેક વર્ષે થયું હોવાથી તેને જ પહેલું ગુજરાતી પુનર્નગન ગણવું જોઈએ

જદુનાયજી મહારાજના વ્યભિચાર વિશે લખાણ આવ્યું. તેને પરિણામે, ૧૮૬૨ માં મુંબઈની વરિષ્ઠ અદાલતમાં મુધાગના ઇતિહાસમાં અમર બનેલો ‘મહારાજ લાઈબ્રેરી કેમ’ ચાલ્યો—જેમાં ‘સત્યપ્રકાશ’ના તંત્રી કરસનદાસ મૂળજીએ પચાસ હજાર ભાટિયા વેંચીવેના પીઠબળવાળા જદુનાયજી મહારાજ સામે એકલે હાથે બાથ ભીડીને અપૂર્વ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ૧૮૬૪ માં નર્મદે ‘હિંદુઓની પડતી’ લખીને ‘વહેમજનન’ સામે ‘મુધાગદિત્ય’નો ડંકો વગાડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં ગુજરાતમાં શેરસદાનો જુવાળ આવ્યો. કવિ દલપતરામ જેવા ચાણા વિચારક સહિત અનેક સુધારકો લક્ષ્મીના મોહમાં તણાયા. આવે વખતે કવિ નર્મદે ‘ડાંડિયો’ કપી શસ્ત્ર વડે નાણાની મોહનિદ્રામાં ફમાયેલા ગુજરાતને ચામખા મારીને જગાડવાનો પુરુષાર્થ કર્યો કર્યો. સ્વાર્થ અને ભીરુતાથી ધેગયલા ગુજરાતીઓમાં હિંમત અને દેશના પ્રેરવા સારુ એ સુધારક મૈન્યનો ‘હડખેદ’ બન્યો. ૧૮૬૬ ના અરસામાં તેણે પોતાના ઘરમાં એક નિઃમહાવ વિધવાને આશ્રય આપ્યો, ને ૧૮૬૯-૭૦ માં નર્મદાગૌરી નામની બીજી વિધવા જોડે તેણે ખાનગીમાં પુનર્લગ્ન કર્યું. આમ સક્રિય પ્રવૃત્તિથી માણ ગહેલા આ દમદાને નર્મદે ‘સુધારાનો કર્મકાળ’ કહ્યો છે તે યંચાર્થ છે.

પ્રાર્થના સમાજ

પરંતુ એ બધી મોટે બાગે ઉચ્છેદક પ્રવૃત્તિઓ હતી. તેમણે સમાજમાંથી અજ્ઞાન, વહેમ, કુરુદિ, જડતા, સંકુચિતતા, અધમ્મદા, ભીરુતા, પરાધીનતા, દંસ, અન્યાય ને અનીતિ આદિ અનિષ્ટોનો નાશ કરવા જતા નારિતકતા અને ઉચ્છૃંખલતાનો ઉપદ્રવ વધારી મૂક્યો. પરધર્મ અને પગસંસ્કારના ધમમમતા પૂર મામે ટકી રહેવા સારુ કેવળ અંડનાત્મક સુધારાની નીતિ પ્રગ્નને ભાગ્યે જ પૂરતું બળ કે પ્રેરણા આપી શકે. તેને માટે ધર્મબળની આવશ્યકતા

છે. ઉચ્છેદક સુધારકોનું હૃદય મુખ્યત્વે સામાજિક સુધારણા પર કેન્દ્રિત હતું. ધર્મ-તત્ત્વ-શોધનને તેમણે બહુ મહત્ત્વ આપેલું નહિ. એટલે કેળવાયેલો બુદ્ધિશાળી વર્ગ શ્રદ્ધા મુકી શકે તેવું કશું તેમની પાસેથી મળ્યું નહિ. આ સંજોગોમાં કેટલાક ડાહ્યા અને સ્વસ્થ બુદ્ધિના શિક્ષિત જનોએ સ્વધર્મનું શુદ્ધ અને સાચું સ્વરૂપ શોધવાના શુભ હેતુથી પ્રેરાઈને મુંબઈ-અમદાવાદમાં રચનાત્મક સુધારા-પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો.

રામીનારાયણના અવસાન અગાઉ બે વર્ષે (૧૮૨૮) બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે હિંદુ સમાજથી જુદા પડીને, મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરતી અને સૌ કોઈ શ્રદ્ધાળુને, ભતિ કે પંચતા બંધન વગર સર્વવ્યાપી એકેશ્વરની ઉપાસનાનું ઉદ્દેશ્ય કરતી 'બ્રાહ્મ સમાજ'ની ગ્થાપના કરી હતી. બ્રાહ્મ સમાજે સેંકડો હિંદુઓને પ્રિયતા ધર્મ અંગીકાર કરતાં અટકાવ્યા હતા. * વખત જતાં બ્રાહ્મ સમાજની અમર પશ્ચિમ ભારત ઉપર ચર્ચ.

* "At the time of its (= Brahmo Samaj's) foundation, European education had just begun to make some progress among the Natives, and although its influence was speedily felt in helping to remove the deep-rooted prejudices and superstitious notions of the people, yet still numerous proofs can be adduced that its first introduction greatly tended to create among members of the educated and intelligent classes of people a lamentable atheism and indifference to religion in general.....Hence a race of unbelievers sprang up and these would have increased a hundred-fold but for the intervention of Brahmoism."

— Leonal's 'History of Brahmo Samaj', (p. 3).

ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સ્થાપિત 'તત્ત્વબોધિની સભા' ના સભ્ય પં. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે મુંબઈમાં બ્રાહ્મ સમાજ વિશે લાપણુ આપ્યું તેના ફળરૂપે એ જ વખતે મુંબઈમાં 'પરમહંસ સભા' નામનું દક્ષિણીઓનું મંડળ ઊભું થયું.* એક જમદીશ્વરની સાચા દિકથી બક્ષિત કરવી, મૂર્તિપૂજનો નિગેધ કરવો અને જાતિ-બેદ તોડવો એ આ સભાના મુખ્ય-સિદ્ધાંતો હતા. આ સભાનું કામકાજ ખાનગી રાખવામાં આવતું. પરંતુ સભ્યોની સંખ્યા સો લગભગ થઈ, ત્યાં 'કેટલાકની બહાર પડવાની' મમતને લીધે તે એકદમ ભાગી પડી. પછી ૧૮૪૬ માં 'પ્રાર્થના સભા' નામનું બીજું એવું જ મંડળ ઊભું થયું તે પણ એક દશકા પર્વત આગલી સભાના જેવા જ સિદ્ધાંતો પ્રદર્શિત કરીને અદરથ થયું ૧૮૬૪ માં કેશવચંદ્ર સેન મુંબઈ આવ્યા. તેમણે મુંબઈના સુધારકોને બ્રાહ્મ સમાજના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને 'ધાર્મિક સત્ત્વ' ઉપર સમાજ-જીવનની રચના કરવાની પ્રેરણા આપી. પરિણામે, તા. ૩૧ માર્ચ ૧૮૬૭ ને રવિવારના રોજ મુંબઈમાં 'પ્રાર્થના સમાજ'ની, સ્થાપના થઈ.† આ મંડળીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમાજ-સુધારણાનો હતો, પરંતુ ઈશ્વરને દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને જ જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું તેના આલોક્યે નિર્ધાર્યું હતું.* સમાજમાં દાખલ થનારને 'સર્વ સૃષ્ટિનો ઉત્પત્ત કરનાર એક જ ઈશ્વર છે એમ હું સમજું છું અને મૂર્તિપૂજ ઉપર મારી શ્રદ્ધા નથી'—એવા ધાર્મિક સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર

* પ્રા. સ. ૬., પ ૬.

† એન.ન, પૃ. ૩૫.

≠ "We shall fix our eye on God and explore all the fields of human activity."

—'Freedom, Religion and Reality' edited by G. Y. Chitnis (1927), પૃ. ૧૫૪.

કરવેા પડતો. આ ઉપરથી પ્રાર્થનામંત્રા મંડળ આરંભમાં 'એકેધ' મંડળી' તરીકે ઓળખાતુ.

ધર્મચર્યાની બિલુપ મુખ્યના ગુજરાતી સુધારક મંડળમાં સૌથી પ્રથમ નમંદને જણાઈ હતી. છુ. વ. સભા-જેમાં એ વખતે મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ જેવા સભ્યો હતા તેમાં ધાર્મિક અને રાજકીય વિષયો ચર્ચવાની રીતસર મના હતી. * તેથી નમંદને ધર્મ-તત્ત્વ-ચર્ચા સારું મુખ્યમાં જુદી 'તત્ત્વ શોધક સભા' (૧૮૬૦) સ્થાપવી પડી.—જે કે તેણે આ સભા દ્વારા 'બ્રાહ્મધર્મ' નામના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ હીંગમંદ કાનજી કવિ પાસે કરાવીને ૧૮૬૪ માં પ્રગટ કર્યો તે સિવાય એ દિશામાં કશું નોંધપાત્ર કામ કર્યું નથી.

અમદાવાદ ખાતે સુર ગોકુલજી જાણના મિત્ર પંડ્યા દોલતરામે 'કોઈ પ્રકારે ધર્મ સંબંધી લોકોને જ્ઞાન મળે તો સારું' એવી ઇચ્છાને વશ થઈને ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં † 'ધર્મસભા' નામની એક મંડળી સ્થાપી હતી. તેનું આખું નામ 'વણીશ્રમ ધર્મસભા' હતું. 'ત્યાં નાગ' આદિ માતિના

* નમંદે આનો સખત વિરોધ કરેલો. તેને પરિણામે, પાળળથી છુ વ. સભાના કચવાહકોએ આ પ્રતિબંધ પાછો ખેંચી લઈને 'ઇશ્વરે અવતાર લીધા નથી' એ વિષય પર કવિ પાસે વ્યાખ્યાન કરાવ્યું હતું. આ તેમજ 'બ્રાહ્મધર્મ'નો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો તે હકીકત બતાવે છે કે નમંદ પર તે વખતે બ્રાહ્મ સમાજનો પ્રભાવ પડ્યો હતો.

† શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીકૃત 'અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગણ', પૃ. ૫૬. તેમણે આ હકીકતને અંગ્રે મ. સ. ત્રિપાઠીકૃત 'સુર ગોકુલજી જાણ તથા વેદાન્ત'ના આધાર લીધો છે તે 'અર્વા ગુજ.ના રેખાદર્શન'ના કરતાં વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

લોકો એકત્ર થઈ ધર્મવિષયક પ્રકરણોના સંવાદ સાંભળતા અને બાળકોને સંખ્યાવંદનાઈ શીખવવામાં આવતું.* ઈ. સ. ૧૮૫૮માં બોજાનાથ સારાભાઈ અને રણછોડલાલ છોટાલાલ આદિ ગૃહસ્થો તેમાં બળ્યા તેમાં ધર્મ-તત્ત્વની ચર્ચા-વિચારણા સારી પેઠે થવા લાગી અને ‘ધર્મપ્રકાશ’ નામે માસિક પત્ર પણ એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો.† અધરી ભાવામા લખાયેલા ‘જરિયાતના પુસ્તકો’ને સૌને સમજાય તેવી ભાષામાં લખાવવા— એવી એ સભાની યોજના હતી. પ્રથમ તો ત્યાં ખાસ ભક્તિ થતી નહીં, પણ પછી તેમાં ભજન વંચાવા લાગ્યા એટલે ૧૮૭૦ ના મે મહિનામાં એ સભાનું નામ ‘ભક્તિ સભા’ પડ્યું આ સભાના કામ અંગે, તેમ તે પહેલાં, બ્રાહ્મ સમાજનું સાહિત્ય વાચવામાં આવતા, બોજાનાથના વિચારોનું પરિવર્તન થયું. પછી કાળક્રમે ‘ધર્મસભા’નું કામ શિથિલ થઈને બંધ પડ્યું.†† તે જ અરસામાં બોજાનાથને મહીપતગમનો સગ થતાં મન્નેને ‘ગુજરાતમાં ધર્મના વિષયમાં કોઈ મહા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર લાગી’, તા. ૧૭ ડિસેમ્બર ૧૮૭૧ ના રોજ અમદાવાદમાં ટ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (પછીથી સાતમા એડવર્ડ) ની માંદગી નિમિત્તે એક પ્રાર્થના સભા યોજાવવામાં આવી તેના શુભ પરિણામ રૂપે તે જ દિવસથી એકેશ્વરની સાપ્તાહિક ઉપાસનાની શરૂઆત થઈ અને ‘પ્રાર્થના સમાજ’ની સ્થાપના થઈ.‡

અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજનું મૂળ પણ બંગાળાની બ્રાહ્મ સમાજમાં હતું. તેના મુખ્ય સ્થાપક બોજાનાથ હતા તેમણે, કૃષ્ણગવ કહે છે તેમ, ‘પ્રાર્થના-સમાજને એક જ વ્યક્તિ શ્રવંત

* ‘અર્વા ચિ. ગદ્ય,’ પૃ ૫૬-૬૦.

† કૃષ્ણરાવ બોજાનાથકૃત ‘બોજાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર,’ પૃ. ૧૧૨-૧૧૪.

‡ ‘ધર્મવિચાર,’ પૃ ૨૬, પાદટીપ.

બળ બનાવ્યું.* નમદે આ પ્રાર્થના મમાજની ઉત્પત્તિનાં કાણોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે તે યજ્ઞે અશે સાચું છે. તે કહે છે : "અગ્નેસર મહીપતરામ તથા ભોજાનાથનાં કલેશજિમ ચિત્ત (સ્વસાતિના નિમિત્તના ટંટાઓ). યક્ષમમાજના મતવાળા સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોને સહવાસ (૧૮૬૪-૬૭), નવું કર્મ કરવાને ઉચ્ચેરાયેલું મન (૬૭-મનદાસ મૂળાણી પેટે), છેક જુદાં તો નજ પડ્યું એ તિશ્વપ, વેદાદિક ન માનવા વિશે, સ્વગત પ્રથમ બદા પડવાથી ભોંક નાંક એ આપ માટે યુક્તિપ્રયોગ એ બધા ઢાળ મમાજની ઉત્પત્તિનાં છે"†

આરંભમાં અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં નિરાકાર એકેશ્વરની પ્રાર્થના અને સ્તોત્રોના કાર્યક્રમ હતા. પછી તેમાં ઉપદેશ આપવાનું શરૂ થયું. ૧૮૭૪ સુધી પ્રા. સ. ની બેઠક પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં મળતી ઈ. સ. ૧૮૭૬માં પ્રાર્થના મમાજ મંદિર બંધાયું. ૧૮૭૬ ના માર્ચ સુધીમાં સમાજના ૧૦૮ સભ્યો હતા. તેમાં ધણા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વાણિયા અને થોડાક કથુબી, સુયા, હુદાર, ડોળી હતા. વળી એક મુસ્લિમ અને એક પારસી પણ હતા. દરિજનને તેમાં આવવાની છૂટ નહોતી. ખ્રિસ્તી આવતા. મમાજમાં આવનારાઓએ પોતાનો જૂનો ધર્મ છોડ્યો નહોતો, તેમ શુભાશુભ કર્મમાં પણ ફેરફાર કર્યો નહોતો. 'એક સર્વશક્તિમાનતી, મૂર્તિ કે જાત્રી વિના અને અધ્યસ્થ ગુરુની સાહાય્ય વિના, ભક્તિ કરવી અને જગદીશ્વર, પોતે જ મનુષ્યનાં કર્મ પ્રમાણે ફોજૂડો બદલો આપશે'† એમ તેઓ માનતા. ભોજાનાથના અવમાન બાદ મહીપતરામ પ્રા. રા. ના અધ્યક્ષ થયા હતા. તેમણે પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બહુવા આવતા ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષકોને પ્રા. સ. ના

* 'ભોજાનાથ સારસ્વાતી' જન્યચરિત્ર, પૃ. ૧૧૮-૧૧૯

† 'ધર્મવિચાર', પૃ. ૨૯, પાટ્ટીપ.

સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કર્યો હતો * મહીપતરામના પુત્ર ગમણભાઈએ પિતાએ આપેલ 'જ્ઞાનમુધા' પત્ર દ્વારા પ્રાર્થના સમાજના દ્વિતીય સિદ્ધાંતને ચોક્કસ આકાર આપ્યો હતો. લાલશંકર ભમિયાશંકરની સહાયથી સમાજ તરફથી વિધવા ગૃહ તેમજ અનાયાત્રમની સ્થાપના થઈ હતી અને આ અગ્રમામા અલાયદી 'પ્રાર્થના મંડળી' પણ નીકળી હતી

'ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા'માં પ્રાર્થના સમાજના ધર્મ-સિદ્ધાંતોનીએ મુજબ બતાવ્યા છે

"(૧) ઈશ્વર એક જ છે તે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર, (તેને) સ્થિતિમાં રાખનાર તથા (તેનો) સહાર કરનાર છે સૃષ્ટિ પદાર્થોથી તે ભિન્ન છે, એના વિના બીજો કશું પણ દેવ નથી, તે મર્વંશ, સર્વવ્યાપી, મર્વંશક્તિમાન, ન્યાયકાગી તથા દુરુણામય પરમ પવિત્ર છે તે જ ઈશ્વર પૂજ્ય છે

(૨) ભક્તિ એ જ ધર્મ છે

(૩) સપ્રેમ શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને મદાચાર એ ભક્તિ.

(૪) ભક્તિ વડે ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે, અને આત્માનું ઐહિક તથા આધ્યાત્મિક કલ્યાણ થાય છે " †

પ્રાર્થના સમાજના ઉદ્દેશમાં મૂર્તિપૂજના નિષેધનો ઉદ્દેશ હોવા છતાં અહીં તેનો ઉલ્લેખ નથી તે જણાવી આપે છે કે એકંદમ

* આ શિક્ષક પ્રા. સ. ના કેટલાએક સરકાર લઈને ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં ગયા હશે તે સિવાય તો પ્રા. સ. ની હીલચાલ અમદાવાદ શહેરના અમુક જર્જમાળ મર્યાદિત હતી

† 'ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા' (૧૯૦૬), પ્રસ્તાવના પછીનું પાનું

લોકવિરુદ્ધ પડવાની નીતિ તેના સ્થાપકોની નહોતી. મહીપતરામ તો રામગોદનરાયના જોડલા કડક મૂર્તિપૂજાવિરોધી હતા. શોળાનાથ અને રણછોડલાન વચ્ચે આ વિષયમાં ત્રીન મતભેદ પડ્યો ને વિવાદ યાજ્યો. આખરે શોળાનાથની જીત થઈ. ૧૮૭૭માં તેમણે મહીપતરામ અને લાયશઠરની મદદથી સમાજના સભ્ય પાસે પાંચ નિયમો પાળવાની પ્રતિજ્ઞા ધડી કાઢી તેમાં નીચેના બે નિયમ મુખ્ય હતા “ (૧) નિત્યોપાસનામાં ઈશ્વરની પ્રતિમા અથવા અન્ય કોઈ સદૃશ વસ્તુની આરાધના કરીશ નહિ; (૨) કોઈની મધ્યસ્થતા વિના કેવળ ઈશ્વરની જ શુદ્ધ ભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ હું માનીશ. ”* મુખ્યઈની પ્રાર્થના સમાજે મૂર્તિપૂજનો હમેશના પૂજાવિધિમાંથી નિષેધ કર્યો હતો, પણ લગ્નાદિ પ્રસંગોએ મૂર્તિપૂજનો નિષેધ તેમાં આવી જતો નહોતો † આ ઊલ્લેખ છેક ૧૯૨૦ માં દૂર થઈ આમ મૂર્તિપૂજનો નિષેધ અને ઐશ્વરોપામના પ્રાર્થના સમાજના મુખ્ય ધર્મસિદ્ધાન્તો બન્યા.

મુખ્ય અને અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજોએ ધાર્મિક આદર્શો અને સિદ્ધાન્તો બાહ્ય મમાજના રાખ્યા હતા તેમ છતાં એ બાહ્ય મમાજની શાખાઓ નહોતી, તેમ બાહ્ય મમાજના પ્રયત્ન છતાં, તેની કોઈ શાખા સાથે પ્રાર્થના સમાજ બળી નહોતી. બાહ્ય સમાજે હિંદુ સમાજથી અલગ પડીને નવીન ધર્મ તરીકે બાહ્ય

* ‘સો. ૯’, પૃ ૧૨૪

† ‘As a principle, the samaj prohibits idolatry in their daily worship only, implying thereby that it may be allowed on the occasion of marriage and other ceremonies’—*The Samaj Dictionary* by Vishal Ramji Shinde (1912). ‘જા. સ. ૬.’ માં ઉદ્ધૃત.

ધર્મને મનાવનાનો પ્રયત્ન કર્યો તે પગલું પ્રાર્થના સમાજને લાગુ નહિ. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મના માગ તરફ ન અપનાવતાં, વેદ, ઉપનિષદની સાથે મદાગજૂરીય મતોની પગપગત વાળીનો ઉપયોગ કરીને ભાગવત ધર્મનું માતૃત્વ જાળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. ડૉ. બાહારકર અને જોગાનાથ ઉપર તુકાગમની અમર ધણી હતી જોગાનાથે પ્રાર્થના સમાજના ઉપયોગ માટે ‘શ્વિન્-પ્રાર્થનામાળા’ રચી તેમાં કેટલાક મગડી અભ જોના અનુકૂળ ગુમા લખાયાના અમ ગો પણ છે. ડૉ. બાહારકરે સર્વધર્મસમભાવ અને એકાનિક સત્યભક્તિને તેની શ્રદ્ધાના બે નૂતન અંગો તરીકે ગણાવીને પ્રાર્થના સમાજને અતિશયોક્તિમાં નીતન મુક્તિપથ (New Dispensation)* તરીકે જોળખાવી હતી. તેમ છતાં મુગર્ધ તથા અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજના અમણીઓની નીતિ પોતપોતાના ધર્મમાં અને નાતમાં રહીને જ સુધારા કરવાની હતી એટલે તેઓ જોગાનાથાદિ સમાજની માફક હિંદુ સમાજનો તિરસ્કાર કે બદ્ધિષ્કાર પામ્યા નહિ શ્રી વિષ્ણુપ્રભાદ ત્રિવેળી આને હિંદુ સમાજની સરક્ષક વૃત્તિનો વિજય કહે છે. †

પરંતુ આનો અર્થ એ નહિ કે ગુજરાતની વિશાળ હિંદુ જનતા પર પ્રાર્થના સમાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પ્રાઈ ચિર-ગ્રાહી પ્રભાવ પડ્યો હતો. પશ્ચિમ ભારતમાં એક જુદા ધર્મ તરીકે પ્રાર્થના સમાજનો સ્વીકાર થયો નથી એ હકીકત છે સને ૧૯૧૧ના

* જુઓ ‘Freedom, Religion and Reality.’ પૃ ૧૬
અહીં પ્રા સ ની વિરોધતા જતાવવાના ઉત્સાહમાં ડૉ. બાહારકરે તેને ‘revealed religion’ કહેવ છે તે ‘પણ ચર્ચા’ નથી કેમકે પયગબર-ગ્રાપિત ધર્મ, જેને ‘કુરાન’ કે ‘બાઈબલ’ જેવા ધર્મમય હોય, તેને જ ‘revealed religion’ કહી શકાય છે

વસ્તીપત્રકમાં પ્રાર્થનાસમાજોએ બાહ્ય વિભાગ નીચે દાખલ કરવાના હતા તે પ્રમાણે સરતમાં ૯ અને રેવાક'માં ૪ એ રીતે ૧૩ માળસોને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં ગુજરાત ખાતે એક પણ માણસે પોતાનો બાહ્ય ધર્મ નોંધાવેલ નહિ તેથી ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં એ વિશે જુદી નોંધની સગવડ રાખી નહોતી. પ્રાર્થના સમાજ સામાન્ય પ્રજાનો વિશ્વાસ છેવટ લગી સંપાદન કરી શકી નહિ તેનાં ચાર પાંચ કારણો છે : (૧) તેના અમણી કાર્યકર્તાઓનાં પોષાક, રીતભાત ઇત્યાદિ અશેષ દબનતા હતાં. તેમનું માનસ સરકારી અમલદારના જેવું અતડું પણ ખરું. પ્રાર્થનાસમાજો સામુદાયિક પ્રાર્થના સારું રતિવારે એકઠા થતા. આ રીતે પ્રાર્થના કરવા એકઠાં થવું એ હિંદુ ધર્મકર્મની પરપગમાં નથી. એટલે પ્રાર્થના સમાજની આ પ્રવૃત્તિ સ્વધર્મીઓને આકર્ષવાને બદલે શંકાસ્પદ બની રુઢી. તેમને વિશે કહેવાવા લાગ્યું કે 'પ્રાર્થના-સમાજો એક પ્રકારનો ખ્રિસ્તી ધર્મ જ પાળે છે, પણ ન્યાતમતથી જુદા પડવાની બીકે ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવાની હિંમત દાખવી શકતા નથી. તેથી આ પ્રમાણે કરે છે.' (૨) અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના કાર્યકર્તાઓ વિદ્વાન વિચારકો હતા, દેશહિતચિન્તક હતા તેમ બુદ્ધિવાદી અને બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી હતા. પણ ધર્મ-લાગણીની ઉત્કટતા ને ઉમ્મતા, જેના ચેપથી ધર્મ પ્રચાર પામે છે તે એમનામાં નહોતી. બાહ્ય સમાજની માફક પ્રાર્થના સમાજે 'મિશનરી' પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હોવા છતાં તેનું કશું ફલ આવી શક્યું નહિ તેનું કારણ આ છે. (૩) પ્રાર્થનાસમાજો સમાજસુધારકો પણ હતા તેથી રૂઢિચુસ્ત જનસમાજને તેની પ્રત્યે ઝડપથી પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો. (૪) તેની પુરોગામી 'બક્તિ સભા' એ કશું હતું તેમ પ્રચલિત બનતો દ્વારા લોકોની બક્તિભાવનાને જગૃત કરવાને બદલે, તેમાંથી વિધ્ય, માધ્ય, કેશવ આદિ સાકાર ઇશ્વરનાં નામો દૂર કરીને, સમાજે એવી પ્રાર્થનાઓ ગવરાવવા માંડી કે જેના દાળ પણ પ્રચલિત

મળનાના ઢાળથી જુદા હતા. આ વસ્તુ પણ પ્રા. સ.ના પ્રયાગને ઠેકેક અંશે અવરોધક હતી. (૫) હિંદુ ધર્મનું વર્ચસ્વ સામાન્ય લોકો ઉપર દળુ પણ પહેલાંના જેટલું જ હતું. શ્રી વિષ્ણુપ્રભાદ ત્રિવેદી કહે છે કે ગુજરાતમાં ધાર્મિક નવવિધાન પ્રાર્થના સમાજે કર્યું.* પરંતુ ઉપર્યુકત કારણોસર પ્રજા ઉપર પ્રા. સ. ની અસર એટલા વ્યાપક અને ઊંડા પ્રમાણમાં થઈ નહોતી એટલે તેને માટે એમ કહી શકાય નહિ ખરું જોતા ગુજરાતમાં પ્રાચીન પગપરાની ધર્મભાવનાનું પુનર્વિધાન તો કે ૧૮૦૦ ની સાલથી સ્વામીનારાયણે શરૂ કરી દીધું હતું.

આમ જતા પ્રા. સ. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સંસ્કૃતિના આક્રમણના પ્રત્યાઘાત રૂપે પશ્ચિમ ભારતમાં ઉદ્ભવ પામેલું વિશિષ્ટ સાર્વારિક આદેશન છે તેની કોઈ ના પાડી શકશે નહિ. પૂર્વ નમંદની ઉચ્છેદક પ્રવૃત્તિ પછી શિક્ષિત ગુજરાતી સમાજમાં ધર્મ-તત્ત્વની નવીન વિચારણા પ્રાર્થના સમાજથી શરૂ થઈ તેમાં કોઈ શંકા નથી.

આર્ય સમાજ

ઈ. સ. ૧૮૭૪ સુધી સુબર્ષ પ્રાર્થના સમાજનું નર્મ કામ ચાલતું હતું તે સ્થળે, એટલે કે ગીરમામ રસ્તા પર ડૉ. માણેકજી આદરજીની વાડીમાં, ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે † પ્રાર્થના સમાજના કરતા વધુ તેજસ્વી અને ઉત્કટ પણ તરવત સંરક્ષક ધર્મ-સંસ્થા ‘આર્ય સમાજ’ની સ્થાપના થઈ.

‘આર્ય સમાજ’ના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના આ-મહાન કાર્યની પાછળ તેમના પ્રચાર્યશુ ગુરુવર્ષ વિરજાનદજીની

* જુઓ ‘અર્વા ચિ ગદ્ય’ પૃ. ૫૪

† ‘આર્યધર્મેન્દ્રજીવન’ (રામવિલાસ દાસદા ઓર માસ્ટર આત્મારામજી), (સ. ૧૯૬૧) પ. ૧૧૧

પ્રેરણા હતી. વેદાધ્યયનને અતે ગુરુદક્ષિણામાં થોડાંક લવિંગ આપીને દયાનંદ ગુરુની વિદાય લેવા ગયા ત્યારે ગુરુએ તેમની પાસેથી ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન આર્યધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું વચન ગુરુદક્ષિણા તરીકે માગી લીધું. * ગુરુનો આદેશ માથે ચડાવીને દયાનંદ સમગ્ર ઉત્તર હિંદમાં વટોણિયાની માફક ફરી વળ્યા. તેમણે ઠેરઠેર મૂર્તિપૂજનનિષેધના વ્યાખ્યાનો આપીને ભાગવતધર્મનું ખડન કર્યું. તેમના વ્યાખ્યાનો માંલજીને અનેક બાબતોએ પોતાની વંશપરંપરાપ્રાપ્ત દેવમૂર્તિઓને ગંગામાં પધરાવી, દીધી. † ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં મુંબઈમાં દયાનંદે એ માસ સુધી વેદધર્મ વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વક્તવ્યમત પર આક્રમણ કરીને તેમણે વેદજીવોમાં ભારે ખળભગાટ મચાવ્યો અને સુધારક પક્ષને પ્રોત્સાહન આપ્યું. પછી અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમાં તેમની ધાર્મિક ને મામાનિક વિષયો પર વ્યાખ્યાનમાળા ચોળઈ, ચામીજીએ જોળાનાથ અને મહીપતરામ જોડે વેદધર્મ પર લાંબી ચર્ચા ચલાવી અને 'પ્રાર્થના સમાજ' ને બદલે 'આર્ય સમાજ' નામ રાખીને કામ કરવાની તેમને સૂચના કરી. પરંતુ પ્રા. સ. ના મંચાલકોને વેદપ્રામાણ્ય અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ગ્રીકાર્ય નહોતો. તેથી બન્નેનો મેળ ખાધો નહિ. છેવટે સ્વસંસ્કારનું રક્ષણ કરવાનું બળ આપે અને આદર્શ ધર્મમય જીવન ગાળવાનો માર્ગ દોરી આપે તેવી સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર અમળતા, ૧૮૭૫ માં, આમળ જોધું તેમ, મુંબઈ ખાતે દયાનંદે 'આર્ય સમાજ' ની ઔપ્રધમ સ્થાપના કરી.

* સ્વામી સત્યાનંદજી 'શ્રીમદ્દયાનંદપ્રકાશ', દ્વિ. પં.,

પૃ. ૧૧-૧૩

† 'The Christian Intelligencer', March 1870, quoted in 'The Triumph of Truth', પૃ ૩૧

આર્થ સમાજની સ્થાપના પછી દયાનંદ દશ જ વર્ષ
જીવ્યા, પણ એ દશકામાં તો તેમણે દેશભરમાં સાચો વેદધર્મ
વિસ્તારવાનું મહાન કાર્ય થોડું દીધું. તેમનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર પંજાબ
હતું. ત્યાં આરંભમાં તેમણે જાણ સમાજના આશ્રયે વ્યાખ્યાનો
આપ્યાં, પણ પછી ધા. સ. સાથે મતભેદ થતાં, ૧૮૭૭ ના જૂનની
૨૪ મી તારીખે તેમણે લાહોરમાં ‘આર્થ સમાજ’ની સ્થાપના કરી.
એ જ વર્ષમાં તેમણે દિલ્હીના સુપ્રસિદ્ધ ‘કેસરી’ દરબારમાં વેદ-
ધર્મના પ્રતિનિધિસ્તરીકે હાજરી આપી. * પુરાણ, તંત્ર અને સનાતન
ધર્મનો વિરોધ કરીને દયાનંદે મૂર્તિપૂજનનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ખંડન
કર્યું હતું. તેમને અવતારવાદમાં શંકા નહોતી. એટલે મનુષ્યકૃત
અથવા તિરસ્કારીને માત્ર અપૌરુષેય એટલે તેમની દૃષ્ટિએ ધર્મ-
પ્રણીત વેદને જ સાત તરીકે તેમણે સ્વીકાર્યો હતો ને ઉપદેશ્યો હતો.

દયાનંદનું મોટું કાર્ય ‘શુદ્ધિ’નું હતું. પરધર્મમાં
વટસાઈ ગયેલને હિન્દુ ધર્મમાં વૈદિક વિધિ અનુસાર પાછા દાખલ
કરવાનું આર્થ સમાજે સ્વીકાર્યું. આથી હિન્દુ સમાજ ઉપર વટાણ
અને લગ્ન દાગ થતો પરધર્મીઓનો ધસારો અટક્યો. હિન્દુ સમાજમાં
ધર્મને નામે ચાલતાં વહેમો, વિધિઓ અને કુશ્લિકોનો પણ આર્થ
સમાજે અવરોધ કર્યો. દયાનંદના વેદધર્મપ્રચારે હિન્દુઓની ધાર્મિક
અસ્મિતા જગાડી અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે જૂમિકા તૈયાર કરી આપી.
ટૂંકમાં, હિન્દુ જનતાનું સંગઠન સાધીને આર્થ સમાજે તેને વિદેશી
ધર્મના આક્રમણ સામે ટકી રહેવાનું બળ આપ્યું.

ધર્મશોધનને અનુષંગે આર્થ સમાજે શિક્ષણ અને મમાજ-
સુધારાનો પણ કાર્યક્રમ ગાળ્યો હતો. સંસ્કૃત ધાર્મિક સાહિત્ય
તથા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને તેનાથી વેગ મળ્યો. આધુનિક

આગતમાં રાષ્ટ્રિય કેળવણીના મંડાણ આર્થ સમાજથી ચર્ચા છે. પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કારવાળી, કુલપતિના આશ્રમે કે નાલંદા ને તદ્દ-શિલાનાં વિદ્યાપીઠાનું સ્મરણ કરાવે તેવી શિક્ષણ-પ્રણાલી પુનર્જીવિત કરવા સારુ સ્વામી દયાનંદે દેશભરમાં વીસથીયે વધુ ગુરુકુળો સ્થાપ્યાં હતાં. કેળવણીમાં ધર્મ, શરીરવિકાસ તથા દુન્યરતાનને મહત્ત્વ આપવાની હિમાયત અર્વાચીન યુગમાં સૌથી પ્રથમ સ્વામી દયાનંદે કરી છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને દલિતોદ્ધારની વ્યવસ્થિત શરૂઆત પણ તેમનાથી થઈ છે. ઓકેળવણી અને ઓસ્વાતંત્ર્ય પરત્વે દયાનંદના વિચાર સુધારકોના જેવા ઉદાર હતા. તેમણે શાંતિભેદ ઓછા કર્યા છે. કન્યાવિદ્યાતથા, વિધવાગૃહો અને અનાથાશ્રમે આપીને એ દિશામાં આર્થ સમાજે સક્રિય એવા બળબી છે. મણિલાલ કહે છે તેમ, ‘એણે જ આપણને પાશ્ચાત્ય અધિકારની નિંદામાંથી બાંધતુ કરી પૂર્વાભિમુખ કર્યા છે.’*

નર્મદનું વિચારપરિવર્તન

દયાનંદે ઉદ્દ્યોધેલી ધર્મરક્ષણની ભાવનાને સમયમૂર્તિ નર્મદે તેની ઉત્તરાવસ્થા દરમ્યાન નવી જ રીતે પુસ્કારી. આર્થ સમાજની ગ્લાપતા પછી એકબે વર્ગમાં જ નર્મદની ઉન્નતિ સુધારા-પ્રવૃત્તિનાં વળતાં પાણી શરૂ થાય છે. એક તરફ એને સુધારક વર્ગમાં સ્વાર્થભુક્તિ, સંકોચવૃત્તિ, અમર્ષાદા, અસત્ય, બીડુતા અને અમંયમ દેખાય છે. અને બીજી તરફ, સાત વર્ષના નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના મંથનને અંતે પ્રાચીન આર્થ ધર્મના નિવૃત્તિમાર્ગ પર તેની શ્રદ્ધા બેસે છે. ‘રાજમંડલ’ લખવાને અંગે તે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કરે છે. વળી વેદાંત તથા યોગના મથોનું પરિશીલન કરતાં તેને મમજલ છે કે ‘કોઈ પણ પ્રજાના

આચાર-વિચારમાં પગિવર્તન કરવા માટે એની નિદા કરવા કરતાં તેની જૂતકાળની બબ્બતા અને ઉચ્ચ સરકારોનું વખાણ કરવાથી દેશભક્તિની ભાવના જાગૃત થાય છે.* સમકાલીન સંજોગો, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનું પગિશીલન અને જીવનનો અનુભવ એમ ત્રિવિધ કારણોસર નર્મદના ચિત્તમાં સ્વધર્મના ગૌરવનો ખ્યાલ દબ થતા, તેના વિચારોમાં ફેરફાર થવા લાગે છે. પગિણામે, તેને પોતાની કાર્યનીતિ બદલવાનું મુનાસિબ જણાય છે. સને ૧૮૭૭ ના અરસામાં, પોતે અગાઉ ઉપદેશેષ સુધારાઓનો જાહેરમાં વિરોધ કરીને નર્મદે નવીન નીતિ સમજાવતા જાહેર કયું :

“આપણા સમાજમાં ત્રણ સામાન્ય નીતિ છે : (૧) સુધારાવાળા સમાજવાળાઓએ સંસારી મુખના વિષયમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, એ ત્રણ પુરૂષાર્થોમાં ધર્મને ગૌણ ગણી અર્થ અને કામ એને જ આગળ પાડ્યા — માત્ર (અમુક) સમયને માટે નહિ પણ નિત્યને માટે યુરોપના લોકના અર્થકામ ઉપર મોહિત થઈ તેઓની નીતિરીતિએ તે પ્રાપ્ત કરવાને બોધ દેતા થયા. (૨) આર્થ સમાજ સ્થાપનાગએ તો સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ તે જ મોક્ષ, એમ ખુલ્લું કહી શારીરમર્ષત વધારવાનો ને દેશાભિમાન આર્થાભિમાન રાખવાનો બોધ કીધો. (૩) સ્વધર્મનું સંગ્રહણ ને ન્યાયશુદ્ધિનું પાલણ—બ્રાહ્મણશુદ્ધિનું માહાત્મ્ય અને ક્ષાત્રશુદ્ધિનું ઔદાર્ય, એ અમારું મત છે.”†

નર્મદ જેવા પ્રભાવશાળી નેતાના આ ઝોગિયતા પક્ષ-પગિવર્તનને પરિણામે યુજગતમાં સુધારક વર્ગનું જોર નરમ પડ્યું અને તેની સામે સનાતન હિંદુ ધર્મનો પક્ષપાતી પ્રરક્ષક મત

* નર્મદાસ કરની પોતાની નોંધ, ‘યુજસતી’, તા ૭ નવેમ્બર ૧૮૮૫ નો અંક

† ‘ધર્મવિચાર’, પૃ ૮૦

જાગૃત થવા લાગ્યો. આર્થિક ધર્મ, આર્થિક સરકૃતિ અને પ્રાચીન દિવસ જીવનપ્રથાને વિશુદ્ધ બનાવીને અપનાવવાનો ઉપદેશ એક બાજુ નર્મદ અને બીજી બાજુ આર્થિક સમાજ તરફથી થવા લાગ્યો. તેની અસર રૂપે નારિતક પશ્ચિમપૂજક વર્ગમાંથી કેટલાક માણસો આ સારુ કે તે સારુ એ વિશે મૂઝવણ અને મથન અનુભવવા લાગ્યા.

થિયોસોફિકલ સોસાયટી

બરાબર આ જ અરસામાં ભારતમાં થિયોસોફિકલ સોમાયનીની શાખા નીકળી. અહીં આર્થિક સમાજની સ્થાપના થઈ તે જ વર્ષમાં (૧૮૭૫માં) અમેરિકામાં ન્યૂયોર્ક ખાતે થિયોસોફિકલ સોમાયની સ્થપાઈ. તેના સ્થાપકો કર્નલ ઓલકોટ અને મડમ બ્લેવેટ્સ્કી સ્વામી દયાનંદની પ્રતિભાથી અગ્રભને આર્થિક ધર્મનિષ્ઠા બહુ આકર્ષાયા હતા. અમેરિકાની થિયોમો સો એ દયાનંદને સરથાના આચાર્યપદે નિયુક્ત કરી હતા. ૧૮૭૮ ના ફેબ્રુઆરિની ૧૬ મી તારીખે કર્નલ ઓલકોટ તથા મડમ બ્લેવેટ્સ્કી દિલ્હી આવ્યા, દયાનંદે બન્નેનો સત્કાર કર્યો અને તેમને દિલ્હીમાં થિયોસો સોમાયની સ્થાપવાની પ્રેરણા આપી *

થિયોસોફીના ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધાંત હતા. (૧) સર્વત્ર આત્મભાવ માનવો, (૨) પ્રાચીન તત્ત્વશાસ્ત્રોની ઉપાસના કરવી, અને (૩) વિશ્વમાં પ્રાકૃતિક કરના અન્ય એવી જે કોઈ અસરો હોય તેનો શોધ કરવો † પહેલા સિદ્ધાંત અનુસાર થિયોમોફીએ આત્મોન્નતિ, આત્મભાવ અને વિશ્વમાત્રના કસ્માણનો વિસ્તાર કરવા ચૈતન્યભાવનાને અગ્રસ્થાન આપ્યું. આ ભાવનાએ તથા તદગમ્ય ગુપ્તવિદ્યાએ (occultism) મણિલાલ નથુભાઈને થિયોસોફી

* 'દયાનંદચરિત' (મૂળ લેખક દેવેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય,

દિન્દીમાં અનુવાદક બાજુ ધાસીરામ) (૧૯૩૨), પૃ ૨૬૧-૬૨

† 'મુર્ગન ખાલકિ', પૃ ૮૨

પ્રત્યે આકર્ષ્યા હતા. જિંદગીભર તેઓ ચિયોમો. મો.ના સખ્ય રહ્યા હતા. આ સંસ્થાનું મુખ્ય કાર્ય અધ્યાત્મ અને યોગવિધાનું રહસ્ય શોધવાનું હતું. હિંદુ ધર્મની યોગવિધાનાં રહસ્યો લોકો સમક્ષ મૂકીને નવશિક્ષિત હિંદુ સમાજને સ્વધર્માભિમુખ કરવામાં ચિયો-મોશીએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. ધર્મનાં છિદ્રો પર પ્રહાર કરવાને બદલે તેના ઉત્તમ અંગોને તાન્વી બતાવીને ચિયોમોશીએ હિંદુ, બૌદ્ધ અને જગ્યુસ્ત ધર્મની સારી સેવા બજાવી છે. આ સેવાકાર્યનું ધણુ શ્રેય મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીનાં અનુગામી કાર્યકર્તા એની મિસાન્ટને મળે છે. તેમણે બનારસમાં મેન્ટલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી. તેમથી કાળક્રમે હિંદુ યુનિવર્સિટીનો જન્મ થયો. ભારતની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં પણ તેમનો ગંભીર ફાળો છે. તેમ છતાં, ચિયોમો. સો. ની વિશેષ અસર દક્ષિણમાં થઈ હતી. ગુજરાતમાં તો તે અમુક વ્યક્તિઓનાં નાનકડાં જૂથ પૂરતી જ મર્યાદિત હતી.

આર્ય સમાજ અને ચિયો. મો.એ બેત્રણ વર્ષ સાથે કામ કર્યું, પણ બન્ને વચ્ચે પછી મતભેદ પડ્યો. દયાનાંદનું શિષ્યપદ સ્વીકારવા આવેલ ચિયોસોફિસ્ટ મંડળને સમજાયું કે 'સ્વામીનામાં ચિયોસોફિ જે અભેદભાવના સમજાવે છે તે સ્વીકારવાની રુચિ અથવા શક્તિ નથી, અદ્વૈતવેદાન્તની ભાવનાને તેઓ હસી કાઢે છે, અને કેવલ વેદાભિરુચિ અને અદેશધર્માભિમાન એ વિના સ્વામીમાં વિશેષ નથી.* આ સંજોગોમાં, 'સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મ': એ ધ્યેયસૂત્રને વરેલા મંડળને આર્ય સમાજથી જુદા થવું પડ્યું. ખીજી તરફ 'ચિયોસોફિવાળાઓ પણ આર્ય દેશના લોકો જેમાં મહત્તાને બદલે સિદ્ધિની નિકૃષ્ટતા માને, છે એવા કેટલાક અમરકારો જારી રાખ્યા એથી...સ્વામીને ચિયોમોફિ ગમવા માંડી

નહિ. પરિણામે ઉભય પરસ્પર માનપૂર્વક જુદાં પડ્યાં.*

સુધારાનું વિસર્જન

ગુજરાતની આ ૭૫-૮૦ વર્ષની (સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયથી થિયોઝો. મો. સુધીની) ધાર્મિક સુધારણાની સરવાળે અસર તપાસીશું તો જણાશે કે અંતિમમાર્ગી ઉચ્છેદક સુધારકોની પ્રવૃત્તિ હવે નબળી પડી ગઈ અને પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ સ્વરૂપે પુનઃ પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય વિવિધ સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓ દ્વારા ચોક્કસ સ્વરૂપમાં શરૂ થયું. ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં સુધારાના સેનાની નમદે 'સુધારાએ બુદ્ધિ-આચક્ષ્મ, પૂઠછક શક્તિ (અને) સાહસવૃત્તિ દેખાડ્યાં છે'† એટલું તો જો પક્ષે નોંધીને સુધારાનું વિસર્જન કર્યું.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય

ઈ. સ. ૧૮૭૬-૮૦ ના અરસામાં, મુંબઈ-અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજ, આર્પસમાજ અને થિયોસોફિસ્ટ વર્તુળો પોતપોતાને ઇષ્ટ તત્ત્વોને લઈને હિંદુ ધર્મનું શોધન કરવામાં પ્રવૃત્ત હતાં ત્યારે, વડોદરામાં 'મહાકાલ' નામના માસિક દ્વારા હિંદુ તત્ત્વવિજ્ઞાને જન્મતની સર્વ વિષ્ણુઓના શિખર પર સ્થાપના મચતી, તેમજ યોગશાસ્ત્રની ચમત્કાંતિક વાતોનું બુદ્ધિપ્રમાણિત રહસ્ય સમગ્રવર્તી વિચારશ્રેણી પ્રચલિત કરીને, અને યોગના પ્રયોગો કરીને, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યે (૧૮૫૪-૧૮૯૮) પોતાની આસપાસ એક નાનકડું શિષ્યમંડળ ઊભું કર્યું હતું, જે 'ત્રેયમ્સાધક અધિકારી વર્ગ' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમના પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય તથા 'શ્રી ત્રિશ્વવંશ' ગણાયેલ તેમના પદ્મશિષ્ય છોટાલાલ જીવનલાલ માસ્તરે નૃસિંહાચાર્યનું

* 'સુગ.', પૃ. ૪૨

† ધ. વિ, પ. ૩૭.

દૃઢ યતાં લોકોમાં 'સતશુદ્ધ ધર્મ' નો પ્રસાર કરવાની તેનામાં ઉત્કટ મહત્વાકાંક્ષા જાગી. તદ્દનુસાર સક્રિય પ્રવૃત્તિ પણ તેના શરૂઆતના વર્ષોમાં જ તેના લેખો લખીને અને વ્યાખ્યાનો આપીને તેણે તત્કાળ આરંભી દીધી હતી. પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ મંદોરે અને પરિષકવ રૂપે આપે તે પહેલાં તેના પુરસ્કૃતોને કાળે ઉપાડી લીધો.

નર્મદ સાથે જીવ્યો હાત તો પણ આ કાર્ય સફળતાથી કરી શકત કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. તેનામાં વિદ્વત્તા અને ઉડા ધર્માનુભવ પૂરતાં હતાં નહિ. આ પ્રકારની યોગ્યતા તેના ઉત્તમ-ધિકારી મણિલાલમાં હતી. નર્મદે સુધાગનું 'વિમર્શન કથું' ત્યારે- ૧૮૮૧માં-મણિલાલ મુંબઈમાં સગરી ગુજરાતી નિશાળોના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે કામ કરતા હતા. જરાબર આ જ અગ્રમામા, તેઓ 'કોલેજમાં રહેવાથી આવેલ નારિતકપણું તજીને' પહેલાંની પેઠે સંખ્યાવંદનનો ક્રમ પુનઃ ચાલુ કરે છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં ધર્મ-તત્ત્વ-જ્ઞાનની દુલ્લભતા અને પ્રાચીન આર્ય ધર્મ તથા શંકર વેદાંત પર શ્રદ્ધા મૂકે છે. * વસ્તુતઃ એ જ વખતે તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિનો આરંભ થાય છે. નર્મદને મણિલાલમાં પોતાનો સમાનધર્મી પ્રતીત થાય છે. જુવાન મણિલાલને મરજીપથારીએ પડેલો નર્મદ પોતે ઉપાડેલું આર્યધર્મરક્ષણનું કાર્ય વિશ્વાસપૂર્વક સોંપે છે. આમ, ઓગણીસમી મહાના ગુજરાતના ધર્મ-તત્ત્વ-ચિંતનની વિકાસ-શૃંખલામાં મણિલાલની કડી તેના પુરોગામી સાથે બહીં અત્યંત સ્વાભાવિક ક્રમમાં સંધાઈ જાય છે. નર્મદના આર્યો અધૂરાં ગ્રંથોનાં કામને પૂરા કરવાની પોતે સ્વીકારેલી જવાબદારી મણિલાલ કેવા સંજોગોમાં અને કેવી રીતે પાર પાડે છે તેની સવિસ્તર ચર્ચા હવે પછી થશે.

* 'મણિલાલ નજીસાઈનો આત્મચરિત' 'વસંત', વર્ષ ૩૦, અં. ૧, પૃ. ૧૯-૨૦

પ્રકરણ પીઠું

ગદ્ય • તત્ત્વચર્ચા

ગુજરાતી ભાષા અને પ્રભુ માટે (મણિલાલે મૂકેલો) અક્ષરવારસો વિપુલ છે.) કાવ્ય, નાટક, વાર્તા, નિબંધ, ચરિત્ર, વિવેચન, ભાષાતર, સંશોધન-સંપાદન એમ સાહિત્યના લગભગ તમામ અંગોનું તેમણે સફળ ખેડાણ કરેલું છે! ધર્મ-તત્ત્વ, સમાજ-સુધારો, કેળવણી, રાજકારણ અને સાહિત્યની આયોચના દ્વારા જીવન સમયને આવરી લેતી અદ્વૈત વિચારગ્રંથો તથા બળવાન અને વેગાલી ગદ્યશૈલીવાળા નિબંધો તેમના લખાણોનો મોટો ભાગ રોકે છે. આ ચિન્તનાત્મક ગદ્ય લેખો તેમના જીવનકાળ સાથે સીધી રીતે સંકળાયેલા હોઈ કાવ્યનાટકાદિ શુદ્ધ સાહિત્યિક ગ્યનાઓના કરતાં તેમનું મહત્ત્વ આપણે વિશેષ આકર્ષુ જોઈએ. ધર્મ તેમની લેખન-પ્રવૃત્તિનું આલસ અંગ હતું. એટલે તેમના ધર્મ-તત્ત્વની ચર્ચા-પર્યેષણ કરતાં લખાણોની સમીક્ષાથી મણિલાલના અક્ષરકાર્યનું અવલોકન આરંભાવું જોઈએ.

ધર્મ અને પ્રેમ મણિલાલે સ્વીકારેલા તેમના જીવનનાં મુખ્ય લક્ષ્યરથાનો હતાં પ્રેમની ખોજ કરતા તેમને પરાજય અને નિરાશા સાંપડ્યાં, તો ધર્મ-તત્ત્વની તેમણે કરેલી શોધે અને ખીખાં-સાથે એમને લોકાદર અપાવ્યો હતો. લેખન તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. તેનાથી એમને અર્થપ્રાપ્તિ પણ ઠીક ઠીક થઈ હતી; પાછલા વરસોમાં ઉપાર્જનના સાધન રૂપે તેમણે ભાષાતરગદિ કામને સ્વીકાર્યું પણ હતું. પણ તેથી તેમની લેખન-પ્રવૃત્તિ વિરોધણાએ પ્રેરાયેલી હતી એમ કહેવું અન્યાય છે. સ્નાતક વય પછી જીવનનું ચિત્તરૂપ કરતાં કરતાં ઉત્કટ બનેલાં

તત્ત્વજ્ઞાનામાએ * તેમની પાએ પૂર્વ અને પશ્ચિમની દિશામૂલીના મથોનુ સતત ત્રણેક વર્ષ સુધી વાચનમનન કરાવ્યું હતું—જેને અંતે શાંકર વેદાન્ત પર તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા બધાઈ. આ અદ્વૈતનિષ્ઠા તેમની સમગ્ર ચિંતનપ્રવૃત્તિના પાયારૂપ છે.

મણિલાલે ૧૮૮૫ માં ‘પ્રિયંવદા’ માસિકની સ્થાપના કરીને પોતાની જાહેર પ્રવૃત્તિની રીતસર સરખાત કરી, ત્યારે ઉત્તર નર્મદે સંરક્ષક સુધારાના શ્રીગણેશ માડી દીધા હતા. પણ આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોયું કે નર્મદ એ કામને આગળ ધપાવવા લાંબું જીવ્યો નહિ. મરતા પહેલા તેણે મણિલાલને એ કાર્યની પ્રત્યક્ષ સોંપણી કરી હતી. સત્તાવીસ વર્ષના જુવાન મણિલાલે ત્યાં સુધીમાં થિયોસોફિકલ મોસામરીમાં ‘Logic of commonsense’ વિશે લખેલું આપીને, મુબઈના ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયનમાં ‘નારીપ્રતિષ્ઠા’નો આદર્શ તીક્ષ્ણ તર્કશુદ્ધિએ સ્થાપિત કરી બતાવીને, ‘કાન્તા’, ‘શિક્ષાચતક’, ‘પૂર્વદર્શન’ અને ‘રાજયોગ’ જેવા મથોનાં કર્તા બનીને, શામળદાસ કોલેજના ‘નાકરૂપ’ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામીને અને સંસ્કૃતના વિદ્વાન તરીકે વિશેષાદારીએન્ટલ કોલેસમાં હાજરી આપવાનું નિમંત્રણ મેળવીને ગુજરાત ખાતે હિંદુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનાં શિક્ષણ-વિવેચન માટેની પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરી બતાવી હતી.

ધર્મ-વિચારણા કરતી વખતે મણિલાલની નજર મમજા, ગુજરાતી જનસમાજ, સુધરેલો ગણતો શિક્ષિત સમુદાય અને પશ્ચિમની પ્રજા એમ ત્રણ વર્ગના લોકો હતા. એટલે તેમનાં એ વિષયનાં લખાણોના પણ મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પડે :

* આના અનુવક્ષમાં આ.વૃ માંનું તેમનું આ વાક્ય માદ રાખવા જોવું છે : “ધર્મ, નીતિ અને સુધારાના તત્ત્વ વિશેનો નિર્ણય કર્યા વિના મારી જઈશી સુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી.”

(૧) ધર્મ-તત્ત્વના પ્રકાશમા મનુષ્ય જીવનનાં હેતુ અને કર્તવ્ય-ક્ષેત્રનું સાદું પણ શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપતા 'ત્રિયંવદા' અને 'સુદર્શન' માના લેખો; (૨) 'સુધારા'ની સામે પ્રાચીન આર્થ ધર્મ અને ક્ષિત્સૂત્રીનો સખળ પક્ષવાદ કરતા એ જ પત્રોમાના લેખો અને 'સિદ્ધાંતસાર'; (૩) વેદ, ઉપનિષદો તથા પુરાણોનો રહસ્યરહેઠ કરીને પ્રાચીન ભારતીય જ સૃષ્ટિની સર્વોપગિ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા મથતા તેમના 'The Purāṇas' ને 'Hinduism' જેવા અશ્રેણ લેખો અને 'Rāja-yoga' તથા 'Monism or Advaitism?' જેવા ગ્રંથો. એમનો સાર ગુજરાતી લેખોમાં આવી જ ન્યામ છે. * મહિલાસના ધર્મ-વિચાર તથા તેની અમરનો ધટતો કપાસ કાઢવામાં આ ત્રણે પ્રકારનાં લખાણોનું અન્વીક્ષણ આવશ્યક છે.

અર્થ વિચારનું મૂળ ધર્મવિચાર

ગુજરાતમાં ધર્મ-તત્ત્વને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકીને તેની તૌત્ત્વિક પર્યાયણાનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે મહિલાસથી આરંભાયુ ગણાય. એ જમાનામા ત્યારે ધર્મ વિશેની સમજણ કાં તો કેવળ મૂર્તિપૂજા અને બ્રાહ્મ આચારોમા પરિબદ્ધ હતી, અથવા તો વિરુદ્ધ પક્ષે નાસ્તિકતા રૂપે પ્રગટ થતી હતી, ત્યારે મહિલાસે જ સૌથી પ્રથમ હિંદુ જનતાને ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને જીવનનો વિચાર કરવાનું શીખવાડ્યું. જેમ પોતે જીવિતનો હેતુ નક્કી કર્યા વિના એક ડગલુંય આગળ જાયું નહોતું, તેમ લોકો સમક્ષ પણ તેમણે સૌપ્રથમ જીવનના ઉદ્દેશનો જ નિશ્ચય કરવાનું દૃષ્ટિગિન્દુ થયું હતું. 'ધર્મ એ કેવલ શુદ્ધ કે તર્કનો જ વિષય નથી તેમ કેવલ શ્રદ્ધાનો પણ વિષય નથી' એમ પ્રતિપાદન કરીને 'સુધારકો' તથા તત્ત્વજ્ઞોને

* હા ત, 'The Purāṇas' 'સિદ્ધાંતસાર' તા પુરાણવિષયક ભાગનો અને 'Monism or Advaitism?' એ જ ગ્રંથના છેલ્લા પ્રકરણનો અશ્રેણી કરેલો ભાગવિસ્તાર છે.

ધર્મવિમુખ જનતાં અને ધર્મીયાર્થોને તત્ત્વવિચારથી નિરાળા પડી જતા અટકાવીને 'ધર્મબોધ' નામના લેખમાં તેઓ ધર્મને અવિતના કેન્દ્રમાં સ્થાપવાનો નીચે મુજબ અનુરોધ કરે છે :

" મનુષ્યો કે વ્યક્તિમાત્રે, અવિતનો મથાર્થ હેતુ સમજવો એ જ સર્વ તકરારોનું મધ્યગિન્દુ છે. જ્યારે આટલી વાત સ્પષ્ટ સમજાય ત્યારે જણાશે કે ધર્મ એટલે અવિતનો મથાર્થ હેતુ જેવો મમજાય તે જ પ્રમાણે નીતિ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, રાજ્ય, સર્વ સ્થાવાનાં માટે જ ધર્મવિચાર એ સર્વ વિચારનું મૂળ છે. " *

જેવી જેની ભાવના તેવો તેનો આચાર અને વ્યવહાર. જનસમાજના આચારને શુદ્ધ તેમ ઉદાત્ત રાખવા માટે તેના અંતઃકર્ણની સમક્ષ ઉચ્ચતમ ભાવના મૂકવી જોઈએ. આ ભાવનાનો નિર્ણય કેવળ આસપાસના સ જોગો કે વ્યવહારને લક્ષમાં રાખીને નહિ, પણ વિશાળ વિશ્વવ્યવસ્થાને સમજીને થવો જોઈએ એમ મણિલાલનું મંતવ્ય છે. ધર્મનું કામ આ વિશ્વવ્યવસ્થામાં મનુષ્યનું સ્થાન કયાં છે તે સમજાવવાનું, અર્થાત્ તેના પરમ પુરુષાર્થનો નિર્ણય કરી આપવાનું છે. નવીન શિક્ષણ પામેલા લોકો 'ધર્મ' શબ્દના અર્થ 'કર્તવ્ય-ફરજ-નીતિ-સદાચાર' કરે છે તેનો દોષ કાઢતાં મણિલાલ કહે છે કે 'કર્તવ્ય-ફરજ-નીતિ એ બધાં આચારનાં સ્વરૂપ કે રૂપાંતર છે અને તેમનો પ્રદેશ વ્યવહારમાં છે; પણ જ્યાં મુધી વ્યવહાર અને આચારથી મિદ્ધ કરવાના ફલનો એટલે કે પારમાર્થિક પુરુષાર્થની ભાવનાનાનો નિર્ણય થયો ન હોય ત્યાં મુધી આચારનું મથાર્થ સ્વરૂપ બધાર્થ રહે નહિ. પરમ પુરુષાર્થનો બોધક ધર્મ છે અને તેનો સાધક આચાર છે. માટે કર્તવ્ય કે ફરજરૂપ આચાર પરમ પુરુષાર્થની ભાવનારૂપ ધર્મવિચારથી ગ્રેસાવો જોઈએ એમ

યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરીને તેઓ ધર્મ અને કર્મ વચ્ચેના સુદૃઢ
બેદ સ્પષ્ટ કરી આપે છે *

ધર્મ-તત્ત્વનો નિર્ણય એટલે શુદ્ધ સત્યનું ચોક્કસ અને માત્ર
મણિવાસ શાસ્ત્ર (History and Philosophy), યુક્તિ
(Reason) અને અનુભવ (Practical experience)-
એ ત્રણે પારપરિક પ્રમાણોને સ્વીકારે છે શ્રુતિના વાક્યો ભુદ્ધિની
ભૂમિકા ઉપર યુક્તિથી-તર્કથી બેસાડવા બેઠે છે, અને યુક્તિથી
કહેતા નિર્ણય અનુભવમાથી સિદ્ધ થતા હોવા બેઠે છે
ભાગતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આ વિશિષ્ટતાને વિશાળ દૃષ્ટિએ
સમજાવતા મણિવાસ કહે છે “ શ્રુતિ, એટલે કે આપણી તેમજ
પ્રાચીન કાલના બીજા દેશોની પણ શ્રુતિ, તેનાથી, ભુદ્ધિ, એટલે
આપણી તેમજ પ્રાચીન અર્વાચીન વિદ્વાનોની, તેનાથી, અને સર્વના
અનુભવથી જે વાત સિદ્ધ થાય તેટલી જ શુદ્ધ તત્ત્વ જાણવી ”
એકલા અનુભવને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નાસ્તિકતા આવે, માત્ર
તર્કથી કરેલા નિશ્ચય થઈ શકે નહિ અને કેવળ શાસ્ત્રના પ્રમાણને
અનુસરતા વહેમી થવાય માટે ત્રણેના યોગથી જ સત્યનિર્ણય થઈ
શકે એમ ભાગતીય દર્શનોમા વારંવાર પ્રતિપાદન છે. ‘અક્ષમૂર્ત’ના
બીજા અધ્યાયમા તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્ એ સૂત્રથી કેવળ તર્કનો આશ્રય
લેવાની સ્પષ્ટ ના કહેલી છે શ્રુતિ અને યુક્તિ પરસ્પરાશ્રિત
છે એમ બતાવવા ‘અનુસ્મૃતિ’મા કહ્યું છે કે “ ઋષિઓના
ધર્મોપદેશને વેદ(શ્રુતિ)થી અવિરુદ્ધ તર્ક વડે, જે સમાધાન
કરી આપે તેને ખરો ધર્મવેત્તા જાણવો ” પણ શ્રુતિ અને
યુક્તિથી થયેલું જ્ઞાન માત્ર પરાક્ષ જ્ઞાન ગણાય અતઃ દર્શનમા
અનુભવનો-અપરાક્ષ જ્ઞાનનો-મહિમા કહેવો છે જ્ઞાન થતાની

સાથે જ પોતાના આચાર, વિચાર અને વ્યવહારમાં-સમમ વિશ્વમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય એને તત્ત્વજ્ઞાનનું સર્વોચ્ચ શિરોબિન્દુ ગણવામાં આવ્યું છે. આમ, ધર્મ અને તત્ત્વદષ્ટિને ભારતમાં મૂળથી જ અભિન્ન ગણવામાં આવ્યાં છે. પણ પશ્ચિમમાં તેમ નથી. ત્યાં ઉપર્યુક્ત ત્રણે પ્રમાણોને એક બીજાંથી જુદાં પાડવામાં આવ્યાં છે, તેથી નારિતકતા ઉદ્ભવી એમ મણિલાલનું કહેવું છે. * ભારતીય તત્ત્વદષ્ટિ ને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદષ્ટિ વચ્ચે મોટો સ્વરૂપભેદ છે. ભારતમાં ધર્મ સર્વ વિચારોનો નિયામક છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં ધર્મ અને તત્ત્વવિચારને એક બીજાથી ભિન્ન ગણવામાં આવ્યા છે. ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર 'પદ્ધતિસર વિચાર' એટલો જ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યક્ષ અવલોકન અને અનુમિતિ એ પશ્ચિમી તત્ત્વવિચારનાં સત્યનિર્ણય માટેનાં સાધનો છે. ધર્માનુભવ નહિ, પણ તત્ત્વને ખાતર તત્ત્વનો શુદ્ધિવિદ્યાસરૂપ વિચાર, જેને એડલે 'truth for truth's sake' કહે છે તે, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદષ્ટિનું સામ્ય છે. મણિલાલે, તેમ આનંદસકરે, ભારતીય તત્ત્વદષ્ટિને મુકાબલે આ તત્ત્વદષ્ટિને સંકુચિત ગણી છે. વિશ્વનાં પરમ સત્યો કેન્ટના 'પદ્ધતિસર વિચાર' રૂપે નહિ. તેટલાં વેદના 'ઉદ્ગીથ' જેવાં દિવ્ય દર્શન રૂપે પ્રકટ થયેલાં છે, એમ પ્રતિપાદન કરીને બંનેએ પોતપોતાની રીતે ભારતીય તત્ત્વદષ્ટિનો મહિમા રચાયો છે. ધર્મ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન ઉભયનો વિષય એક જ છે; ધર્મનાં સત્યો તપાસવાં અને દષ્ટિઓચર કરવાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનું કામ છે અને તત્ત્વજ્ઞાને શોધેલાં સત્યો ઉપર જીવન ટકી રહ્યું છે એ બતાવવાનું ને એ બતાવીને એને જીવનમાં ઉતારવાનું કામ ધર્મનું છે એમ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સંકીર્ણ સ્વરૂપનો મણિલાલે 'સિદ્ધાંતસાર'માં †

* 'સિદ્ધાંતસાર', પૃ. ૧૮૫-૧૮૭

† પ્રકરણ ૬

ને આનંદ શંકરે 'આપણા ધર્મ' માં * પુરસ્કાર કર્યો છે. વરતુતઃ આ બે વિદ્વાનો દ્વારા ભારતનો જ અવાજ વ્યક્ત થયેલો છે. પ્રો. હક્ષણે જેવા થોડાક પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને 'જીડવે અવતરેલી બહેનો (twin-sisters)' તરીકે જોળણાવીને ભારતીય 'દૃષ્ટિબિન્દુ' સમર્થન કર્યું છે. તેમ છતાં, પશ્ચિમમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઐતિહાસિક કારણસર જુદાં પડ્યાં તે પછી એ બંને જુદાં જ રહેવાં જોઈએ એવો મઠ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદોએ ઊભો કર્યો છે. તેને સીધે સાધના કે ધર્માનુભવને ત્યાં તત્ત્વચર્ચામાં સ્થાન મળ્યું નથી, જ્યારે ભારતમાં સાધનાનો સાધન તરીકે ને અધ્યાત્મ અનુભવનો તેના પરમ લક્ષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. હિંદુ ધર્મ નિષ્ણત-પ્રધાન હોવા છતાં નૈરાશ્વવાદી (pessimistic) નથી એ તેના તત્ત્વજ્ઞાનની ખૂબી છે. પશ્ચિમની માફક કેવળ બુદ્ધિવિશ્વાસ રૂપે નહિ, પણ 'આત્મન્ટિક દુઃખત્રયનિવારણ'ને અર્થે આર્થ તત્ત્વવિચાર પ્રવર્તેલો છે. શ્રુતિનો ઉદ્ભવ, આગળ જોયું તેમ, ચર્ચા રૂપે થયો નથી, પણ ક્રાન્તદ્રષ્ટા ઋષિઓના અંતઃપ્રેરિત દર્શન રૂપે થયો છે તેથી તેને અપૌરુષેય કહે છે. તેના આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપને કારણે, હિંદુ ધર્મ ઉપર પાશ્ચાત્યોએ-તેમ અહીંના સુધારક ગણાયેલ વર્ગે - તેને મૂર્ધાતવાદમૂલક (dogmatic) કહ્યો અને તેની વિચારચેષ્ટા બુદ્ધિ-પ્રમાણિત (rational) નથી એવો આક્ષેપ કર્યો. મહિલાલે કરેલી તત્ત્વચર્ચા આ આક્ષેપના મમથ જવાબરૂપ છે.

શ્રુતિ અર્થાત્ શબ્દપ્રમાણ ભારતીય દર્શનોમાં સૌથી વિશેષ મહત્ત્વ પામેલ છે. મહિલાલ એ શબ્દપ્રમાણનો સ્વીકાર કરીને મીમાંસાના 'ચોદનાલક્ષણો ધર્મઃ' એ સૂત્રથી અનુલક્ષિત ધર્મના આદેશને પ્રમાણે છે. બુદ્ધિવાદીઓ માને છે કે જ્ઞાનસંપાદનમાં

આગતે અવકાશ નથી. * મણિલાલ કહે છે કે અનુભવ અને મુક્તિ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બદલાય; માટે જ્યાં બીજાં કાર્ત્ત્વ પ્રમાણ કામ ન લાગે ત્યાં શાસ્ત્રવચનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ‘અગ્રાન્તે શાસ્ત્રં પ્રમાણમ્’ એવું મીમાંસાનું મૂત્ર છે જ. વળી આ શાસ્ત્રવચનો લૌકિક અનુભવથી અવિરુદ્ધ હોવાં જોઈએ. મણિલાલ પરપરાને અંધશ્રદ્ધાથી વળગવાને બદલે, ઉચ્ચ ધર્માનુભવને ‘સર્વમા’, રાખીને શ્રુતિવચનોને તર્કગમ્ય કરવાના ઉદ્દેશથી તત્ત્વચર્યા કરવા પ્રેરવા છે. એમના ધર્મચિંતનનું જિગમગ્યાન અદ્વૈતમિદાન્ત છે. એને જ તેમણે અભેદભાવના, ચૈતન્યભાવના કે પ્રાચીન ધર્મભાવના તરીકે પ્રસંગોપાત્ત ઓળખાવ્યો છે. પ્રગ્નના ઇવનના સર્વાંગીણ ઉત્કર્ષના ઉપાય તરીકે તેમણે આ અભેદભાવનાને જ વારંવાર આગળ ધરી છે. મણિલાલના તત્ત્વચિંતનનું મુખ્ય અંગ અભેદમીમાંસા છે.

અભેદમીમાંસા

મણિલાલની આ પ્રિય ધર્મભાવના તેમને શાંકર વેદાન્ત પર પોતે મૂકેલી શ્રદ્ધાના ફળ રૂપે પ્રાપ્ત થઈ હતી. એટલે કેવલાદ્વૈતની તાત્ત્વિક ભૂમિકા પર તેનું સ્થાપન થયું હોય એ દેખીતું છે. શાંકરાચાર્યને અનુસરીને તેમણે ધણુંખરું અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તની તાત્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક સમજૂતી આપેલી છે. આથી મણિલાલનું વક્તવ્ય તપામતાં પહેલાં શાંકર વેદાન્તના નીચેના સિદ્ધાંતો લક્ષમાં લેવા જરૂરી છે.

* પણ આ દૃષ્ટિબિન્દુ એક રીતે એટલા સમુચિત છે. માણસનું ચિત્તતંત્ર આત્મ એક છે એમા પાનદાનીની દાખડીઓ જેવા વિભાગો નથી એટલે જે ભુદ્ધિમાં આવ્યું હોય એ અનામય ચિત્તતંત્રમા એક કે બીજા રૂપે કાર્યપ્રેરક ભાવના સુધી ગયા ત્વગર રહે નહિ અને એમ થાય એમા જ જ્ઞાનની અને આખા ચિત્તતંત્રની સાર્થકતા રહેલી છે ત્યારે જ એ આત્મસાધના થઈ કહેવાય.

(૧) પ્રરથાનત્રયનું બાહ્ય કર્તા શંકરાચાર્યે 'બ્રહ્મ સત્ય છે' એ કથન પરથી જગતના મિથ્યાત્વ પર ભાર મૂક્યો. કેટલાંએક ઉપનિષદોમાં ત્રૈતવાદી (ઈશ્વર, દેવ અને પ્રકૃતિ) સિદ્ધાંતનો પણ સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે. તેમાંથી પોતાના માયાવાદનો ખુલાસો આપવા શંકરે બાહ્યની અંદર વ્યાવહારિક એને પરમાર્થિક એવા બે દૃષ્ટિ-મિન્દુઓનો આશ્રય લીધો છે.

(૨) જો નગર દેખાતું જગત મિથ્યા છે તો એમાં તત્ત્વનો ભાસ શા માટે થાય છે? એ પ્રશ્નનો ચત્ત્યવાદી જૌહી તેમ માયાવાદી વેદાન્તીઓનો એક જ જવાબ છે : મૃગજળ કે સ્વપ્નની માફક તેનો ભાસ થાય છે, અવિદ્યાને મિથ્યા જગત સત્યરૂપ લાગે છે, અનિત્યનો નિત્ય રૂપે, દુઃખનો સુખ રૂપે, અશુચિનો શુચિ રૂપે અને અનાત્માનો આત્મા રૂપે ભાસ થાય છે.

(૩) આ અવિદ્યા તે શંકર મન અનુસાર માયા છે. માયા એટલે એક વસ્તુને બદલે બીજીનો આભાસ થવો તે. આથી જ અનુભવ કરતી વખતે પ્રત્યક્-આત્માને છીપ ચાંદીરૂપ લાગે या તો એક ચંદ્ર બે ચંદ્ર રૂપે દેખાય તેમ, અનાત્માનાં શુશ્રુક્ષ્ણજોનો અધ્યારોપ આત્મા પર થાય છે. સતત પરિવર્તનશીલ જણાતા જગતના અનુભવની પાછળ એક નિત્ય અને અવિકૃત સત્ત્વ અનુભવ રહેલો છે એમ જોડપાદ અને શંકર કહે છે. આ નિત્ય પદાર્થ તે આત્મા, બ્રહ્મ.

(૪) વેદાન્ત-મત અનુસાર શુદ્ધ ચેતના જ સર્વની અંદર રહેલ અપરિવર્તનશીલ પદાર્થ છે. આ ચેતનાને અંતઃકરણની ઉપાધિ-લાગતાં જગતમા થાય છે. વ્યાવહારિક દશામાં જ્ઞાતા એ જ છે.

(૫) શુદ્ધ ચેતના એટલે સમગ્ર જગતનું અંતરતત્ત્વ તે સ્વયંસિદ્ધ છે, જંધું જ આ ચેતના વડે પ્રકાશિત થાય છે અને

તેનાથી વિયુક્ત થતાં નિરર્થક નીવડે છે. આ અબાધિત સ્વયં-પ્રકાશતા તે જ 'સત્તા'. માયા આ 'સત્તા'રૂપ બ્રહ્મનું આવરણ છે.

(૬) જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાન અભાવાત્મક નથી, પણ શંકર બાબ્યના ટીકાકાર પદ્મપાદે સમજાવ્યું છે તેમ, 'જગત્મિકા અવિદ્યા શક્તિ' રૂપ ભાવાત્મક (pośāitī) છે. અવિદ્યોપહિત બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન છે એમ શંકરના અનુગામી અર્યપ્પ દીક્ષિતનું પ્રતિપાદન છે.

(૭) શંકરે માયાને અનિર્વચનીય ગણી છે. જગતના વિષયભૂત પદાર્થો આ અવસ્થા માયારૂપ વિવિધ વિવર્તો છે. જે અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તે મધ્યનું પ્રતીત થવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. વ્યક્તિને પ્રતીત ન થાય તો પણ બ્રહ્મ તો છે જ.

(૮) અશુદ્ધ માયારૂપ જગત શુદ્ધ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી તેના વિકારી વિવર્ત રૂપે ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ લય પામી જાય છે. શંકરને વિવર્તવાદ ધૃષ્ટ છે. પણ પરિણામવાદનો આશય લીધા વિના તે 'બ્રહ્મ સૂત્ર' અને ઉપનિષદ્ સમજાવી શકતા નથી. સોના-રૂપાના દાગીનાને મૂળ ધાતુ રૂપે ગાળવામાં આવે છે ત્યારે દાગીનાની કોઈ અશુદ્ધિ ધાતુને લાગતી નથી, તેમ જગતરૂપી કાર્યની અશુદ્ધિ તેના કારણ બ્રહ્મને સ્પર્શતી નથી. આની સાથે વિવર્તવાદનો દાખલો પણ તેઓ મૂકે છે. જાડુગર જાડુના ખેલ કરતો હોય, ત્યારે તેણે જિભાં કરેલાં જાડુનાં દરેણો છેવટે અલોપ થઈ જાય છે અને તેના પાસ કરીને લાગતો નથી. બ્રહ્મરૂપી સત્ય વિવિધ વિવર્ત રૂપે દેખાય તે તો માયા માત્ર છે, જેમ રજૂ સર્પ રૂપે દેખાય છે તેમ. આ બધાં દૃષ્ટાંતો છતાં કહેવું જોઈએ કે માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ અને માયાનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે, એમ કહ્યું છે તે જ સાચું છે. કોઈ દૃષ્ટાન્તથી એ પૂરેપૂરું પ્રતીત કરાવી શકાય એવું નથી.

(૯) ‘બ્રહ્મસૂત્રો’ માં પ્રતિપાસ્ત કરેલી કાર્યકારણની એકતાનો અર્થ શંકર એમ કરે છે કે પાગમાર્થિક દષ્ટિએ બ્રહ્મ, જે કારણ છે, તે જ એકલું સત્ય છે એટલે કારણનું કાર્ય રૂપે ખરેખરે રૂપાંતર થઈ શકે નહિ.

(૧૦) બ્યાવહારિક દષ્ટિએ પણ શંકરને મતે જન્મતનો કતો એવો કોઈ ઈશ્વર નથી.

(૧૧) શુદ્ધ ચૈતન્ય અનંત, અમયોદ્ધ અને નિરાકાર, નિરંજન છે. જ્યારે તે અવિદ્યા દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે, ત્યારે ઈશ્વર કહેવાય છે. આ ચૈતન્ય તત્ત્વતઃ નિર્લેપ અને અરૂપ છે, છતાં સર્વ અનુભવોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરાવે તેનું સર્વમમ્ય તત્ત્વ પૂરું પાડે છે. જેને જેને મયોદ્ધા છે, પણી તે જીવ હો કે જન્મતનો કોઈ વિષય, તે ચૈતન્યના આ તત્ત્વ પર જડના માયાવી આરોપણરૂપ છે. ખીન્ન કરાથી નિશ્ચિત ન થઈ શકે તે અંતિમ સત્ય : એ અર્થમાં શુદ્ધ ચૈતન્ય જ એક માત્ર સત્ય છે અને બાકી બધું અનિર્વચનીય છે— નહિ સત્, નહિ અસત્. એ માયાનો સ્વભાવ કેવો છે તે શોધવાનો શંકરે પ્રયત્ન કર્યો નથી. વિશ્વની ઉત્પત્તિનો ક્રમ શોધવામાં શંકરને રસ નહોતો, પણ તેના અનુગામીઓએ એ વિશે વિચાર કર્યો છે.

(૧૨) અજ્ઞાન કે અવિદ્યાની એ શક્તિ છે : આવરણશક્તિ અને વિક્ષેપશક્તિ. સૂર્યને ઢાંકતા વાદળની માફક આત્માની સ્વયંપ્રકાશિતાને પ્રમાતા તરીકે આ આવરણશક્તિ આવરે છે. એને લીધે જ અવિકૃત આત્મા કતો અને સુખદુઃખના અનુભવનાર તે પુનર્જન્માદિભયને પામે છે. તેની વિક્ષેપશક્તિ મત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ પ્રકારની છે. શુદ્ધ ચૈતન્યને ઉપાદાનરૂપે લઈને અજ્ઞાનની તમઃપ્રધાન વિક્ષેપશક્તિ દ્વારા આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, તેમાંથી જળ અને જળમાંથી પૃથ્વી એ ક્રમ છે આ પંચ-મહાભૂતોમાંથી સૂક્ષ્મ અને રચૂળ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. યાનેન્દ્રિય

સહિત બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમય ક્રોધ, મનસ્ મનોમય ક્રોધ અને પ્રાણ પ્રાણમય ક્રોધ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનમય ક્રોધ કર્તારૂપ, મનોમય કામરૂપ અને પ્રાણમય ક્રિયારૂપ કાર્ય કરે છે. ત્રણે ક્રોધ એકઠા થઈને સૂક્ષ્મ શરીર બાંધે છે. જાગૃતવાસનામયત્વને લીધે આ ત્રણે ક્રોધ સ્વપ્નરૂપ કહેવાય છે તેથી વાસનામય પ્રદેશને કારણે ક્રોધ કહેવામાં આવે છે. આમ રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ અનુક્રમે વ્યાવહારિક, માનસિક અને વાસનામય સૃષ્ટિ નિર્મે છે.

(૧૨) અજ્ઞાનને કારણે જોના યતાં આત્મણ અને વિક્ષેપને દૂર કર્યા પછી જ આત્મજ્ઞાન અથવા શુદ્ધ સંવિત્તો અનુભવ થઈ શકે. શુદ્ધ સંવિત્તો કેવલ અજેદ અનુભવેલો એ મનુષ્યજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વામનાક્ષય જ્ઞાનનાં કારણ છે. શુદ્ધ ચેતના એક જ હોવા છતાં, તે અંતઃકરણનાં ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન અંગોને ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રગટ કરે છે: પ્રભાત, પ્રમાણ અને પ્રમિતિ. જીવ-ચૈતન્ય ને જ્ઞાન-ચૈતન્ય વચ્ચેનો તફાવત એ કે પહેલું અશુદ્ધ ચેતનાનું પ્રતિનિર્માણ કરે છે, બ્યારે બીજું અમિશ્ર અનંત ચેતના છે, જેના પાયા પર માયાની સર્વ વિશ્વવ્યાપી રચનાઓ થાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિષ્ટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ સાધનચતુષ્ટયથી સંપન્ન વેદાન્તનાં શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનો અધિકારી ગણાય; જે છેવટે પરમ કૈવલ્યનો અનુભવ કરીને ચૈતન્ય સ્વરૂપે ચૈતન્યમાં ભળી જાય છે.

ભારતમાં આ પગિપાટી અનુમાર વેદાન્તનું અધ્યયન-અધ્યાપન મંદીઓથી ચાલુ છે. ગુજરાત ખાતે સાધુ-સન્યાસી, પુરાણી અને પડિત વર્ગ દ્વારા વેદાન્તની ફિલસૂફી પેઢી દર પેઢી પ્રજ્ઞના ભણેલા તેમ જ અમણ થરમાં ફેલાતી ગઈ છે. મણિલાલની પહેલા સુર ગોકુલજી ઝાલા, મન સુખગમ સૂર્યરામ, મણિશંકર કીકાણી અને નૃસિંહાચાર્ય જેવા વિદ્વાનોએ વેદાન્તી વિચારધારાનું પોતાની રીતે વિવરણ કર્યું હતું. મણિલાલ વેદાન્તસાહિત્યના આરંભ

અભ્યાસી હતા. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રો તેમજ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોગો તેમજુ વાચન ઉકું અને વિશાળ હતું. શંકરની પરિપાટીને અનુસરીને અદ્વૈત-સિદ્ધાંતનું તેમણે શાસ્ત્રીય તેમજ લોકગમ્ય શૈલીમાં અમુક અંશે સ્વનંત્ર ગણ્યા તેણે બાહ્ય કરેલું છે. ‘અભ્યાસ’, ‘અધિકાર’, ‘આદિકારણ’, ‘અદ્વૈતજીવન’, ‘પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેદાન્ત’, ‘શુદ્ધ વેદાન્ત’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘સત્યકામ જાગ્રાણ’, ‘નિવૃત્તિ માર્ગ’, ‘ધર્મખોષ’, સનાતન હિન્દુ ધર્મ’, ‘સનાતન ધર્મ પરિપદ’, ‘સ્વદ્વિતવાદ અને પરદ્વિતવાદ’. વગેરે ‘સુદર્શન મઘાવલિ’માંના ભેખો, ‘સિદ્ધાંતસાર’ના પ્રકરણ છઠ્ઠામાંના વેદાન્તવિષયક ભાગ, ‘Rāja-yoga’ ‘The Imitation of Shankara’ ‘Monism or Advaitism?’ આદિ અંગ્રેજી પુસ્તકો અને ‘The Doctrine of Māyā તથા ‘The necessity of spiritual culture’ જેવાં તેમનાં અંગ્રેજી બાષણો ને ભેખો વિશ્વની ઉત્પત્તિ, માયાવાદ, જીવ-જ્ઞાની એકતા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, નિવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ, કર્તવ્ય, નીતિ, પ્રેમ, જીવન્મુક્ત સ્થિતિ સાધનચતુષ્ટય, રાજયોગ, હૃદયોગ આદિ વિષયોની વેદાન્તના પ્રકાશમાં શાસ્ત્રીય પર્યેષણા કરી બતાવે છે. પણ વેદાન્તનો અભ્યાસ જેમ તેમણે વિદ્વતા કેળવવા માટે કર્યો નહોતો, તેમ તેમની વિદ્વતા કેવળ શાસ્ત્રચર્ચામાં સમાપ્ત થતી નહોતી. તેણે મુખ્ય પ્રયોગન તત્ત્વ શોધીને તેનો મનુષ્યજીવનમાં ઉત્તમ ઉપયોગ દર્શાવવાનું હતું. શાસ્ત્રની તેમ શાસ્ત્રચર્ચાની સાર્થકતા તેમાંથી દ્વિતિ થતી બાવનામાં રહેલી છે એમ મણિલાલનું દૃઢ મંતવ્ય હતું.*

* લુઓ તેમના શબ્દો : “શાસ્ત્ર માત્રની શાસ્ત્રતા ન્યારે તે શાસ્ત્ર પોતપોતાના વિષયને છેક બાવના પર્યંત લઈ નવ્ય ત્યારે જ યાય છે; વ્યાકરણ કે કાવ્ય, ન્યાય કે મીમાંસા, ગમે તે શાસ્ત્ર હોય, પર્યંતની કલાનું શાસ્ત્ર હોય, તો પણ તે તે વિષયની જે વ્યવહાર પારની બાવના છે ત્યાંથી આરંભ કરી નિયમે રચવામાં અને તે બાવનાને સિદ્ધ કરવાનો ચાલ પ્રેરવામાં, પ્રત્યેક શાસ્ત્રની ગાજતા છે.” (‘તત્ત્વમસિ’, મુ. ૪, પૃ. ૧૬૦)

વેદાન્ત-ચર્ચામાં પણ તેમનું એ જ દૃષ્ટિબિન્દુ હતું. અદ્વૈતભાવમાં તેમની નજર મતત તેની પરમ ભાવના પર જ મંડાયેલી જણાયો. વસ્તુતઃ તેમની મિદ્ધાન્ત-ચર્ચાનું સાર્થક્ય વેદાન્તના તત્ત્વને ઇવનનાં સર્વ પામ્યાને લાગુ પાડીને તેમાંથી ઉચ્ચગામી અભેદ-ભાવના દર્શિત કરી બતાવવામાં રહેલું છે. આ અદ્વૈત-ભાવના તેમનાં લખાણોમાં સર્વસામાન્ય તત્ત્વ રૂપે પ્રતીત થવાની જ, પછી તે વેપ્ય કેળવણી વિશે હો કે ક્ષિત્યુષી વિશે, 'સુધારા' વિશે હો કે વિજ્ઞાન વિશે. આથી મધ્વિલાસના માહિત્યમાં ઉદ્દેગની એકના (unity of purpose) સંકેતે પ્રતીત થયે, પણ તેથી એમના ચિન્તનાત્મક દ્વેષોમાં શુષ્કતા, પુનરુક્તિને લીધે આવતી નીગસના કે કંટાળો આપે તેવું એકસરીલાપણું જણાગે નહિ. તેમની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા વિષયોમાંથી અદ્વૈતને દર્શિત કરવા તેમને પ્રેરે છે. કેવલાદ્વૈત અને અભેદભાવનાનું મધ્વિલાસે કરેલું સૈદ્ધાન્તિક નિરૂપણ આપણે મોટે ભાગે તેમના જ શબ્દોમાં હવે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

અદ્વૈતનિરૂપણ કરતાં પહેલાં તેઓ સાચા વેદાન્તી તરીકે અધ્યારોપાપવાદ આગળ ધરે છે. જગત છે, જીવ છે, જીવના ભોગ છે, જીવને સાધન છે ને સાધનથી મોક્ષ હો એ આદિ સર્વ સ્વીકારી લઈને તત્ત્વવિચારનો આરંભ કરવો; અને એ વિચાર કરતે કરતે પુનઃ એ બધું કાંઈ નથી, એકરસ આનંદધન અદ્વૈતાનુભવ જ સત્ય છે એમ અનુભવાવી એ જગદાદિ સર્વનો અપવાદ કરી આપવો એ અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તના અનુભવનો માર્ગ છે. *

શંકરને અનુસરતાં ગરિકેનના શબ્દોને આધાર રૂપે ટાંકીને†

* 'સુ. ગ', પૃ. ૨૦૩

† "The more we know, and more we feel, the more we separate, we separate to obtain a more perfect unity"

મણિલાલ અગાનને જગતનું આદિકારણ, માને છે. આ અગાન એટલે ગાનનો અભાવ નહિ, પણ સૃષ્ટિના ઉપદાનરૂપ ભાવાત્મકે (positive) વસ્તુ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો હેતુ તેની સાથે સંકળાયેલો છે. એકથી અનેક થઈ ઉત્તમોત્તમ એકતા અનુભવવી એ સૃષ્ટિનો હેતુ છે. અગાન સૃષ્ટિનું અનાદિ આદિકારણ છે; અનુભવમાં અગાનનો વિલય છે, દ્વૈત વિના અનુભવ નથી, તેમ અનુભવાભાવ એટલે કે અગાન વિના દ્વૈત પણ નથી.

અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં કલ્પિત કરતા અન્ય સૃષ્ટિ નથી ને શબ્દ સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી. અદ્વૈતમાક્ષાત્મારણું અગાન એ જ વ્યક્તિમાત્રની ક્રમેશકારિણી પ્રવૃત્તિનું, શાસ્ત્ર અને કલામાત્રના સંભવનું, તર્ક-વિતર્કના વિવાસનું સાધનસિદ્ધિ આદિ શોધવાનું ક્ષેત્ર છે. આ અગાનકૃત દ્વૈતસૃષ્ટિ એટલે નામરૂપવિભાગ-કલ્પના. આથી તો વેદાન્તશાસ્ત્ર જગતને અનાદિ સાન્ત કહે છે. અદ્વૈત સત્ત્વાંધી નામરૂપકલ્પનામય દ્વૈત અને અનુભવાન્ત વિલય, પુનઃ નામરૂપકલ્પનામય દ્વૈત અને પુનઃ અનુભવાન્ત વિલય એક ચક્રની માફક આધ્યા કરે છે. *

‘एकोऽहं बहु ह्याम’ — પોતે પોતાને અનુભવવું એ, અદ્વૈત સત્ત્વો સ્વભાવ છે. એ સત્ કોઈ વ્યતિગ્રીકૃત પદાર્થ નથી, તેમ જડ નથી. એ તો કેવળ ચૈતન્યમય જ્ઞાન છે. જ્ઞાન એટલે જોવું, જાણવું, સમજવું. એ જ્ઞાન તે જ ચેતન, ચેતન જડનો ધર્મ નથી, કેમકે ચેતન વિનાનું જડ ક્યાંય છે જ નહિ. ચેતન સર્વત્ર એકાકાર એક વસ્તુ છે. તેનું બંધારણ જ એવું છે કે તે બાહ્ય પદાર્થને જોવા જાય તે પહેલાં તે પોતે જ તે પદાર્થરૂપ થઈ જાય છે અને પોતે જ પોતાના રૂપને જુએ છે. વચમાં જ

બાલ્ય પદાર્થ (દશ્ય) જાણવો ધાર્યો હતો તે તો બાજુ પર રહી જાય છે. જ્ઞાન એવો ‘જાણવા’ રૂપે સર્વત્ર જે પદાર્થ છે તે જ પોતે પોતાને જુએ છે અને વિવિધ નામરૂપાદિ રૂપિ રહે છે, જે વસ્તુતઃ કલ્પિત કોઈ મિથ્યા છે. આમ, દશ્યનું અસ્તિત્વ જોનારને અધીન છે. દ્રષ્ટા ચેતન છે. દશ્ય ચેતનનો એક પ્રકાર છે અને ચેતન એ જ અદ્વૈત છે. *

આમ, કેવલાદ્વૈતની પગિપારી અનુસાર મણિલાલ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રક્રિયા સમજાવે છે. આ બાબત જડવાદીઓનો વિરોધ કરતાં તેઓ બતાવે છે કે જ્ઞાનધર્મ કે જ્ઞાનપદાર્થ જડ પરમાણુથી અતિરિક્ત છે. પરમાણુની ગતિ યાચ છે તેની સાથે જ્ઞાન પણ હોય છે. તેથી જ્ઞાનને પરમાણુગતિનું પરિણામ ન કહી શકાય. જ્ઞાનને જ્ઞાનતાંત્રની ગતિ એકમાથે પ્રવર્તે છે. કોઈ એક પદાર્થના એ બન્ને રૂપાંતર છે.† આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી આપવી મુશ્કેલ છે. કારણ, હમણાં જ જોયું તેમ, જ્ઞાનના વ્યાપારમાં દશ્ય અને દ્રષ્ટા એકરૂપ બની જાય છે. એટલે જ્ઞાન કેવળ અદ્વૈતના અનુભવરૂપ અથવા કહો કે અદ્વૈતકૃત દ્વૈતાભાવરૂપ જ રહ્યું. દ્વૈતાભાવ એટલે કોઈ પદાર્થનો વિલોપ નહિ, પણ કેવળ કલ્પનાનો જ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનમાં સમામ. કલ્પનારહિત થયું એટલે પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક નિમિષે જે જગત દૃષ્ટિની સાથે જ હ્રદયભરે છે તેના અધિષ્ઠાનને દૃષ્ટિથી બહાર જવા ન દેવું અને એમ દ્વૈતવિલાસના રાગદ્વેષ કે વિકારવિક્ષેપના વિષય ન બનેતાં, સમજાને સૂત્રે વિહરવું. હૃદયનો કાર્પણ્યભાવ ખોઈ અમીમ વિસ્તાગ અનુભવવે શાશ્વત આનંદની નિર્વિકલ્પ મોજ લેવી તે જ અદ્વૈતનો અનુભવ છે એમ મણિલાલે વારંવાર કહ્યું છે.

* ‘અદ્વૈતજ્ઞાન’ સુ ગ, પૃ ૭૩-૭૪

† એજન, પૃ. ૭૪

વ્યક્તિમાત્ર સમષ્ટિમય બહારથી નામરૂપકરૂપનાને લીધે બિન્ન બાસે છે, એટલે જો વ્યક્તિની કરૂપનાનો ગાનદષ્ટિએ કરીને વિલય થયો અને તેના અંતગતો અગાનકૃત ચિત્-જડાચિત્ વૃત્તિને અભિમાનનો નાશ થયો, તેને અબેદસાક્ષાત્કાર કરતલગત છે. એ એકવાર પણ ચર્ધ ગયો તો પછી કદાપિ એ જતો નથી. વસિજે ગમને કહ્યું હતું તેમ મણિવાલ પણ મુમુક્ષુને કહે છે કે ગાનકથા તો નિત્ય વૃદ્ધિપતી જ રહે છે."

• 'બેદ છતાં એક' એવું અદ્વૈતનું સ્વરૂપ છે. અંતઃકરણ મનુષ્ય કે વ્યક્તિદીઠ બિન્ન હોઈ સર્વમ્ અનુભવની એકતા બની શકતી નથી ને બેદ સમગ્રમય છે જીવ, જગત અને ઈશ્વર એવા ત્રણ બેદ અવાસ્તવિક છે. ઈશ્વર એવો કોઈ પદાર્થ ચૈતન્યના પ્રદેશમાં સિદ્ધ થવો અશક્ય છે; કેમકે કર્તૃત્વાદિ ધર્મો ચૈતન્યને ન હોય. અદ્વૈતને નહિ માનનારા તટસ્થ કર્તા, પ્રસાદ આપનાર, નિગ્રહાર કે સાકાર એવા ઈશ્વરને કંઈપણે ઈશ્વરની સર્વમયતાની જાવનાને ખમાડી નાખે છે. તટસ્થ ઈશ્વરને કંઈપણે તેઓ 'નીતિનિયમો' હોય છે, પણ તે દૈત યાને કંઈપણ પર જ મંડાયા હોવાથી તેની પરાકાષ્ઠા 'આત્મવત્ સર્વ' એટલી જ છે, જ્યારે અદ્વૈતના નીતિનિયમનું સ્વરૂપ 'આત્મવત્ સર્વ' એ છે. દૈત નીતિમાં જગતનાં દુઃખાદિનો પરિહાર કરવાની શક્તિ નથી; કારણ, તેનો ઈશ્વર તારતમ્યનો વિસ્તારનાર છે દ્યાર્દતાયુક્ત પ્રેમ અને તારતમ્ય એક ઠેકાણે રહી ન શકે. એમાં પરમાર્થ નથી, વ્યવહારને ઉત્તમ રીતે સ્થાપવાનો હેતુ છે. દૈતમતાનુસાર ઈશ્વરનું સામીધ્ય એ જ મોક્ષ છે. પણ મોક્ષ એટલે અબેદ હોઈ દૈતવાદીની મોક્ષલાવનામાં વદતો વ્યાપાત રહેતો છે એમ મણિલાલ ટીકા કરે છે. બીજી તરફ, અબેદ એ જ અદ્વૈતની નીતિ છે એમ પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદન કરીને તેઓ

પિંડબદ્ધતાની એ-તાના સિદ્ધાંતને માટે પદાર્થવિજ્ઞાનનું અનુમોદન શોધી લાવે છે. *

અદ્વૈતભાવનારૂપ વેદાન્તના જ્ઞાનને તેમણે બુદ્ધિ અને હૃદય ઉભયનો વિષય ગણવાનો આગ્રહ કર્યો છે. ‘એકલી લાગણીને આધારે ધર્મ જેવી બાળતમા સિદ્ધાંત જેની રહે નહિ’ એમ જણાવીને તેઓ ધર્મ-તત્ત્વ-નિર્ણયમા બુદ્ધિ અને લાગણીની સંયુક્ત ઉપયોગિતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે

“ધર્મસ્વરૂપ દેરાવવામા તો બુદ્ધિએ જ સુઝાન હાથ રાખવું જોઈએ, પછીના નિર્ણય પ્રમાણે અમલ કરવામા લાગણીને પોતાનું સ્થાન બુદ્ધિ આપે તો ઝાઝો બાધ નથી એવો સમય આવે છે કે જ્યારે બુદ્ધિ અને લાગણીનો વિષય જુદો ગહેતો નથી જ્યારે જાણવું તે જ માનવું અને માનવું તે જ જાણવું એવી સ્થિતિ થઈ રહે છે, અને વ્યવહાર પરમાર્થ એક થઈ અભેદ સિદ્ધ થાય છે, એ સમયની સર્વને અપેક્ષા છે, એને જ આધારે નીતિનો પાયો ભીનો છે.” †

આમ, બુદ્ધિ અને લાગણીના કાર્યક્ષેત્રને એક કરી નાખીને અદ્વૈતજ્ઞાનને તેમણે વ્યાપક સમઘટિભાવના રૂપે ધટાવ્યું છે.

આ બુદ્ધિ અને હૃદયની ભૂમિકા ઉપર જ મણિલાને વેદાન્તના ‘પ્રાચીન’ અને ‘અર્વાચીન’ એવા બે ભાગ પાડ્યા છે કેવળ બુદ્ધિવિલાસનો અને નિવૃત્તિપક્ષનો વેદાન્ત તેમને મતે અર્વાચીન એટલે વેદાન્તના યથાર્થ સ્વરૂપથી દૂર છે, જ્યારે હૃદયરસથી અભેદ સાક્ષાત્કારપૂર્વક કર્તવ્યને અનુસરવાનો પ્રવૃત્તિપક્ષનો વેદાન્ત પ્રાચીન એટલે પ્રસ્થાનત્રયના સમન્વયાનુસારી વેદાન્તનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. ‘શુદ્ધ જ્ઞાન’ મા જ આનંદ માનતા જ્ઞાનપક્ષના હિમાયતીઓ વેદાન્તના અતેકાતેક મથો વાંચવા અને તેની પરિભાષા ગોખીને કાયમ

* ‘અદ્વૈતજ્ઞાન’, સુ. ૩, પૃ. ૭૫-૭૭

† એજન, પૃ. ૭૮

વેદાન્ત-વિચાર કે ચર્ચામાં જ નિમગ્ન રહેવું એને 'જ્ઞાનનો પરમાવધિ' અને 'જીવનનો સાર' ગણતા હોય છે. મણિલાલ કેવળ બુદ્ધિવિશ્વાસ કે વિચારના આનંદને અહંભાવ અને અભિમાનનો આનંદ માને છે. શુદ્ધ વેદાન્તી જનસંસર્ગનો ત્યાગ, સંન્યાસ, વિરાગ, ઇત્યાદિ કટપરંપરામાં આ અભિમાનની તુષ્ટિ શોધે છે. આથી જે વ્યષ્ટિ-ભાવનો વેદાન્ત નિષેધ કરે છે તેને જ બુદ્ધિ દ્વારા અવલંબીને આ પક્ષના ભોક્ષા નિશ્ચિતમાર્ગના ભક્ત યથા છતાં મુક્તિથી અતિ દૂર રહે છે. આ જ્ઞાનપક્ષના દ્વિભાષીઓએ 'આનંદ'ને વેદાન્તનું માધ્યમ ગણ્યું છે. સત્-ચિત્-આનંદ એવું વેદાન્તે બતાવેલું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તેઓ સ્વીકારે છે. બ્રહ્મ તો નિર્વિશેષ છે. આનંદને બ્રહ્મનો કોઈ ભાગ કે સ્વભાવ ગણી શકાય નહિ, વળી આનંદ ક્ષણિક છે, વિષમ છે, એકરૂપ નથી, વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ એની વ્યાખ્યા ભિન્ન હોય છે. તેનાથી ધણાક વેદાન્તીઓ સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ બની જવાની ભીતિ રહે છે. અર્વાચીન વેદાન્તના અનુયાયીઓ પોતપોતાના આનંદ-સામ્રાજ્યને મોક્ષ માને છે. આ અદ્વૈત-સિદ્ધાન્ત ઉપર અરુચિ થવામાંથી શુદ્ધ જ્ઞાનને સ્થાને ભક્તિનો અધિકાર સ્થાપનાર રામાનુજ સંપ્રદાય ઉદ્ભવ્યો. એમ મણિલાલ કહે છે. એ સંપ્રદાયે જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઓછું કરીને ભક્તિનું વધારું હતું. પણ વખત જતાં તેની ભક્તિમાં 'રસ' ન રહ્યો. વલ્લભાચાર્યે જ્ઞાનપક્ષમાં 'રસ' ઉમેરીને વેદાન્ત પરથી બુદ્ધિનો અધિકાર ઉઠાવીને કેવળ હૃદયનો સ્થાપવા યત્ન કર્યો, પણ તેમાં 'રસ' વધારે રેડાઈ ગયો ! એમાંથી એકે સંપ્રદાયના મિહાંતમાં 'સમત્વ' નહોતું એમ મણિલાલની ફરિયાદ છે.*

આનંદને સ્થાને કર્તવ્યને વેદાન્તના સાધ્ય તરીકે સ્થાપીને તેમણે પ્રાચીન વેદાન્તનું સ્વરૂપ મમજાવ્યું છે. 'કર્તવ્ય' માત્રની

* 'વેદાન્ત', સુ. ગ., પૃ. ૧૭૦-૧૭૧

‘વર્તમાન ક્ષણનો આનંદ એ જ જાનીનું શ્રવણ છે’ એમ તેમનું મુખ્ય પ્રતિપાદન છે. નૈષ્કર્મ્યની પ્રાચીન પ્રણાલીને અનુસરનારા, જેઓ સંગ્રામી પ્રલોભનોથી મુક્ત થયા ન હોવા છતાં પોતાની નિષ્ક્રિયતાને પ્રાચીન નૈષ્કર્મ્ય તરીકે ઓળખાવતા હતા તેમને લક્ષમાં રાખીને તેમણે કર્મયોગને વેદાન્તને ધ્વજ ગણ્યો છે. ‘ગીતા’ના નીચે આપેલા શ્લોકનું તેમનું વિવરણ એનું સમર્થન કરે છે :

અનાશ્રિત. કમંફલં કાર્ય કરોતિ યઃ ।

સ મંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિ ન ચાક્રિયઃ ॥

(અધ્યાય ૬, શ્લોક. ૧)

“કર્મના ફલનો આશ્રય કર્યા વિના, પ્રવાહ રૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરનાર જ સંન્યાસી છે; તેમ યોગી પણ છે. અગ્નિહોત્રાદિને છોડી દેનાર કે અક્રિય થઈ રહેનાર તે મંન્યાસી કે યોગી નથી.”

આ પરથી સમજાશે કે શંકરને ધ્વજ નૈષ્કર્મ્યને નહિ, પણ ‘ગીતા’માં વારંવાર જેનો ઉપદેશ કરેલો છે તે નિષ્કામ કર્મયોગને મધ્યસ્થાન પુરસ્કારે છે.

આ નિષ્કામ કર્મના સિદ્ધાન્તને અભેદભાવના સાથે જોડી દર્શને તેઓ એનો ‘યમતકાર’ નીચે મુજબ વર્ણવે છે :

“અભેદભાવનાનો વેગ લાગતાં ફલાભિર્મંધિનો નાર થઈ રાગદ્વેષનો અભાવ સિદ્ધ થાય એટલે મનુષ્યનું અન્તઃસ્થ ઓળ અથવા બલ બદ્ધ દશામાં જે ક્ષુદ્રતા, કૃપણતા, સ્વાર્થ, અને સંકેપ, ભય, શંકા આદિમાં ક્ષીણ થાય છે, તેમાંથી રક્ષિત અને સંચિત થઈ કર્તવ્યની ભવ્યતામાં વૃદ્ધિ કરે, સ્વાર્પણ અને પ્રેમની સમષ્ટિ-બુદ્ધિને સતેજ કરી પરાક્રમમાં ચમત્કાર અર્પે, એ વાત જ્ઞાનપ્રદાના

કર્મના વિનાશરૂપ મોક્ષને વળગી પડેલા જનો સમજતા પણ નથી "x
કેવળ કર્મરસિતતા, તેમને મતે, વિશ્વવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ છે. એટલે
'ગીતા'નો આધાર લઇને તેઓ નિઃકર્મવાદની ટીકા કરે છે.
સમગ્ર 'ગીતા'માં 'નૈષ્કર્મ્ય' કે 'આનંદ' એ સખટો મોક્ષના
અનુલક્ષમાં વપરાયા નથી, 'કેવળ કર્તૃવ્યભાવનાને જ મોક્ષમાં મૂકી
છે '† એમ તેઓ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી બતાવે છે. 'ગીતા'-
માંથી અમેદલસદી કર્તૃવ્યભાવના દર્શિત કરી મતાવતા તેમના નીચેના
ઉદ્દેશો લક્ષમાં રાખવા જોવા છે :

"કર્મમાં અકર્મને અકર્મમાં કર્મ એ જ કર્તૃવ્યને અનુસરતા
છતા પણ અમેદસાક્ષાત્કાર પામ્યાનો મહિમા છે કર્તૃવ્ય કર્યા
છતાં કર્તૃવ્યના ફળનો અભિસંધિ ન રાખવો એ ઈચ્છા માર્ગ છે,
પ્રવાહપતિત કર્તૃવ્યને કરી દેતા કરો વિચાર જ ન લાવવો એ
ઉત્તમ માર્ગ છે કર્તૃવ્ય કર્યા છતાં કર્તૃવ્યનો કરો ધસારો
લાગવા દેવો નહિ ... મને તેવા રાગ તાન આલાપ વ્યઙ્ગિવ્યઙ્ગિમા
આલે તથાપિ સમઙ્ગિના મધુર તાલનો સમ કદાપિ ન ચૂકવો,
એવી સમતાને જ શ્રીકૃષ્ણે યોગ એવા નામથી વર્ણવી છે ...
સાધન-સંપત્તિ કેવલ નિવૃત્તિ, પ્રમાદ, કર્તૃવ્યભણતા, વિનાશ, તેને
અર્થે નથી; સમતાને સૂત્રે ટકી કર્તૃવ્યપરામણ્ય ચવાને અર્થે છે."

છેલ્લે 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના વેદાન્ત' રૂપે તેમણે મોક્ષ-
પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ઉક્ત કર્તૃવ્યભાવનાને સ્પષ્ટ રીતે તારવી
બતાવી છે :

"કર્તૃવ્ય કરતે કરતેજ એક એક વાસના છૂટે છે, વાસના
છૂટતે છૂટતે જ અધિકાર વિસ્તાર પામે છે, અને સંકેશ તથા

* 'વેદાન્ત', જુ ગ , પ. ૧૭૨

† એજન, પૃ ૧૭૪

ભયને રથાને વિસ્તાર અને નિર્ભયતાનો રસ હૃદયમાં ભરાતાં, જીવિત પરમોપયોગી, સર્વમય રસમય, અને આત્મમય યર્ષ મહે છે કર્તવ્ય કરવાથી આમ ઉત્તરોત્તર, વ્યષ્ટિમાત્ર, મમષ્ટિભાવનાની સમીપ જાય છે, એમજ આત્મમાક્ષાત્કારનું અપરોક્ષ ઉપજે છે, સમતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. " *

કર્તવ્યને ધોરણે, આમ, વેદાન્તસિદ્ધાન્તની કમોટી કરીને, મણિલાસે તેનું વિશાળ સમષ્ટિભાવના રૂપે ઉદ્ભોધન કર્યું છે. આ કારણે જ વેદાન્ત-સાધ્યને તેમણે 'અભેદ' કે 'પ્રેમ' એવું નામ આપ્યું છે, અને અભેદ-સાક્ષાત્કાર તે માત્ર માદિતી-જ્ઞાન નથી પણ લામણી એટલે કે અનુભૂતિ છે એમ કહ્યું છે. પરમ પ્રેમનો અવધિ સ્વાર્પણમા જ રહેલો છે. માટે વ્યષ્ટિમાત્ર કર્તવ્યને યદ્યપ ગણે અને સમષ્ટિ પ્રત્યે ભક્તિ રાખીને કર્તવ્યમાત્ર કરે એમ તેમનો ઉપદેશ છે. તેમને ઇષ્ટ પ્રાચીન વેદાન્ત તે આ જ પ્રેમ-મૂલક કર્તવ્ય-ભાવનાનો માર્ગ છે. આ પ્રેમ તે અભેદ દ્વિલક્ષ્મીના આચાર અને વિચારની એકતા સાધનારું ક્રિયાપ્રેરક (dynamic) બળ છે. શંકરે અદ્વૈતના અનુભવનો આનંદ કલો તેને મણિલાસે પ્રવૃત્તિ-પ્રેરક જીવનબળ તરીકે આમ ઉપસાવી આપેલ છે. શંકર સિદ્ધાન્તના વિકાસમાં આ મણિલાસનું પોતાનું પ્રદાન ગણાવું જોઈએ.

મણિલાસ જ્ઞાન અને પ્રેમની એકરૂપતા સ્થાપે છે તે તેમના ધર્મચિંતનનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. શંકરની તત્કાલુક્ત વિચારશ્રેણી અને રામાનુજના ભક્તિ-તત્ત્વનો તેમની દ્વિલક્ષ્મીમાં સમન્વય થયેલો માલૂમ પડશે. તેઓ ભક્તિનો અર્થ સાક્ષાત્કાર કરે છે. ભક્તિના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચતાં આપોઆપ જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂલે છે, તેમ સાચી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં પરિણામ પામે છે. એ

સિદ્ધાન્ત પર તેમણે વેદાન્તની ચર્યા કરતાં ઘણો ભાર મૂક્યો છે. હિંદુ ધર્મ ઉપર પાશ્ચાત્યોનો આરોપ એ હતો કે હિંદુ ધર્મ શુદ્ધ તત્ત્વચર્યામાં જ પગિસમાત્ર થાય છે અને એમાં અનુભવ વડે સધાતી જોતી ક્ષાનો અભાવ છે. તે આરોપને જૂઠો પાડવા મણિલાલે આ સિદ્ધાન્ત પર ભાર મૂક્યો હોય એમ લાગે છે.

આત્મચિંતન અને પ્રેમ એ બન્નેની એકતાનતાનો મસ જ્યારે અપરોક્ષ થાય છે ત્યારે જ જ્ઞાન સફલ થાય છે એ જતાવવા માટે તેઓ અદ્વૈતમાર્ગને 'અભેદમાર્ગ' તરીકે ઓળખાવે છે.* આ 'અભેદ' કે 'પ્રેમ'નો અર્થ વૈષયિક સુખ નહિ કરવાની ચેતવણી આપીને* તેઓ ઉત્તમાધિકારીના પ્રેમની વ્યાખ્યા 'વિરાગ' કરે છે. 'વિરાગ'ને નિષેધને બદલે વિધિવાચક શબ્દ તરીકે ધટાવવા માટે જ તેઓ 'પ્રેમ' કહે છે. અહંમત્ત્વરૂપ ભેદ તજીને સર્વમયતા પ્રહરી એ વિરાગનું તાત્પર્ય 'અભેદ' અથવા 'પ્રેમ'થી સૂચવવાનો તેમનો આશય છે.†

આમ, એક તરફ મણિલાલે 'ગીતા'ની ભક્તિ અને કર્તવ્યજ્ઞાનનો પોતાની અભેદ દ્વિત્વશ્રેણીમાં સમાવેશ કર્યો છે, તો બીજી તરફ 'ગીતા'માંથી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તને દ્વિત કરી જતાવવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, મધ્વ, દરેકે પોતપોતાના મતને 'ગીતા'ના શબ્દોમાંથી ઉપજાવવાના યત્ન કરેલા છે. મણિલાલે પણ પોતાના અભેદ સિદ્ધાન્તને 'ગીતા'માંથી સમર્થન મેળવી આપવાનો સહેલુક પ્રયાસ કરેલો છે. તેમણે 'ગીતા'નું મુજરાતી ભાષાંતર કરેલું છે. આ ભાષાંતરમાં કેટલાંક નવીન તત્ત્વો માલુમ પડે છે. શબ્દાર્થનો નિશ્ચય કરીને 'ગીતા'નો મૂળ ઉદ્દેશ

* મણિલાલે દરેક 'ગીતા'ના સામાન્તરની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૬

† એજન, પૃ. ૪૭

સાધવાનો પ્રયત્ન હોઈ શુજરાતી કે અંગ્રેજી ભાષાતરાર તેમની પહેલાં ડરેલો નથી. ભાષાતર આપવા ઉપગત તેમણે ગમાનુજ, વચનભ તથા મધ્યના ગીતા-ભાષ્યો માથે શંકર, ચંદ્રાનંદ, મધુસૂદન આનંદગિરિ, શ્રીધર અને સદાનંદની ટીકાઓની પગપગ તુલના દ્વારા પોતાને થયેલ નિશ્ચયો સમજાવવાની યોજના કરેલી, તે પ્રગટાવનામાં અભેદ-મીમાંસા કરીને તેમણે પોતાની રીતે અમલમાં મૂકી બતાવી છે. મીમાંસાની ધર્મલિંગ ઉપપત્તિ (ઉપક્રમ, ઉપસહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફળ અર્થવાદ, ઉપપત્તિ) પ્રમાણે તાત્પર્યનિર્ણય કરવાની પદ્ધતિ જૂના વખતમાં હતી, પણ અર્વાચીન ઝાળમાં એનો તાત્પર્યનિર્ણયમાં વિનિયોગ કરવાની ચરૂઆત મથિલાને ડરી છે. તેમની પછી લોકમાન્ય દિળકે પણ તાત્પર્યનિર્ણયમાં એ જ પદ્ધતિ સ્વીકારેલી માલુમ પડે છે. આ સદર્ભમાં જ એ નોંધવા જેવું છે કે 'ગીતા'નું મુખ્ય તાત્પર્ય કર્મયોગ છે એમ કહેવામાં પણ મથિલા દિળકના પુરોગામી છે.

'ગીતા'નું ભાષ્ય કરતી વખતે મથિલાએ શકરના કેવલદૈત પ્રત્યે પક્ષપાત હોવાનો આક્ષેપ પહેલેથી સ્વીકારી લે છે. 'ગીતા'ના વચનો અભેદમોક્ષ છે એમ મતાવવા મારું તેઓ દર્શીન કહે છે. "જગતનો અનાદિથી આજ પર્વત ચાલતો ઇતિહાસ—રાજકીય તેમજ માનસિક—ક્રમે ક્રમે અભેદ ઉપર જ આવતો જણાય છે. માટે મને જે રહસ્ય ગીતામાં જણાય છે તેવું વાસ્તવિક પર્વવસાન અભેદ ઉપર છે, ને જ્યારે એવા રહસ્યનો ગીતામાં અવકાશ છે ત્યારે ગીતાના વચનો અવરજ કરીને બનાતકારે પણ અભેદમોક્ષ માનવા પડે છે." * 'ગીતા'માં અદૈતવાદનું પૂર્વરૂપ નથી, પણ ખુદ અદૈત-સિદ્ધાન્ત જ છે એવું પ્રતિપાદન કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તેમ કરવામાં અનેક સ્થળે તેમને કૃત્રિમ અને દ્વારકૃષ્ટ

શબ્દાર્થો તથા દલીલોનો આશ્રય લેવા પડે છે. વળી ઉપનિષદોમાંથી એક અર્થ-અર્થ નીકળે છે તેજ સાચો એમ તેઓ માને છે. ઉપનિષદોમાં એકવાક્યતા સિદ્ધ કરવી એ જૂની પ્રણાલિકા છે. મણિલાલે ‘ગીતા’ના વિવરણમાં એનું અનુસરણ કર્યું છે. ખરું જોતાં, અત્યારે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ બધાં ઉપનિષદો એકજીર્ણથી સ્વતંત્ર છે અને તેમાં તે તે કાળના શ્રેષ્ઠ વિચારકોએ પોતપોતાની રીતે તત્ત્વ સંબંધી કરેલા વિચારો પ્રસ્પિન થયેલા છે.

‘ગીતા’ના શ્રેષ્ઠોનો મણિલાલે અભેદના પ્રકાશમાં કરેલો અર્થ ભાષ્યકાર તરીકે તેમનું આગવું પ્રદાન ગણાય છે. ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ એ પંક્તિનો “ઈશ્વર-અભેદ પોતે જ-પ્રાણીમાત્રને પોતાના અનાદિ સ્વરૂપાનુસંધાનક્રમના ચક્ર ઉપર ચઢાવી સ્વરૂપલાભ થતા પર્વત ફેરવ્યાં જાય છે! આવો અભેદ જાણવો એ જ જ્ઞાન-અપરોક્ષ જ્ઞાન”-એમ અર્થ પ્રદાવીને તેઓ અભેદની ભાવનાને જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્તો આપીને સ્વતંત્રપણે સ્ફુટ કરી આપે છે. “અભેદરૂપી ધર્મ ઉપર જ પ્રાણીમાત્ર ચઢેલાં છે, અભેદનું ચક્ર જ સર્વ બ્યવસ્થા સારી રીતે કરી આપે છે” એવો અર્થ કરીને “એને જ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો ‘નેચર’ ‘રિપરિટ’ ‘કાઇરટ’ આદિ નામોથી વર્ણવે છે....અને કાબ્યરસિદ્ધો ‘રસ’ રૂપે ઉપાસી બ્યવહારમાંથી પણ પરમાર્થનો આર્મ પામરોને બતાવે છે” * એમ અભિપ્રાય આપે છે. ‘यज्ञश्चिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः’ એ પદોનો તે અર્થ કરે છે કે “પ્રાણીમાત્ર અભેદરૂપ ધર્મનું શેષ ભોગવે તો જ પાપમાત્રથી મુક્ત થાય” * આમ અભેદસાક્ષાત્કારને યજ્ઞ કહીને તેઓ જાણે કે અભેદપ્રાપ્તિ કળી હોવા છતાં જગતના બ્યવહારમાં જુદા જુદા આચારો વગેરે પાળવા

તેને શેષ તરીકે મૂલ્યવે છે। વળી, ‘इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु घर्तन्त इति धारयन्’—એ ‘શ્લોક’ દાંડીને, ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવે છે, મારે તેમાં કંઈ નથી એમ શુકવત્ ઉચ્ચારીને અનાયાગ-પગપરાને ચલાવનાર વેદાન્તીઓને જવાબ રૂપે જ ‘ગીતા’માં અધિકારક્રમ બતાવેલો છે, એવું તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. તેના સમર્થનમાં તેઓ “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥”—એ ‘શ્લોક’ દાંડે છે. ને ‘જ્ઞાની તથાન્મૈથ મે મતમ્’ એ પહેલો “જ્ઞાની છે તે તો મારું, અભેદનું જ કંઈ છે—અભેદ જ છે એમ હું માનું છું”—એવો અર્થ ઘટાવીને તેઓ અભેદજ્ઞાન સારું બિન્ન બિન્ન અધિકાર અનુસાર ક્રમ, ઉપાસના, યોગ, જ્ઞાન આદિ બિન્ન બિન્ન માર્ગોને વિહિત ગણે છે. ‘ગીતા’નો રાજયોગ તેમને પણ ઠીક છે. પણ ઉત્તમાધિકાર છતાં મનોનાશને અર્થે સાધ્ય જે યોગ તેમજ શરીરદોષ જ જેમને અંતરાયભૂત હોય તેમને માટે પટ્કિયાપૂર્વક હકાજ્યામ એ ક્રમમાં ઉમેરવાની તેમણે બલામણ્ય કરેલી છે.

‘ગીતા’— મર્મને લક્ષમાં લીધા વગર, પોતાના જ મંતવ્યને ‘ગીતા’માં જોવાનો ને તેમાંથી ફસિત કરવાનો આગ્રહ તેમને કેટલી હદે લઈ ગયો છે તે ઉપર ઉલ્લેખેલ દૃષ્ટાંતો બતાવી આપે છે. ‘ગીતા’માંથી અભેદનો બોધ તારવવામાં તેના વચનોનો વાચ્યાર્થ પોતાને અનુકૂળ નહિ આવતાં તેઓ સપ્રયોજન લક્ષણોનો આગ્રમ લઈને તેમાંથી કેવળ લક્ષ્યાર્થ કાઢે છે તે કૃત્રિમ લાગે છે. તેમ છતાં, ઉપનિષદનાં વાક્યો સાથે ‘ગીતા’નો અભેદબોધક અર્થ બેસાડવાનો મણિલાલનો આ પ્રયત્ન તેમની તકશક્તિ અને અભેદલક્ષિતનું સ્મરણીય દૃષ્ટાંત બની રહે છે.

મણિલાલના અદ્વૈત-માધ્યમા અધિકારક્રમને અગત્યનું સ્થાન છે. અધિકાર વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે આરિચ-શુદ્ધિ સંભવે નહિ.

અધિકાર સમજ્યા વિના જ્ઞાનની વાતો કરવી તેને તેઓ તત્ત્વ-જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કહે છે. અધિકારક્રમનો અનાદર કરીને જેઓ કેવળ શુષ્ક વેદાન્તની ચર્ચા કરે છે તેમની નીતિનો પાયો સડી જાય છે. કર્મ, ઉપામના અને જ્ઞાનના ક્રમ અનુસાર અધિકાર કેળવીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવા ઉપર તેમણે ભાર મુક્યો છે. દુરાચારનું કારણ બેઠે અને તદ્દનુષંગી અધિકારન્યૂનતા છે. અધિકાર-પ્રાપ્ત જ્ઞાન સર્વત્ર એકતાનો પ્રેમ દ્વારા અનુભવ કરાવે છે. આગળ જોયું તેમ, આચાર અને વિચારની એકતાનું માધન પ્રેમ છે. એ પ્રેમનો અનુભવ તે જ જીવનમુક્તિ. વેદાન્તની પરિભાષાના શ્રદ્ધા, ચૈતન્ય કે ધૃષ્ટિના પર્માણુ રૂપે મણિલાલ આ 'પ્રેમ' શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. તેને જ તેમણે પિંડશ્રદ્ધાંકભેદ કહ્યો છે.

નીતિ-ધોરણમાં પણ તેમણે પિંડશ્રદ્ધાંકભેદને જ નિર્ધારક ગણ્યો છે. બ્યઠિમાત્રે ચમઠિના એક અંકોડા રૂપે વ્યવહરવાતું છે. અનુભવથી જ્ઞાનનો આરંભ છે અને અનુભવ ધન્વિયજન્ય છે એ બિન્દુથી આરંભ કરીને પદાર્થસ્વરૂપ અને વિશ્વસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જે વાત સિદ્ધ થાય, જીવિતનો જે હેતુ સમજાય તે પ્રમાણે નીતિનું 'ધોરણ ચલાવું' જોઈએ. વસ્તુતઃ પદાર્થવિજ્ઞાન અને તત્ત્વશાસ્ત્રનો જેમાં એકત્વ રૂપે સમાસ થાય તે જ અભેદનું શાસ્ત્ર છે. અભેદ અથવા સુખ નીતિનિયામક હોઈ સ્વદિતવાદ ને પરદિતવાદનો તેમાં વાસ્તવિક ભેદ રહ્યો નહિ. કારણ, અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં સ્વ એટલે પિંડ અને પર એટલે શ્રદ્ધાંકનો વાસ્તવિક ભેદ છે જ નહિ; જે વ્યવહારરૂપ ભેદ તે પરમાર્થરૂપ અભેદમાં પર્યવસાન પામે તો જ સુખ છે. દુઃકમાં, પિંડનું વર્તનમાત્ર-શરીરચેષ્ટા સુદ્ધાંત-શ્રદ્ધાંકના વર્તનને અનુસરે તે ઉત્તમ નીતિ. બેન્ધમ અને મિલે પુરસ્કરેલો પરદિતવાદ 'ધણીમાં ધણીનું ધણું સુખ એ કર્તવ્ય' તે નિયમને સ્વીકારતો હોવા છતાં મણિલાલના અભેદસિદ્ધાન્તને તે સ્વીકાર્ય નથી. એમને મન તો

કર્તવ્ય એ જ સુખ છે. અમુક કર્તવ્ય છે એમ માનવાની જે અનિવાર્ય બાવના તે પણ અભેદસાક્ષાત્કાર યાને સ્વરૂપાનુસંધાનનો જ બસિષ્ઠ વ્યાપાર છે એમ તેમણે કહેતું છે. * પ્રો. રામ-નારાયણ પાઠકે બતાવ્યું છે તેમ, મણિલાલનો આ નીતિસિદ્ધાન્ત કેન્ટના 'Categorical Imperative' ના પર્યાયરૂપ છે † જડવાદપ્રેરિત સ્વદિતવાદ આ અદ્વૈતનીતિને બધ બેસે નહિ એ દેખીતું છે 'ખાનગી' અને 'જાહેર' એવા નીતિના બેદ મણિલાલને માન્ય નથી ઇતિહાસ અને ગજકાગણના વિષયોમાં ખાનગી નીતિનો અનાદર કરીને ગજ-કાર્ય કરવાની નીતિની દિમાયત કુગ્રામાં આવે છે તેનો તેઓ વિરોધ કરે છે. ગર્જ સદીના વિખ્યાત અગ્રેજ તત્ત્વચિન્તક પ્રો. હેનરી મીઝવિકના 'Practical Ethics' નામના લેખને સમર્થન રૂપે ટાકીને તેઓ 'વ્યવહાર મમ્મણના અંગરૂપ છે અને સમજીટથી ભિન્ન પડીને તે પોતાનું કાર્ધ પણ વર્તન યોગ્ય રાકે જ નહિ' એમ સાબિત કરી બતાવે છે ને મીને મન, કમ્ અને વાણીની એકતારૂપ પરમ નીતિમાર્ગ અપનાવવાનો અનુરોધ કરે છે ‡

અભેદવાદને અગે મણિલાલે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો તાત્ત્વિક બેદ મમર્થપણે તારવી બતાવ્યો છે. અહીં પણ તેમની યવનત્ર વિચાર-શક્તિની પ્રતીતિ મામ છે 'જનતમાં મનુષ્યની નીતિ જનત દુઃખમય છે એમ માની નિવૃત્તિરૂપ (pessimism) × છે કે જનત સુખમય

* 'આત્મનિમજ્જન', પૃ ૫૨

† 'આપણા ધર્મ', ઉપોદ્ધાત, પૃ ૧૩

‡ 'વ્યાવહારિક નીતિ', સુ જ, પૃ ૨૮૩-૨૮૫

× નિવૃત્તિમાર્ગને માટે મણિલાલે 'pessimism' શબ્દ વાપર્યો છે તે જનતને દુઃખમય મણુનાર નેરાસ્થવાદના અર્થમાં છે સદ્બં જોતા સમગ્રય છે કે વેદાન્તને છાટ 'પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ' નો બોધ કરનાર નિવૃત્તિમાર્ગના પર્યાય રૂપે તેમણે એ શબ્દ વાપર્યો નથી

છે એમ માની પ્રવૃત્તિશ્પ (optimism) છે?' — એ બે પ્રશ્નોને નજર સમક્ષ રાખીને તેમણે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની ખીમાંસા કરેલી છે. મનુષ્યને 'માડલિક સંસર્ગમાં ફગારા પ્રાણી' તરીકે ઓળખાવીને તેઓ શરીર, મન અને હૃદયના પરસ્પર વિનિમય દ્વારા કલા, શાસ્ત્ર, કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનો ઉદ્ભવ થાય છે એમ બતાવે છે. આ પ્રકારના વિનિમયોથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કોઈને કોઈ હેતુ હોય છે પ્રવૃત્તિના સાધ્ય સુખ ઉપર માણસની રસવૃત્તિ બંધાય છે, જે તેને તે પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે. એકનો એક રમ નિર્વેદ ઉત્પન્ન કરે; એટલે આ નિર્વેદમાંથી બચવા માટે માણસ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ આરંભે છે; પણ, મણિલાલ કહે છે, "ગમે તેટલી નવીનતાનો તેના ઉપર ઢોળ ચઢાવો પણ એક ફૂંક ભારતાની સાથે તે (=નિર્વેદ) બધા ઢોળને ઉરાડી મૂકો, પોતાનું કાળું મોઢું આગળ ને આગળ ધરે છે" આ નિર્વેદશી 'રાક્ષસ' અને તેના ત્રાસનું તેમણે હૃદયગમ ચિત્ર દોર્યું છે. જેમણે ઉધાડી આંખે તેને જીતવા, તેને રસમય કરવા પોતાનો ભોગ આપ્યો છે 'તેમનાં શોષ, ચમત્કાર, ઉદ્ગારાદિ ભવ્ય શાસ્ત્ર, ભવ્ય ધર્મ, ભવ્ય ચરિત્ર, ભવ્ય કાવ્ય, ભવ્ય ઉર્મિવિભાસ રૂપે' અમગ રહી જાય છે. પણ જે ભોગ આપવાને બદલે નિર્વેદને વળગી રહીને તેને જીતવા મથે છે, તે તો ચોરી, લપટતા, હુન્નચાઈ, વ્યસન વગેરેમાં ફૂંચી જાય છે એમ તેમનું વક્તવ્ય છે. *

'પ્રવૃત્તિ એ જ પ્રવૃત્તિનું સુખ છે' એ સૂત્ર નિર્વેદ ન આવે એવા સુખની પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી નથી. કારણ, પ્રવૃત્તિ અટકી એટલે નિર્વેદ આવવાનો જ. શરીર, મન, હૃદય વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન હોઈ તેનો વિનિમય બેદનો વિસ્તાર કરે છે અને તેથી નિર્વેદ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈકે માનસિક કે હૃદયના અનુભવ ઉત્તરોત્તર એક

એકનાં દૃશ્ય-દ્રષ્ટારૂપ છે. શરીર તથા હૃદયના અનુભવ તેથી બિન્ન મનને દૃશ્ય છે, ને મનના અનુભવ તેનાથી પર આત્માને દૃશ્ય છે. આત્મા નાનાત્મનાજો નહિ હોવાથી તે કાઈનો દૃશ્ય નથી, મ્વત મિદ્ધ, સર્વમય, સર્વદ્રષ્ટા છે. પ્રવૃત્તિમાત્રમા આ આત્મદર્શન દરપુ તે જ સાચો રસ અને માયુ સુખ મ્હેલું છે, એનાથી પ્રવૃત્તિમાત્ર 'એક નાટકવત્' થઈ જાય છે અને પ્રવૃત્તિને જે વારવાર નવીનતા અર્પવી પડે છે તેની અપેક્ષા રહેતી નથી, પ્રવૃત્તિનો દ્રષ્ટા જ સર્વજ્ઞ નવીન નવીન પ્રકારે અભેદમય સર્વમયતામા રમ્યા કરે છે, એમાં નિવેદને અવકાશ નથી. આને જ તેઓ પ્રવૃત્તિમા નિવૃત્તિ કહે છે. વેદાન્તનો નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રવૃત્તિના અભાવરૂપ નિવૃત્તિને મદલે જ્ઞાનરૂપ નિવૃત્તિનો સ્વીકાર કરે છે તે આ જ.

પશ્ચિમના દુઃખવાદ અને ભારતીય નિવૃત્તિમાર્ગ વચ્ચેનો તફાવત રપટ છે. દુઃખવાદનું પર્યાવરણ આત્મહત્યામાં થાય, ત્યારે અદ્વૈતલક્ષી નિવૃત્તિમાર્ગ સર્વ પ્રવૃત્તિમા સ્વરૂપાનુસધાન ઝરાવીને અભેદાનુભવનું સુખ અપાવે. એકમા હિંસાસીનતા ને નિરાશા છે, બીજામા જ્ઞાનયોગજન્ય આનંદ અને સ્વરૂપાનુસધાનની આશા છે, જગત્ કેવળ દુઃખમય છે, કાઈની સાથે 'આ મારું છે' એવી આત્મતા કંઈ નહિ એ જ દુઃખના સન્તાનને વધારી કવેશ કરાવનાર છે, માટે અનાત્મભાવના જ શ્રેયસ્કર છે એવો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત પણ તૃણોચ્છેદ અને વાસનાક્ષય દ્વારા અભેદને લક્ષે છે. જગતને સત્ય માનીને પ્રવૃત્તિ કરનાર પુષ્ટિ સપ્રદાય તેમજ પાશ્ચાત્ય સુખવાદનો પ્રવૃત્તિમાર્ગ બાહ્ય વિશ્વમાં રસ અને સુખ શોધે છે અને ચિત્તને વિશ્લેષની પગરાએ ચડાવે છે. નિવૃત્તિમાર્ગ આત્મ વિશ્વમાં રસ અને સુખના નિદાનને ઝોળખી વિશ્વમાત્રને તેમા વિલય પમાડે છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીને લીધે જેમનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું હતું

તેવા, નિર્વેદનો ભોગ થઈ પડેલા સમકાલીન ગુજરાતી તરુણોને મણિલાલે 'નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ' નો આ સિદ્ધાન્ત જીવનમાં ઉતારવાનું ઉદ્દેશોધન કરીને આશ્વાસન અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પડ્યા છે. *

આમ, અદ્વૈત મણિલાલની તત્ત્વચર્યાનો આદિ, મધ્ય અને અંત બની રહે છે. અભેદભાવના તેમના સમગ્ર ચિંતનનું ચાલક અંગ છે; તેમના વ્યક્તિત્વનો સચેત, સમુર્જવલ અંશ છે; તેમની ફિલસૂફીનો પ્રાણ છે. એ ધર્માનુભવની 'ઝલક' પોતાના તેમજ ગુજરાત પ્રજાના ચિદાકાશમાં છાયેલી જેવાની તેમને તીવ્ર આકાંક્ષા હતી. આથી તેમનું લેખનકાર્ય શાસ્ત્રચર્યા કે તત્ત્વનિરૂપણમાં સમાપ્ત થવાને બદલે ભોંકોમાં સાચું ધર્માચરણ કેળવે તેવી સ્વધર્મભાવના જાગૃત કરવા પર્યંત વિસ્તર્યું હતું. 'સુદર્શન'માં ૧૮૯૪ના ડિસેમ્બરથી ૧૮૯૮ના માર્ચેબર સુધી તેમણે એકધારી ચાલુ રાખેલી 'અવ્યાસ' નામની લેખમાળા આંત્રા સળ પુરાવાઈ છે. બાલ પ્રસ્તાર તેમજ આંતરિક સંપત્તિની દૃષ્ટિએ મણિલાલના ધર્મવિષયક લેખોમાં એનું સ્થાન પહેલું છે. વ્યાવહારિક શક્યતાઓને લક્ષમાં લઈને રચાયેલું વેદાન્તદર્શનનું આ સમર્થ મૌલિક ભાષ્ય તેમનાં સર્વ લખાણોમાં નવી જ ભાત પાડે છે. એમાં વેદાન્તશાસ્ત્રની પ્રત્યક્ષ જીવનને લક્ષતી ઊંડી, સચોટ અને સર્વગ્રાહી પર્યાલોચના છે. આ લેખમાળા અદ્વૈતના સાધના-માર્ગની સરળ અને રસભરી શૈલીમાં સમજૂતી આપે છે. શંકર સિદ્ધાન્તના મર્મને ખૂબીપૂર્વક મહીને તેમણે તેને અખંડ જીવન-વ્યાપી આદર્શ રૂપે અદ્વૈત ચતુરાઈથી ફલિત કરી બતાવ્યો છે. આરંભમાં અધિકારબેદ સમજાવીને તેમણે એ લેખમાળામાં અદ્વૈત-સંદેશમાં શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનનાં વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિષ્ટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ સાધનચતુષ્ટય સાંગોપાંગ નિરૂપ્યાં છે. પ્રત્યેક ચર્યા-બિન્દુએ તેમણે

સાધકને પડતી નાની મોટી મુશ્કેલીઓને સાવધાનપણે સમજામાં રાખીને, વિશાળ દૃષ્ટિએ વિષયની ગવેષણા કરેલી છે.* આદાર, વિદ્યાર, વિચાર, વાચન, સોજત આદિ સર્વ વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિરાગની વૃત્તિ પરોવીને વેદાન્તને જીવનમાં વણવાની કળા તેમણે શીખવી છે. વેદાન્ત વિશે વેદાન્તીઓમાં તેમજ વેદાન્ત અને વેદાન્તીઓ વિશે લોકોમાં પ્રચલિત ભ્રમોનું પણ તેમાં તેઓ સાથે સાથે નિગૂઢન કરતા ગયા છે. અદ્વૈત-ભાવનાને હૃદયમાં ધારણ કરીને તેના સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સારુ જીવન આપું ચતુર્થાનુસંધાન-પૂર્વક જાળવું, વ્યવહારમાં સતે પરમાર્થનું પાલન કરીને આત્મવત્ત સર્વભૂતેષુ જોવાની અભેદદૃષ્ટિ ફેળવવી એ અહીં તેમણે કરેલા ધર્મોપદેશનું સ્વારસ્ય છે અપજ્ઞેગી ફેળવણી પામેલા, મંધ્યમ વર્ગના ધર્મજિજ્ઞાસુ લોકોને આર્થ ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના નિષ્કર્ષરૂપ વેદાન્તને પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઉતારવાનું જ્ઞાન આપવાના પ્રયોજનથી આ લેખમાળા પ્રેરાયલી હતી. વ્યુત્પત્તિ, સૂક્ષ્મ અને વિશાળ દૃષ્ટિ, દૃઢ વેદાન્તનિષ્ઠા અને તેજસ્વી ભાષાશૈલીના યોગે કરીને મણિલાલ એ પ્રયોજનસારી રીતે પાર પાડી શક્યા હતા. દુર્ભાગ્યે, ‘અભ્યાસ’ના વિષયમાં સાધનચતુષ્ટય બાદ આવતો અદ્વૈતસાક્ષાત્કારનો-અર્થાત્ તેના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનનો-ઉત્તર ભાગ આપવા એ જીવી શક્યા નહિ, અને એ લેખ એ અધૂરો રહ્યો. પણ છેલ્લા ત્રાસ પર્યન્ત આકુ રાખેલી આ લેખમાળાં તેમને માટે શિક્ષિત ને અર્ધશિક્ષિત જન-સમાજમાંથી મોટો શિષ્યસમુદાય ઊભો કરી આપનાર જીવન-કાર્યરૂપ નીવડી હતી એમાં શંકા નથી.

પ્રાચીન આર્થ ધર્મની વકીલાત

અદ્વૈતના કીમિયા વડે મણિલાલે જીવનની અનેકવિધ

* એ લેખમાળામાં તન્મયતા, મયવિશ્લેષ, વિવેક, વિરાગ, વ્યવહારમાં નીતિ અને લોક વિશે તેમણે આપેલી સમજૂતી તેના મુખ્ય દૃષ્ટાન્તો છે (જુઓ સુ. ગ., પૃ. ૪, ૮-૧૧, ૨૦-૨૧, ૨૩-૨૫)

વિસંવાદિતાઓનું સમાધાન કરી આપ્યું છે. ધર્મ અને સત્યની પરસ્પર અવિરોધ-સ્થિતિ તો તેના વડે લગભગ સ્વયંસ્પષ્ટ બની રહે છે. ‘શાસ્ત્ર અને યુક્તિની મહાયથી તેઓ સાબિત કરી આપે છે કે જીવનના પરમ ધર્મરૂપ સત્યનું સીધામાં સીધું રૂપાંતર આયર્ધર્મમાં થયેલું છે. સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા એટલે મણિલાલને મન અબેદની જ શ્રેષ્ઠતા છે. આથી તેઓ વેદાન્તની પરિપાટી ઉપર હિંદુ ધર્મ અને મંસ્કારના મુખ્ય તત્ત્વ સમજાવીને સ્વધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા સિદ્ધ કરવાનો સમર્થ પ્રયાસ કરે છે. ‘સિદ્ધાંતસાર’ અને ‘પ્રાણુવિનિમય’ તેમના આ પુરુષાર્થનાં ઉત્તમ ફળ છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિ ચોક્કસ સ્વરૂપે સંમાનપણે, પ્રજ્ઞના ફળવાયેલા અને બુદ્ધિ-શાળી વર્ગને લક્ષ્મી રાખીને ચોળાયેલી હોવાથી, લખતી વખતે તેઓ કળાકારની તટસ્થતા જાળવવાને બદલે ધર્મપ્રચારકના જુસ્સાથી આગળ વધ્યા હતા. એ જમાનામાં, પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ, પાશ્ચાત્ય સરકારના ધસારાને કારણે પાદરીઓ તેમજ શિક્ષિત હિંદુ ‘સુધારક’ વર્ગ તરફથી હિંદુ ધર્મ ઉપર આક્રમણ ચાલુ હતું. તેની સ્થિતિ પણ અપ્રાગતિક ઘર્ષ ગઈ હતી. તેનાં મૂળ રહસ્યો સ શોધીને તેની ખૂબીઓ પ્રજા સમક્ષ પ્રગટ કરવા અને વિદેશીય સંસ્કારની સાથે તેની તુલના કરીને પ્રાચીન આયર્ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવા પાછળ પ્રજ્ઞના સામાન્ય તથા બણેલા વર્ગને લમાંભિમુખ કરવાનો મણિલાલનો હિદેશ હતો. આ કારણે એવધર્મ-રામની માફક પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંસ્કાર-પ્રવાહોના તટસ્થ દ્રષ્ટા ને ન્યાયાધીશ બનવાને બદલે તેઓ ઉત્તર નર્મદની માફક આયર્ધર્મના વકીલ બની બેઠા. ‘સિદ્ધાંતસાર’ લખતી વખતે તેઓ જાતે જ એની સ્પષ્ટ કબૂલાત કરે છે -

“પ્રાચીન અદ્વૈત આજકાલના સુધારા આગળ યુનેશ્વરના પાંજરામાં છે, તેની અને તેના ‘જડજ’ની જગોની ફેરબદલી કરાવવી એટલી જ મારી વકીલાત છે, તેમ યથા પછી જે ન્યાયાધીશ થશે

તેજ આચાર્ય થઈ 'શુ કરવું' તે જતાવશે."*

અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તને સર્વોચ્ચ ભાવના તરીકે ઘટાવવા સારું અને આચાર્ય મરુતિને દુનિયાની જૂનામાં જૂની-અને તેથી સર્વોત્તમ-મંત્રકૃતિ તરીકે, પ્રમાણુવા માટે તેમણે 'સિદ્ધાંતસાર'માં શ્રમપૂર્વક એકઠી ડરેલી વિગતો અને જડવાદની ઉપર ચેતનવાદની સરસાર્થ સ્થાપિત કરવા સારું મમજી વેલો 'પ્રાણવિનિમય'નો પ્રયોગ તેમના ઉપયુક્ત કથનની માફી પૂરે છે. આથી તો તેમણે કાન્ત અને ગમણુભાઈ જેવા સમકાલીન સુધારક વર્ગના લેખકોનો સારી પેઠે વિરોધ વહોરી લીધો ને એખન્તે વિદ્વાનોએ તેમને સનાતની ગણી કાઢીને તેમની સાથે સમાજ-સુધારાને અંગે ધર્મ-તત્ત્વ પરત્વે લાખી વિવાદપર પરા જબી કરી. મણિનાલે આચાર્ય ધર્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી અને તેને અંગે તેમને કેવા ઉગ્ર વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો હતો તેનો, 'સિદ્ધાંતસાર'માં તેમણે કરેલા સિદ્ધાંત-નિરૂપણનો, કાન્તે તેના કરેલા પ્રકરણવાર અવલોકનને લક્ષમાં રાખીને, વિચાર કરતા, યથાર્થ ખ્યાલ મળે તેમ છે.

‘સિદ્ધાંતસાર’†

‘સિદ્ધાંતસાર’ મણિનાલના ધર્મચિન્તનનો મૌલિક આકર-અન્ય છે. તેઓ વિશ્વોત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ અને ધર્મોત્પત્તિને અનાદિ

* ‘સિદ્ધાન્તસાર’ (આ ત્રીજી), પ્રસ્તાવના, પૃ ૬

† સિ સા. લખતી વખતે પોતે ખજા કે વાદના મદદથી મુક્ત રહી શકશે એવા વિચાર મણિનાલના મનમાં આવ્યા હશે. તેથી ધર્મ-તત્ત્વના ઇતિહાસનું દર્શન તટસ્થ રહીને કરાવવાનો ઉદ્દેશ તેમણે એ અંશમાં નીચે મુજબ વ્યક્ત કર્યો છે.

“ જગીતા, સૂત્ર, ઉપનિષદ્ આદિના ધારીએ તેટલા અર્થ હાવાનો સમજ છે. રવતંત્ર, રવાલાવિક, યથાર્થ અને સરલ અર્થ કિયો છે, તે જાતે સંસ્કૃત જાણી, જાણા મથો વાચી વિચાર્યો વિના, નિશ્ચયમાં આવી શકે

એટલે કે વિચારમાં ન ઊતરી શકે તેવાં-અકળ-ગંજી છે. ધર્મની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ સમજાવું મુશ્કેલ છે અને તે કદી સમજાય એમ લાગતું નથી એમ તેઓ કો. મેક્સમુલરનાં વ્યતીતે આધાર રૂપે દાંડીને કહે છે. * એનો અર્થ એમ નહિ કે ધર્મ-તત્ત્વને અવા-ચીન સ્વરૂપ અને તેના ફળ વિશે વિચાર ન થઈ શકે. ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ અને માનવ આત્માની સર્વ કાળે પ્રતીત થતી એકરૂપતા ધર્મભાવનાના સ્વરૂપનો વિકાસ સમજવામાં અવશ્ય સહાયબૂત નીવડે. મહિલાલ ધર્મનો 'ધર્મરત્ન સમજવાની ખુદિ' એમ સાદો પણ વ્યાપક અર્થ કરીને તેનું લક્ષણ બાંધે છે કે 'અનંત અવિકૃત

નહિ, અર્થાત્ અમુક મતમતાંતરનો આગ્રહ કરી અમુક વાક્યનો અર્થ અમુક ન છે, એમ લખવું વ્યર્થ છે. જે અર્થથી ધર્મમાં ધર્મ વાક્યો મથક્યા વિના સ્વરૂપ રીતે સમજાઈ જતાં હોય અને યુક્તિમાનથી જોતાં પણ જે અર્થ સંગત લાગતો હોય, તે જ ખરો અર્થ-ધર્મ-એમ નિયમ રાખી વિચારવું ઠીક પડે છે. ઉપનિષદમાં કે સૂત્રોમાં આમ કહ્યું છે, એમ કહેવા જતાં અમુક મતનો સ્વીકાર થઈ જાય છે, ને તેથી વિરુદ્ધ મતવાળાને કહે-નારતું વાક્ય અશ્રદ્ધેય થઈ પડે છે. આમ ન થાય, અને કેવલ નિષ્પક્ષ-પાતથી શ્રેયોનો વિષયમાત્ર સમજાય, એટલો હેતુ રાખી આ લેખમાં, 'મેં બહુ સંભાળ ને સંકોચથી આ બાબતનું લખાણ કરેલું છે.' (સિ. સા., પૃ. ૧૦૩, પાદટીપ).

પ્રસ્થાનત્રય વિશે બાધી લખનારા વિવિધ આચાર્યોના સંપ્રદાયોનો ચર્ચાઈ પરિચય આપીને મહિલાલે ઉપલી પ્રતિક્ષા ધણે અંશે પાળી છે. પણ શાંતર વેદાન્ત મંટિનો તેમનો પક્ષપાત અદ્ભુત હતો. જળી આમ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવા મંટિનો તેમને હત્યાદ પણ એટલો જ ઉત્કટ. તેથી પ્રાચીન-અર્વાચીન અને પૂર્વ-પશ્ચિમની તુલનામાં તેઓ તટસ્થ રહી શકતા નથી. * મુધારા વિષયક લખાણમાં પણ તેઓ કઠિની સમતુલા જળવી શકતા નથી. એટલું જ નહિ, વખત જતાં ખુદ સિ. સા. 'સુધારક' પક્ષ સાથેના તેમના વિવાદનું મુખ્ય નિમિત્ત બની રહે છે.

પરમાર્થ પામવા માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાં રહેલી સ્વભાવિક પ્રેરણાને સંતોષ પમાડવાનો માર્ગ* મનુષ્ય જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તે આનંદ કદાપિને છેવટે કોઈ અવિકારી, અનાદિ, અનંત મહાવસ્તુ-ધર્મસ્વરૂપો આશ્રય લે છે. વિશ્વગ્યનાના ચમત્કારની પૂજાથી, મહોપગ્રહથી ભરપૂર આકાશના દર્શન માત્રથી, પિતૃપૂજાથી યા તો સજીવારોપણથી ધર્મબુદ્ધિનો આરંભ થયો હોવો જોઈએ એમ જગતના વિવિધ તત્ત્વચિન્તકોએ તર્ક કરેલા છે.† મણિવાણે આ આગમાંથી પહેલી કદપનાને લક્ષમાં લઈને આર્યાવર્તમાં ઉદ્ભવ પામેલી ધર્મભાવનાનો વિકાસ અને તેને અનુષંગે જગતના વિવિધ ધર્મોનો દૂર દૂર વૃદ્ધિનાત્મક ઇતિહાસ આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રેવ. ઇ. જેન્કીન્સનો અભિપ્રાય ટાંકીને તેઓ બતાવે છે કે ધર્મ સંબંધે માણસના મનમાં મૂળ એ જ ભાવના ઊઠેલી : (૧) કોઈ બુદ્ધિમાન સૃષ્ટિએ સૃષ્ટિ રચી છે; (૨) માણસના શરીરનો ચિત્તન્યરૂપ વ્યવહાર જેથી આવે છે તે તત્ત્વ મરણ પછી પણ મરણ નથી.‡ ધર્મોત્પત્તિના આરંભ રૂપે કદપામેલી વિશ્વપૂજામાં એક નિયંતાની ભાવના મિશ્રિત હતી જ એમ તેઓ વેદના મંત્રોનો હવાલો આપીને સૂચવે છે.

અનાદિ વિશ્વમાં મનુષ્યની વસ્તી-ક્યારે શરૂ થઈ તે ચોક્કસ કળાવું સુસંગત છે. પણ છેલ્લાં દસપાંચ હજાર વર્ષનો તેનો જે કોઈ ઇતિહાસ જાણવા મળે છે તે પરથી મિસર અને આર્યાવર્ત દુનિયાના જૂનામાં જૂના દેશ તરીકે ગણાયેલા છે. આ ઇતિહાસ દ્વારા, બીજી બાબતોની માફક, ધર્મવિચારનો પણ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ક્રમ એ જે દેશોમાં જ થયેલો માલુમ પડે છે. મણિલાલ મિસર અને

* સિ. સા., પૃ ૪૯

† એનન, પૃ ૪૯-૫૦

‡ સિ. સા., પૃ. ૫૨

આર્યાવર્તને 'આખી દુનિયાનાં ધર્મવિચારનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાન' તરીકે ઓળખાવે છે અને કહે છે કે 'એ બે દેશના ધર્મવિચાર એક એકને સંપૂર્ણ રીતે મળતા છે'. * દુનિયાના બધા ધર્મોનું મૂળ એક અને તે આર્યાવર્તમાં જ છે એ તેમનું મુખ્ય પ્રતિપાદન છે. પહેલા પ્રકરણમાં તેઓ સર્વમાન્ય એક ધર્મભાવના નક્કી કરવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે † અને છેલ્લાં બે પ્રકરણોમાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદષ્ટિની તુલના કરીને જગતની સર્વમાન્ય ધર્મભાવના થવાને લાયક કોઈ પણ ધર્મ હોય તો તે અદ્વૈતમૂલક આર્ય ધર્મ જ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો છે. વચ્ચેનાં પ્રકરણોમાં વેદ, ઉપનિષદ, સૂત્ર, સ્મૃતિ, શુદ્ધસૂત્રો, બૌદ્ધ જૈન અને ચાત્રીક મતો, પુરાણો, તંત્રો અને વિવિધ પંથ-સંપ્રદાયોનો તુલનાત્મક પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

મથિસલાસ વેદને ઈશ્વરદત્ત નહિ, પણ ઈશ્વરપ્રેરિત કહે છે. વેદની અનાદિતા મુસા પેત્રબર અને મહંમદને પ્રાપ્ત થયેલ આદેશો તેમજ મિસરના મરણોત્તર વિધિ (ritual of the dead) કે ઈરાનના અવરતાના જેવી નથી; જુદા જુદા ઋષિઓના ચાનમાં વેદમંત્રો પ્રતીત થયા, દૃષ્ટ થયા (ઋષિઓ તેને જનાવી શકે નહિ) માટે ઋષિઓ મંત્રદ્રષ્ટા કહેવાયા ને વેદમંત્રો અપૌરુષેય, અનાદિ અને નિત્ય કહેવાયા એમ 'તેમનું' પ્રતિપાદન છે. ‡ સર્વોપરિ કોઈ ઈશ્વર એ ભાવના-મિશ્રિત મૂર્તિપૂજા-દેવપૂજા-વિશ્વસસ્ત્વપૂજા-એ જ મૂલધર્મવિચારનું કે વેદમાંના મૂળ વિચારનું સ્વરૂપ છે. ધર્મશુદ્ધિની ખરી પરાકાષ્ઠા જેમ મૂર્તિપૂજામાં નથી તેમ એક ઈશ્વર એવી ભાવનામાં નથી, પણ પુરુષસૂક્તોક્ત પુરુષભાવના કે વેદાંતશાસ્ત્રમાંની

* સિ. શા., પૃ ૪૬-૪૭

† એનન, પૃ ૫૪

‡ એનન, પૃ ૫૪-૫૮

જાણનાવના છે એમ તેમને સિદ્ધ કરી બતાવવું છે. આથી તેઓ
 ‘ઈશ્વરભાવના આર્યધર્મમાં કદાપિ સ્થિરતાને પામી નથી’ એવું
 પ્રમુખ વિધાન કરીને સમજાવે છે કે “વેદના ઋષિઓ મુખ્ય
 ઈશ્વરની શોધમાં ને શોધમાં ધડીમાં આ દેવને, ધડીમાં પેલા દેવને,
 એમ અનેક દેવદેવતાને ઈશ્વર રૂપે લગે છે પણ એકેથી સંતોષ પામી
 વિરામતા નથી, ઈશ્વરપદને એક પણ અમુક દેવ ચિરકાલ સુધી
 ધારણ કરી રહ્યો હોય, એવું વેદમંત્રોમાં જણાતું નથી.” *
 આર્ય ઋષિઓ આ પ્રમાણે એક દેવ કે બીજા દેવને પૂજતાં. ઈશ્વરને
 શોધે છે ને છેવટે યાકીને, કોને પૂજીએ? કોને પૂજીએ? એવા પ્રશ્ન પણ
 કરે છે; ને પર્વવસાને મહાગદનચક્રિતમાન ઈશ્વર અમમ્ય છે. એમ
 સમજી, એક સદ્વિદ્યા વધુવા વદન્તિ એક જ સત્-સત્તાને વિદ્વાનો બહુ
 રીતે વહે છે, એક જ મહારવરૂપની સર્વ દેવતા વિભૂતિ છે, એમ કહી,
 વિરામવા જાય છે; એમ કરતાં જ પુરુષભાવના જન્મ પામે છે. †
 આ ઈશ્વરભાવનાને અંગે જ, મેક્ષમૂલર જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ને
 રવામી દયાનંદ સરસ્વતીએ (‘વેદભાષ્યભૂમિકા’માં) મૂળ વેદમંત્રો
 ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપ જ છે એમ ઠરાવીને દરેક દેવતાનાં નામાદિકનો
 ઈશ્વર પરત્વે જે અર્થ ધરાવ્યો છે તેનો મણિલાલે વિરોધ કર્યો છે. ‡
 મૂળ ધર્મવિચાર ક્રિયામિશ્રિત સ્તુતિ-મયરૂપ હતો એમ માનવાનું
 અને ઋષિઓને પ્રતીત થયેલા વેદમંત્રોના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક
 અને આધ્યાત્મિક અર્થો સ્વીકારવાનું તેમણે સામ્ય સૂચન
 કર્યું છે.

વેદના કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડનું સાહિત્ય તે
 અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ. કર્મકાંડનો વિધિ સમ-

* સિ, સા., પૃ. ૭૭-૭૮

† એનન, પૃ. ૭૯

‡ એનન, પૃ. ૮૨

જાવતાં મણિલાલ યસમાં અપાતા બલિની પાછળ રહેલો અર્પણબુદ્ધિને તેના પરમ રહસ્ય રૂપે તારવી બતાવે છે. તેઓ કહે છે : “માણુસ બધું દેવનાને અર્પે છે, ને એમ અર્પતાં અર્પતાં અમૃત્યમાં અમૃત્ય, અસભ્યમાં અસભ્ય એવી પોતાની જાત, પોતાનો આત્મા, તે જ અર્પવા તૈયાર થાય છે. અર્પણની એ પરાકાષ્ઠા છે.”* વેદમંત્રા-માંની પ્રજ્ઞપતિ, હિરણ્યગર્ભ વગેરે અખ્યાત્મ-ભાવનાઓનો તથા જીવ, જગત્ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા પરસ્પર સંબંધનો અતે પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષનો વિચાર ઉપનિષદોમાં થયેલો છે. તેમાં નિરૂપણ પામેલા ‘ત્રિઆર્ખા વિશ્વતે—તુલ્યથી બ્રહ્માંડ પર્યંત વિશ્વતે—ત્રિયનિર્મા રાખનાર,’ છે તે રૂપે ત્રિઆપનાર, મચેત કરનાર, કોઈ અદૃશ્ય, અવરૂપ, અગમ્ય, પશુ...પ્રતિ ચૈત-યના’ અનુભવમાં જામત-જામતી-ગમિરૂપે અનુભવાતા એકરૂપ નિત્ય પૃથક્-મહા-ભૂમા-સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ”ને લીધે ઉપનિષદો આપે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રધાન પદવી ભોગવતાં આખ્યાં છે. મણિલાલની ધર્મભાવનાના મૂળમાં પણ એવું જ તત્ત્વ રહેલું છે.

ઉપનિષદની દિલસૂક્ષ્મતા પાયા ઉપર મણિલાલે એક સર્વમાન્ય ધર્મનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેના નિર્ણાયક ધારણ રૂપે તેમણે મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચેના વિભાજક અંગરૂપ પ્રત્યગ્ દષ્ટિ ધાને સ્વભાવ(હોઈ-consciousness)ની દૃષ્ટિને સ્વીકારી છે. આ પ્રત્યગ્ દષ્ટિના વિસ્તારમાં જ ધર્મભાવનાની પરાકાષ્ઠા રહેલી છે. અર્થાત્ સર્વોચ્ચ ધર્માનુભવ પોતાનામાંથી જ પ્રગટ થાય છે, સ્વથી હિન્ન એવા કોઈ ભાવમાં વિરામતો નથી એમ તેમનું દૃઢ મંતવ્ય છે. તેમને મતે ભેદબુદ્ધિ એ પશુબુદ્ધિ છે અને જીવારોપણ (એટલે કે આત્મા વિશે જીવબુદ્ધિ) પણ પશુબુદ્ધિ છે. પોતાથી ભિન્ન અને સ્વનિર્ણયતા એવો ઈશ્વર માનીને વિરામવું એ

તેની પરાકાષ્ઠા છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષરૂપ, પોતારૂપ, આત્મરૂપ સર્વ એ ભાવનામા મનુષ્યશુદ્ધિનું પર્યાવસાન છે. પશુશુદ્ધિની પરાકાષ્ઠારૂપ એકેશ્વરભાવના આર્થ ધર્મશુદ્ધિનું અતિમ શિરોબિંદુ નથી જ, કારણ, આગળ જોયું તેમ “આર્થ ધર્મમા, કાર્ધ કાળે પણ, અમુક એક ઈશ્વર એવી પ્રજા સમસ્તને માન્ય બાનના થઈ જ નથી—એ ભાવના જ મેમિટિક ધર્મની છે ને આર્થ ધર્મે તેને માન્ય કરી નથી” એમ મણિવાલનું ઉત્કટ પ્રતિપાદન છે. આ મિદ્ધાતને વળગી રહીને તેમણે પ્રાર્થના સમાજ જ નહિ, પણ જીવંતી લિન્ન એવા ઈશ્વરને માનનાર સઘળા અપ્રજાઓ ને દર્શનો પગ ટીકા કરી છે.* તેમણે ભક્તિમાર્ગનો અધિકારકમમા સ્વીકાર કર્યો છે ખરો પણ જેમા ઈર્ષાનું વર્ણન કરતા માણુમની પોતાની લઘુતાનો આરોપ થતો હોય તેવા સંપ્રદાય કે દર્શનને સર્વોચ્ચ તત્ત્વદર્શન તરીકે સ્વીકારની સ્પષ્ટ ના પાડી છે.

પ્રાકૃત્ય જડવાદ અને પ્રાચીન આર્થ ધર્મના ચૈતન્યવાદની તુલનાને અંતે મણિલાલે અદ્વૈત-મિદ્ધાન્તની સર્વમાન્ય ધર્મ તરીકે યોગ્યતા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમની પ્રાચીનભક્તિ એમને બધા દેશોમા પ્રવર્તેલા મૂળ ધર્મોમા આર્થ ધર્મ એટલે કે અદ્વૈતદર્શનનું જ તત્ત્વ એક યા બીજી રીતે રહેતું છે એમ સાબિત કરવા પ્રેરે છે. યજુર્વેદ કેનાલા, જેમાથી ‘બ્રાહ્મિય’ ઉદ્ભવેલું છે, તેનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતને જ અનુસરે છે, મિસરનો ધર્મ કેવળ આર્થ ધર્મનું જ રૂપાન્તર છે, ખાલ્ડીઆનો આસીરિયા તથા બાબિલોનમા પ્રવર્તેલો ધર્મ, રોમીક્રીશ્ચિયનનો મત અને યુરોપના મધ્યયુગમા થઈ ગયેલા પારસેસ્સમ વગેરે મહાત્માઓના સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતવાદને અનુરૂપ છે, ઇરિજના, રોજા જોડન, રિપનોઆ વગેરે તત્ત્વવેત્તાઓએ અદ્વૈતનો જ

બોધ કર્યો છે; ઈલામનો સૂરી ધર્મ પણ કેવલાદ્વિતને મળતો છે; મહંમદનો ઈલામ ધર્મ અરણ્યતાનની મૂર્તિપૂજાની વિરુદ્ધ તેમજ તટસ્થેશ્વરનો બોધક હોવા છતાં રહસ્ય રૂપે બહામય છે; મેળીઅન ધર્મ અને તેની પછીનો જરથુસ્તનો ધર્મ પણ અદ્વૈતમંદર પરમ ચૈતન્ય, સર્વમય બ્રહ્મને નમે છે; ચીનના અતિ પ્રાચીન ધર્મના અનુયાયીઓ પણ તાઓ-ધર્મ તરીકે ઓળખાતા લેઓટ્સીના અદ્વૈતયોગમાર્ગને નમે છે; છેક મેક્સિકો ને પિરુ સુધી અતિ પ્રાચીન કાળમાં આપે ધર્મ પળાતો હોવાનાં પ્રમાણ મળે છે; મીસ રોમના તત્ત્વજ્ઞો, ગ્રીનો, સોક્રેટીસ, પ્લેટો, પાઇથોગોરાસથી માંડીને એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના નીઓપ્લેટોનીયટ પ્લોટિનસ સુધીના તમામ અદ્વૈતયોગના જ સમજનાર-મમજાવનાર હતા. આમ, આખા જગતના ધર્મોનો ઇતિહાસ તપાસીને મહિલાલ અદ્વૈતને સર્વ ધર્મોના રહસ્ય રૂપે મનાવે છે. આને અંગે તેમણે દરેક ધર્મનાં તત્ત્વોને ગ્રીણવટથી સમજવાનો પ્રયાન કર્યો હતો તે ‘સિદ્ધાંતમાર’ માં તેમણે પુગતકો ઉલ્લેખ્યા છે અને તેમાના રહસ્યનું વિવેચન કર્યું છે તે પરથી સમજાય છે. *

મહિલાલે ધર્મ-મીમાંસા અંગે આપણાં પુરાણોનો સુંદર અર્થ કરીને તેમની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી તે પણ તેમની પ્રાચીનભક્તિનો એક વિસિષ્ટ અંશ છે. આર્યાવર્તમાં તત્ત્વદષ્ટિ સુખ્ય અને પુરાણભાવના ઝીણુ હતી ને એ બેનો ‘સગી બૂહેનો જેવો સંબંધ’ હતો. † તત્ત્વદષ્ટિ જ્ઞાનમાર્ગે સુખ સાધે છે, પુરાણભાવના કર્મમાર્ગે સુખ શોધે છે, શ્રીત કે ગ્માર્ત ધર્મ ને કર્મમાર્મ તે પુરાણભાવનાનું રૂપ છે, દર્શન અને જ્ઞાનમાર્મ તે તત્ત્વદષ્ટિનું રૂપ છે. દર્શનો શ્રીત-રમાર્ત ધર્મનાં નિયામક હોવાથી તત્ત્વદષ્ટિનું પુરોણભાવના પર

* જુઓ સિ સા. પ્રકરણ ૧૧મું

† એજન, પૃ. ૧૭૮

આધિપત્ય હોય એ દેખીતું છે. આટલી જૂમિકા બાંધીને મણિલાલ તાત્વિક તેમ ઐતિહાસિક બન્ને દૃષ્ટિએ પુરાણોનું સમર્થન કરે છે. તેમ કરવા પાછળ એમનું દેશાભિમાન રહેલું છે એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર છે. પુરાણોને નિશાન બનાવીને પાદરીઓ દિંદુ ધર્મની ઘણી નિંદા કરતા હતા. આ કારણે પુરાણોની કલ્પનાને આર્થ સમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ જેવી અર્વાચીન ધર્મપ્રવૃત્તિઓએ મિથ્યા ગણી હતી. સ્વધર્મવત્સલ મણિલાલને આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય લાગી. તેમણે આધ્યાત્મિક રહસ્ય અને ધર્મબાવનાને સજીવ રાખનાર બળ તરીકે પુરાણોનું મહત્ત્વ સ્થાપી બતાવ્યું છે.

ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષથી ઈ. સ. ૧૨૦૦-૧૩૦૦ સુધીના સમયને તેઓ 'પુરાણકાળ' તરીકે ઓળખાવે છે. * આર્ધવર્ષથી બધું ચર્મને હીનસત્ત્વ બનેલા લોકો પરાક્રમરૂપ કર્મમાર્ગ તજીને પરાધીનતારૂપ બકિતમાર્ગે વળી ગયા હતા. તેમને માટે તત્ત્વવિજ્ઞાની દૃષ્ટિ રાખીને એવો રથૂલ માર્ગ ચોળવાની જરૂર હતી કે જે સામાન્ય લોકોની છુદ્દિમા જિતરે, પશુ છેવટે જ્ઞાનમાર્ગ બણી દોરી જાય. પુરાણોએ ઉપાસનામાર્ગને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. વખત જતાં 'પ્રતીકોપાસના પરમોપાસના બની ગઈ' બકિતપ્રધાન નીતિમાંથી અવતાર-કલ્પના સ્ફુરી, જે કાળક્રમે વિશેષ દૃઢ થતી ગઈ હતી.†

સૃષ્ટિ, પ્રલય, કાલ-વિભાગ, અનેકદેવાદિકલ્પના, કર્મોપાસના ને જ્ઞાન, વર્ણધર્મ, મનુષી માંડીને બધા પુરાણકાલીન રાજાઓની વંશાવલી ઇત્યાદિ વિશે પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતી વાતો વાંચીને પુરાણો ખોટાં છે. સ્વાર્થ આજણોનાં રચેલાં છે એવી ટીકા એ વખતે શિક્ષિત વર્ગમાં પ્રચલિત હતી. મણિલાલે આ ટીકાનો સચોટ જવાબ આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે પુરાણોમાં અતિશયોક્તિ, રૂપક ઇ. છે

* સિ. સા., પૃ ૩૧૬

† એબન, પૃ. ૩૨૦-૩૨૧

તે સહેલું છે. તેના અસંભવિતપણા પરથી જુદિમાન તેને અક્ષરસઃ સત્ય ન માનનાં તેનું રહસ્ય સમજવા તરફ વળે ને પરમાર્થરૂપ સત્ય સમજી જાય. ખીજી તરફ મોટા ભાગના પ્રાકૃત લોકો હતા તેમને ભક્તિભાવ બતાવીને પુરાણો ધર્મજન્ય થતા અટકાવે એ પણ હિદેશ હતો. આ રીતે, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન મૂલ્યવા ઉપરાંત, પુરાણોએ રાજકીય અભ્યવસ્થા ને અંધાધૂંધીના વખતમાં હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. આના અનુલક્ષમાં જ મણિલાલે ‘ભક્તિપ્રધાન વહેમરૂપ ધર્મ’ તે જ આપણો ત્રાતા છે’ * એવું વિલક્ષણ વિધાન કરેલું છે. પુરાણોની ખરી મહત્તા તેમાં પ્રતીત થતી ભક્તિ અને જ્ઞાનની એકતા પર બંધાયેલી છે. મણિલાલને તેમાં પોતાની પ્રિય અભેદ-ભાવનાનું જ સ્વારસ્ય સમજાય છે. તેઓ કહે છે: “જ્ઞાન વિના ભક્તિ અંધ રહે છે, ભક્તિ વિના જ્ઞાન શુષ્ક રહે છે. પાંખણું રહે છે. જે જાણવું તે જ જાણવું, જાણ્યા વિના ભજવ્ય નહિ, ને ભજ્યા વિના જાણવું કહેવાય નહિ. વેદાન્તનું જે અપરોક્ષ જ્ઞાન તે જ ભક્તિ છે, ભક્તિમાર્ગવાળાની પ્રેમલક્ષણા પરાભક્તિ તે જ અપરોક્ષ જ્ઞાન છે.” † પુરાણો એ અપરોક્ષ કેવલ્યનાં બોધક હોઈ ‘સર્વથા સાર્યક છે’ ને ‘ધર્મવ્રત આપોને સર્વદા પૂજ્ય છે’ એમ તેઓ વારંવાર ઠોકી ઠોકીને કહે છે.

મણિલાલની ખરી શક્તિ પુરાણોના અર્થ ઘટાવવામાં રહેલી છે. તેમણે સૃષ્ટિ, તેના કર્તા બ્રહ્મા અને પાલક વિષ્ણુનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક અર્થમાં સમજાવ્યું છે. ‘બ્રહ્મા’નો સૂક્ષ્મ અર્થ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન પ્રકૃતિ એટલે માયા, તે સહિત ચિત્ત તે ઈશ્વર; અને ઈશ્વરસ્થાનથી અવિદ્યા તથા તમ-પ્રધાન પ્રકૃતિને ગતિ થતાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ, ઈશ્વરને કર્તાત્વ આરોપણું, પણ ઈશ્વર અને બ્રહ્મની એકતા હોવાથી

* સિ. સા., પૃ. ૩૨૩

† એજન, પૃ. ૩૨૪

‘બ્રહ્મ’ શબ્દ જ ઇશ્વરનો વાચક બન્યો. ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ મૂળે નપુસક સિંગે હતો તેને કર્તૃત્વ આપ્યું એટલે પુલ્લિંગ કરવો પડ્યો આમ, ‘બ્રહ્મા’ નામ અદ્વૈતવાદમાના પારિભાષિત ઇશ્વરને મળ્યું અવ્યાકૃત સત્ત્વની ગ્વન પ્રવૃત્તિથી વ્યાકૃત સત્, ને તે પછી ગ્વન પર્વત સર્ગ એ સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિની પુરાણકલ્પના—નારાયણની નાભિથી કમલ, તેમાં બ્રહ્મ અને બ્રહ્માની સૃષ્ટિ—તું રહ્યું બ્રહ્માનો પ્રથમ પુત્ર મનુ એટલે જે મન સહિત છે તે, માણસ અમુક એક પ્રકારે વિગતરેલી મનોયુક્ત સૃષ્ટિ જ્યાં સુધી પ્રવચમા હીન ન થઈ જાય ત્યાં સુધીનો કાલ તે મન્વન્તર અનાદિ આવ્યાકૃત અમણિત મનુ-મનસ-વ્યાકૃત વ્યષ્ટિ છે. આવતો મન્વન્તર વૈવસ્વત કહેવાય છે, કારણ વિવસ્વત એટલે કે સૂર્ય વડે જ પૃથ્વી સહિત સમગ્ર બ્રહ્મકલ્પ સજીવ છે પ્રાયેક મન્વન્તર દીઠ અમુક મનુ, અમુક દ્રુવ, અમુક ઇન્દ્ર, અમુક સપ્તર્ષિ ઇ પુરાણ-કલ્પનાનો ખુલાસો તે દરેકને નભચક્ર સાથે બધે બેસાડીને થઈ શકે મન્વન્તરમાં ચતુર્યુગમય બધા મહાયુગ હોય છે મહાયુગની અદર રહેલા ચાર યુગ ઉત્તરોત્તર ધર્મની હાનિવાળા કહેવાય છે તેનું રહસ્ય એ કે અત્યરૂપ પરમા ચારમાથી હીનત્વ પામતા પામતા છેક અધોગતિ થઈને પુનઃ સત્યમાર્ગ ઉદય પામે છે ધર્મરૂપી વૃષભ અને તેના ચાર પત્ની કલ્પનાને આના સદર્ભમાં સમજાવતા મણિલાલ કહે છે “સર્વને ધારણ કરનાર સખલ વિશ્વમાત્રના શુવનરૂપ, ધર્મ (સૃષ્ટિ ધાતુ), સર્વ ધર્મોમાં વૃષભરૂપે જ પૂજાય છે મિસરમાં, ઇગ્નમાં, અગ્નિ તથા બળદવાચક વૃષભ શબ્દથી સર્વને ધારણ કરતા વિશ્વનિયમરૂપ પરમ ધર્મને બળદરૂપે જ ભાગવતાદિ વર્ણવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે! ને તેની માતા પશુ ગો એ દ્વયર્થ શબ્દમાંથી મર્વાધારમય પૃથ્વી તે ઠરે એ પશુ સહજ જ છે” *

શેષશાયી નારાયણના શેષનું નામ પુરાણોમાં અનંત છે; કારણ, સર્પની કુંડલા કરતા અનંતતાનું વધારે સારુ પ્રતીક બીજું કયું હોઈ શકે? ‘વિધાતા’ શબ્દના ‘કર્તા’ ને ‘પ્રારબ્ધ’ એવા બે અર્થનો સમન્વય કરીને તેઓ જ્ઞાન અને કર્મની એકતા સૂચવતો અર્થ કાઢે છે કે “કર્મનો અર્થ પુરુષાર્થરૂપ ન રહ્યો, પણ કેવલ ભક્તિરૂપ થયો, ને તેમ થતા જ કર્તારૂપ બ્રહ્માએ તે કર્મ નિમિત્તવા જ જોઈએ એમ કંઈ ચૂક્યું. માટે જ બ્રહ્મા તે વિધાતા, કર્મવ્યવસ્થા પ્રથમથી જ નિયમનાર। એમની પુત્રી સર્વની વાત જાણનાર વિદ્યારૂપી સરસ્વતી તે જ વિધાત્રી કે ચિત્રલેખા, પ્રાણીમાત્રના ચિત્રવિચિત્ર ભોમનો લેખ લખનારી.” “સર્વજ્ઞત્વના કરેલાં કર્મરૂપી ચિત્રને શુભ રાખનાર તે ચિત્રશુભ” એમ ચિત્રશુભની કલ્પના તેમણે સમજાવી છે.* પોતાની પુત્રી સરસ્વતીને વરવા તૈયાર થયેલા બ્રહ્માના વર્તનનું અર્થઘટન તેમણે બહુ કુશળતાથી કરી બતાવ્યું છે. બ્રહ્મ એટલે સત્ અને તેમાં વાત્સ એટલે શબ્દ થર્તા શબ્દબ્રહ્મ, ઈશ્વર ઇલાદિ કર્મે સૃષ્ટિ. આત્મ, બ્રહ્મા વાત્સ-સહ વર્તમાન હોવા જોઈએ. વાત્સ એટલે સરસ્વતી. બ્રહ્મા બ્રહ્મા-વાત્સ એવા સ્ત્રીપુમાત્મક દેવરૂપ છે. બ્રહ્મને વાત્સ પણ કહે છે ને વેદ પણ કહે છે. તો બ્રહ્મા પણ વેદરૂપ જ, ચાર વેદ જાણતા ચતુર્ભુજ। અને વાત્સરૂપ પરમ રહસ્યને જ વગવાને હિસુકે, સર્વદા આત્મજ્ઞાનમાં જ નિમગ્ન - આત્મમ્ય જ - સરસ્વતી ઉપર મોહિત થઈને, તેની પાછળ દોડનારા! સરસ્વતી સર્વદા કુમારિકા જ છે, હોવી જોઈએ। જ્ઞાન કેને વરી બેઠું છે? બ્રહ્માએ પુત્રી ઉપર કુદરિ કરી એટલે યજ્ઞ-વિભાગ શુભાવ્યો! જ્ઞાનરૂપ કુમારિકા સાથે પરણવા ઇચ્છનાર યજ્ઞવિભાગથી વિમુખ જ રહે. ધૂમભાર્જમાં તેને મોક્ષ ક્યાં છે?

અર્થમાં જ તેનો આનંદ છે. જ્યાં પ્રગપતિ રૂપે યંત્રના અધિષ્ઠાતા છે, પણ જ્યાં રૂપે યંત્રવિભાગ પામનારા નથી. *

મેક્ષમૂલર જેવા પાશ્ચાત્ય પંડિતો પુરાણ ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે કે પ્રાચીન વેદકાલની જે સંગતિ છે તેને ઋષિઓ મમજી શક્યા નહિ તેથી તેમણે પુરાણમાં અમુક વ્યવસ્થા બૂલથી માની. મહિષાસુર આ અભિપ્રાયનો ઉગ્ર વિરોધ કરે છે અને વિદ્વદ્ સ્વરૂપે કહે છે કે “આ પંડિતો અમારા પુરાણકર્તા વ્યાસાચાર્યને વેદનો ખરો અર્થ બહુાવવા આવે છે!! ...કાલજલ પ્રજલ છે।” † તેઓ આ ક્ષમને દૂર કરવા વિષ્ણુનો વેદમાં વણુવેલા જ્યાં તરીકે અર્થ ઘટાવીને નરનારાયણ-જ્યાં-સત્ તે જ વિષ્ણુ એમ બતાવી આપે છે. દુહ્ એટલે વૃદ્ધિ પામવું. વૃદ્ધિ પામીને સર્વને રૂપ આપનાર, સર્વને ઉદ્ભવ પમાડનાર જ્યાં છે, તેમ વિશ્વ એટલે પ્રવેશ પામીને સર્વના આધારરૂપ વિષ્ણુ છે, જે અમ્યુત-કદાપિ મ્યુત એટલે ખંડિત ન થાય તે, સત્ છે. અનાદિ જલમાં-ધારણાત્મક આબ્યાકૃત સત્માં તે પોદેલા છે, ને અનન્તતારૂપ સત્માંથી વ્યાકૃત થઇને તે ઉદ્ભવ્યા છે, અનન્ત શેષ ઉપર જ તે સૂતા છે માટે શેષશાયી કહેવાય છે. આ ધારણાત્મક દેવ સાત્ત્વિક છે. તે જ અમરત્વ આપનાર, સ્વર્ગના અધિષ્ઠાતા છે. તેનું સ્વર્ગ ગોશ્લોક એટલે સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રદેશ-સૂર્ય જ એમ મહિલાલ સકલના કરી બતાવે છે, અને ‘ગાયેના પૂંછડે. વિષ્ણુને વળગાડી સખીભાવે ભમતા સંપ્રદાયવાળા’ પર ટીકા કરે છે. ‡ તેઓ વિષ્ણુ અને સૂર્યને એક ગણીને તેમનાં વાહન અરુણ અને ગરુડનો પરસ્પર ભાઈ તરીકે સંબંધ બતાવે છે. વૈતરણી ઝાળંગવાની પુરાણ-

* સિ. સા, પૃ. ૩૩૫

† એનન, પૃ. ૩૩૮

‡ એનન, પૃ. ૩૪૩

માન્યતાનું રહસ્ય સમજાવતાં તેઓ કહે છે; “સૂર્યમાં જવા માટે આકાશરૂપી વૈતરણી બોદવાની જ છે, ખરા રાજયોગી વિના બીજાથી તેમ બનતું નથી, તે જ, તે જ ગો-એટલે સૂર્યકિરણને પૂછડે બાજી તરે છે — સૂર્યમાં જાય છે.” *

, વિષ્ણુના દશ અવતારોનું રહસ્ય તેમણે મનુષ્યના ઉત્ક્રાન્તિક્રમ રૂપે સમજાવ્યું છે. મત્સ્ય-કર્મ-વરાહ-નૃસિંહ-વામન એ ક્રમે મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ થયેલી છે એમ તેમનું પ્રતિપાદન છે. “પછીના પાંચ ક્રમ મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ધર્મગતિના છે. મનુષ્ય મૂલ ઉત્પત્તિ સમયે પરાક્રમપરાયણ હોય છે, પછી પગમાર્થ મહણું કરી મૌનરૂપ પરમ રહસ્ય વિચારે છે ને અતે સદ્ધર્મરૂપ ભોક્ષરૂપ થઈ સત્યરૂપ દેવ બ્રહ્મ થાય છે” — આમ સમજૂતી આપીને તેઓ તે ધોરણે પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ એ પાંચ અવતારોનો વિચાર કરવાનું સૂચવે છે. નૃસિંહાવતારને એવકુલ ઋષિઓની માંદી કલ્પના ગણનાર મેક્ષમૂલર પર કટાક્ષ કરતાં તેઓ કહે છે : “અમે સમજી શકતા નથી કે અમારે તે મેક્ષમૂલર પાસે વેદના અર્થ શીખવા કે વેદવ્યાસ પાસે.” મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ મત્સ્યાદિ ક્રમે ચતુષ્પાદ વરાહાદિ દ્વારા સિંહ-મનુષ્ય ઉભયાત્મક કાર્ધ પરુષોનિથી થઈ હોવી જોઈએ એમ મણિલાલનું અનુમાન છે. તેઓ પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં હુણ શીગીઅર નામના વૈજ્ઞાનિકના ‘Day after Death’ નામના પુસ્તકનો હવાલો આપે છે. ડીકવોલ્ડ ફેલ્ડસ નામના વિદ્વાને પોતાના ‘Human Species’ નામના ગ્રંથમાં ‘મનુષ્યથી વાનર થયાં માને તો સંભવે પણ એથી બીલડું તો કદાપિ સંભવે નહિ જ’ એવો અભિપ્રાય મનુષ્ય અને વાનરના અવયવોની સુલભા કરીને આપેલો તેનો તેમજ મેક્ષમૂલરે જાપા વિશે ઉઠાવેલ વાંધાનો પણ તેમણે

હાર્વિનના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ અમતના મમથનમાં ઉપયોગ કર્યો છે.*

એ જ રીતે અર્થવાદ કરીને મણિલાલે શિવનું પૌરાણિક સ્વરૂપ અને તેની પાછળનું તત્ત્વ ઝુટ કરી બતાવ્યું છે. શિવને અગ્નિ રૂપે ધટાવીને તેઓ તેમને જ્ઞાનનિદાન ગણે છે, ને તે પૃથ્વી બતાવે છે કે સર્વ જ્ઞાનના પ્રણેતા શિવ છે, તેમનાં જ કહેનાં જ્ઞાન-રાશિરૂપ કેટલાંક શાસ્ત્રો અને તત્ત્વો છે. જ્ઞાનમય અગ્નિરૂપ શિવ બધાનકે રુદ્રરૂપ ભૈરવ થયેલા છે. જેમ કેવલ જ્ઞાનપરાયણ યોગીઓ શિવને બજે છે, તેમ ઉમ ચ્યૂલ યોગ કરનારા ભૈરવને ઉપામે છે. શિવરૂપ અગ્નિને ઉપાસીને ઉભય આધન અંધાદન કરવાના મામનું નામ તંત્રવિદ્યા પાડેલું છે.†

આમ, મણિલાલે પુરાણોનું માગોપાંગ રહસ્યદર્શન કરાવ્યું છે. વેદ, ઉપનિષદ ને પુરાણોનો અંગ્રંથ તેમણે નીચેનાં રૂપકોમાં સચોટ સમજાવ્યો છે: “પરમ તત્ત્વદષ્ટિના ઇતિહાસની પેટ્ટી વેદ છે, તેનું તાળું ખોલી તેની સામગ્રી મમજવાની કૃત્રી ઉપનિષદ છે, અને એ મામ-ત્રીનું યથાર્થ અવલોકન કંગાવનાર દીપક પુરાણો છે.”‡

આ રીતે ‘પુરાણોની ખરી કદર કરવાને માટે’ હાન્ત પણ ત્રો. મણિલાલની પદ્ધતિને ‘પરમ સ્તુતિપાત્ર’ ગણે છે અને કહે છે: “ત્રો. મણિલાલની પદ્ધતિ યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ એમ સુધ્ધાં સિધ્ધ કરી શક્યા છે, કે ધણા પુરાણોના લેખકોને વેદ, ઉપનિષદ વગેરેની હકીકતો વિદિત હોવી જોઈએ અને એમને પ્રયત્ન લોકોને વહેમી કરવાનો નહીં, પણ રચ્યૂલ ઉપમાં બને તો રચ્યૂલ રૂપમાં પણ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવાનો હોવો જોઈએ.” x

* સિ. સા., પૃ. ૪૬૧-૪૬૨, પાદટીપ

† એનન, પૃ. ૩૪૭-૩૪૨

‡ એનન, પૃ. ૩૪૪

x ‘સિધ્ધાંતસાર’નું અવલોકન, પૃ. ૧૧૧

ઈ. સ. ૧૮૮૬માં સ્ટોકહોમ ખાતે ભરાયેલી ઓરીએન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં મથિલાસે 'સિંધાન્તસાર' માં પોતે કરેલા પુરાણ-વિવેચન પરથી અંગ્રેજીમાં 'The Purāṇas (Philology versus Symbology)' એ નામનો લેખ લખીને મોકલ્યો હતો. તેમાં તેમણે મેક્સમુલર આદિ યુરોપીય પંડિતોએ કરેલા પુરાણોના અર્થઘટનની ટીકા કરી હતી તેથી સારી પેઠે સ્વચ્છાર જામી હતી. ધર્મચર્ચાને અંગે મથિલાસે કરેલો 'પુરાણાર્થપ્રકાશ' આમ તેમનું સ્વતંત્ર પ્રદાન હરે છે. તેમના પુરાણ-વિવેચને પાશ્ચાત્યોને હિંદુ પુરાણોનું ખરું રહસ્ય સમજાવીને વિદેશમાં આર્થ ધર્મનું ગૌરવ સ્થાપવામાં અને ગુજરાત ખાતે ભણેલા માણસોની પુરાણોને ક્વણ ગપ માનવાની વૃત્તિને બાલિશ દરાવવામાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે.

મથિલાસના જમાનામાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અર્વાચીન વિજ્ઞાન (Science) ની શોધો ચાલુ હતી. તે વખતે યુરોપમાં જડવાદ અને ચેતનવાદ વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલતો હતો. મથિલાસે પોતાના અદ્વૈત સિંધાન્તને 'Scientific Religion' તરીકે ઓળખાવીને ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચેનો વિસંવાદ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'સિંધાન્તસાર'માં તેમણે ઉત્કાન્તિ, પદાર્થ-ધર્મો વગેરે વૈજ્ઞાનિક શોધના વિષયોને અદ્વૈતના પ્રકાશમાં સમજાવીને પ્રાચીન આર્થ ધર્મમાં વિજ્ઞાન અને ક્ષિત્સૂરી વચ્ચે વિરોધ નહોતો એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આનંદશંકરની માફક તેમણે પણ હર્બર્ટ સ્પેન્સર, ટિન્ડોલ, બર્કલિ, હેગલ, કેન્ટ વગેરે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞોના સિંધાન્ત જડવાદપ્રેરિત નહિ, પણ ચૈતન્યવાદને અનુસરે છે એમ જતાબધુ છે—જોકે તેમનું વિવેચન આનંદશંકરના જોટલુ સ્પષ્ટ ને ક્રમિક નથી. વિજ્ઞાનની શોધ કરનાર અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ચિન્તકો, જે જડવાદને જ માને છે, તેઓ પણ જડમાંથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરી શકતા નથી એટલે ચૈતન્યને અનાદિ માનવું જ રહ્યું. મથિલાસે સ્પષ્ટરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન

વિશેષતા જતાવવાના ઉત્પાદમાં અદ્વૈત તત્ત્વની સાથે વૈજ્ઞાનિક ગોષ્ઠિનો અમન-વશ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ધન, પ્રવાહી, વાયુ અને ધર એમ જડ પરમાણુની ચાર સ્થિતિ અને પાંચમી ‘ગ્રેટાઈલ’-ચારમાંથી તે કઈ સ્થિતિમાં છે એ કહી શકાય નહિ તે સ્થિતિ-એમ વિજ્ઞાનીઓએ વલ્ચુવેલ છે. આનો અદ્વૈતની સાથે મેળ ખેસાડતાં મણિયાલ કહે છે. “અવર્ણ્ય ઘટ્ટા (ગ્રેટાઈલ નહિ, પણ તેથી ૫ ફર) અને પછી પ્રકૃતિ દ્વાગ આકાશ (ગ્રેટાઈલ-ધર), તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજસ્, તેમાંથી અપ્ અને તેમાંથી પૃથ્વી એ ક્રમ કયો સુધ્ધિમાન ખોટો કહેશે ?” * પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ જીવરહિત જડને —ગ્રેટાઈલને—પોતાનામાં જતઃ જ ગ્રુગ્ધ (differentiation) થવાથી સૃષ્ટિસર્જ માટે ગતિમાન થતું માને છે. અદ્વૈતવાદી એને ‘વાયુ’ કહે છે. જડચેતનના અનન્યત્વમાંથી વાયુ દ્વાગ શબ્દબ્રહ્માદિ ક્રમ અમળવનાર અદ્વૈતવાદીનું કથન વધારે ‘અયુક્તિક અને સાનુભવ’ છે. કારણ, જડ સ્વત પશુ પ્રજ્વલ કેમ થઈ શકે ? એ જડવાદમાં પ્રતીત થતા વિરોધને જડચેતનાત્મક બ્રહ્મને માનનારા સહેજે દૂર કરી શકે છે. આવ્યાકૃત સત્તા સ્વતઃ સ્ફુરણથી થતી કાંઈક ચેતાભાસવાળા ગાદરપતા (nebula) ને મણિલાલ કેન્ટની ‘gas theory’ કે ‘nebular theory’ સાથે ખટાવે છે. રસાયણશાસ્ત્રનાં મૂલ તત્ત્વો (elements) વસ્તુતઃ મૂલ તત્ત્વ નહિ પણ સ્થૂલ તત્ત્વો છે ને મૂલ તત્ત્વ તો એક જ છે એમ અદ્વૈતભક્ત મણિલાલે પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની લોર્ડીઆન્ના રંજ-પૃથક્કરણ (spectrum analysis) ના સિદ્ધાંતનો આધાર ટાંકીને સમજાવ્યું છે. એ જ ધોરણે તેમણે ‘સમુદ્રમ ધન અને ગ્રહાદિબ્યવસ્થાનું અર્થઘટન કર્યું’ છે. †

પશ્ચિમી તત્ત્વજ્ઞાનના અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ (monism) ની સાથે

* સિ. સા., ૫ ૪૫૨

† એનન, ૫ ૪૫૧-૪૫૫

પોતાના અભેદવાદનો મુકાબલો કરીને બન્નેનું સામ્ય મેળવી આપવાના પ્રયત્ન રૂપે મણિલાલે ‘Monism of Advaitism’ એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. પ્રાચીન અદ્વૈતવાદ અને નવીન ઉત્ક્રાન્તિવાદ (filiation) વચ્ચે બહુ સામ્ય છે, પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ હજી પ્રયોગદશામાં હોવાથી તે તેમની વચ્ચે રહી ગયેલા બેઠાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને દૂર કરીને બન્નેનો પૂરો મેળ સ્થાપી શકશે એવી અપેક્ષાએ પોતે અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ (monism) અને અદ્વૈતવાદની તુલના કરવા પ્રવૃત્ત થયાનું જણાવે છે. * તેઓ સૈમિટિક ઈશ્વરને, આગળ જોયું તેમ, પશુબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા ગણે છે તે આર્યોની જ્ઞાનદૃષ્ટિ(જેને માટે તેમણે scientific outlook શબ્દો વાપર્યા છે)ને મનુષ્યબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા ગણે છે. બન્નેમાં પ્રકૃતિની એકતા (unity of nature) પ્રતીત થાય છે. પણ પાશ્ચાત્ય એકેશ્વરવાદ અને આર્યોના એકેશ્વરસિદ્ધાન્ત વચ્ચે ફેર છે. એકમા પોતાથી ભિન્ન એવા તત્ત્વરૂપ ઈશ્વરની દૃષ્ટના છે, જ્યારે બીજામાં સ્વ અને પરનો ભેદ રાખ્યા વિના પોતામાં જ પ્રકૃતિની એકતા-કતી અને કર્મ-દગ્ધ અને દૃષ્ટના એકરૂપ રૂપે અનુભવાય છે. બીજો સિદ્ધાન્ત વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિમાણ વિચારમાં પરિણમતી માનવ બુદ્ધિનું ઉચ્ચતમ ચિત્તર નિર્દેશ છે આ દૃષ્ટિએ જ મણિલાલે આર્ય અદ્વૈત મિદાન્તને ‘Scientific Religion’ કહ્યો છે. સર્વનિયતા ઈશ્વરને સ્વીકારવાનો તત્ત્વેશ્વરવાદ વિજ્ઞાન અને પ્રગતિનો ભાગ્યે જ પુરસ્કાર કરી શકે, જ્યારે સર્વમય એક બ્રહ્મરૂપ એકેશ્વરનો સિદ્ધાન્ત મંત્રદિ (progress)માં પરિણામ પામીને ધર્મમંત્રદિ કરે છે. આથી મનુષ્યે પશુબુદ્ધિનું પ્રદાસન કરવું જોઈએ એમ મણિલાલનો ઉપદેશ છે. પહેલાને કર્મમાર્ગ ને બીજાને જ્ઞાનમાર્ગ તરીકે ઓળખાવીને બન્ને વચ્ચેનો તફાવત સમજાવતાં તેઓ કહે છે : “The

dñāna-mārga i. e. the path of science or scientific religion—call it what you will, for it is hard to separate the two in the Indian idea of Advaitism—is to the Aryan Hindu the Religion par excellence; karma-mārga i. e. the path of worshipping his supreme God, is to him a way to prepare himself for the former". *
 મહિલાલને સમકાલીન યુરોપીય વિદ્યાની હેઠલના 'History of Creation' નામક ગ્રંથમા ધર્મ અને વિદ્યાનની અવિરોધિતા સ્થાપવા મથતા પોતાના સિદ્ધાંતનુ સારુ સમર્થન મળી ગયું. એક-તત્ત્વવાદ અને અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદનુ (monism) સ્પષ્ટીકરણ કરતાં હેકલ કહે છે: "Matter can never exist without mind nor mind without matter." આ વચ્ચેના આધારે તેઓ પ્રકૃતિનાં સજીવ (organic) અને નિર્જીવ (inorganic) તત્ત્વો પરસ્પર સુમિલિત હોઈ એક જ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પછી 'સિદ્ધાન્તસાર'ના દોહન રૂપે અહીં પણ પદ્ધતિનાં પરિચય, વેદાન્તની શ્રેષ્ઠતા, અને વેદાન્તના પ્રકાશમાં કર્મ, મોક્ષ તથા સર્વિ-રચનાની સમજૂતી આપેલી છે અને છેવટે જડવાદ પર ચેતનવાદનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું છે. ગ્રંથના આરંભમાં કર્વમૂલ અને અવશ્યક અશ્વર્ય ની પ્રતીતિ કરાવતું વેદાન્તદર્શનના નિષ્કર્ષરૂપ અક્ષરશ્લોક મૂકેલું છે તે તેનું મહત્ત્વનું અંગ છે. આમ, એકંદરે 'સિદ્ધાન્તસાર' તથા 'Monism or Advaitism?' મહિલાલના તત્ત્વવિદ્ તેમજ લાખ્યકાર તરીકેના સામર્થ્યની પ્રતીતિ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં કરાવે છે.

પરંતુ ઉદ્દેશની એકગ્રક્ષિતા તેમનાં લખાણોમાં કેટલીક

* 'Mon or Adv. ', પૃ. ૯

મર્્યાદાઓ પણ ઊભી કરે છે. મણિલાલે આ પુસ્તકમાં 'science' શબ્દ એ જુદા જુદા અર્થમાં વાપરેલો જણાય છે. એક અર્થ 'science' એટલે 'તર્કશુદ્ધિ' અથવા 'તર્કશુદ્ધિજ્ઞાન' અને બીજો અર્થ ભૌતિક વિજ્ઞાન (physical science). જ્યાં તેઓ 'scientific religion' કહે છે ત્યાં તેનો અર્થ 'તર્કશુદ્ધિ ધર્મ' એવો થાય છે. પણ જ્યાં એ ઉત્ક્રાન્તિ(evolution)ની વાત કરે છે ત્યાં એનો અર્થ ભૌતિક વિજ્ઞાન છે. જ્યાં એ એમ કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે વિરોધ નહોતો ત્યાં એ વિધાન 'તર્કશુદ્ધિ'ના અર્થમાં સાચું છે, પણ સાથે સાથે પશ્ચિમમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કટ્ટર વિરોધ હતો તેવો વિરોધ હિંદુસ્તાનમાં નહોતો એવો પણ અભિપ્રાય એમાં અભિંત છે. એનું કારણ તેઓ એવું આપે છે કે વિજ્ઞાનના બધાં સત્યો પ્રાચીન આર્ય ધર્મમાં હતા જ અને માટે વિરોધ નહોતો. અહીંયાં કહેવું જોઈએ કે પશ્ચિમમાં ધર્મ જેનો દ્વેષ કર્યો એવું જે વિજ્ઞાન વિકસવા માંડ્યું તે તો ઠેક સત્તરમી સદીમાં. બીજી તરફ, આપણે ત્યાં ધર્મને વિરોધ કરવો પડે એવું વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ ઊભું થયું નહોતું એટલે વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહોતો. આ દૃષ્ટિએ, ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો અવિરોધ એ કંઈ ઉદ્દેશનીય, કહેવા જેવો કે ગૌરવ લેવા જેવો વિગત ન જણાય. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની એકરૂપતા આમ સાભિપ્રાય કસપતાં વિષયચર્ચાને અશાસ્ત્રીયતાનો પાસ બેઠો છે. * એક ને એક શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં વાપરવાની તેમની આ ટેવ ટીકાને ખાત્ર પણ બની છે.

* આ જ પ્રકારનો બીજો એક નાનો પણ મહત્વનો દાખલો એ જ મંથમાં લેવા મળે છે. ચિત્ત પર વિશેષ અને આવશ્યક લાવવાની શક્તિવાળી અવિદ્યાનો પરિચય કરાવતાં તેઓ અંતઃકરણના ચાર ભાગ કહે છે - મનઃ, ચિત્ત, અહંકાર અને બુદ્ધિ. આમાં ચિત્તનો અર્થ તેમણે 'individualizing'

‘સિ. સા’ માં તેમણે ‘અનાદિ’ અને ‘આર્ય’ આ શબ્દો - જુદા જુદા એમ ક્યાં છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ ચિ (= to collect) ધાતુમાંથી કરી છે. (જુઓ ‘Mon. or Adv.’, પૃ. ૮૨-૮૩ અને પૃ. ૮૨ ની પાદ્ધીપ).

‘ન્યાયકોશ’માં અંતઃકરણ શબ્દની સમજૂતી નીચે મુજબ આપી છે:

“અંતઃકરણમ્—૧ મનોવદસ્વાયોઽનુવંધેયઃ (૧ મા.) ।

૨ જ્ઞાનસુખાદિસાધનમાભ્યન્તરં મનોબુદ્ધ્યર્હંકારવિત્તા-
દિપદામિલપ્યમાનમિન્દ્રિયમિતિ ભાવાવાદિન આહુઃ ।
તન્મતે અંતઃકરણં ચતુર્વિધમ્ ।

તદુક્તમ્—મનોબુદ્ધિર્હંકાર ચિત્તં કરણમાન્તરમ્ ।

સંશયો નિશ્ચયો ગર્વઃ સ્મરણં વિપયા इमे इत्युક્તकार्य-
मेदात् । अन्यत्र व्यक्तमुक्तम्—यदा तु संकल्पविकल्प-

—કૃત્યં તદા ભવેત્તન્મન इत्यभिख्यम् । स्याद्बुद्धिसंशं
च यदा तु वेत्ति मुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
संधानरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम् । अहंकारात्म-
वृत्त्या तु तदहंकारतां गतम् इति । (वाच.) ।”

—ભીમાચાર્ય ઝળકીકરકૃત ન્યાયકોશ (૧૯૨૮), પૃ. ૩૮

મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, એ આંતર કરણ એટલે અંતઃકરણ છે. (અંતઃકરણનો શબ્દાર્થ આંતર ઇન્દ્રિય-internal sense-યાય છે). સંશય, નિશ્ચય, ગર્વ અને સ્મરણ એ એના વિષયો છે. એ પ્રમાણે એના કાર્ય (function) ભેદ પ્રમાણે એનાં ચાર જુદાં નામો યાય છે. બીજે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે “ન્યારે સંકલ્પવિકલ્પનું કાર્ય કરે ત્યારે મન એવું એવું નામ કહેવાય છે. ન્યારે સંશયહીન મુનિશ્ચિત જ્ઞાન કરે છે ત્યારે તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. ન્યારે અનુસંધાનરૂપ જ્ઞાન કરે છે ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે. અને હું કરું છું એવી આત્મવૃત્તિ યાય ત્યારે તે અહંકાર કહેવાય છે.”

અહીં અનુસંધાનનો અર્થ સ્મરણ યાય છે. સ્મરણ કરતી વખતે માનસ ભૂતકાળના પૂર્વ સંસ્કારનું અનુસંધાન કરે છે. આગલા શ્લોકમાં ચિત્તનું કાર્ય સ્મરણ કહેલું જ છે.

અર્થમાં વાપર્યા છે તેની કાન્તે ટીકા કરી છે અને તેમના લખાણમાં અસંગતિનો દોષ કાઢ્યો છે.

[૨૪-મંતવ્યની રજૂઆત કરતાં મણિલાલે આવેશમાં આવીને કેટલીક વાર એવાં વિધાનો ક્યાં છે, જેનું તર્કશીલિય અને વૈચિત્ર્ય કોઈ પણ સૂક્ષ્મદર્શી વિવેકી વિચારકને તરત નજરે ચડ્યા વિના રહે નહિ. એમની નિરૂપણ-રીતિની એક ખાસિયાત એવી છે કે પોતે તર્કપદ્ધતિએ વક્તવ્ય રજૂ કરવાનો દેખાવ કરે છે ખરા; પણ પછી અર્થે આવીને જાણે કે તર્કનો ત્યાગ કરીને પોતાની વાત સ્વતઃસિદ્ધ હોય એમ એમને એમ પ્રતિપાદન કરવા બેસી જાય છે. એવી શૈલીમાં આત્મપ્રત્યય (force of conviction) અને બાબાના બળનો વેગ એટલો હોય છે કે સામાન્ય વાચક એમાં તણાયા વગર રહે નહિ; પણ ઝીણવટથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરનાર શુદ્ધિ-શાળી વાચક એની આ રમત પકડ્યા વગર રહેતો નથી.]

‘સિ. સા.’માંથી ‘નીચે આપેલાં તેમનાં કેટલાંક વિધાનો આ વાતની સાક્ષી પૂરે તેમ છે.

(૧) વેદની અનુપીષેષતા સાબિત કરતાં તેઓ કહે છે કે “સર્વસ્તતાતુ” રવિપ જ વેદ, માટે ઈશ્વરપ્રણીત;” * અને તેની

મણિલાલ એનો અર્થ ‘individualizing’ કરે છે તે ચર્ચાર્થ નથી. અંગ્રેજ ‘psychology’નો એક બ્યાપાર તેઓ સંસ્કૃત શબ્દમાં આરોપે છે. તેઓ ચિત્તનો ધાતુ ચિ (=to collect) આપે છે તેનું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. ચિત્ત નો ધાતુ ચિત્ છે એ સુચિહિત અને સ્પષ્ટ છે. તેમ છતાં એમના જેવા વિદ્વાન તેનો ધાતુ ચિ આપે તે આશ્ચર્યજનક છે! એમ નણાય છે કે ‘individualizing’ અર્થ ધરાવના માટે તેમણે આમ કરેલું છે.

અનાદિતા વિશે દલીલ કરે છે કે “વેદમંત્રોને ઉચ્ચાર સહિત, જરા પણ ફેરફાર વિના અનંત યુગો સુધી બ્રાહ્મણોએ કંડોપકંઠ જળવી રાખ્યા એ ઉપગ્રંથી જ અનાદિત્ય ને નિત્યત્વ સ્થપાંસિદ્ધ છે।” *

(૨) યજ્ઞની અર્પણભાવના સમજાવવાના ઉત્સાહમાં તેઓ સોમપાન અને ભાજગાગ્નનો તેની સાથે સંબંધ બાધતા કહે છે. “સોમ, અમૃત, દેવતાનો જ પીવાનો પદાર્થ, પીધાથી બ્રાહ્મણોના આત્મર ચક્ષુ ખુલી જતા, અને તેમને દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ થઈ દેવ આપતા, તથા તેઓ અમરત્વ પામતા આજ પણ, ફકીર, યોગી, ઇત્યાદિ મરત શાનીઓમાં, હાસીયા, ગાળે, ભાગ ઇત્યાદિ માંકે, અને તેથી ઇન્દ્રિયો તથા મનને કોઈ વિલક્ષણ પ્રત્યગ્દષ્ટિ કરાવવાને સમર્થ, પદાર્થોનું સેવન પ્રચલિત જ છે.”†

(૩) જડવાદ ઉપર ચૈતન્યવાદનું પ્રાગલ્ભ્ય હવે સ્થપાવું જોઈએ, કારણ એ જન્મેની પરપરા ધટિચક્રન્યાયે ચાલ્યા કરે ઠ. સાત સાત શતકે એકેકનું પ્રાગલ્ભ્ય થાય છે એવો રોસીકુશીઅનોના મતનો હવાસો આપીને તેઓ કહે છે કે “તેમના શતકના આરંભથી પ્રવર્તેલી જડવાદરૂપ નારિતકના પણ વીચમા શતકના આરંભે મરણ પામવી જ જોઈએ એમ દાળકમની ગહન ગતિથી આપણા હૃદયમાં પ્રતીતિ થાય છે.”‡ આ ગમ્મતરી પ્રમાણે તો મજિનાને જુદને ચૈતન્યવાદમાં અને ઈસુ ખ્રિસ્તને જડવાદમાં સ્થાન આપ્યું મળ્યાય!

(૪) ‘શુરુત્વાકર્ષણના મહા નિયમનું મૃત્યુ થયું છે’ એમ વિધાન કરીને જડવાદને એકદમ અસિદ્ધ દરાવતા તેઓ કહે છે “જ્યારે ચૈતન્યવાદ જ સિદ્ધ ઠશે, ત્યારે જીવ, પુનર્જન્મ, કર્મ, ધર્મ સર્વે સ્વતંત્ર જ પ્રાપ્ત થઈ સત્ય ઠયું અને મન્વાદિઓકત આચાર જ

* સિ સા પૃ ૬૧

† એજન, પૃ ૬૧

‡ એજન પૃ ૪૪૧

પાળવો આવશ્યક થયો. અરો ગિમારો 'સુધારો' તો એક આકાશ-પુષ્પ જ થઈ ગયો! ગંધર્વનગર જ થયો! અમે દક્ષગીર છીએ, પણ સત્યને શરમ નથી એટલે લાચાર". * સુધારો થોડા હોય કે અયોગ્ય, પણ તેને અપુષ્પવત્ ગણવો એ તો અસત્ય જ છે એમ કાન્તે શરિયાદ કરી છે તે ખોટી નથી.

(૫) વિધ્યતુ' વાહન ગરુડ છે એમ માનિત કરવા માત્ર તેઓ મિસરમાં ગરુડ અનન્નતુ' રૂપ છે એવી દલીલ કરે છે!†

(૬) 'મૂળધર્મ'રક્ષણની પ્રથમાદૃતિ ઉપનિષદ છે, દ્વિતીયાદૃતિ વેદ છે...‡ = ઇત્યાદિ કહીને મણિલાલ વેદને ઉપનિષદની પાછળ-મૂકે છે।

આમ, [પાતાના હેતુને સિદ્ધ કરવાના આવેશમાં સિદ્ધ થરતુને અસિદ્ધ ગણી લેવા કે તેમાં અનુકૂળ ફેરફાર કરવા, ગમે ત્યાંથી પ્રમાણ એકઠું કરવા અને કવચિત્ પ્રમાણભાવે તેનો આભામ ઉત્પન્ન કરવાતું મણિલાલતુ' વલણ 'સિ. સા. 'માં ઉપનિષદોના અભાવે રચાને દેખાય છે.] પછી તે કાન્તના આક્રમણનો વિષય અને તેમાં શું આશ્ચર્ય? * કાન્તે 'સિદ્ધાંત-સાર'તું પ્રકરણનાર અવલોકન કર્યું છે. તેમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ

* સિ. મા., પૃ. ૪૬૬

† એજન, પૃ. ૩૪૨

‡ એજન, પૃ. ૩૭૬

× વળી તેઓ 'ભદ્ર'ભદ્ર 'માં કૃષ્ણસપાત્ર બન્યા તેતું મુખ્ય કારણ પણ તેમની પ્રાચીનભક્તિ અને વલ્લભ'ની તેમની દલીલપદ્ધતિ જ છે. 'ભદ્ર'ભદ્ર 'માં આવતું શંભુ પુરાણીના બાલેજ વલ્લભરામતું પાત્ર નડિયાદમાં 'નમુગારના મણિલાલ' તરીકે જોળખાતા મણિલાલતુ' જ પ્રતિબિંબ છે. 'વલ્લભરામના 'અનાદિસિદ્ધવ્યવસ્થા' નામના ગ્રંથનો 'ભદ્ર'ભદ્ર 'માં હરપેજ છે (જુઓ ૪ ૧૬૪) તે મણિલાલના 'સિદ્ધાંતસાર'ને લક્ષ્ય છે,

પરતે મણિલાલના વિચારોની તેમણે દરેકી ટીકા અનેનાં દષ્ટિ-
બિંદુઓને સમજવામાં ઉપયોગી નીવડે તેમ છે :

(૧) મણિલાલ બધા ધર્મોનું મૂળ એક જ અને તે આધીવર્ત-
માં જ છે એમ કહે છે તેની સામે કાન્ત પૂછે છે કે ‘બીજા શ્રેષ્ઠ
છે કે તેમાંથી પ્રસ્ફુટિત થયેલ વૃક્ષ ?’ (‘સિદ્ધાંતસાર’
અવલોકન’, પૃ. ૧૧)

(૨) મણિલાલકૃત ધર્મની વ્યાખ્યાની ટીકા કરતાં કાન્ત
કહે છે કે ‘પરમાર્ત્ત પામવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યમાં
હોઈ શકે ? એ વૃત્તિને સંતોષવાનું ધર્મનું કામ હોય તો
તે ધર્મના કારણરૂપ ગણાય, પરિણામ નહિ. પરમાર્ત્ત ધર્મનો
પિતા હોય, તો એ આર્યવિચારનું મોટું દ્વય છે.’ (સિ. અ.,
પૃ. ૧૪-૧૫)

બિખારીઓને ઉદ્દેશીને ભદ્રંભદ્ર “વેદવિરુદ્ધ અર્થ” કર્યો ત્યાં હું આધુનિક
કેશના અર્થ સ્વીકારવાનો નથી. શબ્દપ્રમાણથી ઘટતર પ્રમાણ હોય તો
બાલતાં વિચાર કરજો.” ઇ. શબ્દો બોલે છે (જુઓ પૃ. ૫૧) તે મણિ-
લાલે રાખેલ વેદપ્રમાણના આગ્રહની મરફીરૂપ છે. સ્વિકૃત્તેન્દના પ્રખ્યાત
ટોકટર નોબોલિ અને તેમના ‘ધી રાઈઝિંગ પ્રોજેક્ટ’ નામના પુસ્તકનો
(જુઓ પૃ. ૧૬૫) તેમજ બિખારીના ધર્મોની ઉત્તમતા જડવાદનાં પ્રમા-
ણથી સિદ્ધ કરનાર “જગત્પ્રસિદ્ધ પટિતશિરોમણિ કેરિજ કીડરનો
(જુઓ પૃ. ૫૪) ‘ભદ્રંભદ્ર’માં આવેલો ઉલ્લેખ મણિલાલે ‘સિદ્ધાંત-
સાર’માં ડીકવોટ ફેનિંગ જેવા અપ્રસિદ્ધ યુરોપીય લેખકો ને તેમના
અંધોનાં પ્રમાણ ટાંકીને પોતાનો ઉત્કાન્ત-સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો છે તેના
ઉપકાસરૂપ છે. શિખાળધનથી આંતરડામાં ગાંઠ પડે, તેનાથી પ્રાણવાયુ
બેંચાય, તેથી આગજાલીતા એનિન જેવી સિસોટી વાગે, જે ધર્મરાજની
કચેરીમાં સંબળાતાં વિમાનનો એક ટાંકો સિવાય-આવી વિચિત્ર વર્ક-
પરંપરાની મૂંઝવણીવાળા ભદ્રંભદ્રના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો (જુઓ પૃ. ૧૦૩)
મણિલાલે પુરાણો અને પ્રાચીન રૂઢિઓના દરેલા અર્થવાદની હાંસીરૂપ છે.
(અહીં મૂકેલી પૃષ્ઠસંખ્યા ‘ભદ્રંભદ્ર’ની બીજી આવૃત્તિની છે.)

(૩) કાન્ત કહે છે : “વેદમંત્રો અનાદિ અને નિત્ય હોય તો ઋગ્મંત્રો પૂર્વપર જૂના નવા હોવાનો સંભવ ક્યાંથી ? અનાદિ અને નિત્ય મંત્રો અમુક રૂપમાં ગોઠવાઈને અનાદિ કાલ સંબંધી અર્થબોધ કરતા હશે કે અમુક નિશ્ચિત કાલ સુધી ?” (સિ. અ. , પૃ. ૨૩)

(૪) “તત્ત્વદષ્ટિ જ ખરી છે, પુરાણભાવના ખોટી છે, છતાં બંને વિરોધી નથી ” એ મણિલાલના વિધાનમાં કાન્ત વદતોબ્યાધાત જુએ છે. (સિ. અ., પૃ. ૭૧)

(૫) એલેક્ઝાન્ડ્રીઆના મહાપુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો આરખોએ બાળા નાખ્યાં ન હોત તો પાંચસો વર્ષ પછી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન જગતને એ ધરીએ જ મળ્યું હોત અને અનેક શાંધો એ વખતે જ અસ્તિત્વમાં આવી હોત એ મતઘમના મણિલાલના કથનની ટીકા કરતાં કાન્ત કહે છે કે “વધીવાત કરવાની ટેવથી મણિલાલની ન્યાયભુલિએ એવું અવળું રૂપ પકડ્યું છે, કે જે વાત એક ગામડિયો સુઢાં ન માને, તે તેઓ માની ચકે છે.” (સિ. અ., પૃ. ૬૭-૬૮)

(૬) મણિલાલ : “પુરાણોની કથાઓને જ ખરો ઇતિહાસ ગણો, અને સપ્તખંડ, સપ્તલોક, ઇત્યાદિ જૂગોળ પથ્ય વાસ્તવિક માનો.” કાન્ત આની સામે મણિલાલનું પોતાનું જ અગાઉ કરેલું વિધાન મૂકે છે. “પુરાણોની રચૂલ અતિશયોક્રિત અને રૂપકને અક્ષરશઃ મત્ય ન માનતાં તેમનું રહસ્ય માત્ર વિચારવું.” આ પરસ્પર વિરુદ્ધ અભિપ્રાયોમાં કયો સાચો ? — એમ કાન્તે પૂછે છે. (સિ. અ. , પૃ. ૧૩૧-૩૨).

(૭) “વેદાદિમાં મૂર્તિપૂજા છે ?” — એ પ્રશ્નના જવાબમાં મણિલાલ કહે છે : “હો વા ન હો તેથી આપણને હાનિ નથી, મૂર્તિપૂજા ખરી છે, હોવી જ જોઈએ તેવી છે, વાસ્તવિક છે, સાચી છે, એટલું સમજાયા પછી તે પ્રાચીન કાલમાં છે કે નથી એ શંકા

નિરસાર છે ” કાન્ન સામુ પૂછવા તૈયાર થાય છે કે “ મહેરબાન, જો મૂર્તિપૂજા હોવી જ જોઈએ તેવી છે, તો તે પ્રાચીન કાવર્માં છે કે નહીં, એ શકા નિરસાર શા માટે ? ” (સિ. અ. , પૃ ૧૧૪)

(૮) ‘ સુધારા ’ નું વર્થન કરતા મણિલાલ કહે છે “ જડ પરમાણુના યોગથી જ મર્વ વ્યવહારનો સભવ સ્વીકારતો જડવાદ ઉદ્ભવ્યો એટલે આત્મા ચૈતન્ય, જીવ છત્યાદિ વાન જોગી જ કંરી, મોક્ષ, પુનર્જન્મ, ભક્તિ, મૂર્તિપૂજાદિ સગતિ વ્યર્થ થઈ, સુખ-દુઃખનો સભવ પણ એક આગ્નિક યથાકાલ થયોનો રહ્યો — એટલે ધર્મ, કર્મ, આચાર વિચાર, નાત, જાત, બધું વહેમરૂપ જ હોવું જોઈએ, સ્વાર્થી ધર્મશુરુઓએ ઉઠાવેલું હોવું જોઈએ, અને જે તે રીતે આ દુનિયામાં ખર્ચ પીને આનંદમાં જીવાય, એ જ પગમ પુરુષાર્થ — મોક્ષ — ગણાવો જોઈએ, — અર્થાત્ સ્વચ્છ હાચાર (પુનર્જન્મ, મોક્ષને તું નિકલન, ધર્મનું સત્યાનાશ છત્યાદિ) પ્રવર્ત્યા આગુ ટૂંકામાં જે વર્ણન ક્યું તેટલામાં જ ‘ સુધારા ’ નો સમાવેશ થઈ શકે છે ” કાન્ન કહે છે કે “ મણિલાલે એમાં સુધારાનો ધનિદાસ આપ્યો નથી, પણ સુધારાને ગાળો જ આપી છે. ” અને ફરિયા કરે છે કે “ મણિલાલે દામિક વેદાંતીઓને લક્ષ પર નહીં લેતા જેમ શુદ્ધ વેદાંતની ચર્ચા કરી છે તેવી પદ્ધતિ સુધારાની ચર્ચા માટે પણ અખત્યાગ કરવી જોઈએ પણ તેમ થયું નથી ” (સિ. અ. પૃ ૧૨૩-૨૪)

(૯) મણિલાલ જ્યારે એમ કહે છે કે ભક્ષ વિના આપણને બીજા કશાનું જ્ઞાન મળવું નથી, બીજું કશું છે જ નહિ ” અને સાથે સાથે એમ પણ કહે છે કે “ વાસ્તવિક સત્તા જડ પદાર્થમાં નથી, એ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, અનિર્વાચ્ય છે, માયા છે ” ત્યારે કાન્ત એ બંને કથનના અનુદક્ષમાં પૂછે છે કે “ ત્યારે તો અનાદિ માયાનું જ્ઞાન તે પણ ક્ષણજ્ઞાન જ થાય ને ? ” (સિ. અ. પૃ ૩૨)

(૧૦) મિ. સા. ના ત્રીજા પ્રકરણના આરંભમાં મણિવાલે ધ્વજસ્થાપના આપે ધર્મમાં કદાપિ સ્થિરતાને પામી નથી ' એ વેધાન કયું છે તેની ટીકા કરતાં કાન્ત કહે છે : “આનાથી બીજું કયું વાક્ય લેખના વિશ્વાસને ભંગ કરનારું, બામક હોઈ શકે ?” સુધારાવાળાને નાસ્તિક કહેનાર મણિલાલ પોતે જ લેખના હૃદયની ભ્રમદાને નિમૂળ કરવા મથે છે એવો કાન્ત તેમના પર આક્ષેપ કરે છે. (સિ. અ. પૃ. ૨૫-૨૬)

આ અવતરણો કાન્ત અને મણિલાલનો દષ્ટિબેદ સ્પષ્ટ સમજાવે છે. મણિલાલે (૩) માં ખોટી દલીલનો ઉપયોગ કર્યો છે; (૫) માં ખોટું એટલે તેમને કામ ન આપે તેવું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, (૭) માં સાધ્યસ્વીકારનો દોષ વહોરી લઈને ઉડાડે જવાખ આપેલો છે અને (૮) માં તેમણે ‘સુધારા’ના તત્ત્વને ખરેખરે તેના વિકૃત સ્વરૂપને સુધારા દ્વારા જોળખાવવાનો સહેતુક પ્રયત્ન કરેલો દેખાઈ આવે છે. આમ, વિષયચર્ચામાં સ્વમનના પ્રતિપાદન કે સમર્થન માટે સાચી હકીકતની માથે અપ્રસત્ય, અસત્ય કે અપ્રસ્તુત દાખલાદલીલાદિ વિગતો ભેગવી દેવાની મણિલાલની વિલક્ષણ રીતને લીધે તેમની નિરૂપણ-પદ્ધતિમાં આમળા નિર્દેશિત ભાષાશિથિલ્ય ઉપરાંત તર્કની અશુદ્ધિ અને એક-દલીલ સમર્થનનો દોષ દેખાય છે; તે બીજી નરક કાન્તની ટીકા ધણીવાર મણિલાલના વક્તવ્યના મર્મને લક્ષ્યને ખરેખરે સ્પર્શ કે તર્કચક્ષુ દ્વારા તેની સપાટીને જ સ્પર્શીશોય એમ તેમના અવલોકનમાંના ઉપર્યુક્ત ખંડો પરથી સમજાય છે. (૧) અને (૨)માં

માયા છે એવું અમળવું તે અજ્ઞાનના માર્ગનું પહેલું પગથિયું છે (૧૦)મા પણ મણિલાલે પોતાના વક્તવ્યની આપેલી સમજૂતીને લક્ષમાં લીધા વિના કેવળ શબ્દને પકડીને કાન્ટે તેમના પર આક્રમણ કર્યું છે. આમ, બન્ને વિદ્વાનો બિન્ન બિન્ન વિચારશ્રેણીના આગ્રહી હોવાથી દાર્શનિક ચર્ચા કરતી વખતે પક્ષવાદમાં અને તેને અગે તર્કબળમાં ભિતરી પડે છે. તેમ છતાં, ઉભયની તુલનામાં એક દરે વિદ્વાતા, તથાપરી વિષયદર્શન અને વ્યાપક તેમ તાર્ત્વિક પદોલોચનામાં કાન્ટ કરતા મણિલાલનું મામથર્મ વિશેષ હતું એમાં શંકા નથી. મરણ અને નિષાનસ હૃદયના કાન્ટે પોતેજ આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરીને મણિલાલ પ્રત્યે પૂન્યભાવ વ્યક્ત કર્યો છે એટલે આ બાબત વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાની બાગ્યે જ જરૂર મણાય. *

‘પ્રાણવિનિમય’

સિદ્ધાન્તની બુદ્ધિમાલ ભૂમિકા ઉપર ચૈતન્યવાદ સ્થાપીને મણિલાલ અટક્યા નથી જરૂરી પૂર્વે તેનાથી વ્યતિરિક્ત ચૈતન્ય રહેલું છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપના સારું તેમણે જાતે પ્રાણ વિનિમયના પ્રયોગો કરીને તેને વિશે એક પુસ્તક લખ્યું છે. આ પુસ્તકની અસર ઘણી થઈ હતી.† પ્રાણવિનિમયની વિદ્યા (mesmerism) જડવાદની સામે પડકારરૂપ હતી નારિતક

* જુઓ ‘સિદ્ધાન્તસાર’ના અવલોકનનું સમાપન કરતી વખતના કાન્ટના નીચેના ઉદ્ઘારા “અનેક વિરોધો, પુષ્કળ એકપક્ષી સમર્થન અને બીજા એ પ્રકારના દોષો છતાં એક દરેક પ્રો મણિલાલના પ્રસ્તુત લેખને આદરણીય મણુ છ મારી જાતને માટે બોલું, તો હું પ્રો મણિલાલને આપણા પ્રાર્થન ધર્મના આદરણીય અશ તરફ ધ્યાન ખેંચવાને શુરુ મણુ ॥”

(સિ અ પૃ ૧૩૫-૩૬)

† પ્રસ્તાવનામાં તેમણે ઉલ્લેખેલા કેટલાકોના એ વિશે આવેલા પૃષ્ઠાના પત્રોને આધારે

અથવા જડવાદી શોધકોએ સજીવ વિશ્વને જડ પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થતું ઠરાવ્યું હતું. આ વિદ્યાએ પરમાણુ ઉપર અતિની અસર થતાં ઉજ્જ્વળતા અને પ્રકાશના અંશોમાંથી વિદ્યુત્ અને ટેલીફોન, ને સુઅક ઉપરથી સંમોહનશક્તિ (mesmerism) શોધી કાઢી. રીઅનબેક નામના એક જર્મન શોધકે તો ત્યાં સુધી જતાવ્યું કે આ પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિમાં આવેલાં માણસ સુઅકના છેડામાંથી અગ્નિ ઝરતો જોઈ શકે છે અને તેના બે છેડા, જે જુદી જુદી શક્તિવાળા હોય છે તે તેવાં માણસોને જુદી જુદી અસર કરે છે. એ જ અરસામાં (ઈ. સ. ૧૭૮૦) મેસ્મર નામના વિદ્યેનાથી પારિસ આવેલા વૈજ્ઞાનિકે સંમોહનવિદ્યા (mesmerism) ની ધણી અમત્કારિક અમર રોગીઓ ઉપર કરી જતાવી. પછી તો આ તત્ત્વને લીધે નિદ્રાવશ થયેલાં (જેને એની પરિભાષામાં વિશ્વદષ્ટિ પામેલાં કહે છે) માણસ પેટી કે કબાટમાં શું મૂકેલું છે તે કહેવા લાગ્યાં. મેસ્મરની આ નવીન વિદ્યા 'મેસ્મેરિઝમ' નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

યુરોપમાં આ વિદ્યાનો વિરોધ ખુદ વૈજ્ઞાનિકો તેમજ પાઠરીઓ તરફથી થયો. પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ જોવા છતાં જેમાંથી એકે વર્ગે એનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. ઈ. સ. ૧૭૮૪માં ફ્રેન્ચ સરકારે એની તપાસ માટે કમિશન નીમ્યું; પણ તેના બધા સભ્યો 'જડવાદી' હોવાથી તેમણે એ વિદ્યા ખોટી ઠરાવી. પછી ૧૮૨૬માં બીજું કમિશન નિમાયું, તેણે તેની સત્યતા સ્વીકારી. પછી તો એ વિદ્યાને આધારે ફ્રાન્સમાં અનેક ઝગજગાળાઓ ચાલવા લાગી અને અમેરિકામાં પણ એના પ્રયોગો મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યા. લંડનમાં આ જાતના, મણિવાલ જોને 'આધ્યાત્મિક' કહે છે તે (psychic), અમત્કારીની શોધ કરનારી 'Psychical Research Society' સ્થપાઈ. 'મેસ્મેરિઝમ'નાં 'હિપ્નોટિઝમ', 'ધલેક્ટ્રીક બાયોલોજી' ઇત્યાદિ નવાં નામ પડ્યાં. યુરોપ, અમેરિકા ને ઑસ્ટ્રેલિયામાં થઈને એકંદરે 'વ્યાસ જોડેલાં સામયિકો' કેવળ યુક્તવિદ્યાને (occult

science) વિશે જ એ વખતે ચાલનાં હતાં. 'પારિસના વિખ્યાત માનસ-શાસ્ત્રી ડૉ. શાર્કોટે 'હિપ્નોટિઝમ' વિશે લેખ લખીને તેમજ પ્રયોગો કરીને આ નવી વિદ્યાને પ્રતિષ્ઠા આપી. જોતજોતામાં ફ્રાન્સમાં તે 'વિશ્વદ્રષ્ટિ' (clairvoyance) સુધીના પ્રયોગો થવા લાગ્યા. આ આંદોલને પ્રો. ટિન્ડલ જેવા વૈજ્ઞાનિક સંશોધકને ચિત્તની શક્તિઓનું મહત્તર સ્વીકારવાની ફરજ પાડી. મણિલાલે 'પ્રાણુવિનિમય' લખીને આ નવીન શોધનું રહસ્ય ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ સૌથી પ્રથમ મૂક્યું.

પશ્ચિમના ચૈતન્યવાદીઓએ સ્વીકારેલ 'animal magnetism' ને મણિલાલ 'પ્રાણુ' કહે છે. તેમણે પોતાના મંથમાં પ્રાણુવિનિમય વિશે પાશ્ચાત્યોએ શોધેલાં કારણો ઉપરાંત ભારતીય તંત્રશાસ્ત્રોમાંથી ખીળાં કેટલાંક વાસ્તવિક કારણો શોધીને મૂક્યાં છે, જેમાં પોતાનો અનુભવ ઉમેરીને તેમણે વિષયને પ્રતીતિજનક બનાવ્યો છે. એમાંનો એક સખ્દ પણ પોતે આધાર વગર લખેલો નથી એમ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે તેમણે કરેલી વિષયચર્ચા પરથી સાચું લાગે છે.

આ તંત્રવિદ્યાના મુખ્ય બે વિભાગ પાડે છે : (૧) સંધાયક એટલે કે તનમનની બમડેલી સ્થિતિને સમાધાનમાં લાવનાર અને (૨) ચમત્કારિક એટલે કે જેમાંથી ચમત્કાર જેવા પ્રયોગ બને અને યોગસાધન પણ થઈ શકે. પ્રાણુતત્ત્વ અને તેની કૃત્રિમ વિદ્યુતના જેવી પ્રખલતા-નિર્મલતાની આરંભમાં સમજૂતી આપીને મણિલાલ પ્રાણુ એ જ શરીરસંપત્તિ છે એમ બતાવે છે. કેવળ ઝથૂળને વળગેલા વ્યાધિના કરતાં સૂક્ષ્મદેહને વળગેલા અસાધ્ય રોગ—જેવા કે વાર્ધ, ફેફરાં, વળગાડ ઇ.—ઉપર પ્રાણુવિનિમય સત્ત્વર અને ચમત્કારિક અસર કરે છે. પ્રાણુશુદ્ધિથી માણસમાં ગુણ રહેલી માનસિક (psychic) શક્તિ ઉત્તેજિત થઈને તેને પરમાનંદનો અનુભવ કરાવી શકે છે. આથી રથૂલ દેહના કરતાં સૂક્ષ્મ દેહની પ્રાણુશુદ્ધિ દ્વારા યોગ્ય સંભાગ રાખવાની મણિલાલ ખાસ સૂચના આપે છે.

વિધાયક (subject) અને વિધેયની (object) સામકાત વર્ણવ્યા બાદ તેઓ પ્રાણુવિનિમયના વિધાન-માર્ગન (magnetising pass) અને વિસર્જન-માર્ગન (demagnetising pass)ની વિસ્તૃત સમજૂતી આપે છે. વિધાન-માર્ગન વડે વિધેયની જ સ્થિતિ થાય છે : તંદ્રા, નિદ્રા, મૂર્છા, અનુવૃત્તિ, વિશ્વદષ્ટિ અને પ્રત્યગ્દષ્ટિ. એમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વની વિશ્વદષ્ટિ છે. તેના ચમત્કાર વર્ણવતા લેખક કહે છે :

“કોઈ વિધેયને વિશ્વદષ્ટિમા લાવી પછી શરીરરચના જેઈ કહેવરાવી હોય તો કહે. એ જ પ્રમાણે જાને કે વિધેય દ્વારા વિશ્વદષ્ટિથી જેઈ આપણાં શારીર આદિ શાસ્ત્રો ગ્યાપાં હશે, એટલે તે રચનારને હાવની પેઠે મડદા સુચવાની ઝાઝી જરૂર પડી નહિ હોય, અને મુઠેલાં શરીરને જેવાથી મગજ વગેરે ભાગની સ્થિતિ જે હાવ સમજાતી નથી, તે તેમને તેથી જ સમજાઈ હશે” *

પ્રત્યગ્દષ્ટિ અને વિશ્વદષ્ટિ વચ્ચેના તફાવત સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે પ્રત્યગ્દષ્ટિ = આતર દષ્ટિ = સમાધિ. વિશ્વદષ્ટિ પરાક્ર એટલે બાહ્ય દષ્ટિ છે, જે અનેક ચમત્કારો કરી બતાવે છે. પણ આ પ્રયોગનું ભવિષ્ય મોટું છે. તેને વિશે લાલમતી ધરતાં મણિનાથ કહે છે. “તેમાં પ્રત્યગ્દષ્ટિ(સમાધિ)ની ગ્થિતિ અનાયાસે જ થઈ આવે છે. તેની પછીની કષ્ટા મરણની જ હોય છે માટે પ્રયોગ કરતાં ગ્રૂન દેહને મદ પાડતે પાડતે છોક્ર અટકાવી દેવો એ એ પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોનું સ્વરૂપ છે. તેથી એ તત્ત્વ દ્વારા પ્રયોગ કરતા જેમ થોડે થોડે ચદામ તેમ ભય થોડું... માણુમને પ્રત્યગ્દષ્ટિ પછી યોગસ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો મરણ વિના બીજી સ્થિતિ જ નથી” †

* ‘પ્રાણુવિનિમય’, (જા બીજી), પૃ. ૫૮

† એજન, પૃ ૬૧-૬૩

પ્રાણુવિનિમયમાં પ્રાણુનું જ ચલન થાય છે તેથી તેને હઠક્રિયાનું અંગ કહે છે. હઠયોગને માર્ગે પ્રાણુદમન કરનારા પ્રાણુને બ્રહ્માંડમાં તાણી બંધ છે અને મનનો ત્યાં લય કરી નાખી જાગ્રતમાં પણ બ્રહ્માનંદ અનુભવતા હોય છે. પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગ વખતે બ્રહ્માંડમાં પ્રાણુ સ્વતઃ માર્ગ મળવાથી ચડી જતાં સમાધિ બેપણ આવે છે. એમાંથી વિધેયને ઉઠાડી શકે એવા સામર્થ્યવાળો વિધાયક ન હોય તો વિધેય પોતાની મેળે કવચિત જ બેઠે. માટે પૃથ્વી રીતે યોગરહસ્ય જાણ્યા વિના વિધાયકોએ આ સ્થિતિ ઉપજવવા પાત્ર ન કરવો. એમ મણિલાલ વારંવાર શિષ્યામણુ આપે છે. આ હેતુએ જ તેમણે એ સ્થિતિ ઉપજવવાના માધનોનું વર્ણન પુસ્તકમાં કર્યું નથી.

મણિલાલનો ઉદ્દેશ ‘પ્રાણુવિનિમય’ પુસ્તક લખીને લોકોને ચમત્કાર કરતાં શીખવવાનો કે પોતાનામાં કોઈ અદ્ભુત શક્તિ છે એવું બતાવવાનો ન હતો. બિલકુલ, એની સામે એનવણી આપતાં તેઓ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે : “પ્રાણુવિનિમય તો એક રમત જેવું છે. જો કે એ રમત પણ જીવતા ઝેરી સાપ કે ચોપાસા ધારવાળી તગ્વારો સાથે કરતા હોય છે તેવી છે,” પણ તેમાંથીયે પરમ માર્ગનું સહજ સૂચન મળી આવે તે હેતુએ બીજી આવૃત્તિમાં તેમણે પ્રાણુવિનિમયને યોગ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમ, પ્રાણુવિનિમયનું કામ જડવાદને વ્યર્થ કરાવવા ઉપરાંત રોગનિવારણ અને યોગસાધન બંને એટલું બતાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. આમ છતાં, જ્યારે કેટલાક અસાધ્ય પુરુષોએ તેનો નિકૃષ્ટ સિદ્ધિને અર્થે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેમણે, ધણી માત્ર છતાં, એ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ કઢાવી નહિ.

‘પ્રાણુવિનિમય’ની બીજી આવૃત્તિમાં પુસ્તકને અંતે તંત્રશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને સ્વરશાસ્ત્રનો ટૂંકો પરિચય મૂકેલો છે; તેમાં, જે શાસ્ત્રને આધારે તેમણે આ ગ્રંથ લખેલો છે તે સ્વરશાસ્ત્ર વિશે આપેલી મમજૂતી નોંધપાત્ર છે. યોગાભ્યાસને મણિલાલ પ્રાણુદમન

રૂપે નહિ, પણ વસ્તુતઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધ રૂપે જ સમજાવે છે અને હકયોગનો વિચાર સ્વરસાસ્ત્રને અનુસરીને કરે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ચાલી રહેલા મહાપ્રાણનો અનુસરીને વ્યક્તિના દેહમાં પ્રાણનું ચલન ચલું જોઈએ એમ કહીને તેઓ પ્રાણની સ્થિતિ અને ગતિના સ્થાનરૂપ નાડીઓનો વિવેક કરી બતાવે છે. પ્રાણનું નાસિકાના જમણા હિરમાંથી નીકળવું તેને સૂર્ય અથવા પિંગવા કહે છે; ડાનામાંથી નીકળવું એને ચંદ્ર અથવા ઇડા કહે છે અને ઉભયમાંથી નીકળવું તેને સૂર્યમણ્ડા કહે છે. અહાંડના સૂર્યચંદ્રને આધારે પિંડના સૂર્યચંદ્ર ચાલે છે. દિવસે સૂર્યનું અને રાત્રે ચંદ્રનું પ્રાપ્ત્ય રહે છે. જેમ એક દિવસનું તેમ એક પક્ષનું, માસનું અને વર્ષનું સમજવું. ઉત્તરાયનમાં સૂર્ય અને દક્ષિણાયનમાં ચંદ્ર હોય છે. માણસના સ્વર અથવા પ્રાણનું બદલાવું ચંદ્રને આધીન છે તે ચંદ્ર બારે રાશિમાં લગભગ ત્રીસ દિવસમાં ફરી રહે છે, એટલે પ્રત્યેક માસે સ્વર તેનો તે જ આવે. વળી બાર રાશિના ત્રીસ દિવસની ગણતરીએ પ્રત્યેક રાશિના અઢી દિવસ થાય; તે અઢી દિવસમાં પણ માણસોનો સ્વર ત્રીસ વાર બદલાય છે, એટલે કે સૂર્યચંદ્ર લગભગ બપોળે કલાકે ફરતા રહે છે. સૂર્ય સ્વર ઉષ્ણ અને ઉગ્ર રહે છે. ચંદ્ર સ્વર શીત અને શાન્ત રહે છે. ઉગ્ર કર્મ સૂર્ય સ્વરમાં તે શાન્ત કાર્ય ચંદ્ર સ્વરમાં કરવાં અનુકૂળ છે. સૂર્યમણ્ડા એ બન્ને નાસિકામાંથી ચાલતા સ્વરની સ્થિતિ છે. તે સમયે પ્રાણ કરોડની નાડીમાં હોવાથી એ સ્થિતિ બહુ સદૃશ ગણાય છે. એમાં મગ્ન થવાનો પણ સંભવ ખરો. યોગીઓને પ્રાણાયામાદિ કરતાં સમાધિ કરવા માટે એ જ સ્થિતિ અનુકૂળ હોય છે. આ દષ્ટિએ બ્રહ્મણે માટે ત્રિકાવક્ત્ર્યા વિહિત છે. ત્રણે સમયે સૂર્યમણ્ડા ચાલે સંધ્યા. સૂર્યમણ્ડા દ્વારા બહારનાં દર્શ જેનો પ્રાણ જાય તે સંધ્યામાં જાય છે તે પુનર્જન્મ પામતાં મૃત્યુ. ઉત્તર પ્રાણ જાય તે ચંદ્રલોકમાં જાય તે ત્યાંથી પુનર્જન્મ.

સ્વર અને તત્ત્વનો સંબંધ પણ હઠયોગ કરનારા પારખી શકે છે. પ્રાણ તથા તત્ત્વના નિયમોમાં રહીને શરીર સાચવી મોક્ષ પર્વત જનારા પણ હઠયોગીઓમાં કોઈક કોઈક હોય છે. પણ એ માર્ગે બહુદુષ્ટ જનારાની અધોગતિ થાય છે. એમ યવાનો સંભવ એ માર્ગે વિશેષ હોવાથી મણિલાલે મનોનિમ્નરૂપ રાજયોગની જ હિમાયત કરી છે 'રાજયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેથી પ્રાણ તથા તત્ત્વો સ્વતઃ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહી સહેજમાં ઔદિક શાન્તિ આપી, મોક્ષપાથી નીવડે એ વધારે સુતર અને સૂક્ષ્મ યોગના છે' એમ પ્રતિપાદીને તેઓ શૃદ્ધસ્થાને મારે તો એ જ પરમ માર્ગ છે એવું સૂચન કરે છે.*

'પ્રાણવિનિમય' મણિલાલના યુક્તવિદ્યા(occultism)ના રસનું મૂર્ત પરિણામ છે. તેમાં કરેલી વિષયની વ્યવસ્થા એ જમાનાનું ચિત્તવિજ્ઞાનનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય લક્ષમાં લેતાં શાસ્ત્રીય છે. તે જ્ઞાનને, તેમણે યોગસિદ્ધિના સમર્થન માટે ઉપયોગ કર્યો છે. વિષયની દુર્ગમતાને કારણે તેમણે મંથને ત્રણ જુદાં જુદાં ખીનામાં છપાવ્યો છે અને મૌથી મોટા અક્ષરવાળો ભાગ પહેલાં, પછી તેનાથી ઝીણા અક્ષરવાળો, તે સૌથી છેદ્યો તદ્દન નાના અક્ષરવાળો ભાગ વાંચવાનું સૂચન કર્યું છે મણિલાલ શબ્દપ્રમાણ ઉપરાંત સ્વાનુભાવ દ્વારા સ્વમંતવ્યને સમર્થિત કરીને અન્યને તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આપનાર સક્રિય તત્ત્વજ્ઞ હતા તેની આં મંથ સામિતી આપે છે.

ચિયોસોફી

તેમને ઉપરના જ કારણે ચિયોસોફિકલ સોસાયટી સાથે મન બંધાયો હતો તેનો ઉલ્લેખ અમાઉ આવી ગયો છે. (જુએ

પ્રકરણ ૧.) ધિયોસોફીની ચૈતન્યભાવનાએ મણિલાલને તે સંસ્થા સાથે જિદ્દગીબર સાકળી રાખ્યા હતા એ સંસ્થા તરફથી તેઓ ‘અધ્યાત્મ મંડળ’ ચલાવતા હતા અને ‘સુદર્શન’માં તેને મારે અત્તગ ગળેલા એ પાનામા જિજ્ઞાસુઓના ‘અધ્યાત્મવિદ્યા’ વિશેના પ્રશ્નોના ખુનાસા આપતા હતા. ધિયોસોફીના પ્રવર્તકોએ કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મ આપવાને બદલે મર્વ ધર્મમાંથી સત્ય શોધવાનો પુરુષાર્થ લક્ષ્યો હતા. તેથી સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મ એ તેમનો ધ્યાનમંત્ર હતો. મણિલાલ ધિયોસોફીને ‘ઓગણીસમા સતકના છેલ્લા પાઠમાં ઉદ્ભવેલી વિશ્વને સરકાર આપનારી ભાવનાઓમાંની એક’ તરીકે ઓળખાવે છે અને અભિપ્રાય આપે છે કે “શુરુઆતકર્ષણ કે વશાળ એમણે જે મદ્દાન પરિણામો ઉપજાવ્યા છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ ધિયોસોફીના ભાવિર્મા હોય એવું, આપણને લાગે છે.” * મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કર્નલ બોફોર્ટ વિશે તેમને પુષ્કળ માન હતું. મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીના મંથો ‘Isis Unveiled’ અને ‘Secret Doctrine’ વિશે તેઓ અહોભાવપૂર્વક નોંધે છે કે “તે અનંતજ્ઞાનના બહાર છે, પરમ સત્યપરાયણતાના બોધક છે, અને સમજનારને સર્વમાન્ય ધર્મરહસ્યનો માર્ગ બતાવનારા છે.” † પોતે ‘સિદ્ધાન્તસાર’માં ધર્મેતિહાસ આલેખવામાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિ તે ‘વિદુષી મહાદેવી’ના અનુસરણરૂપ છે એમ તેમણે કૃતમુખણે કબૂલ કરેલું છે. વળી તેઓ કહે છે : “આર્ચધર્મનો દિવસ હવે યનો હોય, અર્ધાત્ સત્યનો પ્રકાશ સર્વસ્થત્રે એક જ કાલે પડવાનો સમય આપ્યો હોય, તો બલે અનાદિ વિશ્વચક્રમાં એ મંડલી જ નિમિત્તરૂપ ચર્ચ યશનામી થાઓ ! યશે એવી અમને તો આશા છે.” ‡ આજ સુધીમાં એ મંસ્થાએ કરેલું કામ જોતાં

* સુ જ, પૃ. ૧૧૪

† સિ સા, પૃ ૪૩૮, પાદટીપ સહિત

‘મણિલાલે તેના જાવિ વિશે વ્યક્ત કરેલી આશા અને ગ્રહ બદલ
ફળી ગણાય નહિ. એના પ્રારંભકાળમાં એ મંચ્યાએ પ્રેતાવાદન આદિ
પ્રયોગોમાં વિશેષ રસ લીધો હતો તેથી સુધારક દુનિયા તેને વિશે
સાશંક બની ગઈ હતી. બિલકુલ તેને માથે વહેમનો વધારો કરનાર,
જગતની પ્રગતિનો અવરોધ કરનાર અને પશ્ચિમના સંસ્કૃત
પંડિતોની અવગણના કરતી, ભારતના દિત માટે જોખમકારક એવી
સંસ્થા તરીકે અપવાદ વ્યાખ્યો હતો. તે સંસ્થાના એ વખતના
ઉપપ્રમુખ અને તેના અંતરંગમંડળના (esoteric section)
વ્યવસ્થાપક મિ. જજે ‘મહાત્માઓ મારા ઉપર સદેશો મોકલે છે’
એવો દાવો કરવા માંડ્યો. તે પરથી સંસ્થામાં અનેક ઘાટફૂટો થઈ,
જેને પરિણામે તેના સભ્યોમાં તેમજ સમાજમાં ચિયોસો. સો. વિશે
ધણી બેદિલી ફેલાઈ હતી. * મણિલાલ એ મંડળીના અંતરંગમંડળના
સભ્ય હતા. તેમણે પોતાના ‘ચિયોસોફી’ નામના એક લાંબા લેખમાં
એ પ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસનું વિસ્તૃત અવલોકન કર્યું છે
તેમાં તેમણે ચિયોસોફી પર મૂકાયેલા પ્રત્યેક આક્ષેપનો સચોટ રદિયો
આપીને તેના બચાવ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉચ્ચ સિદ્ધાંત
બાંધનાર સંસ્થાના અમુક કાર્યકરનું વર્તન અયોગ્ય હોય તેથી
સિદ્ધાંત જુદામાથ હોય તે મદી જતો નથી એમ દલીલ કરીને તેઓ
ચિયોસોફી વિશે અભિપ્રાય બાંધવામાં વ્યક્તિ અને તેણે બાંધેલા
સત્ય વચ્ચેનો ભેદ પાડવાનો આશ્રય રાખે છે.

પણ આપું વાંજખી સહાનુભૂતિભર્યું વલણ તેઓ ‘સુધારા’નું
અવલોકન કરતી વખતે રાખી શકતા નથી. ‘સુધારા’ને તેઓ
જડવાદનાં બાળક તરીકે ઓળખાવે છે. ‘જડવાદનુપ્રેરિત સંસાર-
સુધારો સ્વીકારી, જડવાદનું ફલ નારિતકતા તે ન સ્વીકારતાં કોઈ
પણ પ્રકારે ધર્મપરાયણતા રાખવી, એમાંથી સમાજને ઉદ્ભવ થયો’-

* વિસ્તૃત માહિતી માટે જુઓ સુ. ગ., પૃ. ૮૧-૮૩

એમ પ્રાર્થના સમાજને વિશે સાધ્યગ્રીહારદોષયુક્તા આક્ષેપ કરીને, પ્રાર્થના સમાજે ‘આર્ય ધર્મ’ની પચ્ચમાદૃતિરૂપ ‘ખ્રિસ્તી ધર્મ’ના તટસ્થ કર્તારૂપ ઇશ્વરને ખ્યાકાર્યો તેને, તેઓ એ ‘સમાજ’નું અને ‘સુધારા’નું ‘વિચારમંત્રિવિરોધી’ વર્તન ગણે છે

મણિલાલ અને રમણભાઈ

[સુધારક ગણાયેલ વર્ગ તરફથી રમણભાઈએ મણિનાની ઉપયુક્ત ટીકાનો સખળ પ્રતિવાદ કર્યો છે. ગુજરાતના ચિંતનાત્મક સાહિત્ય-પ્રવાહમાં મણિલાલ અને રમણભાઈનો વિવાદ અગ્રેષ્ઠ છે. બન્ને વચ્ચે તાર્કિક મતભેદ હતો એટલે ધર્મના મૂળ તરફથી માઢીને સમાજ-સુધારણા અને છેક સાહિત્ય પર્યન્ત આ વિવાદ વિસ્તર્યો હતો. તેમાં બન્ને વચ્ચે આવેલો ધર્મવિષયક વિવાદ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનો છે. ‘અધિકાર’, ‘સ્વધર્મ’ અને ‘પરધર્મ’, ‘સનાતન હિંદુ ધર્મ’, ‘પ્રાર્થના’, ‘પ્રાર્થના સમાજ’ અને કીર્તી-આનીટી’ તથા ‘કર્મ’ અને ‘પુનર્જન્મ’ આ પોણા દાયકો આલેખી વિવાદ-પર પડાના મુખ્ય વિષયો છે. એમાં એક તરફ દૈત અને અદૈત સિદ્ધાંતનો તેમ બીજી તરફ બુદ્ધિવાદ અને પ્રાચીનમતવાદનો વિરોધ સ્પષ્ટ વગ્તાઈ આવે છે. આ વિરોધ કવચિત્ આક્ષેપાત્મક બનતા ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો.]

[ધર્મ-તત્ત્વ-નિર્ણયમાં મણિનાલ અને રમણભાઈના દષ્ટિ-બિન્દુઓ ધરમૂળથી જુદા હતા. સાત્ત્વ-સ્વીકારમાં મણિલાલ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારતા ત્યારે રમણભાઈ તેમાં કેવળ બુદ્ધિને જ પ્રમાણ ગણતા. મણિનાલે હિંદુ ધર્મના વિવિધ પયસ પ્રદાયેલો ખુલાસો શાસ્ત્રવિદિત અધિકારક્રમ દ્વારા કરી મતાગ્યો છે તે રમણભાઈને માન્ય નથી. ઠાગણુ, તેઓ અધિકારભેદના મિદ્ધાતને સ્વીકારતા નથી. તેઓ તત્ત્વનિર્ણયમાં મર્વનો અધિકાર સગ્યો છે એમ કહીને મણિલાલે આગળ કરેલા અધિકારક્રમને ઉડાવી દેવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન

કરે છે. ‘અધિકાર’ શબ્દનો જુદો જ અર્થ લઈને તેઓ મણિલાલની સામે દલીલ કરે છે :

“સત્યધર્મમાં પ્રવૃત્ત થના મટે કોઈનો અધિકાર ઈશ્વરને પરમ શુદ્ધ અને પવિત્ર માનવાનો હોય અને કોઈનો અધિકાર ઈશ્વરને અનેક સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કરતા માનવાનો હોય, કોઈનો અધિકાર ઈશ્વરને મગલમય કલ્યાણકારી માનવાનો હોય અને કોઈનો અધિકાર કૂર, બપાનક, ચંદ્ર ગ્વરૂપ માનવાનો હોય....એમ કહેવું એ અધિકારને બહાન મત્સરરૂપની નિંદા તથા ઉપહાસ છે.” *

અધિકાર વિશેની રમણુભાઈની આ વિચિત્ર સમજ સુધારવા માટે મણિલાલ ‘સુદર્શન’માં ‘અધિકાર’ નામનો લેખ લખે છે. તેઓ યોગ્ય રીતે જ મનુષ્યના જીવિતાગત્યોને ‘અધિકાર’ તરીકે ઓળખાવે છે તેઓ કહે છે કે એકે માનેલું સત્ય બીજાને અસત્ય લાગે; ને તે દષ્ટિએ બન્ને એકબીજાને અસત્યાનુયાયી કહી શકે. તેમ શાસ્ત્ર, અનુભવ, વિશ્વગ્યના ઇલાહિને આધારે સર્વમાન્ય મણાચેસ સત્યને ધોરણે તે બન્ને અસત્યાનુયાયી કરે એમ પણ બને. “પોતાની જીવિને પ્રમાણિકપણે જ સત્ય લાગે તેનું અવલંબન કરવું” એવા રમણુભાઈના વિધાનનું તેઓ યુક્તિપૂર્વક ખડક કરે છે. ‘જીવિ અને ‘પ્રમાણિકપણે’ એમ કહેવામાં પુનરુક્તિદોષ અને અનિશ્ચિતતા રહેવાં છે એમ સહેજે બતાવીને, તેઓ રમણુભાઈએ માનેલા સત્યના ધોરણનું તેમના જ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને નીચે મુજબ નિરસન કરે છે :

“‘જ્ઞાનસુધા’નો ઉપદેશ વાચી વાચીને જે લોકોના વિચાર બદલાતા જશે, અને હેવટ ‘જ્ઞાનસુધા’ના ‘પોતાના’ સત્ય

સુધી જે લોકો પહોંચશે, તે ગર્વ પોતપોતાની શુદ્ધિ અને સમ-
જજની ન્યૂનતાથી પાછળ રહી ગયેલા હતા અને શુદ્ધિ તે સમજણ
વધતે વધતે ‘જ્ઞાનસુધા’ના ‘પોતાના’ સત્ય સુધી આપ્યા એમ
તો કહેવું જ પડશે અર્થાત્ ‘જ્ઞાનસુધા’ અત્યારે જે સત્યના
અધિકારી છે તે મત્યના તે વોક અધિકારી ન હતા તે હવે યવા
એમ પણ માનવું જ પડશે. એટલે એમના પોતાના સિદ્ધાંતમાં પણ
અધિકાર-ભેદ માન્યા વિના છૂટકો નથી. . . .”*

આમ, રમણભાઈના મતનું ખડન કરીને મણિનાથ અધિકાર-
ક્રમની સ્થાપના કરે છે. તેમણે સનાતન હિંદુ ધર્મ પંચિદમાં
“પોતપોતાના ધર્મ”ને સંગ્રહાવને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી પાળવા અને ઇતરના
ધર્મનો વિદ્વેષ” ન કરવો એમ ઉપદેશ આપ્યો હતો તેની રમણ-
ભાઈએ “સત્ય ધર્મ-પછી તે સ્વધર્મ હોય કે પરધર્મ તેનું
અનુસરણ કરવું” એમ ટીકા કરી હતી તેનો સચોટ રહિયો મણિ-
નાથે અધિકારના સિદ્ધાન્તથી જ આપ્યો હતો.†

‘સ્વધર્મ-પરધર્મ’ની આ ચર્ચા પરથી ‘સનાતન હિંદુ ધર્મ’
વિશે રમણભાઈએ ઉઠાવેલો વિવાદ સોથી વિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે. એ
સુદીર્ઘ વિવાદ-પરપરામાં મણિનાથ અને રમણભાઈની વાદ-
પ્રતિવાદ-શક્તિનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. આથી એનું વિગતવાર
અવલોકન આવશ્યક છે

* ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, ૫, ૧૮૬

† સામાન્ય ટિપ્પણ સાધનાનામનેક્તાને હિંદુ ધર્મનું એક લક્ષણ ગણાવીને
અધિકારભેદના સિદ્ધાન્તને હિંદુ ધર્મના માનિંદ અંશ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.
જુઓ તેમનો આ શ્લોક :

પ્રામાણ્યવુદ્ધિર્વેદેષુ સાધનાનામનેક્તા ।

ઉપાસ્યાનામનિયમૈતદ્ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ (‘કેમરી પ્રબોધ

રમણભાઈએ સનાતન હિંદુ ધર્મ વસ્તુતઃ સનાતન નથી તેમ હિંદુ ઝહી શકાય તેવો વિશિષ્ટ ધર્મ પણ નથી એમ આક્ષેપ કરીને તેની સાબિતી અર્થે એક લાખા મુદ્દામાં જેવો લેખ લખ્યો છે, જેનો સાર નીચેના ચાર મુદ્દામાં આવી જાય છે : (૧) કેવળ બહારના આચાર પાળીને પોતાને હિંદુ કહેવડાવતા સમાજમાં હવે આત્માનું તત્ત્વ અવગણના પામ્યું હોવાથી ધર્મનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ રહ્યું નથી એટલે ખુબ જોતા હિંદુ ધર્મ 'ધર્મ' ના નામને પણ લાયક ન ઠહેવાય. (૨) હિંદુ ધર્મમાં સામાન્ય સાત્ત્વિક બધારણ જ નથી. તેનું બધારણ અમુક જૂઝોળ મીમામા વસનારના અને પોતાને હિંદુ કહેવડાવનારના વશજ થવા પડે જ છે. આ કારણે જ — હિંદુ ધર્મમાં બધા ધર્મ અમાવેશ પામે છે તે કારણે નહિ-હિંદુ ધર્મની ખોજ ધર્મોથી લિન્નતા નથી. (૩) ખ્રિસ્તી-ઓના 'બાઈબલ' અને મુસલમાનોના કુરાન' જેવો હિંદુઓનો વેદગ્રંથ ગણાતો. પણ હાલ તો એ વેદધર્મની 'દિ'હીના છેલ્લા પદબદ્ધ મોગન બાદશાહ જેવી સ્થિતિ થઈ છે! ઉપનિષદનું તત્ત્વ જ્ઞાન અને 'ગીતા'નો ઉપદેશ 'આલતા હિંદુ ધર્મના સર્વ મતોનું સમર્થન કરતાં નથી' તે કારણે, અને સ્મૃતિ-પુરાણમાં, યોગ્ય-અયોગ્ય, શક્ય-અશક્ય, ઉત્તમ-અધમનો સકર હોવાથી એમાંથી કોઈ એક ગ્રંથના પ્રમાણને આધારે પણ હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ નક્કી થઈ શકતું નથી. (૪) વેદ, ઉપનિષદ, 'ગીતા', સ્મૃતિ, પુરાણ " સર્વના પૂર્વના વિચારો અને આચારો બદલાતા આખરે મૂળ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણી રહ્યું "—જ્યાં બધું ફરી ગયું ત્યાં સનાતનતા રહેતી કહેવું એ ખોટું છે હિંદુ ધર્મ પર સમગ્ર દષ્ટિએ ટીકા કરતાં રમણભાઈ ફરિયાદ કરે છે કે "ધર્મ કારે રહી ગયો છે ને રૂઢિની લક્ષિત વધી ગઈ છે," તે મત્યાર્થ છે 'છેલ્લે તેઓ "હિન્દુઓ... ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિત્ત સમક્ષ નિશ્ચયપૂર્વક રાખી તેના અનુસરણમાં

જ ખરું મહત્ત્વ માને એ લેખનો ઉદ્દેશ છે,"* એમ ચોખ્ખટ કરે છે, જે પરથી એમ કહી શકાય કે હિંદુ ધર્મમાં પ્રવર્તેલા શ્લેષાસત્ત્વ પર પ્રહાર કરીને, લોકાની ધર્મસમજ શુદ્ધ કરી તેમને તેના આચરણ બાબી વાળવાનો રમણભાઈનો ધરાદો હશે.

મણિલાલ રમણભાઈએ સમજાવેલા આ ઉદ્દેશને 'સ્તુતિપાત્ર' ગણે છે. પણ તેને અંગે રમણભાઈએ હિંદુ ધર્મ સનાતન નથી તેમ ધર્મ નામને પણ લાયક નથી એવા આક્ષેપો કરેલા છે તેને તેઓ કેમ સહન કરી શકે? તેઓ રમણભાઈની દલીલોનો તર્કચક્રિતો સળગા ઉપયોગ કરીને રદિયો આપે છે. રમણભાઈના શબ્દોમાંથી પોતાને અનુકૂળ અર્થ તારવીને તેઓ કુનેહપૂર્વક ધ્રુષ્ટ હેતુ સાધે છે. રમણભાઈના લેખમાંથી 'મૂળ ધર્મનું સ્વરૂપ' એ શબ્દો પકડી લઈને મણિલાલ તેની જોડે તેમના જ 'આપણા દેશમાં અનેક મહાન ધર્મચિંતકો અને તત્ત્વશોધકો થઈ ગયા છે અને તેમણે મંબરિર સત્યોનું પ્રતિપાલન કર્યું છે' એ વિધાનને જોડી દઈને એવો અર્થ તારવે છે કે રમણભાઈ પ્રાચીન હિંદુ ધર્મમાં મૂળ હિંદુ ધર્મનું તત્ત્વ રહેતું છે એમ સ્વીકારે છે. રમણભાઈના ઉપરના શબ્દોનો મર્મ સમજાવતાં તેઓ કહે છે "તેમણે (=રમણભાઈએ) હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મમાં જ હિંદુત્વ છે એમ સ્વીકાર કર્યો અને માત્ર ઝાંખું થઈ ગયું છે માટે તેને સતેજ કરવું આવેા ઉદ્દેશ જણાવ્યો" પછી આ સિદ્ધાન્તને તેઓ રમણભાઈના 'હિંદુઓને સ્વધર્મ જેવું કંઈ નથી, હિંદુત્વ જેવું નથી' એ અભિપ્રાયની સાથે મૂકીને તેમાં રહેલો પૂર્વાપગવિરોધ સિદ્ધ કરે છે.†

મણિલાલની કુશાગ્રજીવિની નીપજરૂપ આ વિવાદોદ્ધી પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે ગૌરવમયું સૌજન્ય પણ પ્રગટ કરે છે. રમણભાઈ પોતે પણ,

* 'ધર્મ અને સમાજ,' પુ ૧ પૃ. ૨૦૦-૨૦૬

† સુ. ગ., પૃ ૨૯૮

તેની પ્રથમ ક્ષણે વગર ગ્રહી શકતા નથી. તેઓ પોતાના પ્રત્યુત્તરના આરંભમાં જ કહે છે કે “સુધર્શનગારે જે ઔજન્યથી ટીકા કરી છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ, અને વિદ્વદર્શને યોગ્ય વિવેચન-માપના નમુના માટે એ વેષ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની સર્વને વિનંતી કરીએ છીએ.”* પણ આનો અર્થ એમ નહિ કે મણિલાલે કરેલા અર્થને રમણભાઈ સ્વીકારે છે તેઓ હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મમાં જ હિંદુત્વ છે તેનો તેમજ હિંદુ ધર્મના મૂળ સ્વરૂપ અને શુદ્ધ સ્વરૂપની એકનાકયતાનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરે છે. મણિલાલે બતાવેલા પૂર્વાપરવિરોધનો ખુલાસો કરતા તેઓ કહે છે કે “અનિશ્ચિત, અનિર્ધારિત અને આખું ચર્ચા ગયું છે” એ શબ્દોથી ધર્મસ્વરૂપ એટલે આ દેશના ધર્મનું સ્વરૂપ નહિ, પણ ગમે તે પ્રકારના પારમાર્થિક ધર્મના તત્ત્વની ચિત્તમા દમેલી ગણના એ અર્થ લેવાનો છે” વિવિધતા છતાં એક સામાન્ય લક્ષણવાળો મૂળ ધર્મ ભારતમાં કાયમ રહ્યો નથી એમ રમણભાઈનું મતબ્ધ છે. તેઓ વેદધર્મને મૂળ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે પણ તે પછી થયેલા કેટલાક ‘અસમતિવાદના ફેરફારને’† તેઓ ‘આ દેશના ધર્મને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લાવવાના પ્રયત્ન રૂપે’ ઓળખાવે છે. ‡

મણિલાલ અસમતિવાદ અને તેને સીધે પ્રતીત થતા વેદના ધર્મમાર્ગને ઉપનિષદના જ્ઞાનમાર્ગના વિરોધનું શમન વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અને અધિકારક્રમ દ્વારા કરી બતાવે છે તેઓ સમજાવે છે કે “ધર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન ત્રણે માર્ગ પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે, એક પછી એક ઉપન્યા નથી ને જુદા જુદા અધિકારાનુસાર પ્રવર્ત્યા છે ને

* ધ સ, પુ ૧, પૃ ૨૦૮

† ‘અસમતિવાદ શબ્દનો અર્થ મણિલાલે ‘મૂળ ધર્મ’ના તત્ત્વ સાથે સમત ન થતા પચ-સ પ્રદાયો’ એમ કરેલ છે

‡ ધ સ, પુ ૧, પૃ ૨૦૬-૨૧૧

પ્રવર્તે છે” * તેના જવાબમાં, “અધિકારનો વિભાગ ગમે તેવો કરો, પણ વેત્ના કે ઉપનિષદના માર્ગે જ્ઞાન કેળવનારો પણ અધિકારની પ્રવૃત્તિ નથી માટે જાણનો આ દેશનો ધર્મ હિંદુ નથી તેમ સનાતન નથી’—એમ કહીને ગમજીભાઈ મણિનાથે સ્થાપેલ મૈદાનિક ભૂમિકા પૃથ્વી ચર્ચાને વર્તમાન ધાર્મિક સ્થિતિ પર નાવે છે, તે હિંદુ ધર્મ પરના પોતાના મૂળ આક્ષેપને વળગી રહે છે તેમની ટીકા હવે કટાક્ષતુ રૂપ ધારણ કરે છે હિંદુ ધર્મ વિશે એ કહે છે ‘જે નામની પ્રશસના અતિશયોક્તિવાચક વિશેષણો સભામાં કે વર્તમાન-પત્રમાં વાપર્યાથી દેશી અને વિદેશી સર્વ કાંઈને સહેનાઈથી લોક-પ્રિયતા મળી જાય છે.’”

હિંદુ ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિનો બમાવ કરતા મણિલાલ દલીલ કરે છે કે પ્રાચીન મહત્તામાં વિદેશી અસરોને વેઈ વિકૃતિ થઈ ગઈ છે’ હિંદુ ધર્મ ઉપરના ગમજીભાઈના ઉપર્યુક્ત કટાક્ષનો જવાબ વાળતા તેમણે સ્વદેશાભિમાન જીજ્ઞાસી આવે છે તેઓ ઉત્કટ સ્વરે રમણભાઈને કહે છે “જો હિંદુ ધર્મમાં ભૂગોળસીમા કગ્તા વધારે નિકટ, હૃદયહારક વધારે માર્મિક એવું હિંદુત્વ ન હોત તો ‘જે નામની પ્રશસના અતિશયોક્તિવાચક વિશેષણો સભામાં કે વર્તમાનપત્રમાં વાપર્યાથી દેશી અને વિદેશી સર્વ કાંઈને સહેનાઈથી લોકપ્રિયતા મળી જાય છે’ તે કેમ બની શકત?” † કા તો લોકો મૂર્ખ હોય કે કાં તો એમના હૃદયમાં એવું કાંઈ હોયુ જોઈએ કે જે જગત્પ્રયત્ન તેમને એ જગત્પ્રિયતા આણનાર ઉપર પ્રેમ આવવો જોઈએ

* સુ ગ, ૪ ૨૬૦

† સુ ગ, ૪ ૨૦૦ મણિલાલ અને રમણભાઈ વચ્ચે ધર્મને નિમિત્તે લોકપ્રિયતા વિશે થયેલી ટપાટપી એમના જમાનામાં મણિલાલને મળેલી લોકપ્રિયતાનું અને મુધારક વચ્ચે તરફ લોકોની વધતી જતી જડાસીને ને સારા + વૃત્તિનું ખજા નિદર્શન નથી કરતી શું ?

એ એમા બીજો વિકલ્પ સાચો કે એમ મણિલાલ માને છે. તેના અનુલક્ષમાં હિંદુ ધર્મની સનાતનતા, તેમ વિશિષ્ટતા, અનેકમાં એડતા સ્થાપનારી ગ્રામીન અદ્વૈતભાવનામા રહેલી છે એવું સાવેશ પ્રતિ-
પાદન કરતા તેઓ કહે છે “હિંદુ નામધારી વ્યક્તિના લોહીમાં એવા સરકાર છે કે જે પોતાની ગ્રામીન મહત્તાનો જ્વનિ મામળામાં ભગી બેઠે છે ને કર્તાવ્યને સમજી તત્પરાપણ થવા ઉત્સુક મને છે એમ છે એમા જ હિંદુનું હિંદુત્વ છે કાષ્ટરને નામે ખ્રિસ્તી ધર્મ, મહામદને નામે ઇસ્લામ, તેમ ગ્રામીન ધર્મ હિંદુત્વ રૂપે મમળાય છે માટે જ એ ધર્મનું સનાતનત્વ પણ મિલ્લ છે” રમણભાઈ ઉપહાસ કરતા કહે છે કે ‘પ્રથમાપ્રિય જનોને આ વાક્ય મ્હુ ઉપયોગી કે’ *

‘હિંદુ’ના વ્યાવર્તક લક્ષણો મણિલાલ નીચે મુજબ મમળાવે છે,
“(૧) વિશ્વમા ચૈતન્ય છે એવી આસ્તા, અને પુન પુન જન્મ થાય છે એ સ્વીકાર (૨) ધર્મદ્વિપાજાવ, સરકારનું અનુસરણ વર્ણ કે આશ્રમમા હોવાપણ અને હિંદુધર્મશાસ્ત્ર જે ‘હિંદુ લો’ કહેવાય છે તે માનવાપણ —આટલો એનો સામાન્યાર્થ છે એમ કહીને તેનો વિશેષાર્થ લક્ષમા લઈને તેઓ ‘હિંદુ’ નામધારી વ્યક્તિનું એક ત્રીજું લક્ષણ પણ સમજાવે છે કે “(૩) કોઈ પણ દર્શન, સપ્રદાય કે પથ, અથવા બ્રાહ્મણધર્મવિરોધી એવી કોઈ પણ અસમતિમા હોવું” † ‘હિંદુ ની મણિલાને આપેની આ વ્યાખ્યાનું રમણભાઈ એ ખડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ‘વિશ્વમા ચૈતન્ય હોવાની આસ્તા’ વડે અદ્વૈત વેદાન્તનો ચૈતન્યવાદ અભિહિત છે, પણ હિંદુ પ્રજામાં દૈવવાદી પણ અનેકાનેક છે, જેથી એ લક્ષણ આને લાગુ પાડી શકાય નહિ, પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત જૈન બૌદ્ધાદિને પણ અભિમત છે ને એ સિદ્ધાન્ત ન સ્વીકારનાર હિંદુ ન ગણાય એવો કોઈ

આધાર નથી. ધર્મદ્વેષાભાવ લક્ષણ નહિ પણ પ્રસંસાવચન છે; 'સંસ્કારગુ' અનુસરણુ' પણ કોઈ વિશેષ લક્ષણ ન ગણાય, કારણુ તે વિશેષે કરીને આજ્ઞાણુ ભતિના પુરુષ વર્ગને જ હાલ લાગુ પડે છે, સ્ત્રીઓને ને બીજી ભતિઓને તો વિવાહ એટલો જ સંસ્કાર રહ્યો છે; આશ્રમવ્યવસ્થા હાલ શૂદ્રસ્ત્રી અને સંન્ધ્યાસીના ભેદ— જે બીજા ધર્મોમા પણ હોય છે જ—બતાવવા સિવાય હિંદુ પ્રજામાં માલૂમ પડતી નથી; 'વણુ'માં હોવું' તેને તેમજ 'અમુક ભૂગોળસીમામાં વસનારના અને પોતાને હિંદુ ઠહેવડાવનારના વશજને લાગુ પડે છે' તે અર્થમાં 'હિંદુ લોક' ને અનુસરણુ' એને 'હિંદુ'ની વિશેષતા કહી શકાય, પણ તે જાનેતો સમાવેશ તો પોતે આપેલી વ્યાખ્યામાં થઈ ગયો છે એમ કહીને રમણુભાઈ મણિલાલે બતાવેલા 'હિંદુ'ના કોઈ પણ લક્ષણનો તેની વિશિષ્ટતા તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી. "કોઈ પણ દર્શન, સંપ્રદાય, કે પંથ અથવા આજ્ઞાણુધર્મવિરોધી એવી કોઈ પણ અસંમતિમાં હોવું એ વેદોપદેશના ત્રીજા વણુનમાં તો એવી સુશોભિત અનિશ્ચિતતા છે કે જે વિશે કહેવાની કંઈ જરૂર જ નથી" એમ કહીને બાકીનો ભાગ રજો ઉડાવી દે છે.

મણિલાલની પ્રાચીનભક્તિનો રમણુભાઈ ઉપહાસ કરે તે સમજી શકાય તેમ છે. પણ મણિલાલે ગણાવેલાં હિંદુ ધર્મનાં વ્યવર્તક પ્રકારોનો તેમણે નિષેધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે અન્યાય લાગે છે. તેમના વક્તવ્ય તેઓ મુદ્દે મુદ્દાનું પૃથક્કરણ કરતાં સમગ્રજ છે કે તેની રાજ્ય અત્યશોધનના કરતાં વિરોધને ખાતર વિરોધ કરવાની વૃત્તિ વિશેષ છે. વિશ્વમાં ચૈતન્યના અગ્નિતત્વનો સ્વીકાર એ અદ્વૈત વેદાન્તનો જ ખાસ સિદ્ધાન્ત નથી, પણ રમણુભાઈએ નિર્દોશલા દૈતવાદીઓ પણ ચૈતન્યના જ આધિભાવરૂપ મુશુળુપ્રહારને—શ્રીકૃષ્ણ, ગમ, શંકર કે ક્રિતિને—બળે છે. પરંતુ આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર એ હિંદુ

જીવનદષ્ટિનું મૂળ તત્ત્વ છે એમ હિંદુ ધર્મના પ્રમાણભૂત શાસ્ત્રમાંથી અને વિવેકાનંદ, ટિળક, રાધાકૃષ્ણન વગેરે આજ મુખીના તત્ત્વગોષ્ઠી પોકારી પોકારીને કહ્યું છે. કર્મ અને પુનર્જન્મ વિશે પણ એમ જ છે. જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોએ પુનર્જન્મના મિદાન્તને સ્વીકાર્યો છે તેથી મણિલાલના વક્તવ્યને બાધ આવતો નથી. કારણ, તેઓ હિંદુના વિગેષાર્થમાં જૈન અને બૌદ્ધનો સમાવેશ કરે છે જ. 'સંસ્કાર' અને આત્મવ્યવસ્થાની ગણના કરતાં રમણમાર્ગની દષ્ટિ તત્ત્વને છોડીને વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર આવીને ઠરે છે. છેલ્લે, મણિલાલે હિંદુત્વના વધુવેલા વિગેષાર્થમાં રમણમાર્ગને 'સુરોભિત અનિશ્ચિતતા' જોઈ છે તે પણ બરાબર નથી. મૂળ અંગ્રેજીમાં લખેલા પોતાના 'Hinduism' નામના લેખમાંથી મણિલાલે બહી હિંદુનાં ત્રણ લક્ષણો અક્ષરશઃ તરજૂમો કરીને લેતાયો છે. પ્રસ્તુત વાક્યનો મૂળ અંગ્રેજી પાઠ નીચે મુજબ છે :

" 3. Belonging to one of the dars'anas, sampradayas, or panthas or to one of the anti-Brahmanical schisms. " * અહીં, લેખકે 'anti-Brahmanical schism' એ શબ્દોનો અર્થ 'બ્રાહ્મણધર્મ-વિરોધી એવી કોઈ પણ અસંમતિ' એમ કરીને હિંદુ ધર્મની અંદર તેનાં દર્શનસંપ્રદાયો ઉપરાંત જૈનો અને બૌદ્ધોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે.

મણિલાલના દલીલોના રમણમાર્ગને આપેલા જવાબ આમ પ્રતીતિકરે જણાતા નથી. તેમણે મણિલાલનાં વિધાનો પર કરેલો આક્ષેપ બાગ્યે જ ટકી શકે તેમ છે. તેઓ હિંદુત્વની વ્યાખ્યા

* જુઓ: 'The World's Parliament of Religions', Volume I (1893), પૃ. ૩૩૧

ધણુંખરું ગાજ સાધનોને લક્ષમાં લઈને કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે મણિલાલ તેના આંતર સ્વરૂપને મંમજીવવાનો સતત પ્રયત્ન કરે છે. આખી ચર્યાનો સમારોપ કરતાં ગમણુભાઈ, હિંદુઓ પોતાની પ્રાચીન મહત્તાથી ગ્રેરણા પામીને કર્તવ્યપગાયણુ યાય એ દેશના સર્વ હિતચિંતક ધિંચે છે એમ અભિપ્રાય આપીને મણિલાલ સાથે અમુક અશી સંમત યાય છે; ને છેવટે, પૂર્વજોની મહત્તા ઉપર વારી જઈને નિષ્ક્રિય બેસી રહેનાર વર્ગને જાગૃત કરવાનો જ પોતાનો તેમ સુધારક વર્ગનો ઉદ્દેશ છે એમ સૂચવે છે. તેમના આ દષ્ટિબિંદુ સાથે મણિલાલને કે કાઈને પણ કશી તકરાર હતી નહિ. ખરું જોતાં નવીન કેળવણી પામેલા આ જન્મે વિદ્વાનોનો લોકગૃહિતો જ આ ઉદ્યોગ હતો. મણિલાલ પ્રાચીન ભાવના અને તેનાં 'મંભીર સત્યો'ને પુનઃ સ્થાપીને ઉદ્દિષ્ટ હેતુ મિદ્ધ કરવા માગતા હતા, ત્યારે રમણુભાઈ તેની અર્વાચીન રિધિતિ પર પ્રહાર કરીને, જૂનાનો ત્યાગ કરીને નવીન પ્રાર્થનાસમાજ છાપની ધર્મભાવના સમજાવીને, એ જ સુધારણાનું કામ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા એમ કહેવાય. આમ, એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા જન્મેએ અપ્પત્યાર કરેલા બિન્ન બિન્ન માર્ગોથી મતભેદ બિભો થયો હતો. આ મતભેદ તીવ્ર બનતા જન્મે એક બીજાનું દષ્ટિબિન્દુ સમજીને પરસ્પર પૂરક બનવાને બદલે પશ્ચિમ બનીને સ્વમતપ્રતિપાદન અને પરમતખંડનમાં જ રાચવા લાગે છે. નહિ તો, જ્ઞાન અને ભક્તિના ઐક્યનું પ્રતિપાદન કરનાર મણિલાલને અને જ્ઞાનના સાધનતરીકે પ્રાર્થનાને અપનાવવાની હિમાયત કરનાર રમણુભાઈને 'પ્રાર્થના'ના વિષય પર એકબીજાની સામે વાદયુદ્ધ કરવાની જરૂર શા માટે પડે ?

પ્રાર્થનાવિષયક વિવાદને ઉશ્કેરીને હિમ બનાવવાની જવાબદારી મણિલાલની હતી. તેમણે ૧૮૬૦ ના ડિસેમ્બર તથા ૧૮૬૧ ના જાન્યુઆરના 'સુદર્શન'ના અંકોમાં તે વિષય પર એક લેખ

લખ્યો હતો. એ લેખમાં પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમાં થતી અધ્વાડિક પ્રાર્થનાને તેમણે કટાક્ષમાં 'ધર્મ'ના સુધરેલા રૂપ' તરીકે ઓળખાવી છે. ઈશ્વર સ્તુતિની આશા રાખતો નથી, તેમ પ્રાર્થનાથી તેના જે સિદ્ધ નિયમો છે તેનો આંકડો પણ દીસો થતો નથી એમ મધુકિતક નિધાન કરીને તેઓ પ્રાર્થનાની જરૂરિયાતને નકારે છે. મણિલાલની આ એટલાથી રમણભાઈ છેડાઈ જાય છે અને 'માસારિક અને ધાર્મિક ઉત્પત્તિના ચતુર્વર્ગ' તરફથી પ્રગટ થતા 'સુદર્શન' માંના એ લેખનો પ્રતિવાદ કરવા તત્પર થાય છે. મૌથી પ્રથમ તેઓ મણિલાલે સ્વીકારેલા વિવાદના ઉપક્રમ સામે વાંધો ઉઠાવે છે કે 'પ્રાર્થનાની જરૂર શી છે, એ વાતનો નિર્ણય પ્રાર્થના તે શું તે નક્કી કર્યો પછી જ થાય' પ્રાર્થનાની નિરર્થકતા બતાવવા જતાં 'વગર સુધરેલા લોકોનાં સ્નાનમંધ્યાપૂર્ણમાળા' પણ આપો-આપ નિરુપયોગી કરે એમ રમણભાઈ નર્ક દ્વારા પ્રતિપાદે છે. પણ મણિલાલ સ્નાનસંધ્યાદિનો હેતુ શરીર અને મનની શુદ્ધિ કરી વૃત્તિને સ્થિર કરવાનો છે એમ બતાવીને તેમને ઇષ્ટ ગણે છે. વૃત્તિને ઈશ્વર ઉપર સ્થિર કરવી એ અર્થમાં થતી ઉપાસના કે પ્રાર્થનાને યોગશાસ્ત્રના 'ધ્યાન'ના જ પર્ચાય તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે, જેને તેમના પ્રતિપક્ષી પ્રાકૃત વર્ગને પ્રમન્ન કરવાની સુદર્શનકારની એટલા રૂપે ધટાવે છે.

ઈશ્વર સ્તુતિની અપેક્ષા રાખતો નથી પણ ઈશ્વરના શુભાનુ સંપર્ક થાય ને સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યનું સદાયરણુજગ વધે એ સ્તુતિનો ઉદ્દેશ છે એમ રમણભાઈનું વક્તવ્ય છે. જગનના તટસ્થ કર્તા પુરુષ, એવા ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સદાયરણુજગ મળે છે એમ રમણભાઈ સાવેશ મિદ્ધ કરે છે. તેઓ કહે છે કે પ્રાર્થના ઈશ્વર સાથેના સંબંધથી અને તે સંબંધના જ્ઞાનથી વિશ્વરત પ્રેમમગ્ન હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતો ઉદ્દગાર છે. તેનો ઉદ્દેશ દુઃખમાં સહાય,

પાપની માફી. ઉપરાંત પ્રભુનો પ્રેમપ્રસાદ, સદ્ગુણ અને પ્રભુનાં દિવ્ય દર્શન પણ છે. પ્રાર્થનામાં ઝંખાતા દિવ્યદર્શન અને ઈશ્વરના પ્રસાદથી મળતું સદાયરત્નબુજા એ જ પ્રાર્થનાસમાજીઓને મન 'સદાતત મોક્ષ' છે. *

મણિલાલને તત્ત્વચર્યકલ્પના માન્ય નથી. તેથી તેઓ પ્રાર્થના અને ભક્તિ વચ્ચે હેતુપુરસ્કર ભેદ પાડે છે, અને 'ચિત્તશુદ્ધિ ઇત્યાદિ વાસ્તે ઉપાસના, ભક્તિ અર્થદિની જરૂર' સ્વીકારવા છતાં પ્રાર્થનાનો નવો અને 'છુટાર્થસિદ્ધિવિકલ ભાગ' યોજવાની તેઓ તરફેણ કરતા નથી. વિશ્વસપાત્ર બ્રહ્મ કે ચૈતન્યમય હોવાથી તેમાં આત્માથી બિન્ન એવા તત્ત્વ ઈશ્વરની કલ્પના જ બેહુદી છે એમ મણિલાલનો ગ્રહ છે. કેવલાદૈતના મિદાન્તના પ્રકાશમાં પ્રાર્થનાની અનાવશ્યકતા સાબિત કરતાં તેઓ કહે છે કે "તત્ત્વ ઈશ્વર સર્વ ઉત્તમતા, સર્વ શુદ્ધતા, સર્વ નીતિનિયમ, તેના ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વ રૂપે જાણવો, ને તેના જેવા થવા પ્રયાસ કરવો એમ કહી પ્રાર્થનાની જરૂર જતાવાય છે, પણ જે અભેદ અદૈતવાળા કહે છે તે સર્વ ઉત્તમતા, સર્વ શુદ્ધતા, ઉચ્ચ પ્રેમ, ઉચ્ચ નીતિ તેના જ સાર છે, તેજ છે. છતાં તેમાં પ્રાર્થનાનો અવકાશ જ નથી, કેમકે એ જ તેવું બીજાને થવાનું નથી, પણ સર્વ તેવું જ છે, તે માત્ર અનુભવવું જ છે." † આમ, આ બે મહારથીઓ 'પ્રાર્થના'ને વચમાં રાખીને દૈર્ઘ્ય-અદૈર્ઘ્ય-શુદ્ધ ચલાવે છે. અહીં મણિલાલે કરેલો પ્રાર્થનાનો વિરોધ અયુક્ત લાગે છે. વસ્તુતઃ પ્રાર્થના ભક્તિનું જ અંગ છે. મણિલાલે ચિત્ત-શુદ્ધિ અને આત્મગ્જાન અર્થે ભક્તિ અને ઉપાસનાને વિદિત ગણીને પ્રાર્થનાને તેનાથી અલગ પાડીને તેનો નિઃસાર તત્ત્વ તરીકે નિષેધ કર્યો છે તે યથાર્થ નથી. ગુજરાતી પ્રાર્થના સમાજના અગ્રેસરોની

* ધ. સ., પુ. ૧, પૃ ૩૫-૩૬

† સુ. ગ., પૃ. ૨૫૦

ધર્મશ્રદ્ધા સાચી અને દૃઢ હતી. વળી વેદાન્ત-તત્ત્વના સ્વીકાર સાથે શંકરાચાર્ય અને મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા વેદાન્તીઓના હૃદયગાંથી પણ શુદ્ધ ભક્તિના ઊભગ નીકળ્યા હતા એ બળપ્રીતી વાત મણિલાલ સગવડપૂર્વક બૂલી ગયા જણાય છે—જે કે જ્ઞાનમાર્ગનો પુરસ્કાર કરતા ખુદ તેમણે જ પ્રેમ કે ભક્તિના તરવને તેના અવિભાજ્ય અંગ તરીકે બત વ્યુ છે જ. આથી પ્રાર્થનાની અનાવશ્યકતા પરત્વે તેમણે ઉઠાવેલા વિરોધનો સાગ્યે જ બચાવ થઈ શકે.

ખરું જોતા, પ્રાર્થનાના તરવ કરતાં ખ્રિસ્તી પ્રાર્થનાનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી પ્રાર્થના સમાજની એ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે મણિલાલને સૂગ હતી. દર રવિવારે પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમા મૂર્તિની મધ્યસ્થતા વિના પ્રાર્થના કરવા એકઠા ચતા વર્ગ પ્રત્યે ગુજરાતી પ્રજા સાથંક દૃષ્ટિએ જોતી હતી તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયો છે. (જુઓ પ્રકરણ ૧) પ્રાર્થના સમાજનો ‘ક્રીશ્ચીઆનીટીના મહજમાં ગળે જોતરે તેવા રૂપાંતર’ તરીકે * ઉલ્લેખ કરીને, તેમજ ‘પ્રાર્થના સમાજ અને ક્રીશ્ચીઆનીટીને કાઈ મળતાપણું છે’ † એમ વિધાન કરીને મણિલાલે એ લોકશંકાનો જ જાણે કે પડથો પાડ્યો હતો ! પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં પ્રાર્થના સમાજના સ્થાપક ડૉ. રામકૃષ્ણ બંડારકરનાં નીચેનાં વચ્ચેનાં દાંકીને મણિલાલ તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે :

“The Brahmo movement was the resultant partly of the revival of Sanskrit learning in the country and partly of the contact of Christianity with Hinduism. It was an attempt at effecting a compromise between

* જુઓ ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’, પૃ. ૪૪૫

† એજન, પૃ. ૪૬૦

two religions brought face to face" (Bombay Gazette, 9th April 1891).

અહીં 'resultant' શબ્દનો અર્થ મણિલાલ જાણી જોઈને 'વચ્ચેનો રસ્તો' * એમ કરે છે. રમણભાઈ આના જવાબ રૂપે 'બ્રાહ્મધર્મ અને ક્રીશ્ચીઆનીટી' નામનો લેખ લખીને, એ શબ્દનો મૂળ લેખકને અભિપ્રેત સાચો અર્થ 'પરિણામ' આપે છે અને દાખલાદીઓથી સિદ્ધ કરી ગતાવે છે કે પ્રાર્થના સમાજે સ્વીકારેના ધર્મસિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્તી ધર્મ-તત્ત્વ કરતાં બહો ભિન્ન છે.† મણિલાલે આ રીતે કરેના આક્રમણનું વગતર રમણભાઈ 'અધમ પુરાણો' અને તેમની 'હાસ્તજનક કંદાન' ઉપર પ્રહારો કરીને વાળી લે છે. પ્રા. મ.ને ક્રીશ્ચીઆનીટીથી ભિન્ન સામિત કરવા મથતા રમણભાઈ પર મણિલાલ 'કલ્પિત દેશાભિમાન'‡ આરોપણ કરે છે, ત્યારે પ્રાચીનમતવાદી મણિલાલ પર રમણભાઈ 'વૃથા દેશાભિમાન'§ આરોપણ કરે છે અને જુદા જુદા સાત્ત્વચર્યામાંથી એક જ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત દર્શિત કરવો-વિરોધી વિચારોને અવિરોધી બતાવવાનો પ્રયત્ન કંવો તેને તત્ત્વચિંતનમાં બહુ મોટી ભૂલ મણે છે.¶ શાસ્ત્રત્રાકરોમાં એકવાક્યતા જોવા અને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન

* જુઓ 'સુદર્શન મઘાવલિ' પૃ ૮૬૦, પાદમીય

† જુઓ 'ધર્મ' સને સમાજ', પૃ ૧, પૃ ૩૮-૫૦ પ્રા. સ. એક, અદ્વિતીય, નિરાનર અને યદી અવતાર નહિ થરતા હંચરમા માને છે, ત્યારે ખ્રિસ્તીઓ હંચરનું પિતા, પુત્ર અને પવિત્રાત્મા રૂપે ત્રિધા સ્વરૂપ દર્શવે છે, મનુષ્યની આવૃત્તિને હંચરને મળતી નહિ છે ને ઇસુ ખ્રિસ્તને તેનો અવતાર માને છે. ખ્રિસ્તીઓ સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિકર્મ વિરુદ્ધ ચમત્કાર (miracles) નો સ્વીકાર કરે છે તે પ્રા. સ.ને માન્ય નથી વળી, 'જાર્જબલ'‡ હંચર-દત્ત શાસ્ત્રમય તરીકે પ્રમાણુતા ખ્રિસ્તીઓથી વિરુદ્ધ પ્રાર્થનાસમજાવે છે કે 'નથી હંચરકૃત મોઈ શાસ્ત્રમય, સારમણુ જોન સ્પર ૨૨'

¶ ધ. સ, પૃ ૧, પૃ ૪૯

ભારતમાં તો પરાપૂર્વથી ચતો આવ્યો છે; પણ તે રમણભાઈને અસાત્ત્રીય લાગે છે. આર્થ શાસ્ત્રોનું ત્રિકાલાબાધત્વ માનનાર સુદર્શનકાર ન્યારે ‘અમારે પણ મુસલમાન, પારસી, ક્રિશ્ચિઅન જેવામાં હોય ત્યાંથી સત્ય ગ્રાહ્ય છે’ એમ કહે છે ત્યારે રમણભાઈ પૂછે છે કે “એમના કયા લખાણમાં એમણે બતાવ્યું કે અમુક પરદેશીય શાસ્ત્રમાં અમુક અત્ય છે, અને તે આ દેશનાં શાસ્ત્રમાં નથી?”* મહિલાલે ધર્મખરુ પરદેશી શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ પોતાના મતના સમર્થન તરીકે જ-એટલે કે આર્થ ધર્મની મહત્તા સ્થાપવા માટે જ-કયો હતો એ ‘સિદ્ધાન્તમાર’ અને ‘Monism or Advaitism?’ની અમાઉ કરેલી ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ જ છે.

કર્મવાદ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વિશે પણ ‘શાનમુધા’ અને ‘સુદર્શન’ વચ્ચે લાખો વિવાદ ચાલ્યો હતો. વિસ્તારબધે અહીં એના મુદ્દમુદ્દાનું પૃથક્કરણ અશક્ય છે,† પણ પૂરંપણનું

* મહિલાલની આ વિલક્ષણતાની આ રીતે પ્રીક્ષા કરીને જ રમણભાઈએ સંતોષ લીધો નથી. તેનો ઉપદાસ તેમણે ‘જદ્-બદ્’માં પેટ ભરીને કર્યો છે. નમૂના દાખલ જુઓ ‘જદ્-બદ્’માં વલ્લભરામના મુખમાં મૂકેલાં નીચેનાં વચનો :

“બાલ પાસેથી પણ સુભાષિત ગ્રંથલ્પ કરતું એવું વચન આપણા શાસ્ત્રમાં જ છે.” (પૃ. ૧૬૭) “ન્યાં હોય ત્યાંથી સત્ય લેવાને અમે તૈયાર છીએ” (પૃ. ૧૬૭). “બીજા દેશોનાં શાસ્ત્રનું નામ તો સત્યશોધક વૃત્તિ દર્શાવવા સારુ દેવું પડે છે.” (પૃ. ૧૬૬) “આપણે સનાતન ધર્મ ફરી ફરી અધર્મ દૂર કરવા અવતરે છે. ધર્મ તો દરેક પ્રજાના ઇતિહાસમાં આરંભથી જોવામાં આવે છે. મઠિ સર્વનો મૂળ આર્યધર્મ અનાદિ હોવો જોઈએ એ જ સિદ્ધાન્ત છે” (પૃ. ૧૬૪)

† વળી આ વિવાદમાં રમણભાઈની સામે મહિલાલ જ હતા એમ ચાકસ ઠીકી સાબ્ય તેમ નથી. કારણ, ૧૮૯૧ના એ મહિનામાં ‘સુદર્શન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલો ‘પુનર્જન્મ’ નામનો લેખ, જેનું ખંડન કરવાનો

ખંડન કરવામાં રમણભાઈ કેવી તાકિંક દલીલો ઉપયોગમાં લે છે તેનું નિદર્શન કરતો થોડોક વેદાંત-વિરોધી બામ જોઈએ. રમણ-ભાઈને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત માન્ય નહોતો. ઈશ્વરને રચાને કર્મને બેસાડનાર બોદો, સ્વયંજીવ છે એમ કહીને ‘ઈશ્વરની ઉપેક્ષા કરનાર’ વેદાંતીઓ તથા એ જન્મને અભિમત મજબૂતાર થિયોસોફી-ફિરો નેમને મતે નારિતક દતા. નારિતકવાદની નિર્મૂલતા સિદ્ધ જ છે માટે તેને આધારે ટકી રહેલો પુનર્જન્મ પણ નિગપાર છે એમ આરંભથી જ તાકિંક પેચ લડાવીને તેઓ થિયોસોફી તથા વેદાંતના સિદ્ધાંતનું નિરસન કરવાં તત્પર થાય છે. ભિક્ષાન્તિના મિદાંત મુજબ પુનર્જન્મના નિયમને ઘટાવનાર થિયોસોફીની તેમણે ત્રિરૂપ ટીકા કરી છે. * અને વેદાંત પર પણ બધું જાણતો જન્મ્યું કોણ? શામાં? ફરી કોણ જન્મ્યું? એક અવિમક્ત આત્મા હોય અને જુદા જુદા આત્મા ન હોય તો એક આત્મા કર્મજલ ને બીજો કર્મમુક્ત એમ કેમ બને?—એમ પ્રશ્નોની ઝડી વગસાવીને તેઓ આક્રમણ કરે છે. ‘સુદર્શન’માં ‘પુનર્જન્મ’નો સિદ્ધાંત મમજાવતાં વેદાંતી લેખક કહે, છે : “બ્રહ્મ જડ અને ચૈતન્યનું અનન્યસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મમાં જડના સંબંધને લીધે વિભાગ થાય છે.” રમણભાઈ તેની તરત ટીકા કરે છે : “ત્યારે જડે ચૈતન્ય પર અસર કરી એમ થયું ને?” વેદાંતી

રમણભાઈએ એક વરસ પછી ‘જ્ઞાનસુધા’માં માર કરેલી ‘કર્મ’ અને પુનર્જન્મ’ નામની લેખમાળામાં પ્રચલન કર્યો છે તે, મહિવાલનો જ છે કે કેમ તેનું કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ મળતું નથી. ‘સુદર્શન’ મઘાવલિ’માં આ લેખ લેવાયેલો નથી. મહિવાલ ધણજીવે બીજા લેખકોના લેખો ‘મણેકું’ સંજ્ઞાથી ‘સુદર્શન’માં પ્રગટ કરતા દતા. આ લેખની નીચે એ સંજ્ઞા નથી તેથી, તેમજ, લેખમાની દલીલો અને તેની લખાવટ જોતાં, અનમાન કરી શકાય કે તે લેખ મહિવાલનો હશે અને ‘સુદર્શન મઘાવલિ’માં એ સરતચૂકથી મંજૂરીત થવા પામ્યો નહિ હોય.

આગળ વધતાં કહે છે : “પુનર્જન્મ જીવ લે છે, જ્ઞાન નહિ. એતનધર્મવાળું જડ તે અંતઃકરણ અને અંતઃકરણ સહિત આત્મા તે જીવ.” વચ્ચે રમણભાઈ પ્રશ્ન કરે છે : “આત્માનો જડમાં યોગ શી રીતે થયો?” વેદાન્તી જવાબ આપે છે : “જ્ઞાનરૂપ આત્માની અસર જડ પર થઈને અંતઃકરણ થયું.” વળી વેદાન્તી આગળ આલે છે : “જીવનો સૂક્ષ્મ દેહ સત્તર અંશોનો (૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય + ૫ કર્મેન્દ્રિય + ૫ પ્રાણ + મન + બુદ્ધિ) બનેલો છે; બાકીનો સ્થૂળ દેહ છે. સૂક્ષ્મ દેહને કર્મોના અનુભવથી વાસના બંધાય છે. વાસના વિના સૂક્ષ્મ દેહ જીવી શકતો નથી. એટલે કોઈ અનુકૂલ સ્થૂળમાં વાસનાવાળો સૂક્ષ્મ જોડાય છે તે પુનર્જન્મ મરણ પછી સ્થૂળ દેહ તેનાં તરવોના જાળી જાય? પણ સૂક્ષ્મ કેવળ વાસનાને બનેલો હોવાથી કોઈ રીતે દયાત રહે છે.” આની સામે રમણભાઈ પૂછે છે : “સ્થૂળની માફક સૂક્ષ્મ પણ તેનાં તરવોમાં કેમ ન જાળી જાય? અને એમ થાય તો પુનર્જન્મ લેનારું કોણ ગ્યું? વળી, મન અને આત્મા જુદાં હોય, મન જ પુનર્જન્મમાં વાસનાને લીધે ચુંચાણું હોય તો, આત્મા સુતેની જોડે વગર લેવે દેવે પુનર્જન્મનાં ચક્રોવામાં ધમડાતો જાય છે?” રમણભાઈની આ બીજી શંકાઓનો પ્રત્યુત્તર લેખકે વિષયમાં જોડા બિતરીને પ્રારબ્ધ, કર્મ અને સંચિતનો ભેદ સમજાવીને, અને મણિલાલે વારંવાર પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિનો સિદ્ધાન્ત આગળ કરીને આપ્યો હોય છે જ. મૂલ્યે બાદ મનુષ્યને સ્વર્ગ કે નરક મળે છે અને ત્યાંથી કદી ફરી જન્મ થતો નથી એમ પ્રાર્થના મમાજ માને છે. વેદાન્તી એની ટીકા કરતાં કહે છે : “આ તો અન્યાય! પચાસ વર્ષના એક જ જન્મથી કરોડો વર્ષનો સ્વર્ગ કે નરકનો વાસ મળે ને કરેલી જૂલને સુધારવાનો અવકાશ જ નહિ!”

આના ખુલાસા કે રમણુભાઈ કહે છે કે 'સ્વર્ગસુખ તે આત્માનું' સુખ છે અને પ્રાપ્તિ દ્વારા પાપિતામાથી મુક્ત થયા પછી પુણ્ય-માર્ગે શ્રમ કરતા 'નિરંતર સ્વર્ગીય સુખ મળે' છે, પણ તેથી વેદાતીને બાગ્યે જ મતોષ થાય છે.

હિંદુ માનસને ઈર્ષ અને પુનર્જન્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વલ્લુ લાગી કાળના સંકારોને લીધે સ્વાભાવિક યર્ષ પડી છે એને જીવિને ટેકા થોડોધણો પણ મળી ગયે છે ને એવી રીતે કે જન્મથી જ અનેક મનુષ્યોમા રહેની અસમાનતાનો ખુલાસો કરવામા એ ઉપયોગી થાય છે અને કારણકારની પરપગની અનંતતાનો નિર્ણય કરવાનું એ માન્યતા આધારભૂત બને છે આ ને આ જન્મમા માણસને ઈર્ષાનું ફળ મળતું નથી એમ્ને આવના જન્મની કલ્પના ગ્રાહ્ય બને છે આમા સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે પુનર્જન્મમા આગલા જન્મનું અભિમાન-મતાન કે રમણ સંતાન ગડેતું નથી તો પછી એક ને એક જીવે ફરીવાર જન્મ લીધો છે એમ કહેવાનો અર્થ શો ? આમ, પુનર્જન્મ માત્ર તર્ક (hypothesis) છે અને પ્રત્યક્ષ પુરાવા મિલ્યા એને માની શકાય નહિ

ઉપરના વિવાદો પગથી જોઈ શકાશે કે મણિલાલ અને રમણુભાઈને પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તર્થો એટલી અચલ શ્રદ્ધા અને સ્વમતાગ્રહ હતા કે કોઈ એક બીજાના આશયને સમજી શકે તેમ ન હતું, તો પછી ચર્ચામા તેઓ એક બીજાને મર્યાદા તો શાના જ આપે ? 'અધિકાર', 'અધર્મ-પરધર્મ' અને 'સનાતન હિંદુ ધર્મ' જેવા વિષયોની ચર્ચામા રમણુભાઈ, તો 'પ્રાર્થના' અને 'બ્રાહ્મધર્મ' તથા 'ક્રીશ્ચિઆનીય' પગલે મણિલાલ પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે અનુચિત આક્રમણકારી વલ્લુ ધાન્ય કરે છે રમણુભાઈને અદ્વૈત વેદાન્ત પ્રત્યે અને મણિલાલને પ્રાર્થના સમાજ પ્રત્યે થોડી પણ માનસિક સહાનુભૂતિ નહિ, તેથી તેમણે મનને એ સામા પક્ષને પોતાના બદ

વસંતથી જ હંમેશા જોયો છે. લગભગ દરેક વિષયમાં તત્ત્વચર્ચા કરતાં કરતાં રમણભાઈ હિંદુ ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર ઊતરીને તેની કડક ટીકા કરવા લાગી જાય છે, તો મણિલાલ તેને પશ્ચિમનો પાસ ગણીને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો પર પ્રહાર કરે છે ને હિંદુધર્મની પ્રાચીન ભાવના પર વિશેષ ભાર મૂકે છે. આમ, બન્ને વસ્તુની પોતાને અનુકૂળ હોય તેટલી જ બાજુ જોઈને ચર્ચા કરવા લાગી જાય છે.

આમ છતાં, બન્નેની વાદપદ્ધતિ વચ્ચે ઘણો ફેર છે. રમણ-ભાઈની ચર્ચા કંગવાની પદ્ધતિ ખરેખરા વકીલની છે, ત્યારે મણિલાલની પદ્ધતિ પંડિતની છે. રમણભાઈ સ્વમતપ્રતિપાદન કરતી વખતે જાણે કે નાની મોટી બધી જ ફ્લીલોને મમાવી લેતા વિરનૂત મુકદ્દમા કપે લેખ તૈયાર કરતા હોય છે. તેથી તેમના બખાણો ઘણુંખરુ કાંબા પ્રસ્તારવાળા અને દીર્ઘસૂત્રી બની જાય છે. મણિલાલમા પ્રસ્તાર કરતા ધનતા વિશેષ છે. તેઓ સંક્ષેપથી વક્તાન્યને ગૂંટ કરી શકે છે. સનાતન હિંદુ ધર્મ વિશે રમણભાઈએ સત્તર પાનાં બરીને ચર્ચા કરી છે તેના જવાબરૂપ મણિલાલનો લેખ ત્રણ જ પાનાંનો છે. મણિલાલના પ્રાર્થનાવિષયક મતબંધોની લગભગ વીસ પાનાં બરીને રમણભાઈ ટીકા કરે છે, ત્યારે મણિલાલ માત્ર અઢી પાનામાં તેમના બધા મુદ્દાનો જનાથ આપે છે ! મણિલાલ વિષયનું શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત માથે અનુસંધાન કરીને ચર્ચા કરે છે, ત્યારે રમણભાઈની દૃષ્ટિ ઘણુંખરુ શુદ્ધિની સપાટી ઉપર ફરતી હોય છે. (ઉ ત. જુઓ ઉપર મૂકેલી ‘કર્મ’ અને ‘પુનર્જન્મ’, ‘અધિકાર’ અને ‘સનાતન હિંદુ ધર્મ’ વિષયક ચર્ચા) પ્રતિપક્ષીને અભિપ્રેત ન હોય તેવો અર્થ સ્વમતસમર્થન અર્થે સામાના વક્તા-વ્યમાથી કાઢવાની તર્કશક્તિ બન્નેમાં છે. બન્નેનાં લખાણો વસ્તે ઓછે અંશે પ્રચારાત્મક છે. પણ રમણભાઈ કેવળ તર્કનો આશ્રય લે

છે ત્યારે મણિલાલ તકને અનુભવ કે શાસ્ત્રના પ્રમાણથી તત્ત્વનો રંગ લગાડે છે. આથી રમણભાઈની ટીકા કે દલીલ કેટલીક વખત છીછરી શબ્દરમત જેવી લાગે છે તેમ મણિલાલ વિશે એણું બને છે. વિવાદમાં રમણભાઈની દલીલો કવચિત્ ઉચિતતા ને કડવાશ ધારણ કરે છે; મણિલાલમાં વિદ્વદ્ભાવનો ઉકળાટ અને આવેશ હોવાથી તેમના વક્તવ્યમાં કવચિત્ ઉત્કટતા ને વેગ દેખાશે. પણ એકંદરે સ્વસ્થતા, સૌજન્ય અને ગૌરવ તેમની વિવાદશૈલીના મુખ્ય ગુણો છે એમ કહી શકાય. વળી વિષયચર્ચાને પ્રોત્સાહન અને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં મણિલાલે સ્વીકારેલો ધર્મસિદ્ધાંત પણ સહાયજનક થાય છે સગલતા, વિશદતા અને વાક્પાટવ પ્રમાણમાં હળવી જણાતી રમણભાઈની શૈલીનાં લક્ષણો છે.

સિદ્ધાન્તનિરૂપણમાં મણિલાલ શાસ્ત્ર, યુક્તિ અને અનુભવની પ્રાચીન તર્કપદ્ધતિને અનુસરે છે, ત્યારે રમણભાઈ અર્વાચીન તર્કપદ્ધતિનો આશ્રય લે છે. વળી એ પણ કહેવું પ્રસ્તુત છે કે મણિલાલે ખ્રિસ્તી ધર્મનાં અર્વાચીન સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, ત્યારે રમણભાઈએ વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો. અને એથી વેદાન્તના કોઈ પણ એક વિધાનની પછવાડે અનેક સૈકાઓથી ઉપચિત થયેલું તર્કજન્ય કેટલું છે એનો તેમને પોતાના મણિલાલ સાથેના વિવાદમાં ઘણીવાર ખ્યાલ નહોતો રહેતો. પણ સુધારક રમણભાઈએ મૂર્તિપૂજા, પુરાણો, શ્રદ્ધાઓ ને અધ્યક્ષ પર પ્રહારો કરીને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મની ટીકા કરી તેથી તેમનો યુદ્ધિવાદ વિશેષ આગળ આવ્યો. આથી અદ્વૈતનું પારાયણ કરીને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા મથતા મણિલાલ બદ્ધમત, પ્રાચીનપૂજક, ‘સ્થિતરથ સમર્થનમ્’ કરનાર સનાતન ધર્મના પક્ષપાતી લેખક તરીકે અને રમણભાઈ સત્યશોધક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિવાળા ઉદારમતવાદી વિચારક તરીકે ગણાઈ ગયા !

✓ શ્રી જ્ઞેહાંગીર એરય સંજનાએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી માહિત્ય વિશે આપેલાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોમાં અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના વિવેચન અંગે મણિલાલ અને રમણભાઈની તુલના કરી છે તે વિચારવાનું અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે મણિલાલનો જ્ઞાનકોશ—નિદાન મંરૂત પૂરતો તો—રમણભાઈના કરતાં વિશેષ સમૃદ્ધ છે. પણ સાચી અભ્યાસશક્તિ (scholarship) પરત્વે મણિલાલ કરતાં રમણભાઈ ચઢે એમ શ્રી સંજનાનું માનવું છે. પાંડિત્ય અને સત્યશોધક અભ્યાસશક્તિ વચ્ચેના ભેદ સમજાવતાં પહેલાના કરતાં બીજા ગુણને તેઓ વાજબી રીતે જ ચર્ચિયાતો ગણે છે, પણ તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તમણે મણિલાલ અને રમણભાઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ચિન્ત્ય છે. તેઓ કહે છે :

“Manilal Nabhubhai was perhaps far more learned man—at least in Sanskrit—than Ramanbhi Mahipatram; and yet I would put the latter far above the former as a true scholar because of his strict devotion to the true spirit of scholarship which seeks truth, objective truth, even though it may be unpleasant, and sternly puts aside all temptation to gloss it over or pervert it by special pleading.”

બીજાં ત્રણે શ્રી સંજનાએ આપેલા આ અભિપ્રાયના પૂર્વાધમાં સત્ય રહેલું છે; મણિલાલમાં વિદ્વતા એના સધન સ્વરૂપે ચિરાંત રહેલી હતી. તેમની વિદ્વતાના ચિરંજીવ સ્મારકરૂપ ‘મિહાંતસાર’ની

તોલે રમણભાઈનો ડાઁ પણુ ત્રય આવી શકે નહિ એ સ્પષ્ટ જ છે. શ્રી સંજનાના વિધાનનો ઉત્તરાર્ધ ચિન્ત્ય કે સત્યને સુશોભિત યા વિકૃત કરે તેવા સર્વ પ્રલોભનોને વેગળાં રાખીને, કલ્પુ પણુ નિતાન્ત શુદ્ધ સત્ય શોધવાની રમણભાઈમા ખરેખરી નિષ્ઠા હતી એમ તેમનો અભિપ્રાય છે. મણિવાલ વિશે તેઓ કહે છે

“Manilal Nabhubhai has always a thesis to prove, he is out to do so, not to investigate facts in order to arrive at the truth, for he has already made up his mind as to what the truth is ” *

મણિલાને પોતે પોતાને ‘પ્રાચીન વાતોને માન આપનાર વર્ગના એક વકીલ તરીકે’ † ગણાવીને કે- અગે આ આક્ષેપનો સ્વીકાર ખી લીધો હતો. શ્રી આનંદશંકર કુવે પણુ ‘મં મણિલાનનો ઉદ્દેશ પડિત (scholar)મા ખપવાનો નહિ. પણુ એક ઉપદેશક (teacher) થઈ ગુર્જર જનમડલના આચારવિચાર ઉપર અસર કરવાનો હતો, ‡ એમ કહીને એ બામત ચોખવટ કરી દીધી છે. એટલે શ્રી સંજનાના મણિલાત વિશેના આ અભિપ્રાયનો એટલો અશ સર્વપ્રાણ ગણી શકાય. પણુ રમણભાઈ વિશે નમણે ગ્જુ કરેલુ મત ય ભાગ્યે જ સ્વીકાર્ય કરે કારણ, મણિલાન અને રમણભાઈ વચ્ચે ચાલેના વિવાદોના અહીં કરેલા પૃથક્કરણને અતે આપણે જોયુ તેમ, રમણભાઈ પણુ મણિલાનની માફક બદ્ધમત લેખક જ હતા. મણિલાલે જો કેવનાદૈતને પરમ સત્ય તરીકે સ્વીકારીને તેને અગે મનાતન હિંદુ ધર્મનો મચાવ કરવાનો

* Studies in Gujarati Literature પૃ ૨૧૭

† જુઓ ‘સુધારાણુ ધોરણુ’ સુ. ગ. પૃ ૩૭૧

‡ ‘સાહિત્યવિચાર’ (આવૃત્તિ બીજી), પૃ ૫૦૮

પુરુષાર્થ આદ્યો હોતો, તો ગમણુબાઈએ તટસ્થેશ્વરકલ્પના અને સામીપ્યમુક્તિના આદ્યસિદ્ધાંતને જ સમર્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે આમ ન હોત તો 'મોક્ષવિચાર', 'સ્વધર્મ' પરધર્મ' તથા 'કર્મ' અને પુનર્જન્મ' જેવા લેખોમાંની અચો તેમ 'પાપ', 'મુક્તિ', 'જીવાત્મા અને પરમાત્મા' વગેરે લેખોમાં કરેલું સિદ્ધાન્ત-નિરૂપણ તેમના પ્રાર્થનાસમાજ દ્વિત મિદ્ધાંતમાં જ રમ્યા કરત નહિ. મણિલાલના પ્રમાણમાં રમણુબાઈનું ધર્મવિષયક લખાણ વિપુલ નથી. તેમના લેખોમાંથી ધણી તો કેવળ વેદાન્તી વિચારશ્રેણીનું ખંડન કરવા જ લખાયેલા છે. તેમની દલીલોમાં તર્કની નીચે કેટલું તત્ત્વ રહેલું છે તે તો અગાઉ કરેલું વિવાદોનું પૃથક્કરણ બતાવી આપે છે. મણિલાલને વિશે વળી શ્રી સંલના આક્ષેપ કરે છે :

‘His more popular antagonist Manilal, had, neither an open mind nor perfect intellectual integrity, as in the nature of the case he could not have, tied down as he was to the task of justifying institutions, customs, beliefs and practices blindly revered through untold generations as sacrosanct and as being even beyond all criticism.’ *

મણિલાલ જે પ્રાચીન મત રીતરિવાજ અને આચારવિચારના પક્ષપાતી હતા, તો ગમણુબાઈ સુધારક જાપરાળા આચારવિચાર અને દ્વિત સિદ્ધાંતના પક્ષપાતી હતા. સ્વમત માટે રમણુબાઈનો આગ્રહ કેવો હતો અને મણિલાલના વિચારો માટે તેમના મનમાં કેટલી દૃઢ અરુચિ હતી તે અગાઉ ઉલ્લેખેલ વિવાદો પરથી

સૂચવવામાં આવ્યું છે જ. વસ્તુતઃ સત્યશોધક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ માયા એકેમાં નહોતી. જન્મેને પોતાના પૂર્વગ્રહ રૂપે સ્વીકારેલું સત્ય સિદ્ધ કરવું હતું. બિલકું, રમણભાઈના કરતાં મણિલાલે સ્વીકારેલ સત્ય વિશે એમ કહી શકાય કે એમાં પ્રાર્થના સમાજે સ્વીકારેલો ભક્તિનો સિધ્ધાંત સમાવેશ પામી શકે તેમ છે, ત્યારે બ્રહ્મ માયા અને તેના સંબંધોનો ઉપયોગ વિચાર કરનાર રમણભાઈના ગૃહીત મતમાં મણિલાલના સિધ્ધાંતની જરા પણ જોગવાઈ થઈ શકે તેમ નથી. આ દષ્ટિએ મણિલાલે સંમતિપેક્ષે અબેક સિધ્ધાંત રમણભાઈના તટસ્થેશ્વરવાદના કરતાં વધારે વિશાળ જણાયું. મણિલાલનો લેખનશૈલી રમણભાઈના કરતાં મોટો. તેથી તેમણે કરેલું અદ્વૈતનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ ઝડપથી નજરે ચડ્યું; પણ રમણભાઈના ધર્મવિષયક લેખોને ઝીણવટથી વાંચનારને તેમાં પણ તટસ્થેશ્વરવાદનો પ્રચાર જણાયા વગર નહિ રહે.

‘મનાતન હિંદુ ધર્મ’ નામના રમણભાઈના લેખને શ્રી સંજ્ઞના ‘a master-piece of prose’ તરીકે ઓળખાવે છે અને તેને વિશે કહે છે:

“An admirable example of what controversial writing should be — dispassionate and coolly critical. While scrupulously courteous to the violently biassed opponent — Manilal it quietly points out his lack of argument and consequent lack of straightforward reasoning, loss of temper and lack of courtesy; and thus it refutes and confounds him without going one inch beyond the limits of strictest courtesy and completely

વિવેચનભાષાના નમૂના તરીકે આગળ કયો છે. આ આગત એકંદરે એમ સમજાય છે કે જન્ને લેખકો મત્તગોધનની પ્રતિમાં એક જ પ્રકારની મર્યાદાને અધીન હતા. *

✓ મણિલાલ અને રમણભાઈ સન્નિષ્ઠ સંસ્કારસેવકો હતા. પોતપોતાના મિદ્ધાન્નનું વિવન્જ-વિવેચન કરીને જન્નેને લોકમત ફેળવેલા હતા. આમ કરવામાં સામાન્ય હિંદુ અમાજને પ્રાચીન ધર્મ ભણી વાળવામાં મણિલાલ જેટલા ચક્ષુ થયા હતા તેટલા પ્રમાણમાં રમણભાઈ નાનકડા શિક્ષિત વર્ગને પણ પ્રાર્થના સમાજ તરફ આકર્ષી શક્યા હતા કે કેમ એ પણ છે એ ગમે નેમ હોય, પણ આ વિવાદોએ ગુજરાતી ભાષાને તત્ત્વચર્યા માટે પગાટી અને શાસ્ત્રીય ચર્યા તથા વિવાદશૈલીનો મુદ્દો નમૂનો પૂરો પાડ્યો. એ તેનાથી સાહિત્યને થયેલો મોટો લાભ છે. મણિલાલ અપાયુષી નીવડ્યા તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં રમણભાઈ અને તેમના મિત્ર-મંડળનું વચસ્વ જામ્યું તેટલું મણિલાલનું જામી શક્યું નહિ, અને

* રમણભાઈના ચિન્તનાત્મક લેખોની પ્રશંસા કરતા શ્રી સંજીવનાએ રમણભાઈની શૈલીમા વિગદતા છે તેમ કહ્યું છે ને સાચું છે; પણ 'the fine sense of proportion which always goes with true humour is fully in evidence in almost everything he wrote' ('studies' પૃ ૨૨૪) એમ કહીને તેમા પ્રમાણુમાનનો ગુણ પણ લેયો છે. પણ આ સંજવે આ લખનારનો નમ્ર અભિપ્રાય તો એવો છે કે રમણભાઈના લખાણો ખૂબ લાખાં હોય છે ને તેમની ચર્યાપદ્ધતિ નીધંસૂત્રી હોય છે વિષયચર્યામા તેઓ ભાગ્યે જ પ્રમાણુમાન સાચવી શકે છે, ક્ષિપ્ર પદ્ય, મણિલાલનું વક્તવ્ય મુદાસર, નિબંધાકારી પ્રમાણુમદ્ધ ચર્યામાં વહેતું હોય છે. એનાં દૃષ્ટાંત તરીકે જન્નેના 'સનાતન હિંદુ ધર્મ', 'પ્રાર્થના', તથા 'કર્મ અને પુનર્જન્મ' વિષયક લેખો ગણાવી શકાય.

સૌની પાછળ રહેલી પ્રેરક બાવનાનું મોઢન કરીને ગુજગતી પ્રજાનું ધ્યાન પ્રાચીન આર્ય ધર્મ બાણી દોર્યું, તેના સ્વાભાવિક પરિણામ રૂપે જ તેમનું કાર્ય લોકમાન્ય નીવડ્યું હતું અને તેમને લોકપ્રિયતા સાપડી હતી.

મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો મધદંડ એ મણિલાલ તથા ગોવર્ધનરામના ગુજરાતનો જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષનો મહાન બનાવ છે. મણિલાલ અને ગોવર્ધનરામ બન્નેની ધર્મજિજ્ઞાસા મૂળથી સતેજ હતી. બેઉ સસારમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં જીવનનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવાની મથામણમાં પડ્યા હતા. જીવિતના હેતુના નિશ્ચય અર્થે મણિલાલનું ચિત્ત જેમ ધર્મચિંતનમાં ગૂંથાયું હતું તેમ ગોવર્ધનરામનું મન પણ ‘ધર્મની શોધમાં’ પડ્યું હતું. ઉભયની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ જીવનના પવિત્ર કાર્યરૂપ હોઈ ધર્મમૂલક હતી. બન્નેએ સ્વદેશની વર્તમાન સ્થિતિને અવલોકી, તેની જૂતકાળની સિદ્ધિઓ સાથે પશ્ચિમના સરકાર-પ્રવાહનો મુકાબલો કરીને ઉભયના સંઘટનું નિદાન કાઢવાના નિરનિરાળા પ્રયત્નો કર્યા છે. હિંદુ ધર્મ પર શ્દિ, અધઘટા, જડતા અને અજ્ઞાનને કારણે ચલેલા મેલને બન્નેએ પોતપોતાની રીતે સાફ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંઘટના ફળ રૂપે ભારતને પ્રાપ્ત થયેલ નિર્જનતા, કૃત્સિતતા, દરિદ્રતા, પરછાદનુવર્તિત્વ, નીતિચિચિલતા, નિરુદ્ધમિતા ઇત્યાદિ અનિષ્ટોનું મૂળ બન્નેએ પશ્ચિમની વ્યષ્ટિપ્રધાન નીતિમાં શોધ્યું છે. પણ મણિલાલ સ્વધર્મ અને સ્વદેશના અભિમાનથી પ્રેરાઈ ને ભારતીય પ્રજાને પરસરકારમાંથી મુક્ત થઈને શુદ્ધ આર્યત્વ બાણી વળવા આગ્રહભરી વિનવણી કરે છે, ત્યારે ગોવર્ધનરામ બન્નેના ઇષ્ટ તત્ત્વોનો સમન્વય તટસ્થભાવે સૂચવેલો સતોષ માને છે.]

મહિલાસની 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમ'ની લેખમાળા છે. આમ છતાં, એકની ખીજ પર અચૂં પડી હતી એમ માનવાને કારણ નથી. ગોવર્ધનરામ કરતાં મહિલાલે લખવાનું વહેલું શરૂ કરેલું અને સરસ્વતીચંદ્ર 'ને' ચોથો ભાગ બહાર પડે તે પહેલાં તે મહિલાસની જીવનલીલા સંકેપાર્થ ગઈ હતી; તે પછી ૧૮૮૫-૧૮૮૮ના માળામાં મહિલાલ અને ગોવર્ધનરામની સમાન જ્યેષ્ઠક્ષી સરકારપ્રવૃત્તિ સમાંતર ચાલતી હતી.

[પરંતુ મહિલાલ અને ગોવર્ધનરામ વચ્ચે પ્રકૃતિભેદ હતો. મહિલાલને મુકાબલે ગોવર્ધનરામની પ્રકૃતિ વિશેષ શાંત, સ્વસ્થ, વિશાલ તેમ સૂક્ષ્મનું દર્શન કરનારી અને તટસ્થ. બન્નેને મતે પૂર્વ-પશ્ચિમ-યોગ અદ્વૈતપ્રેરિત હતો.* પછી બંનેની કથનની રીતિ અને માત્રામાં તટસ્થ ન્યાયાધીશ અને પક્ષકાર વફીલના જેટલો તફાવત છે. ગોવર્ધનરામ પ્રાચીન પૂર્વ, અર્વાચીન પૂર્વ અને અર્વાચીન પશ્ચિમ એ ત્રણેના ગુણદોષનું નિષ્પક્ષ તોલન કરીને ત્રણે સંસ્કૃતિનાં ઇષ્ટ તત્ત્વોનો સમન્વય ઉપદેશો છે, જ્યારે મહિલાલનું સમગ્ર લક્ષ આખું સંસ્કૃતિની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પર સરસાર્થ સાગ્રિત કરવા પર કેન્દ્રિત થયું હોય છે. ગોવર્ધનરામની માફક મહિલાલ પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન પૂર્વ-પશ્ચિમ પરસ્પરના પૂરક બની રહે એવી ઉત્કટ ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ ગોવર્ધનરામ આ પ્રકારના મિલનનું કેવળ સૂચન કરીને ખસી જાય છે, ત્યારે મહિલાલ, પશ્ચિમે પૂર્વને અન્યાય કયો હોવાથી, એ કાર્યમાં પશ્ચિમે પૂર્વ તરફ વળીને પૂર્વની પ્રગતિનાં હૃદય જીતી લેવાં જોઈએ એવો સાલિમાન આગ્રહ બતાવ્યો છે. પરિણામે, એકે 'સંગમયુગના દ્રષ્ટા'નું કામ કર્યું ત્યારે ખીજાએ પશ્ચિમની વ્યષ્ટિપ્રધાન નીતિનો જોરદાર વિરોધ કરીને શુદ્ધ,

* જુઓ મહિલાલના આ શબ્દો "આ દેશનું ભાવિ જ આપણું છે કે પાશ્ચાત્ય સંબંધોનો આર્થત્વ સાથે સંબંધ થતાં તેમાંથી આવી ઘટના ઉદ્ભવી છે." ('પૂર્વ અને પશ્ચિમ', સુ. ગ., પૃ ૪૬૧)

સમિત્તપ્રધાન આર્થનીતિનો જ પુરસ્કાર કરી કરનાર ઉચ્ચગ્રાહી ધર્મશિક્ષકનું કામ કયું હતું એમ કહી શકાય.

મણિલાલ અને આનંદચંદર

નર્મદ મણિલાલને સોંપ્યું હતું તેમ, મણિલાલે પોતાનું અધૂરું ગહેલું કાર્ય આનંદચંદરને અથવા અન્ય કોઈ સમાનધર્મીને પ્રત્યક્ષ સોંપાનું જણાવવા મળતું નથી. તેમ છતાં, એટલું તો ચોક્કસ છે કે મણિલાલની નીતિને, તેમને જેમણે પોતાના ‘જ્યેષ્ઠ વિદ્વાન’માં ગણ્યા હતા એવા આનંદચંદરે તેમના જીવતાં જ ‘સુદર્શન’માં લેખો લખીને અનુમોદી હતી. મણિલાલના મૃત્યુ બાદ તેમણે મનઃસુખરામની સૂચનાથી ‘સુદર્શન’નું તત્ત્વ સંભાળ્યું હતું.

મણિલાલ અને આનંદચંદર વચ્ચે પહેલી નજરે અનેક બાબતોમાં મામ્ય દેખાય છે. [મણિલાલની માફક આનંદચંદર પણ સંગૃહીતપ્રેમી, સ્વદેશવત્સલ ધર્મચિન્તક હતા, તેથી તેમણે પણ પોતાની રીતે સ્વધર્મનું ઔરવ બહાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બંનેને શાંકર વેદાન્ત પર જીવંત શ્રદ્ધા હતી. આનંદચંદર પણ અદ્વૈતની ભૂમિકા ઉપર જ તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્થાપન કરે છે. અને એમ કરતાં તેમણે થેલ્સ ને પ્લેટોથી હબ્સ અને સ્પેન્સર અને હેગલ પર્યન્ત વિકસેલા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અદ્વૈત દર્શન સાથે મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે. * જેહના ધર્મ-તત્ત્વ-વિચારના વિષયો પણ બહુધા એકબીજાને મળતા છે ‘વેદાન્ત,’ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વેદાન્ત’ ‘બુદ્ધિ અને હૃદય,’ ‘માયાવાદ,’ ‘જડવાદ અને ચૈતન્યવાદ,’ ‘વેદ, વેદાંશ’ અને વેદના દેવો,’ ‘મૂર્તિપૂજા,’ ‘શાંકર સિદ્ધાન્ત અને યોગ,’ નીતિ,’ પાપ’

* જુઓ ‘આપણો ધર્મ’ (આ ત્રીજી) પૃ ૧૨૫-૧૩૫

‘પુણ્ય’, ‘મર્્યાદા’, ‘વ્યવહાર અને પરમાર્થ’ ‘વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન’ એમ ઉભયનાં સિદ્ધાન્તનિરૂપણ અને તત્ત્વચર્ચાને સામાન્ય એવા અનેક વિષયો ગણાવી શકાય. ધર્મની સાદી મમજૂતી આપતા પાઠોનો ‘આપણો ધર્મ’ નામે સંગ્રહ યોજવાનો સંકલ્પ મણિલાલે પણ કર્યો હતો. ‘આનંદશંકર પણ તેમના પુરો-ગામીની માફક ધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં તેનો વિશાળ અર્થ જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પાડી બતાવે છે અને સર્વના કેન્દ્રમાં ધર્મને ધ્યાપે છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંકીર્ણ હોવાને કારણે તેના પર ચર્ચેની ટીકાનો રહિયો મણિલાલની માફક આનંદશંકરે પણ આપ્યો છે, અને એ જ મુદ્દા પર ભારતીય ફિલસૂફીની વિશેષતા સિદ્ધ કરી છે.*

આમ જતાં, સ્વીકારવું જોઈશે કે માનસ અને નિરૂપણપદ્ધતિ પરત્વે મણિલાલ તથા આનંદશંકર વચ્ચે ઘણો ફરક હતો. મણિલાલના કરતાં આનંદશંકર સ્વભાવે સ્વસ્થ, મૌન્ય અને તેથી તટસ્થ વિશેષ. તેમનો જ્ઞાનકોશ વિશેષ સમૃદ્ધ અને તેમની દૃષ્ટિ પણ વિશેષ વિકસિત. તેમનામાં મણિલાલની ઉમતા કે પ્રહારકતાનો લગભગ અભાવ હતો. પ્રો. રામનારાયણ પાઠકે આનંદશંકરના ચિંતનનું પૃથક્કરણ કરતાં વિશાલતા, સૂક્ષ્મતા, વિશદતા અને સમતાના ગુણો તારવી બતાવ્યા છે† તો આનંદશંકરે પોતે મણિલાલની વિચારણામાં વિશાલતા, સામીપતા, પ્રાચીનતા અને ઉદ્દેશની એકતા જોઈ છે. ‡ ફેરુ માત્ર એટલો કે મણિલાલમાં બાકીના ત્રણે ગુણો ઉદ્દેશની એકતાને અધીન છે, ત્યારે આનંદશંકરમાં ચારે ગુણો સ્વતંત્રપણે પ્રગટ થાય છે. મણિલાલ ઉદ્દિષ્ટ હેતુને સિદ્ધ કરવા

* જુઓ ‘આપણો ધર્મ,’ પૃ ૨૩-૨૭

† જુઓ ‘આપણો ધર્મ’ (આ ત્રીજી), ઉપોદ્ધાવ, પૃ. ૪૦

‡ જુઓ ‘સુદર્શન મદ્યાવલિ’, પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૫

સારુ સમર્થનો શોધતાં ધણી વાર પ્રસ્તુતની સાથે અપ્રસ્તુતનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એમનાં લખાણોમાં શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય પ્રમાણો દમેશાં મળતાં નથી. આનંદશંકર કેવળ શુદ્ધ અને ઉચિત પ્રમાણોનો વિવેકપુરઃસર ઉપયોગ કરે છે. આથી મણિલાલના ચિંતનમાં શુદ્ધ સુવર્ણની સાથે, આગળ જોયું તેમ, ભેગસેગની ધાતુનું મિશ્રણ થયેલું માલૂમ પડે છે તેમ આનંદશંકરમાં જનતું નથી. એક જ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા માટે બંને પોતપોતાની ઢોળે કેવા આગળ વધે છે તે સમજવા માટે આ એક દાખલો જોઈએ. મણિલાલ લખે છે :

“પ્રેમનું સ્વરૂપ જ એ છે કે જેવું કલ્પાય તેવું જ દેખાય છે અને અનુભવાય છે. પ્રાકૃત પ્રેમના આવા ધર્મમાંથી અપ્રાકૃત દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આપણે સમજી શકીએ, ‘કલ્પાય તેવું અનુભવાય’ એટલે અતુલ હૃદયરસ અથવા અતુલ શ્રદ્ધાને બોલે, જે નિશ્ચય થયો છે તે શુદ્ધ માત્રમાં ન રહેતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી જાય છે.”*

આનંદશંકર એ જ બાબતમાં આમ કહે છે :

“આ પ્રકારનો ખરો સાક્ષાત્કાર વા એની દૂર દૂરની ઝાંખી પણ થઈ છે કે નહિ એ સમજવા માટે માણસે ચાન્ત અને શુદ્ધ હૃદયથી પોતાના આત્માને પૂછવું જોઈએ કે એનો અનુભવ ભેદને અભેદ માનવારૂપ હૃદયનાના પ્રકારનો છે કે ભેદને અભેદ રૂપે સમજવાનો એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.”†

* પ્રેમની બાબતમાં પણ આ જ રીતે જોવાનું છે. લૌકિક પ્રેમ અને દિવ્ય પ્રેમના સ્વરૂપમાં સ્વતઃ ભેદ હોવા ન હો, પણ એ ભેદ બીજી રીતે નક્કી કરવાનું સાધન એ છે કે એ પ્રેમનો વિષય કોઈ દેહ માત્ર મનુજકીટ છે કે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા છે એ

* સુ. ગ., પૃ. ૨૩૯

† ‘આપણો ધર્મ,’ પૃ. ૩૬

વિચારવું. સમસ્ત મનુષ્ય જાત કે સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિ પ્રેમ એ જો કે પરિણામે પરમાત્મા પ્રત્યેનો જ પ્રેમ છે, તથાપિ જ્યાં સુધી એ પ્રેમ પરમાત્મશુદ્ધિથી ઊછળતો નથી ત્યાં સુધી એની લૌકિકતા મટતી નથી, તથા એ પ્રેમની શાશ્વતતા વિશે પણ શંકા રહે છે.”* મણિલાલ અને આનંદશંકરની દષ્ટિ અને પદ્ધતિ વચ્ચે રહેલો ભેદ બંનેના આ એક વિષયના નિરૂપણ પરથી સ્પષ્ટ થશે. જાતમત્ત સર્વમૂલેષુ નીલાવના તે પ્રેમ એમ બંનેએ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તના અનુલક્ષમાં સમજાવ્યું છે. બંનેએ જ્ઞાન અને ભક્તિના સમન્વયને ઇષ્ટ મણ્યું છે તે પ્રેમને પરમાનુભવનું સાધન તેમ ઈશ્વર માન્યું છે. મણિલાલ અલૌકિક પ્રેમની શક્યતા વિશે સાધારણ જનોના મનમાં ઊભી શંકાનું નિવારણ કરે છે, જ્યારે આનંદશંકર બંનેનો સ્વરૂપભેદ સમજાવે છે.

વૃણા, મણિલાલ ચૈતન્યવાદને સિદ્ધ કરવા સારું પ્રાણવિનિમય અને તત્ત્વવિધાને પ્રયોજે છે, ત્યારે આનંદશંકર દાર્શનિક પદ્ધતિએ જ શુદ્ધિપુરઃસર તત્ત્વવિવેચન કરીને સંતોષ માને છે. તેઓ કર્મકાંડનું રહસ્ય પ્રાણવિનિમય કે યોગરૂપે નહિ, પણ જ્ઞાનરૂપે જ સમજે-સમજાવે છે. કેવળ કર્મકાંડમાં રામતા અધૂરા કેળવાયેલા વર્ગ પર આનંદશંકરની ટીકા મણિલાલના કરતા વધારે કડક છે, ત્યારે પ્રાર્થના સમાજ તથા સુધારક મણ્યાયેલ વર્ગ તરફ તેમનું વલણ પ્રમાણમાં સૌમ્ય છે. પ્રાર્થના સમાજ કર્મનું જો પાથેય આપે છે તેને આનંદશંકર પોતાની રીતે ‘પાતળું પીણું’ કહે છે; પ્રાર્થના સમાજે કરેલો મૂર્તિપૂજાવિરોધ પણ તેમને માન્ય નથી અને કર્મવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો સ્વીકાર કરવા જેટલી ઉદારતા પ્રાર્થના-સમાજોમાં નહોતી તેની પણ તેમણે ટીકા કરી છે. આમ જતાં ‘કર્મકાંડથી અધિક એવા જ્ઞાનનું અને કર્તવ્યશુદ્ધિનું દાર ઉધાડવાને માટે સુધારાવાળાઓને હાથે લાભકારક પ્રયત્ન થયો છે’ એવો

તેમની કદર કરતાં તેમણે અભિપ્રાય આપેલો છે. ગમે તે વિષયનું વિવેચન કરતા હોય તો પણ જ્ઞાન અને તેના મૂલ્યગત રહસ્ય પર તેમની દૃષ્ટિ એકાગ્ર થાય છે. શ્રદ્ધા અને લાગણીના ત્રિપત્ર પર ધર્મની આલોચનામાં શુદ્ધિનો પ્રવેશ કરવાનો આરંભ મણિલાલે કર્યો; પણ તેની શુદ્ધ જ્ઞાન-સાધન તરીકે પ્રતિષ્ઠા આનંદશંકરે કરી છે.

જિવધનરામની મોંઘક આનંદશંકર બેઉ પક્ષના સ્વારસ્યને તટસ્થ પણ સમલાવભરી નજરે માપીને નિષ્પક્ષ ન્યાય ચૂકવી શકે છે, ત્યારે મણિલાલ, જેને પોતે સર્વમાન્ય સત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનું શિખર માન્યું હતું તે અદૈત સિદ્ધાન્તના અનન્ય પક્ષકાર બની રહે છે.* મણિલાલ બે પક્ષો વચ્ચેના વિરોધને મોટા કરવા જાય છે, ત્યારે આનંદશંકર અજબ રીતે વિરોધનો પરિહાર કરીને બંનેને શક્ય તેટલા નજીક લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મણિલાલના કમતાં આનંદશંકરનો પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વધુ વ્યવસ્થિત અને તકરરપણી હતો, ધર્મચિંતનમાં આનંદશંકરની વિદ્વતા શુદ્ધ અને સર્વોચ્ચ જ્ઞાનચિંતુ રૂપે પરિણત થાય છે. મણિલાલમાં વિદ્વતાનો ઉપયોગ રૂપરૂપણે ઉદ્દેશપ્રધાન હોવાથી તેનું ગૌરવ ઘટી જાય છે. મણિલાલે નર્મદે આરંભેલા ધર્મશોધનના કાર્યને મજબૂત પાયા પર મૂકીને સુવ્યવસ્થિત કર્યું, તો આનંદશંકરે મણિલાલની ધર્મ-તત્ત્વ-વિચારણાને સર્વતઃ પરિશુદ્ધ કરી ને સંપૂર્ણ બનાવી. નર્મદના સમયમાં અજ્ઞાન અને જડતાની તામસી ભૂમિકા ઉપર અર્ગતક રહેલા ધર્મ-તત્ત્વને

* “હું મણિલાલની માફક પ્રાચીન આર્યભાવનાનો પૂજક હતો, પણ એમની માફક હું એ ભાવનાનો “missionary” યાને આચાર્ય ન હતો. મણિલાલને એ ભાવના એક સાદા રૂપમાં-અદૈત સિદ્ધાન્તના રૂપમાં-દેખાતી હતી, મને એ સ્પષ્ટ અને અનેકરંગી વસ્તુઓની બનેલી પ્રતીત થતી હતી” એમ આનંદશંકરે વસંત રજત મહોત્સવના અભિનંદન પ્રસંગે ઉત્તર આપતકે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. (જુઓ ‘દિવ્યદર્શન,’ પૃ. ૪૬૬)

મંથિલાલે સ્વરક્ષણ અને અબેદનશી કર્તવ્યની દીપ્તિમંત ભાવના વડે રાજસી ભૂમિકા ઉપર લાવીને ચૂકવું હતું, તેને, આનંદશંકરે પોતાની ઉદાર તર્કશુદ્ધ, નિર્ણાયક બુદ્ધિ વડે વિશાળ, સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા ઉપર સ્થાપીને એક પાયરી જીંચું ચડાવ્યું એમ કહી શકાય. ઉત્તર નર્મદે શરૂ કરેલું કાર્ય આમ મથિલાલ અને આનંદશંકર પર્થત પહોંચતાં શુદ્ધ તત્ત્વ-વિચારરૂપે મહોરે છે. ત્યાં એ, પરંપરા પશુ પૂરી થાય છે.

કેટલાક લેખકોની પ્રવૃત્તિ અક્ષર પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે; અર્થાત્ તેમનું લખાણ એટલું શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય, દુર્બોધ અને અમૂર્ત પ્રતિભું હોય છે કે તેને વાંચનાર-સમજનારની સંખ્યા અતિ અલ્પ હોય છે. કેટલાકની અક્ષરપ્રવૃત્તિ જીંચી કોટિની હોવા છતાં સાહિત્યના અભ્યાસકો પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે; ત્યારે ઓટા ખામના લેખકો એવા હોય છે, જે સીધી જનતાના વિશાળ સમુદાયને પહોંચી શકે છે. શુદ્ધ સર્જનાત્મક સાહિત્ય એટલે કે કવિતા, નાટક, વાર્તા, ઇત્યાદિ રચનાઓ સામાન્ય રીતે છેલ્લા વર્ગમાં આવે. નિર્મલ લખનારાને-અને તેમાંય ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન પર બાધ્ય કરનારને રસ-પૂર્વક વાંચનાર-સમજનાર ઓછા હોય છે, ત્યારે તેના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરવા તત્પર થનાર વર્ગ તો અતિ અલ્પ હોય તેમાં શી નવાઈ? મથિલાલના લેખોને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના જેટલી લોકપ્રિયતા સાંપડી હતી એમ કહેવું તે કૃષ્ટતા છે. પરંતુ વાંચનાર હારી જાય તેટલું વિશાળ કદ હોવા છતાં મથિલાલના લેખોએ લોકોના હૃદયમાં સત્યગિરિસાસા અને સ્વધર્મનિષ્ઠા જાગ્રત કરવામાં પ્રશસ્ત ફાળો આપ્યો હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે. આનંદશંકરના કરતાં મથિલાલની આ વિશેષતા છે. આનંદશંકરનાં લખાણોનો ભોક્તા વર્ગ અમુક અધિકારી અભ્યાસીઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. મથિલાલના લેખોની અક્ષર ગુજરાતની પ્રજા ઉપર સાંસ્કારિક જાગૃતિના અદિલન રૂપે મહત્ત્વ હતી. પ્રો. વિજયપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ‘આનંદશંકર’ વિશે યોગ્ય જ

હતું છે કે “એમના તત્ત્વચિન્તનનું” સ્વાસ્થ્ય પ્રગતિઅભિમુખ છે, જે કે નવાઈ જેવું છે કે તેની સખલ પ્રતીતિ બોક્સમૂલને થઈ નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જનક્રિયાના સંચલન રૂપે એમના સુધારા-વિચાર પરિશુભ્યા નથી.” * મણિલાલનું ધર્મચિંતન ક્રિયાનું હૃદયોદયક છે. એમાં જનસમૂહને સ્પર્શવાની ને જાગ્રત કરવાની નર્મદના જેવી સન્નિષ્ઠ અને જુરસાદાર, પણ નર્મદના કરતાં વધુ ઊંડી ને સ્પર્શકારી રીતિ હતી, જેને પરિણામે તેમના ધર્મવિષયક લેખોએ પ્રજાને સ્વસંસ્કારનું જ્ઞાન કરાવનાર કર્તવ્યપ્રેરક ધર્મબળ તરીકે કામ કર્યું હતું. નર્મદ જે ‘સતશુદ્ધ ધર્મ’ ને સ્વશુદ્ધિનુસાર સમજીને ઠેજવાયેલા વર્મને સમજાવવા હાંશાં મારતો હતો તેને આ પાંડિત સુધારકે તીક્ષ્ણ-શુદ્ધિશક્તિ વડે એવો વિશદ કરી ખતાવ્યો કે સિદ્ધિત વર્ગને સ્વધર્મમાં રસ જાગ્યો. અદ્વૈત દર્શનના તેમના જમાનાના એક આખ્યકાર તરીકે મણિલાલનો સ્વીકાર થયો હતો. ડૉ. બ્રુક્સર, ડૉ. લિટનર, સર એડવિન આરનોલ્ડ અને મિ. કેટલી જેવા વિદેશીય વિદ્વાનો તેમની વિદ્વતાથી પ્રભાવિત થયા હતા. ‘Encyclopaedia of Religion and Ethics’ માં ‘Advaita’ ની સમજૂતી મણિલાલના પુસ્તકને આધારે મૂકવામાં આવી છે તે એનું એક અવિરમરણીય પ્રમાણ છે.† વિદેશી વિદ્વાનો ને વિદ્વત-સમાજો સાથે તેમને બંધાયેલા સંબંધ અને તેને અંગે મળેલી ખ્યાતિ,

* જુઓ ‘અર્ચાચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય’, પૃ. ૧૧૭

† હવે અંચમા આપેલી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની સમજૂતીને અંતે તે વિષયના લેખક એકિદને મૂકેલી નીચેની નોંધ જુઓ : “The view of Advaitism given above will be found fully expounded in M. N. Dvivedi's ‘Monism or Advaitism?’, Bombay, 1889.” (જુઓ ‘Encyclopaedia of Religion and Ethics’, Vol I. by James Hastings and John A. Salbie, 1925, પૃ. ૧૩૭-૧૩૯)

તેમના ચિંતનાત્મક લેખોની સાહિત્યિક ગુણવત્તાની માફક, મહિલાને સાધેલા ઉચ્ચ ધર્મઠાણની ઔષ્ણ નીપજ (by-product) મળ્યાવી જોઈએ. આ ઉદાત્ત કાર્યને અનુરૂપ ઔરવ, ચિંતનસમૃદ્ધિ અને તેજસ્વિતા મહિલાલના વ્યક્તિત્વ તેમજ લખાણ બન્નેમાં વિશિષ્ટ રીતે શોભી રહે છે. એ વ્યક્તિત્વ તથા એ લખાણોને બે ગુજરાતના ધર્મબોધ અને સંસ્કાર-વિકાસની પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં મહિલાલનું સ્થાન નિઃસંદેહ નિશ્ચિત છે.]

પ્રકરણ 'ત્રીજું'

ગદ્ય : સમાજ, શિક્ષણ અને રાજકારણ

સમાજસુધારો

મણિલાલની લેખન-પ્રવૃત્તિ, એ યુગના બીજા અનેકોની જેમ સસારસુધારાની આશોચના અંગે પ્રાર્થનાઈ હતી એમ જણીએ તો ખોટું નથી. પછી તો ધર્મ-તત્ત્વચર્ચા જ તેમનું મમત્ર ધ્યાન રાખી બેઠી, જેમ બનતું, તેમનું મનોગધારણું અને તેમનો જીવનનો ઉદ્દેશ જોતા, સ્વાભાવિક હતું. જીવનની તમામ બાબતોની માફક સમાજ-સુધારાનો વિચાર પણ તેમણે ધર્મને પાયામા રાખીને દ્યોઈ હતો. એ જમાનામા સમાજસુધારો કેળવાયેલા વર્ગનું મુખ્ય લક્ષ્ય-મિન્દુ બન્યો હતો નર્મદ, કરસનદાસ અને મહીપતરામ જેવા સુધારકોએ જમાવેલા આદોષને ગુજરાતી શિક્ષિત સમાજમાં એવી જાગૃતિ આણી હતી કે જધા થઈ ગયેલા અને રૂઢિના પકથી ખરડાયેલા દિલુ સમાજના રિવાજોનો નાશ કરીને લગ્ન, શાંતિ, સ્ત્રી-પુરુષ-સબધ, કેળવણી આદિ વિષયોમા પશ્ચિમના નવા રિવાજોને અનુ-સરીને પ્રગતિ સાધવા માગતા હતા. પૂર્વ-પશ્ચિમના આ સંઘર્ષના યોગ દરમ્યાન વીસેક વર્ષના ઇચ્છેદક સુધારાના ઉપદેશ પછી નર્મદે પ્રાચીન આર્ષ ધર્મ બણી વળીને જૂનું સંભાળવાનો ઉપદેશ કરવા માડ્યો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ આ વખતે થિયેસોફિકલ સોસાયટી, આર્ષ સમાજ, શીમ-નૃસિંહાચાર્ય વગેરેનો પણ એ જ દિશામા પ્રયાસ શરૂ થઈ ગયો હતો. નર્મદે ૧૮૮૧ થી 'સુધારો ૮ ૮ કરે છે', 'સુધારો પડી ભાગ્યો છે', એમ જાહેરમા આક્ષેપો

* અહીં 'સુધારો' અને 'સુધારકો' એ શબ્દો 'સમાજસુધારો' અને 'સમાજસુધારકો' એ રૂઢ અર્થમાં વાપર્યા છે

કરીને સુધારા વિરુદ્ધ 'ખુલ્લું', સચુક્તિક, ખતબેર' બોલવા માડ્યું હતું. કવિના આ આક્ષેપોનો રાહિયો એ વખતે સુધારક વર્ગ તરફથી તો ન મળ્યો. પણ 'ગુજરાતી' પત્રની વિનંતીથી કવિના જ મિત્ર, તટસ્થ અને ધીર વિચારક નવલરામ ૧૮૮૨ માં સુધારાનું ઇતિહાસ-રૂપ વિવેચન લખીને તેનો પોતાની રીતે જવાબ આપ્યો હતો.

ઉક્ત લેખમાં નવલરામ દેશની મૂળ તેમજ પલટાયેલી સ્થિતિને નજર સમક્ષ ગમીને ઉચ્છેદક સુધારાનું નિર્ધાન કાઢવાનો સમર્થ પ્રયત્ન કરેલો છે. અગ્રેજ કેળવણીને તેમણે સુધારાની 'પરમ શાક' તરીકે ઓળખાવી છે અને સુધારકોને તેમજ સુધારા-વિષયક પત્રો, પુસ્તકો તથા સંસ્થાઓને તેના ફરજ હતા છે. * 'જગતનું' સામાન્ય જ્ઞાન, શુદ્ધિવાદ, જનસામાન્યભાવ (equality of man), સ્વાતંત્ર્યભાવ, રાજવૃત્તિ અને ઉદ્યોગપ્રતીતિ' એ છ બાબતોને તેમણે અગ્રેજ કેળવણીની મુખ્ય અસરરૂપે તાગવી ખતાવી છે. † દૈવતાદી હિંદુ નિષ્ક્રિય હતા તેમને નવીન બળે જમાડીને પ્રવૃત્તિમાં દોર્યા એમ તેમણે સ્વીકાર્યું છે. શુદ્ધિવાદના ફળરૂપ સ્વાતંત્ર્યભાવને તેમણે અગ્રેજ કેળવણીનો સ્થાપીભાવ કહ્યો છે. હિંદુઓની જૂની કેળવણી તેને નેરમ પાડવા તરફ હતી ત્યારે યુરોપની શિક્ષણ પ્રણાલી તેને પાળે-પોષે છે એમ કહીને તેના સમર્થનમાં હિંદુ સમાજમાં ઓની વામાગ તરીકે અને પુરુષની સ્ત્રી તરીકે થતી ગણનાને તેઓ આગળ ધરે છે. નર્મદે રાજવૃત્તિને વધતી જોઈને વિરાગનો બોધ કર્યો હતો તેને નવલરામ 'નકામું' પાણી વલોવવા જેવું' કહે છે. ‡ નવા જ્ઞાન શુદ્ધિ, બાવ, વૃત્તિને પ્રતીતિ એ સંદેશાં આપણી જૂની વાતોથી વિરુદ્ધ છે અને પોતાનું અમલમાં

* જુઓ 'નવલરામચરિત્ર' (તારણ), પૃ. ૪૬૮

† એજન, પૃ. ૪૭૦-૪૭૫

‡ એજન, પૃ. ૪૭૪

આણવા તનવાર પકડી ઊભા રહેલાં છે એમ કહીને છેલ્લે તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે 'આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઊભો થાય ને ઉગ્રદેહક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય?'* આમ, ઉગ્રદેહક સુધારાનું મૂળ જતાવતાં, જ્યાં સુધી અત્રેજી કેળવણી છે ત્યાં સુધી સુધારો ગ્રહેવાનો એવું પ્રતિપાદિત કરવા ઉપરાંત નવલરામે તેનો તાત્ત્વિક વિચાર કયો નથી. નવલરામે આ સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ અધૂરું વિવેચન લખ્યું તે જ અરસામાં જુવાન મહિલાએ મુખર્ષના 'ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન'માં સુધારાનો જુદો જ દબે વિચાર કરીને વિધવાવિવાહની ચર્ચા ચલાવી હતી ને જૂની આર્થ સરકૃતિના પ્રકાશમાં નારીપ્રતિષ્ઠાનો આદર્શ રજૂ કર્યો હતો.

નવલરામે દર્શાવેલાં ઉગ્રદેહક સુધારાનાં ૭ લક્ષણોની સામે મહિલાએ સરક્ષક સુધારાનો પક્ષ મૂક્યો છે. તેમણે 'જન્મતના સામાન્ય જ્ઞાન'નો અસ્વીકાર કયો નથી, પણ આત્મજ્ઞાનનું સર્વોપરિ મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. 'બુદ્ધિવાદ'ની ઉપેક્ષા કર્યા વિના શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનો પુરસ્કાર કયો છે અને 'જનસામાન્યભાવ'ને સ્થાને વિશાળ ઐક્યભાવનો ઉપદેશ કરીને અદ્વૈત મિદાન્તને, સુધારાના હૃદયમાં સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કયો છે. નવલરામે જતાવેલા 'જન-વિરોધભાવ'ને મહિલાએ અધિકારક્રમ અનુસાર સમજાવે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને મહિલાએ ઉમળકાભેર આવકારે છે; પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સૂરને તેઓ સ્વાર્થી અને અદંતાવાદી નીતિના સૂચનરૂપ ગણે છે. ઔપરુપસમાનતાનો સિદ્ધાન્ત તેમને માન્ય નથી. ઉભયના પ્રકૃતિભેદનું પૃથક્કરણ કરીને તેઓ ઓ અને પુરુષને એકબીજાનાં પૂરક તંત્રીકે સ્થાપી જતાવે છે. ઔવિવચક પ્રાચીન ભાવનાને પુનર્જીવિત કરીને મહિલાએ તેને વામ એટંચે મુદ્દ

અગર રૂપે ધટાવી છે. વળી તેમના ઉપદેશનું ક્રુવ સૂત્ર વિગત એટલે કે પ્રવૃત્તિમા નિવૃત્તિ છે. સમષ્ટિભાવનાને સતત લક્ષમાં રાખીને સર્વકલ્યાણ સાધવાના ઇષ્ટ હેતુને સિદ્ધ કરવા સારુ કેવળ પરમાર્થ-ભાવના ગ્રહણ કરવાનો બોધ તેમણે કર્યો કર્યો છે. તેઓ પ્રારબ્ધને માને છે, પણ કર્તવ્યપ્રેરક ભાવના તરીકે સિદ્ધાન્તનું ઉદ્દેશ્યોદ્ધાર કરીને પરમાર્થને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. પારમાર્થિક સુખનો વિચાર રાખીને તદનુસાર શુદ્ધ આચાર પાળવાની તેમણે વારંવાર હિમાયત કરી છે. દૂકમાં, મણિવાતનો સુધારાવિષયક ઉપદેશ તત્ત્વતઃ ધર્મોપદેશ જ બની રહે છે ઉચ્છેદક સુધારામાં બાલ દષ્ટિ પ્રધાનપદ પાગી હતી, તો મણિલાલે સમગ્રવેળા ગૃહધર્મ અને સમાજધર્મમાં મુખ્યત્વે આંતરદષ્ટિ કામ કરે છે ધર્મને જીવિતના કેન્દ્રમાં રાખનાર મણિલાલનો સુધારાવિષયક વિચાર સહેજે તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

મણિલાલનું આ કાર્ય ઉત્તર નર્મદની સાથે જોડાઈ જાય છે એ ખરું, પણ તેમના પર નર્મદની અસર પડી હતી, યા તો ખીજ કોઈના અનુસરણ રૂપે તેમણે સરક્ષક વિચારશ્રેણીને અપનાવી હતી એમ કહેવું તે અન્યાય છે. સુધારકોની સામે મોટાઈ મેળવવા અને અનુયાયીઓ દ્વારા વાહવાઈ કહેવરાવવા સારું મણિલાલ સુધારા વિરુદ્ધ બીજા હતા એવી રમણ મા અરપણ માન્યતા સુધારક વર્ગમાં પ્રચલિત હતી. * પણ તે વાત સાચી નથી. અગાઉ જોયું તેમ, પૂર્વ-

* 'ભદ્રમદ્ર'માં તેમજ મણિલાલ-રમણભાઈ-વિવાદોમાં આના પડખા અનેક રથને પડેલા જોવા મળે છે. નમૂના તરીકે 'ભદ્રમદ્ર' મા વલ્લભરામને ઉદ્દેશીને કહેલા નીચેના શબ્દો જુઓ "વલ્લભરામ, આજકાલ તો ગુજરાતમાં આર્ય પક્ષ તમારા વડે જ હીપી રહ્યો છે જોનાનાર, લખનારા ખીજ છે, પણ વિદ્વાતભરેલી દલીલો આપી આર્ય પક્ષનું સમર્થન તમે જ કરી રહ્યા છો. (૪. ૧૬૨)

પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનના પોતે કરેલા તત્ત્વપથી અને તુલનાત્મક અભ્યાસથી તેમણે સુધારાવિષયક દૃષ્ટિબિંદુ ધડાય હતું. બીજાઓની માફક મણિલાલ પણ પહેલાં નાસ્તિક હતા. પોતાની મેળે મનન કરીને તેમણે પોતાના ચિંતનમાથી સુધારાવિષયક નિર્ણયો તાગવેલા છે. ખરું જોતા, એમને પાની તરફથી એટલું દુઃખ હતું કે સુધારક થવાનું વલણ તેમનામાં જાગે તો તે સ્વાભાવિક ગણવું જોઈએ. પણ તેમ થવાને બદલે અમકાલીન સુધારાની તાત્ત્વિક સમીક્ષા કરવાની તેમને પ્રેરણા થઈ તે તેમની શુદ્ધ ધર્મજિજ્ઞાસા અને દૃઢ તત્ત્વનિષ્ઠા બતાવે છે.

જે વખતે રાજકીય સુધારો પહેલો કે માસારિક સુધારો એ પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો તે વખતે મણિલાલે એ બન્નેના મૂળમાં રહેલા ધર્મના સુધારાને અગ્રસ્થાન આપવાનું દૃષ્ટિબિંદુ મૂક્યું હતું. કેવળ નવીનને કે પ્રાચીનને સ્વીકાર્મ ગણવાને બદલે ઉભયથી પર એવા અવિકૃત સત્યને લક્ષીને તેમણે સ સારસુધારાનું મૂલમત તત્ત્વ શોધવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. તેમ કહેવામાં આવે સ્વભાવ અને ઇતિહાસનો તેમણે આર્મ્દર્શક પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. આ દૃષ્ટિએ સ સાર અને રાજ્યના પાપમાં રહેલ ધર્મતત્ત્વના નિર્ણયનો સુધારાને અગે નિર્દેશ કરતા તેઓ લખે છે :

“આ જગતમાની એક વાત લેવી ને બીજી પડતી મૂકવી એને અમે સુધારો કહેતા નથી. માણસના પોતાના સ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરી જોતા, તેના સ્વભાવથી જે તેનું ખરું સુખ ઠરતું હોય તે સુખ તરફ, જેટલે દરજ્જે જે વાત ઉપકારક હોય, તેમણે દરજ્જે તે સારી કહી શકાવી જોઈએ.” * “જેવો પરમ સુખનો આકાર તેવી જ માણસોની પ્રવૃત્તિ...જેવી પ્રવૃત્તિ તેવો જ સ સાર અને

રાજ્યધર્મ પશુ. જ્યારે ધર્મસ્વરૂપ નક્કી થાય ત્યારેજ પ્રવૃત્તિ એટલે સંસાર અને રાજ્યનું રૂપ બાંધી શકાય.” *

પછી એજ જૂમિકા ઉપર તેઓ સુધારાનું પોતે માનેહું તત્ત્વ અને સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી આપે છે. તેઓ કહે છે :

“સુધારાનો અર્થ હું મારે પોતાને માટે એટલો જ માનું છું કે ધણા માણસોની જે પ્રકારે એકતા થાય અને તેથી આખા સમૂહની ઉત્તરોત્તર કાર્ય સાધવાની શક્તિ વધે એવાં જે સાધનો, સાહિત્યો, વિચારો ઇત્યાદિ હોય તે સુધારો છે. સુધારાનું તત્ત્વ હું એકચ, એકતા, સંપ એમાં સમજું છું...નાતો તોડી નાખવી, લગ્નની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું, મિત્ર વ્યવહાર ચલાવવો, એ આદિ સુધારા કેવલ સરીરસંબંધનાજ સુધારા છે. એ વાતો નજ કરવી, કે થાય તો પણ અનિષ્ટ છે એવું હું કહેતો નથી, પણ સુધારો એથી જ થતો નથી, સુધારાનું એ ચિહ્ન પણ નથી. સુધારો તો મન અને મનનું એકચ થાય, વિચાર અને વિચારનું એકચ થાય, કર્તવ્ય અને કર્તવ્યનું એકચ થાય, સર્વનું લક્ષ એકની એક ભાવના ઉપર રહે, એવો વખત આવે ત્યારેજ થાય છે એમ હું માનું છું.”†

આમ, પોતાની પ્રિય અભેદભાવનાને મણિલાલે સુધારાના તત્ત્વ રૂપે ઘટાવી આપી છે. ‘તમારે’ સુધારો કરવો હોય તો આ અભેદભાવનાને વધારો, અને સમજો અને સમજાવો, એતું અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ આગળ ધરી પ્રાણપાપું કરવા સુધીની એની ભક્તિ સર્વના હૃદયમાં ઉપજાવો. એમ તેમનું મુખ્ય ઉદ્દેશોધન છે. જે વસ્તુથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના વિચાર, લાગણી કે આવેશમાં ભેદ

* સુ. ગ., પૃ. ૩૬૬

† એજન, પૃ. ૩૭૦-૩૭૧

પડે તે તમામ તેમને મતે 'જોડી ને હાનિકારક કુધારા' છે. જેનાથી ધર્મમાં નવા અને નકામા પંથ પડે તે ધર્મને, જેનાથી સમાજમાં નવા નવા ફાંટા પડે તે મયાજને અને જેનાથી રાજ્યમાં નવા નવા પક્ષ ઊભા થાય તે રાજ્યને હાનિકારક છે એમ તેઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે 'મતભેદ એ ત્રાટક પશુ દેશની વિદ્યાસમૃદ્ધિની સૂચક છે. પણ મતભેદને સહન ન કરતાં દેશ અને ભેદ વધે એ તે દેશના કુધારાનું' પ્રથમ અને મુખ્ય લક્ષણ છે.'* આ અભેદભાવના ભારતના જ નહિ, સર્વ દેશના પ્રાચીન ધર્મોમાં રહેલી છે. તેનો ખિગાડ થવાથી કુધારો વધે છે. તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થાય તેમાં ગુજરાતનો કે હિંદુસ્તાનનો જ નહિ, પણ આખી દુનિયાનો સુધારો છે એમ અણ્ણિલાલ ગંભીરપણે માનતા હતા.

આ ભાવનાને કેન્દ્રમાં ગણીને તેમણે મર્વ સામાજિક પ્રશ્નોની વિચારણા કરી છે. 'નારીપ્રતિષ્ઠા'થી તેનો આરંભ થયો હતો. લગ્ન સમાજસુધારાનો પ્રાણુ પ્રશ્ન હતો. અણ્ણિલાલ તેમના પુરોગામી તેમજ સમકાલીન સુધારકોની માફક બાળલગ્નને તિરસ્કારતા હતા. સ્ત્રીકેળવણીની તેમણે નિઃસંકેત દિશાપત્ર કરી હતી. શાંતિબંધનો પણ તેમને ઈષ્ટ નહોતો. સુધારાની લમલગ બધી જ ક્ષેત્રો તેમની અદ્વિતભાવનાને ધણે અંશે માન્ય હતી. વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન એક જ એવો હતો, જેમાં સુધારાવાળા સાથે તેમને મતભેદ પડ્યો હતો. તેઓ સ્ત્રીપુરુષસ્વભાવભેદને સૌપ્રથમ આગળ ધરીને એ પ્રશ્નની ચર્ચા આરંભે છે. તેઓ સ્ત્રીને પોષક શક્તિ ને પુરુષને ઉત્પાદક શક્તિ તરીકે ગણાવીને જન્મેના શારીરિક અને માનસિક બંધારણમાં રહેલો ફરક તારવી બતાવે છે. સ્ત્રીની શરીરરચના એવી છે કે તે બહારનાં કઠોર શ્રમવાળાં કામ ન કરી શકે; પુરુષ બહારના કામ માટે નિર્મિત છે. બાળ-ઉછેર સ્ત્રીનું મુખ્ય કામ છે. તેથી તેનું માનસિક બંધારણ

શાંત, પ્રફુલ્લ અને આનંદી અસર ઉત્પન્ન કરે તેવું હોય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીની રસેન્દ્રિય પુરુષ ક્રમમાં વિશેષ તીવ્ર હોવાથી તે પ્રેમવૃત્તિમાં પુરુષ કરતાં ચડિયાતી છે. સ્ત્રીની માતા તરીકેની મહત્તા રસેન્દ્રિય કેળવવામાં રહેલી છે. ‘પુરુષ શારીરબલપ્રધાન છે, સ્ત્રી માનસિકબલપ્રધાન છે’ એમ કહીને મણિલાલ બન્નેને એક બીજાનાં પૂરક તરીકે સ્થાપે છે. વળી પ્રત્યેક મંડળની નીતિનું ધંત્ર સ્ત્રી છે એટલે સ્ત્રીના રક્ષણની જવાબદારી પુરુષની છે. *

પ્રેમ દ્વારા પરમ પ્રેમમાં લઈ જનારી નારીને સનાતન ધર્મની નીતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવાની મણિલાલે સાવેશ હિમાયત કરી છે, એટલું જ નહિ, તેને અંગે તેમણે એક સુંદર યોજના પણ ઘડી કાઢી હતી. ધર્મશાસ્ત્ર, વ્યવહારશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર તેમણે સમગ્રજીવેશ નારીશિક્ષાના સિદ્ધાંતના મુખ્ય અંગ છે. સ્ત્રીના બરણ-પોષણની જવાબદારી પુરુષની હોવાથી તેને વેષાર, ધંત્રશાસ્ત્ર વગેરે ધંધા શીખવવાની જરૂર તેમણે બતાવી નથી. પણ ગૃહ-ઉલ્લોગોની જાણકારીની તથા વિદ્યાભ્યાસની સ્ત્રીઓ માટે તેમણે ખાસ બલામણુ કરી છે. વ્યવહારશાસ્ત્ર એટલે જાતસુધારણા તેમજ સમાસંબંધી અને જગત પ્રત્યેના કર્તવ્યની સમજદારી. પ્રત્યેક કન્યાએ બાપા, ગણિત, ઇતિહાસ, શારીરવિદ્યા, ઔષધવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારુ અર્થશાસ્ત્ર એટલા વિષયોનો અભ્યાસ તો કરવો જ જોઈએ એમ મણિલાલેના આગ્રહ છે. ખરું નીતિશાસ્ત્ર પાઠ ગોખાવવાથી કે મારના બધથી નહિ, પણ માગ્યપ-શિક્ષકાદિ વડીલોના આચારથી જ મળે એમ તેમણે બારપૂર્વક કહ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ સૌથી વિશેષ છે. પ્રવૃત્તિમાત્રનો હેતુ નિશ્ચિત કરવામાં અને તેનો અનુભવ—પરમાત્મભાવ અને પરમાનંદ—કરાવવામાં ધર્મશાસ્ત્ર જ સહાયશ્રૂત છે પ્રેમાદિ વૃત્તિને ક્રમિક વિકાસ સાધીને વિદ્યાર્થિની જાતે જ ધર્મશાસ્ત્ર પામે

* ‘મણિલાલના ત્રણ લેખો’ (ગુ. વિ. સભા), પૃ ૨૧૭-૨૨૮

તેવી યોજનાની શિક્ષણક્રમમાં જોગવાઈ થવી જોઈએ. આમ, અન્યોન્ય-વિચારગ્રહણાર્થે બાબાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જીવિને ઉત્તેજક તેમજ નીતિવર્ધક, ધર્મયુક્ત, પ્રેમપોષક જ્ઞાન સ્ત્રીના યોગ્ય સંસ્કારવડતરને માટે મણિલાસે આવશ્યક ગણ્યું છે. *

સમાન કેળવણી પામેલા પુરુષ સાથે સ્ત્રીનું લગ્ન તેઓ ઇષ્ટ ગણે છે. લગ્ન વખતે પુરુષની માફક સ્ત્રી પણ સુસંગતિને સદ્બોધ-યુક્ત શિક્ષણ પામેલી હોવી જોઈએ; નહિ તો તે માતૃધર્મ અને પત્નીધર્મ યથાયોગ્ય બળવી શકે નહિ. પાગકાંને પોતાનાં કરવાની કેળવણીની સાથે સાથે જૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણવાનો હૃદયવિસ્તાર કેળવવી એ પરિણયનની હિમ્મત બાવના છે. લગ્નમા વય, જ્ઞાન અને ઇચ્છા એ ત્રણ બાબતો પર લક્ષ આપવાનું તેઓ કહે છે. તેમણે પુરુષને માટે લગ્નને યોગ્ય ઉંમર પચીસ વર્ષની ને સ્ત્રીને માટે સોળ વર્ષની ગણી છે.† પ્રેમ એ જ લગ્નનો નિયમ છે. ચાર આશ્રમની યોજના પણ તેને ઉપકારક છે. માણસ માણસનો સમાજમ ઉપજીવિકા કે પશુવૃત્તિના સંતોષ અર્થે નથી, પણ ધર્મપ્રેમવૃત્તિના સંતોષ માટે છે એમ બતાવીને મણિલાલ લગ્નને અખંડ કરાર રૂપે નહિ, પણ પવિત્ર અર્પિત તરીકે ઓળખાવે છે. વડીલોની શુભેચ્છા ને આદા આર્થ કુટુંબમાં શિરોવંશ છે, પણ તેની સાથે પરણનાર સ્ત્રી અને પુરુષની પરસ્પર અનુભૂતિ આવશ્યક છે. વરની પસંદગી અમુક પેદાશાતિ કે વર્ણલભાથી જ કરવાને બદલે વિશાળમાં વિશાળ ચમૂહમાંથી કરવાનું તેઓ સૂચવે છે આ બાબતમાં ચાર વર્ણોની મર્યાદા જળવવા ઉપરાંત તેઓ બીજા કશા બંધનનો સ્વીકાર કરતા નથી. વળી હિંદુ કુળની પસંદગી કરતી વખતે જન્મની કુલીનતા જોવા કળ્પતા વિદ્યા, ધન, સુશીલતા ઇત્યાદિ ગુણોવાળા કુટુંબને કુલીન

* 'ત્રણ દેવો', પૃ ૨૨૮-૨૪૨

† 'જોગન', પૃ ૨૪૩

મણિવાની તેમણે હિમાયત કરી છે. * નથી લાગતું કે મણિવાળો લગ્નવિષયક સિદ્ધાંત બદલે છે ?

આ આદર્શને અનુસરીને જેણે લગ્ન કરેલા હોય તેને માટે તેમણે પુનર્લગ્ન નિષિદ્ધ ગણ્યાં છે. વિધવાને માટે વિવાહ કરવાના તથા મુખ્ય હેતુ છે : ઉપજીવિકા, બાળકોની મલાજ અને વિધવા-લાલસા. આ ત્રણે માણસ અને પશુ બન્નેમાં જોવા મળે છે. તેમ જ બન્નેનો ત્રિભાજક ગુણ છે. યોગ્ય શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીને કંઈ ને કંઈ ઉપજીવિકાનું સાધન સમાજમાંથી મળી રહેતું જોઈએ અને નિરાધાર વિધવાને સમાજે આશ્રય આપવો જોઈએ. પણ તેને પશુવૃત્તિને ઉત્તેજવાની ફરજ પાડવી ન જોઈએ. એક અચલ વગ્નની પવિત્ર ભાવના પુનર્લગ્નથી ખંડિત થાય છે. પશુવૃત્તિને સંયમમાં રાખીને નિશાળ પ્રેમભાવ કેળવવાનો હેતુ પણ તેનાથી માર્યો જાય છે. જે દેશોમાં પુનર્લગ્નની છૂટ છે ત્યાં પણ પુનર્લગ્ન ન કરવામાં પ્રતિષ્ઠા મનાય છે છપો અનાયાગ અટકાવવા સારું પ્રસિદ્ધ અનાયારનો માથું બાધી આપવા કરતાં અનાયાગ ન કરે તેવો ઉપદેશ ક્યાં ન કરવો ? આમ દલીલ કરીને, મણિવાળે કેવળ વિધવાને જોડતો જ નહિ પણ વિધુગ્ના પુનર્લગ્નનો પણ વિરોધ કર્યો છે.†

અહીં સમાજવેલો લગ્નનો આદર્શ સમાજમાં પગાતો ન હોય, ત્યાં બાળલગ્નની પ્રથા પ્રચલિત હોય, જ્યાં લગ્નની ભાવનાનો કહ્નો પણ બાળાઓ જાણતી ન હોય અને જ્યાં દગલો કે સંમતિનો અનાદર થતો હોય ત્યાં વૈધવ્યનો ભોગ બનેલી બાળાઓને પુનર્લગ્નથી વચિત રાખીને મરણ પર્વન્ત દુઃખગા સહાવા દેવી ‡—એવો પ્રજ્ઞ કરનારને મણિવાળે આપેલો ઉત્તર તેમણે પુનર્લગ્ન-વિષયક દષ્ટિનિંદુ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ કહે છે :

* ‘ગુણ સેવ્ય’, પૃ. ૨૪૭-૨૪૮

† ‘એજન’, પૃ. ૨૫૧-૨૫૬

“વિપસ્ય વિપમૌષધમ્ યવા દોઃ આવાં દુઃખને માટે પુનઃ
લંગ્ગન પણ યવા દો, આમ કહેનારા પારકી દાઝ જાણનારા દયાશીલ
જનસમૂહને અમે સર્વાંશે અનુમોદન આપીએ છીએ; પણ એટલું
જ કે અમારો ખર્ચે માર્ગ તો કહ્યું તેમ લગ્ન કરી વૈધવ્ય
ધર્મ પાળવો તે જ અને અમારી દુર્વૃત્તિને લીધે, અમારી નિર્ગળતાને
લીધે લેવો પડેલો પણ ક્ષમાયોગ્ય અને સર્વેએ સહન કરવા યોગ્ય
રસ્તો પુનઃલંગ્ગન.” *

મણિલાલે સૈદ્ધાન્તિક દષ્ટિએ પુનર્વિવાહનો વિરોધ કયો
હતો. પણ અનિવાર્ય સન્નેગોમાં તેનો જ્યાં અપવાદ રૂપે આશ્રય
લેવામાં આવે ત્યાં તેમણે તિરસ્કાર નહિ, પણ ક્ષમા અને
સહાનુભૂતિની દષ્ટિએ જોવાનું વલણ ખતાવ્યું છે તે તેમના
મુધાગવિષયક વિચારોની ટીકા કરનારે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

આમ, મણિલાલની મુધારક દષ્ટિ આંતરિક એટલે કે હૃદય
અને ચાત્રિના મુધાગ ઉપર એકાગ્ર યથેચ્છી હતી તે સ્પષ્ટ છે.
મુધારાત્રાગાઓ એનાથી જીલ્લો ક્રમ અખત્યાર કરીને બહારના
મુધારાથી આરંભ કરીને—એટલે કે નાતજાતનાં બંધનો તોડીને,
જીના સમાન હકની વાત કરીને અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વાદ
ઉઠાવીને આંતરિક મુધારા—એટલે કે નીતિશુદ્ધિ, ધર્મશુદ્ધિ અને
જીવનની ભાવનાશુદ્ધિ—તરફ વળવાનું કહેતા હતા તે મણિલાલના
તત્ત્વજ્ઞાનને માન્ય નહોતું. તેમના અદ્વૈત મિદ્ધાતર્માં મંયમને
પ્રાધાન્ય મળતું હોવાથી તેમણે નવીનોની ઉત્કૃષ્ટતા અને સ્વાર્થ-
પરાયણતાને વખોડી કાઢી છે. તેમણે ધર્મદષ્ટિને મુધારીને તે
મુજબ આચારો ફેરવવાનો બોધ કયો હતો. તેમને મતે ધર્મ-
મુધારણા એટલે જુદા જુદા ધર્મોમાંથી પોતાને અનુકૂળ કલમો
ગોઠવી કાઢીને નવો ધર્મ ચલાવવાની નહિ, પણ આમળ જોયું

તેમ, પ્રાચીન ધર્મભાવનાની સમુદાયક પ્રવૃત્તિ હતી. એટલે તો તેમણે સમાજના જંધારણ અને સ્ત્રીપુરુષસંબંધ પરત્વે જડ યર્ષ ગયેલી રૂઢ પ્રણાલિકાઓને તત્ત્વનો સ્પર્શ આપીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. નર્મદના કાર્યના અનુસંધાનમાં પોતાની પ્રવૃત્તિને હિલેખ કરતાં મણિલાલે ‘હાલનો જમાનો જૂના સુધારાને મૂકીને કાષ્ઠકે દિંદુ ધર્મની છાયા હોય તેવા સુધારા તરફ વળે છે’ એમ કહ્યું હતું તે પણ આ હેતુને અનુસરીને જ. સમાજ અનેક વ્યક્તિઓનો બનેલો છે એમ કહેવાને જાહેરે તેઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિને અખડ શરીરરૂપ સમાજના અંગ તરીકે ઓળખાવે છે અને હકને બદલે કર્તવ્યને આગળ ધરે છે. સમાજજીવનના દરેક પ્રશ્નને હલ કરવામાં તેઓ આ દૃષ્ટિથી જ દોરાય છે.

પોતે માનેલા સુધારાનો ઉપદેશ કરતા મણિલાલે સુધારક ગણાતા વર્ગની વિચારશ્રેણીનો વિરોધ કર્યો હતો તેની સાથે પ્રાચીન વહેમો અને રૂઢિઓની પણ દીકા કરી હતી. આને લીધે નવીનોની માફક પ્રાચીનપંથીઓનો રોષ પણ તેમના પર ઊતર્યો હતો. ‘સત્યં પર ધીમહિ’ એ મણિલાલનો ધ્યાનમંત્ર હતો. ‘પ્રાચીન અને નવીનો બેઠ માની’ ‘એકને વજનવા કે બીજાને પરહગ્વા’ તેઓ પ્રવૃત્ત થતા નથી. “મારે આમાનો એકે પક્ષ ‘મારો’ નથી, સત્ય જે જણાય તેનો ‘હું’ છું. વહેમ, ઢોંગ, અનાચાર, કુદિવતા એ બધાને ઉભય પક્ષમાંથી તજવાનાં છે, ઉભયમાં સત્ય છે, તે નિષ્પક્ષપાતથી સંયોજી પરમ સત્યનો આકાર મમજવાનો છે” એમ તેમણે કહ્યું છે તેમા ધણો સત્યાંશ છે. પ્રાચીન અને નવીન બંનેનું અવલોકન કરીને ઉભયના સારતત્ત્વ રૂપે પોતાનું તાત્ત્વિક દૃષ્ટિબિંદુ તેઓ ગૂંટ કરે છે. પગ્દેશગમન, સ્ત્રીકેળવણી, લગ્નમા સ્ત્રીપુરુષની સમતિ, બાળનમ્ન, કન્યાવિક્રય તથા સાર્તિમેદનો નિષેધ વગેરે સુધારાઓ સુધારકોની માફક મણિલાલે પણ ધ્વજધારી હતા,

એટલું જ નહિ એ બધાને તેમણે મોક્ષમાર્ગ પ્રજ્ઞાપ્તિ પણ દત્તા. *
 શ્રી આનંદશંકર ક્રુર વાળખી રીને જ પૂછે છે કે “આવા ઉત્સાહી
 અને પ્રૌઢ મુધારાના લખાણો એક પણ ‘મુધા-નવાગા’ની
 કનમયી નીકળેલા બતાવશે?”† પશ્ચિમનુ અનુકન્થ કરીને પ્રાચી-
 નનો સદ્ગતર નાશ કરવા નીકળેલા નવીનોને મચિવાયે પ્રાચીનના
 અનેક આઘાતો બતાવીને અટકાવ્યા હતા, તો બીજી તરફ જૂની
 વિચારમંદુરિયા લોકોને વહેમ અને રૂઢિના ત્યાગ કરીને સત્યાસત્યનો
 વિવેક કરવા પ્રેર્યા હતા નવીનોની માફક એકાકાર વર્ણવ્યવહાર
 તેમને માન્ય હતો, પણ ચાલતી યાતિગ્યવસ્થા સુખ રીતે તોડવામાં
 એમની બિનકુલ શક્તિ નહોતી વહેમમાત્ર તેમને ત્યાગ્ય હતા,
 પણ ‘વહેમ’ શબ્દનો નવીનોએ કરેલો અર્થ એમને ગ્રાહ્ય નથી
 હતા. દુર્નાયી કે બ્રાહ્મણ જમાડવાથી પાપ દળે એ વાતને તેઓ
 નવીનોની માફક ખોટી માને છે, પણ કર્મનો નિયમ અને પ્રારબ્ધ
 દિવ્યપરમાને તેઓ સ્વીકારે છે નિરાકાર અપરોક્ષ જ્ઞાનને જ તેઓ
 પૂર્ણ તત્ત્વ ગણે છે, પણ સાદાર મૂર્તિની ઉપાસનાનો અનાદર
 કરતા નથી દેહદમન અને કષ્ટક્રિયાનો પુરસ્કાર નહિ કરવા છતાં
 તેઓ ચેતન અને મનોમલની પૂર્ણ સત્તા તથા રાજયોગનું અસ્તિત્વ
 સ્વીકારે છે. પ્રેતાવાદનને ખોટું, તરકટ, જૂઠું, બમ કહેવામાં ‘રસ’
 ધરાવનાર, નવીન પથના આચાર્ય, શ્રી હક્ષ્મીની તેની ખાતરી
 કરાવતી વખતે વ્યક્ત થતી ઉદાસીનતા તેમને અનાદરણીય છે, તેમ

* જુઓ ‘બાળલગ્ન’ (સુ ગ, પૃ ૩૨૨), ‘સુપારો’ (સુ ગ.,
 પૃ ૩૫૪), ‘નવીન અને પ્રાચીન’ (સુ ગ, પૃ ૩૭૫), ‘પ્રાચીન
 અને નવીન’ (સુ ગ, પૃ ૩૮૦), ‘એ-આવરયક રપદીપરણ’
 (સુ ગ, પૃ ૩૮૫), ‘જૂના રિવાજ ખોટા છે?’ (સુ ગ.
 પૃ ૩૮૮) અને ‘જ્ઞાતિજનન નીતિને પુષ્ટિ આપનારુ છે?’
 (સુ ગ, પૃ ૪૦૧)

† ‘સાહિત્યવિચાર’ (બીજી આ), પૃ ૩૮૦

આહુતિને વિષ્ણુનું મુખ ગણીને તેના વચનને વેદ્વાક્ય માનનાર પ્રાચીનો પ્રત્યે પણ તેમને અણુમતો છે. * નવીનતા અને પ્રાચીનતાનું તેમણે કરેલું પૃથક્કરણ એમના આ મધ્યમાર્ગી વલણમાં ગૌરવ અને હિદારતા પૂરે છે. તેઓ કહે છે :

“ નવીનતા એ પૌરુષ, પરાક્રમ, સાહસ, સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ છે પ્રાચીનતા આલસ્ય, સ્થિરતા, જડતા, પારતંત્ર્યનો માર્ગ છે. ઉલ્લોગ અને પ્રારબ્ધનો જેવો વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા લાવે છે, પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપજાવે છે; પ્રાચીનતા પોષે છે, સાચવે છે, સંપ્રદે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી ઉભયે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને આવશ્યક છે. વિશ્વનો નિર્વાહ જ તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગક્ષેમના નવીનતા અને પ્રાચીનતા એ અંગ છે ” †

વર્તમાન કે ભવિષ્યને સમજી, કર્તવ્યની શોધ કરવાનો જે હિન્નતિનો માર્ગ છે તે ધ્યાનમાં લઈ, પ્રાચીન કે નવીનનો આદર કરવાનો વિચાર તેમણે રાખેલો હતો. અને એ ધોરણે જ મણિલાલે ‘અમારા હૃદયની પ્રીતિ હાવના પ્રાચીન પક્ષ કરતાં હાલના નવીન પક્ષ ઉપર વધારે છે’ એમ કહ્યું હતું. ‡

નવીનોની વિચારગ્રેણી પ્રત્યે મણિલાલે દાખબુ હતું તેટલું સહિષ્ણુ વર્ણન નવીનોએ તેમના તરફ બતાવ્યું નહોતું. વિધવા-વિવાહ તથા લગ્નના સંમતિવશનો કાયદો કરાવવા અંગેની સુધારકોની હીનચાલે મણિલાલને તેમની સાથે લાંબા વિવાદમાં જીતવાની દુરજ પાડી હતી. શ્રી. બહેરામજી મલગારીએ ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૧

* સુ. ન. પૃ. ૩૮૬-૩૮૭

† એનન, પૃ. ૩૭૬

‡ એનન, પૃ. ૩૮૫

દરમ્યાન વિધવાવિવાહ માટે કાયદો કરાવવા તથા હિંદુ કાયદામાં સંબંધિત સંમતિવશ વધારવા માટે આદેશન ઊભું કર્યું હતું, જેનો પડધો આખા દેશમાં ફેલાવા ઉપરાંત 'વિલાપતનાં વગદાર મંડળો' સુધી પહોંચ્યો હતો. મલતારીના આ પ્રયત્નનો મણિલાલે તેમજ દેશભરના સનાતન મંડળે ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો. વિધવા-વિવાહના કાયદા સામે મણિલાલની દલીલ એ હતી કે જ્યાં વિધવાવિવાહ હજી 'કર્તવ્યના રૂપે સિદ્ધ થવાની જ વાર છે' ત્યાં તે માટે કાયદો કરાવી 'હિંદુઓને માથે પથરો મુકાવો' તે યોગ્ય નથી. એકબે કે સોપચામ માણસોના સુખ માટે આખા જન-મંડળના શુદ્ધ સિદ્ધાન્તોને ધોરણ પહોંચાડવો એ વાજબી નથી. * વિધવાવિવાહ માટે કાયદો કરાવવા અંગેનો મલતારીનો પ્રયત્ન થોડા વખતમાં જ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

પછી તેમણે પીનલ કોડની ૩૭૫મી કલમમાં લગ્નયોગ્ય કન્યાનું વય ઓછામાં ઓછું ૬ થી વર્ષનું હતું તે વધારીને ૧૨ વર્ષનું કરાવવા માટે, તેમજ ઔદ વર્ષ પહેલાં પરણેલી કન્યા પણ સાસરે ન જઈ શકે અને સગીર વય વટાવ્યા બાદ પરકન્યાને લગ્ન રદ કરવાની ભરજી થાય તો તેમ કરવાની છૂટ આપે તેની કાયદામાં જોગવાઈ મેળવવા માટે હીલચાલ શરૂ કરી. આના પ્રતીકારરૂપે મણિલાલે હિંદુ લગ્નનું તાર્ત્વિક રચરચ સમજાવતા લેખો લખ્યા હતા. તેમના વકતવ્યના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ છે :

(૧) હિંદુઓનાં લગ્ન તે કરાર નથી પણ પવિત્ર ગાંઠ છે, ને તે કદાપિ છૂટે નહિ તેવી છે.

(૨) હિંદુ સમાજમાં એવો નિયમ તો છે જ કે લગ્ન ગમે તેટલી ઉંમરે થાય, પણ મૃદસ્થજીવન તો ખરી સુવાવરથા પ્રાપ્ત થયા પછી જ આરભાય.

(૩) કન્યા ઋતુમતી થાય તે સમયમા કન્યાને તેના પતિને સ્વાધીન કરવી જોઈએ એવો હિંદુ શાસ્ત્રોનો આદેશ છે.

(૪) હિંદુસ્તાન અને તેના જેવા બીજા દેશોની કન્યાઓના ઋતુકાલનો નિર્ણય કૈન્ય વિદ્વાન ડી કવોટ્ દેજમકૃત 'Human Species' માં આપ્યો છે તે મુજબ, સહવાસ, દવામાન અને આહારની અસર પ્રમાણે ૧૦-૧૧ થી ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉંમર છે. 'જેમ જેમ સુધારો પ્રવર્તશે તેમ તેમ ઋતુકાલ વહેશે. આવતો જશે, એટલે એ બાળતમા અમુક વય એવો નિયમ બહુ જ નકામો, અગવડ બરેમો તથા હાનિકારક છે.' આ બધું જોતાં આપણા જેવા ગરમ દેશને તો પીનક્ષ કોડમાં દર્શાવ્યાં છે તે દશ વર્ષ જ માફક આવે.

(૫) આવી બાળતમા કાયદાની જરૂર નથી કાયદો ગતિ પેદા કરી શકતો નથી, તે તો ગતિને નિયમી શકે છે.

હવે થયા બાદ ઉચિત વયે વરકન્યાને હવે પસંદ ન હોય તો તે રદ કરી શકે તેને મણિતાલ 'બચકર વાત' કહીને વખોડી કાઢે છે. હવેન થયા અમાઉ પગરપર સમાગમમાં રહેવું ને પછી ઠીક લાગે તો પરણવું એ રીતને તેઓ નાપસંદ કરે છે. માત્રાપની પરીક્ષા તથા આરાને તેમા તેમણે આવશ્યક મણી છે. *

મલબારીએ બોલા કરેલા આ સંમતિવચના કાયદાના આદેશને આખા દેશમા ખળખળાટ મચાવી મૂક્યો મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળામા અનેક સ્થળે સજાઓ બરાર્થ અને શાસ્ત્રાર્થ થતા લાગ્યા. મુંબઈમા માધવમાગમા મળેલી સનાતની હિંદુઓની સમા સુધારાના ઇતિહાસમાં સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામી ગઈ છે.

* 'મો મલબારીને છેલ્લો પ્રયત્ન' (સુ. ૩, પૃ. ૪૦૨), 'ઋતુકાલ' (સુ. ૩, પૃ. ૪૦૫), 'આપણું કર્તવ્ય' (સુ. ૩, પૃ. ૪૦૭).

પાય હાજર કરતાં વધારે માણસોની મળેલી આ સભા તરફથી મરકારને સાફ જણાવવામાં આવ્યું કે ‘અમારાં (હિંદુઓનાં) લગ્ન સંબંધી રિવાજોમાં સરકારની મદદ અમારે જરા પણ જોઈતી નથી.’ એ સભામાં ન્યાયમૂર્તિ તેજંગ હાજર રહ્યા હતા, તેમણે ‘બાળલગ્ન અને વિધવાવિવાહની બાબતમાં સુધારાની જરૂર અને સમજાવે છીએ, પણ તે અમારી મેળે જ કરી લઈશું’— એટલે સુધારો સૂચવ્યો હતો. સભાના કાર્યવાહકોની એ સુધારો સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોવા છતાં ઘોંઘાટ અને અગ્યવરથાને કારણે તેમનાથી એમ થઈ શક્યું નહિ. * આ સભાનું દ્વાયિત્ર ‘ભદ્રંભદ્ર’માં દોરીને રમણભાઈએ તેને ગુજરાતી સાહેત્યમાં ચિરંજીવ બનાવી દીધી છે.† સુધાગક વર્ગે તેની હાંસી કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. માધવભાગની

* સુ. ગ., ૫ ૪૨૩-૪૨૪

† ‘ભદ્રંભદ્ર’નો આરંભ જ એ સમાના ઉલ્લેખથી થાય છે શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેદિયાએ ૧૮૮૬ માં માધવભાગની સભા બરાધાનો ‘ભદ્રંભદ્ર’માં ઉલ્લેખ છે તેને વિરોધ પોતાની નકલમાં આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે: “૧૮૯૦-૯૧ માં Age of consent Bill ની વિરુદ્ધ થયેલા ખળભળાટ પ્રસંગે મુંબઈમાં માધવભાગમાં સભા બરાધ હતી ત્હેને વિરોધ આ ઉદ્દેશ છે. સાલ જાણીને બદલી લાગે છે.” સાલ વિરોધનું નરસિંહરાવનું આ અનુમાન સાચું નથી. ૧૮૯૧ માં પીતલકોડમાં સંમતિવચ વિરોધ સુધારો સૂચવતો કાયદો પસાર થયો તે ખરું, પણ તે વિરોધ આંદોલન છેક ૧૮૮૬ થી શરૂ થયું હતું અને માધવભાગની સભા પણ એ જ સાલમાં બરાધ હતી તે મણિવાલે બોલ્યો. નવે ૧૮૮૬ માં લખેલા ‘લગ્ન વિરોધ કાયદો’ એ લેખમાં સમાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી, તેમજ ‘આપણું કર્તવ્ય’ એ લેખમાં “૧૮૮૬ માં મુંબઈની માધવભાગની સભાની અરજના જવાબમાં સરકારે પોતે પણ આ વાત સ્પષ્ટ સ્વીકારેલી છે” એમ મળું છે તે પરથી ચોખ્ખું સમજાય છે. આને માટે જુઓ કૃષ્ણંસ ગુજરાતી સભામાં સૂચવાયેલી છે તે નરસિંહરાવની નોંધવાળી ‘ભદ્રંભદ્ર’ની નકલ, ૫ ૪. વળી જુઓ સુ. ગ. ૫. ૪૨૩ અને ૪૨૧.

સમાના બચાવમાં મણિલાલનું વક્તવ્ય એ હતું કે સુધારકો મધ્યસ્થ લોકો ને ધર્મચુસ્ત લોકો, એ ત્રણેને સરકાર કાયદો કરે એ વાત તો નાપસંદજ છે. માધવજીગની સમાના કાર્યનો નિષ્કર્ષ પણ એ જ છે. તો તે સમાને સર્વેએ કાં ન માન્ય રાખવી? ‘લોકોના બધા વિના સરકારના હેબર કાયદાથી પણ કદાપિ સારી અસર થનાર નથી’* એમ તેમણે વારંવાર ઠોકી ઠોકીને કહ્યું છે.

આ સુધારાઓ અંગે મણિલાલે સુધારકો સાથે શાસ્ત્રાર્થ પણ કથેઈ હતો. પુનર્વિવાહના સમર્થનમાં સુધારકો ‘નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે વલીવે ચ પતિતે પતૌ’ એ પરાશરસ્મૃતિનું વાક્ય પ્રમાણરૂપે ટાકે છે ત્યારે મણિલાલ એ વાક્યનો નવો-પણ સનાતની પંડિતોને વિદિત-અર્થ ધટાવીને કુશળ પ્રતિવાદ કરે છે. તેઓ “પતિ. સમાસ એ પાશ્વિનીય સૂત્રથી ‘પતિ’ શબ્દ ને ‘વી’ સંચાનું વિધાન માત્ર સમાસાન્તર્માં જ થાય છે” એમ કહીને પતૌ વિભક્તિરૂપને ખોડું કરાવીને, પર્યો લેખએ એમ મૂક્યવે છે. મૂળ પાઠ પતૌ છે તેને સૂત્ર લાગુ પાડવા સારુ અપતૌ ગણવો લેખએ એમ દર્શાવીને તેઓ અર્થ ધટાવે છે કે “એમ થયું ત્યારે ‘અપતિ’ શબ્દનો અર્થ એ થયો કે પતિ ન થયો હોય ત્યાં સુધી એટલે વાગ્દાન થયું હોય તેવામાં જો કહેલી આપતિ આવે તો બીજું વાગ્દાન થાય.”† ઋતુકાલ પછી ત્રણ વર્ષે લગ્ન થવાં જોઈએ એમ સાબિત કરવા માગતા નવીનોએ ટોકેલા ‘ત્રીણિ વર્ષાણુરીક્ષેત કુમાર્યુનુમતી સતી’ એ મનુવાક્યનો પણ મણિલાલે કન્થા ઋતુમતી થાય તે છતાં તેના પિતા તેને પરણાવે નહિ તો તેણે ત્રણ વર્ષે રાહ જોવી અને પછી રવેચ્છાએ લગ્ન કરી લેવું એ મતલબનો અર્થ કરી

* સુ. ઝ. પૃ. ૪૨૪-૪૨૫

† એમત, પૃ. ૩૫૦, પાદપીપ

બતાવ્યો હતો. *

ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં સરકારે મવખારીએ માગ્યા મુજબ સંમતિવપર્મા સુધારો કરતો કાયદો પસાર કર્યો. તે સિવાયની કલમોને કાયદાનું અવરૂપ મળ્યું નહિ. પાંચેક વર્ષના વાદ્યુધ્વે તેમજ દાદાજી અને રુકમાબાઈના ૧૮૮૭ માં બનેલા કિસ્સાએ † મણિલાલ અને સુધારકો વચ્ચે કાયમનું અંતર પાડી દીધું. ‡ મણિલાલ અને રમણભાઈ વચ્ચે તો જિંદગીભરનો અટક પડી ગયો, જેના પરિણામ રૂપે બધા જ જાહેર પ્રશ્નોના ચર્ચામાં બંને વચ્ચે દંડ

* સુ. ૩, પૃ. ૩૪૫-૩૪૬ મણિલાલની આ પ્રમાણે અર્થ સંમતિ બેસાડવાની રીતની 'બદ્ધબદ્ધ' માં ઠેકઠી કરવામાં આવી છે. બદ્ધબદ્ધ બાળલગ્નની તરફેણમાં પ્રમાણ મૂકવા સાડુ 'વોટશ' ને બદલે 'દ્વદશ' અને 'વર્ષ' ને રથાને 'માસ' એમ પાઠાન્તર સૂચવીને 'અટમાલા મવેદ્ ગૌરી' ઈ ભણુ કરી આપે છે (પૃ. ૮૫) ને સંમતિવપના વિવાદમાં મણિલાલની અર્થઘટન કરવાની પદ્ધતિની મર્યાદા છે.

† દાદાજી નામના થોડુંક બહેલા, સાધારણ ગ્રિતિના માલસને તેર વર્ષની હંમે પસંદગી રુકમાબાઈ બાવીસ વર્ષની હંમેર મુધી સાસરે ન મળી ત્યારે તેના ઘણીએ કેસ માડતા કેટલું સુકાદો આપ્યો કે રુકમાબાઈને સાસરે ન જઈ હોય તો ન બંધ હાથકાટમાં આવીલ થતા હાથકાટ રુકમાબાઈને એક માસમાં પતિને ઘેર હાજર થવાનું ફરમાન કર્યું હશે. આ કિસ્સાની ચર્ચામાં સુધારકોએ રુકમાબાઈનો સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્ત મુજબ પક્ષ લઈને, દાદાજીને ખોટી રીતે અબણ, નિર્જળ, નિર્ધન ને નિરુષ્ણી ચીતર્યો હતો અને રુકમાબાઈને મહાવિદુષી, સસ્કારી ને પ્રતાપવતી વર્ણવી હતી. આ ભ્રમને દૂર કરવામાં મણિલાલના લેખોએ સારો ભાગ ભજવ્યો હોય એમ જણાય છે (જુઓ 'લઘુવિધિવિચાર,' સુ. ૩, પૃ. ૪૧૬ અને 'દાદાજી વિ રુકમાબાઈ,' સુ. ૩, પૃ. ૪૨૬)

‡ આનું ૨૫૪ નિદર્શન હરે તેવો 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' માનો 'ગાડુડી તંત્ર' નામનો લેખ છે

મનભેદ જોમો રહ્યો. મણિલાલે પીનલ કોડના સુધારા અંગે કેક મતામહી મળ્યાય તેવું વચ્ચળ દાખવ્યું હતું અને હિંદુ સમાજની જૂની પ્રજ્ઞાસિકનો જાયાવ કરવામાં થોડીક રૂઢિચુસ્તતા પણ બતાવી હતી. તેમ છતાં, તેમણે સમગ્રવેળું સુધારાનું તત્ત્વ એકંદરે મધ્યમ માર્ગનું જ લીધેલું છે, એ ‘સુધારો’, ‘સુધારાનો ક્રમ’, ‘નવીન અને પ્રાચીન’, ‘પ્રાચીન અને નવીન’, ‘એક આવશ્યક સ્પષ્ટીકરણ’ ઇત્યાદિ લેખો વાંચનારને તરત સમજાવે તેમ છે. રમણભાઈએ ચર્ચાલેખો દ્વારા મણિલાલની વિચારશ્રેણીનો ઉચ્ચ વિરોધ કર્યો હતો. ‘ભદ્રંભદ્ર’ લખીને તેમની તેમજ સનાતન હિંદુધર્મીઓની ‘નીતિરીતિ’નો ઉપદાસ પણ કર્યો છે. * એને વિશે વધુ નહિ કહેતાં શ્રી આનંદશંકર કુવે, રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્રમાં આરોપેલ બાપણ, બ્વસન આદિ દોષોનું સુધારકોમાં આરોપણ કર્યું છે તે તરફ, તેમજ એ અંતરે ‘સુધારાને સખળ કરવાને બદલે એના માર્ગમાં એક વિલેપ’ તરીકે માન્યો છતાં તેના તરફ અંશુલિનિદેશ જ બસ છે.

મણિલાલને મતાંધ અને રૂઢિચુસ્ત લેખક તરીકે ગણાવીને વગોવવામાં આવ્યા છે તેનું કાગળ તેમણે પશ્ચિમના અનુકરણ રૂપે આવતા સુધારાનો સ્વીકાર કરવાને બદલે આપણા દેશકાવની રીતિને લક્ષમાં રાખીને ફેરફાર સૂચવ્યા તે છે. તેમ કરતાં તેમને અત્યારે રૂઢિનું રૂપ ધારણ કરેલા પ્રાચીન સંસ્કારોનું રહસ્ય સમજાવવું પડ્યું હતું. ‘સિદ્ધાન્તસાર’માં તેમણે વર્ણોચ્ચમ ધર્મ અને તેના

- * ‘જ્ઞાનસુધા’માં પ્રગટ થયેલી ‘ભદ્રંભદ્ર’ની વાર્તા વિશે નરસિંહરાને “સાબાસ રમણ! Satire સખળ જ બતાવી છે, એમની એમ ટકાવી રાખજો” ઇત્યાદિ ઉદ્દગારો રોજનીગીમાં કાઢ્યા છે. જુઓ ‘નરસિંહ-રાવની રોજનીગી’, પૃ. ૧૮-૧૯

† જુઓ ‘દિગ્દર્શન’, પૃ. ૨૫૪-૨૬૫

સોળ સંસ્કારોની પાછળ રહેલી ભાવનાની વિગતે સમજૂતી આપેલી છે. બાળલગ્નના રિવાજને વખોડી કાઢીને તેમણે વીર્યરક્ષા અને ક્ષેત્રશુદ્ધિની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો છે. બુદ્ધિ, બલ અને પરાક્રમના હોસને માટે તેઓ બાળલગ્નને જવાબદાર ગણે છે.* મગ્ગોપવીતનો પ્રસંગ હાલ નાટકરૂપ બની ગયો છે ને તેનાં બહાર્યર્થ, વિદ્યાભ્યાસ તથા ધર્મનિષ્ઠા એ ત્રણ અંગો પૈકી હાલ કેવળ વિદ્યા-ભ્યાસ જ દેખાય છે એવી તેમની વાજખી ફરિયાદ પણ છે. લગ્નની રૂઢિ પ્રરટીકા કરતાં તેઓ કહે છે : “આજકાલ તો સર્વે વર્ણવાળાં આસુર વિવાહ લઈ બેઠા છે.....જ્યાં દ્રવ્ય માટે જ વિવાહ કર્યો, ત્યાં પ્રાચીન શુશ્રુષ્યાદિ ક્રમ રદ થઈ જઈ, બાળલગ્નાદિ આત્મ્યાં, અને તેનાં પશ્ચિમામમાં અટવાઈ જતા આપણે, સ્વાર્થને ઠપકો ન દેતાં, શાસ્ત્રને ઠપકો દેતા થયા ! આર્ય શાસ્ત્રનો વિવાહ તે નથી પ્રત્યેત્પત્તિ માત્ર માટે, કે માઆપના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા માટે; પણ વર-કન્યા ઉભયના ધર્મસાધન માટે, મોક્ષ માટે, છે.”†

‘શાંતિ અને શાંતિબેદોની પણ તેમણે એવી જ ટીકા કરી છે. ‘મૂજગતના બ્રાહ્મણો’ નામના લેખમાં તેમણે સર્વ બ્રાહ્મણો એક છે એવું શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસના આધારથી સાબિત કરવાનો યત્ન કર્યો છે. નાની નાની નાતોના વાડામાં ભરાઈને સંકુચિત અને કલેશમય જીવન ગુજારતા લોકોને તેમાં એક વર્ણુબંધાર સ્વીકારીને એકથ સાધવાનું ઉદ્દેશ્ય છે. શાંતિવ્યવસ્થાનો મૂળ ઉદ્દેશ અને તેની પસંદગી રીતિનો ઉલ્લેખ કરતાં અંતિમ લખે છે :

“કોઈ પ્રાચીન મતાનુવાયી પ્રશ્ન કરશે કે શાંતિઓ ખોટી છે ? નિરુપયોગી છે ? હું કહું છું કે તેમનો ઉદ્દેશ મૂલ બહુ સારો હતો. મંડલ નાનાં નાનાં હોવાથી કોઈ પણ સન્નીતિ સદાચાર સહજે

* સિ. સા., પૃ ૧૦૯-૧૧૦

† એન. પૃ. ૧૨૩-૧૨૪

માયત્રી શક્તી, થોડા માણસમાં પ્રેમ પણ સારો જાગતો; પરંતુ હાલની દશામાં તો એ બધા હેતુ બિંધા થઈ ગયા છે. મૂળની રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાઈ, પંચ અને પટલાઈથી ચળાઈ મનમાફિનો સમય ગયો, વિદ્યા કેળવણી આદિનો ક્રમ બદલાયો, તેમાં જે અસહ આગળ હતો તે હાલ પાછળ ગયો અસહ પાછળ હશે તે હાલ આગળ આવી ગયા—પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાં આવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. જ્ઞાતિ એ તો નામ માત્ર જ રહ્યું.....જેની આખોત સ કૌત્યમ્ય જ્ઞાતિના અભિમાનનો પડદો બંધાયો ન હોય તેને તો કહેવું જ પડે કે જ્ઞાતિભેદ બહુ હાનિકારક છે, વિપજ્ઞ છે.” *

જ્ઞાતિભેદના અનિષ્ટને આંધળિયા કરીને હેઠવામાં મણિલાલ માનતા ન હતા. બાહ્ય વસ્તુને નમૂના રૂપે લઈને, સામ્રીય તપાસ હાથ મુજરાતના બ્રાહ્મણોની એકતા સિદ્ધ કરી બતાવીને તેને અંગે લોકમત કેળવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો.† મૂળધર્મભાવના અને તેને

* ‘ગુજરાતના બ્રાહ્મણો’ એ નામની લઘુપુસ્તિકા મણિલાલે છપાવી હતી. તેમાં લેખક તરીકે તેમણે ‘થેતાનું’ નામ મૂકવાને બદલે તેણે ‘(લ. એક બ્રાહ્મણ’ એમ મૂક્યું છે તે અગાઉ ‘સામોદસ નાથર બધુ’ નામની પત્રિકાને કારણે તેમને થયેલા કડવા અનુભવનું પરિણામ જણાય છે. આ લેખ તાજેતરમાં ફાળંસ ગુજરાતી સમા તરફથી પ્રગટ થયેલ દી બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી આબનંદન ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

† આ હેતુને અનુસરીને જ તેમણે, લેખને અંતે, બિંદુબર હેગન કરનાર સ્વજ્ઞાતિજનોને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ દૈવચરણ† અનુરોધ કર્યો છે :

“વાંધા નિચારીને હસરો બિંધુ મૂકરો, પાંચાડે વાત કરો. એથી અધિક કાંઈ કરી શકરો? હૃદય છે? પ્રેમ કદી અનુભવ્યો છે? ધર્મ સમજે છે? ને વાત માનતા હો તે કરી બતાવો, એક દૃષ્ટાન્તથી દશ બીજા તૈયાર યરો; સો જરો વિરલા વાત ઉપાડરો તો જતે દહાડે ધારણા સિદ્ધ

લગતાં શાસ્ત્રવચનોનો હવાલો આપીને ધાઢણોને તેમણે ખાતરી કરી આપી છે કે નાગર અને ધાઢણ, બાણ અને આશ્વમંતર, ગૃહસ્થ અને બિશ્વક ગમે તે હોય પણ વર્ણાશ્રમધર્માનુસાર ધાઢણત્વ સાચવી રહેલા ધાઢણમાત્રને અન્નોદક તથા કન્યા આપવા લેવામાં શાસ્ત્રનો કશો અંતરાય નથી. આ ઉપગ્રી સમજાશે કે મણિલાલે એક તરફ સુધારાવાળાને પ્રાચીન સત્યો સમજાવીને અને બીજી તરફ પ્રાચીનપંથીઓને રૂઢિથાગ કરીને મૂળ ભાવનાનું અનુસરણ કરવાનું સમજાવીને સમાજસુધારક તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું. સુધારાવાળાઓના કરતાં મણિલાલના વિચારો ગુજરાતની પ્રજાને વિશેષ ગમે જિતરતા જતા હતા. તેથી, અમુક જ્ઞાતિજનોને તેમના તરફ દ્રેષ હોવા છતાં, તેમના દષ્ટિબિંદુને સમજીને સ્વધર્મ બણી વળનાર વર્ગ જોખો થતો જતો હતો.

સુધારકોમાં પ્રવર્તતા ફંબનો મણિલાલને તિરસ્કાર હતો. પણ નર્મદ, મહીપતરામ, નગીનદાસ અને કરસનદાસ જેવા સુધારકો પ્રત્યે તેમને પૂર્ણ માન હતું. તેમણે એ સુધારકોના કાર્યને સ્વસ્થ, વ્યૈતહાસિક દષ્ટિએ અવલોકીને તેમની નિષ્ફળતાનાં કારણો તારવી બતાવ્યાં છે તે તેમની પ્રતિપક્ષીને ન્યાય કરવાની ચીવટ ને ઉદારતા બતાવે છે. તેઓ કહે છે :

“કવિ નર્મદાચંકર, રા. કરસનદાસ, રા. સા. મહીપતરામ ઇત્યાદિ સુધારકોને માટે મને સંપૂર્ણ માન છે, તેમણે અવિવેક અથવા બળવો કર્યો એમ હું માનતો નથી. જોલટો તે ગૃહસ્થોએ જેવું જાણ્યું અને માન્યું તેવું કરી જતાવ્યું એમાં તેમની ઘણી સ્તુતિપાત્ર મહત્તા હું સમજું છું. તેમને નિષ્ફલ થવાનું કારણ હું

યરો, શાસ્ત્રીઓ, પુરાણીઓ, પંડિતો, ધર્મનું અભિમાન રાખનારા, જ્ઞાતિના અભિમાનમાં જતમલા સમજનારા, એવા સર્વને મારી નાશ વિનંતિ છે કે તેમણે નિષ્પક્ષપાતથી આ વિષય ચર્ચવો.”

એમ માનું છું કે તેમના આગળ પૂરતાં સાહિત્ય નહિ, પ્રાચીન સ્થિતિરીતિની તેમને પૂરેપૂરી માહિતી નહિ, અને નવી વાતોના પ્રત્યક્ષ લાભ તેમની નજર આગળ તરી રહેલા, તેથી તેમણે સોઠા અને દેશની, વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને આખા મંડળની પ્રકૃતિ અને ઐતિહાસિક ભાવના ઉપર લક્ષ કર્યું નહિ; મુસલમાનોના સમયમાં આ દેશની પ્રાચીન સ્થિતિની જે અવદશા યદ્ય હતી તેને જ તેમણે મૂલની ઉન્નત ભાવનાને સ્થાને માની લીધી; અને તે અધમ ભાવનાને જો તેમણે મૂલની પ્રાચીન અને ઉન્નત ભાવના ઉપર લાવવા યત્ન કર્યો હોત તો તેઓ વિજયી નીવડ્યા હોત. તેને બદલે તેમણે આ દેશની ઐતિહાસિક ભાવનાથી વિરુદ્ધ એવી પાશ્ચાત્ય ભાવનાને ઠાપ્પલ કરવા યત્ન કર્યો એથી જ તેઓ નિષ્ફલ થયા. તેમનામાં વિચારની ખોટ ન હતી, તેમની શુદ્ધબુદ્ધિમાં ખામી ન હતી, તેમનું ચારિત્ર ઉન્નત હતું, પણ તેમને પૂરતી માહિતી ન હતી એથી જ સરીરસંબંધોની * એકતાને માર્ગે વળી તે સોઠા નિષ્ફલ થયા. ”†

સુધારકોએ જે ન આપ્યો તે ન્યાય મણિલાલને આનંદશંકરે આપ્યો છે. તેમણે કેટલી વાજખી ફરિયાદ કરી છે કે ‘મણિલાલે સુધારાના કેટલાક અમણીઓને જે ન્યાય કર્યો છે એનો સર્તાશ પણ સુધારાવાળા તરફથી મણિલાલને થતો તમે જોયો છે?’‡

‘સુધારો’ એટલે જૂનાનું ખંડન એ અર્થમાં મણિલાલે કરી સુધારો કર્યો ન ગણાય. લગ્ન, નારી, શિક્ષણ, શાંતિ ઇ. બાબતોમાં ‘સુધારક’ની છાપ પામેલ અમુક વ્યક્તિઓના વિચારોથી મિન્ન મતના સૌ સંકુચિત દષ્ટિવાળા—એ અર્થમાં પણ કદાચ મણિલાલની સુધારક તરીકે ગણના ન થઈ શકે. પરંતુ જનતાને લક્ષમાં રાખીને

* એટલે, મણિલાલને મતે, બાલ જ્ઞાતિ આદિના સંબંધોની

† જી. ગ., પૃ. ૩૭૧

‡ ‘સાહિત્યવિચાર’ (બીજા આ.), પૃ. ૩૮૦

સસારના પ્રાણુપ્રશ્નોને તાત્ત્વિક તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હલ કરનાર, જૂનાને નવીનરૂપે ઉત્ક્રાન્ત કરી બતાવનાર સમાજવિચારકને જો સુધારક, કહી શકાતો હોય તો મણિલાલ એ પ્રકારના પહેલા ગુજરાતી સુધારક ગણાવા જોઈએ. સુધારાને છીછરાં પ્રચારસૂત્રોની કાચી ભૂમિકા પરથી તત્ત્વચિંતનની ઉચ્ચ કોટિ પર લાવીને મૂકનાર મણિલાલ પહેલા સુધારક છે. પોતાની મૌલિક તત્ત્વાધિગમ કરવાની શક્તિ દ્વારા નવીનોની નારિતક જડવાદી નીતિ અને પ્રાચીનોની પારંપરિક અધમ્મદા પર પ્રહારો કરીને તેમણે ઉત્તમ સંસ્કારસેવકનું કાર્ય બજાવ્યું છે. મણિલાલના અને સુધારક ગણાયેલ વર્ગના સુધારા વચ્ચે પરિણામે ભેદ નથી, માત્ર નામનો જ ભેદ છે એમ સૂચવીને આનંદશંકરે તેને ચાલતી સુધારાની શ્રદ્ધાથી ભિન્ન એવા 'રાષ્ટ્રીય ભૂમિકા પરના સુધારા' (Reforms on National Lines) તરીકે ઓળખાવ્યા છે. * કારણ, મણિલાલે હમેશાં પ્રાચીન આદર્શોને પુનર્જીવન આપીને સ્વસંસ્કારને પરિશુદ્ધ કરવાની જ દિમાગત કરી છે. પશ્ચિમના ધસમસતા સંસ્કારપૂરને અટકાવવાનો મણિલાલનો આ મહાન બૌદ્ધિક પુરુષાર્થ તેમને ગુજરાતના જ નહિ, પણ સમગ્ર પશ્ચિમ હિંદના સુધારાના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવે છે.

શિક્ષણ

હરકોઈ પ્રકારની સુધારણાનું સાધન કેળવણી છે. દેશની ઉન્નતિનો વિચાર શિક્ષણ વગર થઈ શકે નહિ. મણિલાલે દેશના સંસ્કારવિકાસની યોજનાના એક અંગ રૂપે જ શિક્ષણનાં તત્ત્વ અને પદ્ધતિની આલોચના કરી છે. તેમણે પ્રચલિત શિક્ષણપ્રણાલિ અવલોકન કર્યું છે, તેમ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આ દેશને કેવા પ્રકારની કેળવણી પથ છે તેનો પણ સ્પષ્ટ વિચાર કરેલો છે. પોતે મુખ્યની

સરકારી ગુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર હતાં ત્યારે તેમણે સરકારી ગુજરાતી વાચનમાળામાં સુધારા મુકવવું એક યોદ્ધેક પાનાંતું ચોપાનિયું અંગ્રેજીમાં લખીને સરકારને તેમજ જુદા જુદા વિદ્વાનોને અભિપ્રાયાર્થે મોકલ્યું હતું. 'નારીપ્રતિષ્ઠા' તથા 'પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ'માં અનુક્રમે સ્ત્રીશિક્ષણ અને અંગ્રેજી કેળવણીની તેમણે પ્રસંગોપાત ચર્ચા ચલાવી છે. તે ઉપરાંત 'પ્રિયંવદા', તથા 'સુદર્શન'માં એ વિષય પર તેમણે 'છટક લેખો' પણ લખ્યા હતા—જેમાં 'સરકારી કેળવણી ખાતામાં સુધારા, ૨' સ્ત્રીઓને ભણવાથી હાનિ થાય છે?', 'શિક્ષણવિચાર' અને 'સ્ત્રીકેળવણીની દશા' મુખ્ય છે. બીજા વિષયોની તુલનાએ સંખ્યામાં ઓછા હોવા છતાં આ લેખો શિક્ષણ પરત્વે મહિલાસની વ્યવહારુ અને મૂલગામી વિચારશ્રેણીનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પાડે છે.

મહિલાસનો કેળવણીવિષયક સિદ્ધાન્ત પણ ધર્મમૂલક છે અને એને સમજવાની ચાવી પણ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત જ છે. પરંતુ તેમની વિશેષતા એ છે કે કેવળ પ્રાચીન પરંપરાના સંકુચિત વર્ણુર્ણમાં પરિબદ્ધ રહેવાને બદલે તેમના કેળવણીવિષયક વિચારો ઝડપથી વ્યાપક અને અદ્યતન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને અને પ્રો. હક્ષલી જેવા સમકાલીન પાશ્ચાત્ય વિચારકોના છેલ્લામાં છેલ્લા અંધોમાંથી તેઓ પોતાના શિક્ષણ-સિદ્ધાન્તનું સમર્થન મેળવે છે. યુરોપના આજના અગ્રણી શિક્ષણશાસ્ત્રી પ્રિ. એન. પી. નેક્સની* માર્કેક તેમણે પણ કેળવણીની વ્યાખ્યા મનુષ્યની સર્વાંગીય કેળવણી કરી છે તે તેમના નીચેના શબ્દો પરથી મમળશે :

"કેળવણી એટલે માણસની સર્વ રીતની સુધારણા—તે એવી કે, જેથી કરી તેને જે જે કર્તવ્ય ધર્મ કરવાનાં હોય તેમાં તે સફલ

* પ્રિ. નેક્સે 'Education of the whole man' એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે

યાય, મુખી યાય.” * બુદ્ધિશાળી માણસ પોતાનું મુખ નક્કી કરી તે વિશામાં બુદ્ધિચકિતને વાળે તેવી કેળવણીની આવશ્યકતા તેમણે સ્વીકારી છે. † જીવનના એકાદ અંગનું—અને તે પણ અમુક વખતે જ—દર્શન કરાવે તેવી તાલીમને તેમણે કેળવણી ગણી નથી. જીવનનાં સર્વ અંગોમાં સર્વકાળે રસાયન ઉપે કરી વળતા ચિત્ત-પાંશની પ્રતીતિ કરાવે તેને જ તેમણે ખરી કેળવણી કહી છે. તેમની શિક્ષણ-યોજનામાં આત્માની કેળવણીને સર્વોપરિ ન્યાય છે. ‡ આત્મશિક્ષણની આ પ્રિય ભાવનાએ જ તેમને પાઠ્યના વખતમાં મેમ્યુઅલ નીમકૃત ‘Culture and Self-culture’ નામના અગ્રેષ્ઠ ગ્રંથનું ભાષાતર કરવા પ્રેર્યા હશે.

વિશાળ અમષ્ટિદિનના ઉદ્દેશો કરતો મહિલાવતો જીવનરૂઢ તેમની પામે હૃદયની કેળવણીની દિમાપત કરાવે તે સ્વાભાવિક છે. હૃદયની કેળવણી તેમના શિક્ષણવિચારનું મધ્યબિંદુ છે. કેળવણી ખાતાને સૂચવેલા મુદ્દાગમા પણ તેમણે આ મુદ્દાને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે તે તેમના નીચેના શબ્દો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

“In my opinion, therefore, the education of the heart should precede or at least

* મુ. ગ., પૃ. ૪૩૩-૪૩૪

† એનન, પૃ. ૮૩૭

‡ જુઓ “Suggestions for the revision of Gujarati Reading Series,” પૃ. ૧૦. એમાં પેલાના વિચારના સમર્થનમાં તેમણે ટાંકેલા હર્બર્ટ સ્પેન્સરના આ શબ્દો જુઓ

“As suggesting a final reason for making education a process of self-instruction we may advert to the fact that, in proportion as it is made so, is there a probability, that it will not cease when school days end.” (‘Education’, પૃ. ૨૭)

accompany that of the head the more so in the case of females, especially if education mean the art of teaching man to be good and useful to himself and his fellow-creatures." *

શુદ્ધ કર્તવ્યભાવના પ્રેરે અને ઉન્નત ચારિત્રવડતર સાધી આપે તેવી ધર્મભાવનાનો પાયો આ હૃદયવિગ્તાર સાધનારી કેળવણી દ્વારા જ મજબૂત ન ખાય છે એમ મણિનાનનું દૃઢ ને વાજબી મતવ્ય હતું પ્રચલિત શિક્ષણક્રમમા મોટી ખામી ધર્મ અને નીતિનું ગસાયથું ઘડવની નસે નમમા પ્રસરાવે તેજ આ આતર શિક્ષણની છે એમ તેઓ વારંવાર કહેતા વાચનમાળાની સાને ચોપડીઓમા નીનિ અને સુત્રાગ્ના સુત્રો તો હતા, પણ એ સુત્રોના મીઠા ઓધ દાગ અપાતુ તેનું ચોપડિયુ જ્ઞાન તેમને મતે નિષ્ફળ અને શિક્ષણના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ † હતું હૃદયની મથાર્ય કેળવણી માટે તેમણે કાવ્ય અને મગીતના શિક્ષણની ઉપયોગિતા બતાવી કે તેઓ કહે છે

“To complete the education of the heart, the cultivation of the elementary aesthetic tastes as for the sublime and the beautiful, and of the finer emotions of love, benevolence, sympathy, etc. must proceed hand in hand with instruction

* Suggestions ૫ ૭

† જુઓ તેમના આ શબ્દો In education I am of opinion that the abstract must, as a rule follow the concrete' (* Suggestions , ૫ ૭)

in the rudiments of morality. This end can be best served by Poetry and Music." *

આ ધોરણે, મણિલાલે તે વખતની પ્રાથમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા તપાસી હતી અને તેની અંગ્રજીત સરકારી વાચનમાળાની પરીક્ષા કરી હતી. પ્રાથમિક શિક્ષણ દ્વારા સાહિત્યની અભિરુચિ સૌથી પ્રથમ બંધાય છે. એટલે નાનાં બાળકો તથા કિશોરોને વિવિધ પ્રકારની સુંદર, રસદાર સાહિત્ય-કૃતિઓ પિરમાય તો જ તેમને તે વિષયમાં રસ પડે અને અભ્યાસનો પાયો મજબૂત થાય. પંદર વરસથી ચાલતી વાચનમાળાના પાઠોની પસંદગી વૈવિધ્ય વિનાની અને શૈલી શુષ્ક હોઈ એ હેતુ તેનાથી બિલકુલ સરતો. નથી એમ મણિલાલે ફરિયાદ કરી હતી. આથી તો દલપતશૈલીની પદ્યરચનાઓને વાચનમાળામાંથી રુખસદ આપીને, જૂના અને નવા કવિઓની પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિઓનો એક સમૂહ વાચનમાળાની સાથે વિશેષ અભ્યાસ સારુ, સાતે ધોરણની કક્ષા અનુસાર, તૈયાર કરીને નિયત કરવો જોઈએ એમ તેમણે બારપૂર્વક ભલામણ કરી હતી. છ ધોરણ સુધીના શિક્ષણક્રમમાં ઇતિહાસને રચાન ન હોવું જોઈએ એમ તેમણે અને અનુષંગે અભિપ્રાય આપ્યો છે. ઇતિહાસનું શિક્ષણ સમાજ અને રાજ્યના સંબંધનું જ્ઞાન આપ્યા પછી જ ઇષ્ટ હેતુ સારે એમ તેમનું વક્તવ્ય હતું. †

પણ આનો અર્થ એ નહિ કે મણિલાલની શિક્ષણયોજનામાં સંસાર-વ્યવહારના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ ઓછું હતું. વસ્તુરિતિ ઊલટી જ હતી. સમઠાલીન શિક્ષણપ્રથા સામે તેમણે ધર્મશિક્ષણની માફક વ્યવહારજ્ઞાનની ઊણપ વિશે પણ ફરિયાદ કરી છે. ‡ હૃદયવિસ્તાર

* 'Suggestions', પૃ. ૭-૮

† જુઓ સુ. ગ, પૃ ૪૫૬

‡ જુઓ સુ. ગ. માત્રા 'સરકારી કેળવણી ખાતામાં ધારેલા સુધારા.'

'શિક્ષણવિચાર' અને ઐકેળવણીની દ્રશ્ય' એ લેખો.

દ્વારા બુદ્ધિવિકાસ પશ્ચંત પહોંચવાના તેમણે દોરેલા શિક્ષણમાર્ગમાં વિજ્ઞાનને નિશ્ચિત સ્થાન છે જ. આ પ્રકારની બૌદ્ધિક તાલીમને કેળવણીના આત્માએ ઓળખાવતાં તેમણે કહ્યું છે :

“ Last in order, but first in importance and usefulness follows rational scientific instruction — the soul of education.” *

આ વાક્યના અનુસંધાનમાં સમકાલીન શિક્ષણપ્રથાના અવલોકન રૂપે તેમણે કરેલી નીચેની ટીકા આજે પણ કેટલી સાચી લાગે છે !

“ but this we find either wholly neglected or unscientifically attempted in our primary schools. The young manufacturer, the undeveloped tradesman, the would-be father or the future administrator, — all hardly know anything of what underlies even the simplest phenomenon of nature, nay, hardly even grasp the elementary relation between the law of (?) cause and effect — have no idea of what export and import or capital and labour imply; and can scarcely understand the intention of legislation or government.” *

વિજ્ઞાનના શિક્ષણની પદ્ધતિ[†] ભૂમિકાએ તેમણે પહેલાં પાંચ ધોરણમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને શરીરવિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવવો જરૂરી અણ્યો છે.† વળી પ્રો.

* ‘ Suggestions ’, ૫ *

† ‘ Suggestions ’ ૫. ૧૨

મોનિયર વીલિયમ્સને આધારરૂપે ટાંકીને તેમણે પ્રાંતીય બાપાઓના માધ્યમ દ્વારા વિજ્ઞાન આદિનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાથી જ દેશનો ઉદ્ધાર થશે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે * તે એમના વિચારની સંગીનનાના પુરાવારૂપે આજે પણ સ્મરણીય છે.

નારીશિક્ષાના સદુદ્દેશથી પ્રેરાઈને મણિલાલે ‘ત્રિયવંદા’ માસિક સ્થાપ્યું હતું અને સમાજસુધારાના કાર્યનો આગ્રહ પણ તેમણે સ્ત્રીશિક્ષણની યોજનાથી કર્યો હતો તેનો અગાઉ ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. મમાજની નીતિના ચત્રરૂપ નારીને તેના તેમજ મમાજના ટ્રેય સારુ બધાવવાની આવશ્યકતા પર મણિલાલે બાર મૂક્યો છે. પણ તેને માટે નિયત થયેલા શિક્ષણક્રમથી તેમને સંતોષ નહોતો. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને, વિજ્ઞાનની જડ હકીકતો ગોખાવવાને બદલે પ્રત્યેક કન્યાને તેની આત્મિક યોગ્યતા વધારે તેવું ધર્મનીતિનું જ્ઞાન આપવાનો તથા ગૃહકાર્યમાં ઉપયોગી નીવડે તેવા વિષયો શિખવાડવાનો તેમનો આમલ હતો. આ હેતુએ જ તેમણે પાંચમા ધોરણ પછી છોકરાઓ અને છોકરીઓનો શિક્ષણક્રમ જુદો પાડવાની સૂચના કરી હતી. છોકરીઓ માટે છટ્ટા અને સાતમા ધોરણમાં ગૃહવ્યવસ્થા, આરોગ્ય-શાસ્ત્ર, ‘માનસશાસ્ત્ર’, વ્યવહારુ અર્થશાસ્ત્ર તથા પત્ની અને માતાના ધર્મોનું જ્ઞાન આપે તેવા પાઠો યોજવાની અને એ જ ધોરણમાં છોકરાઓ માટે રસાયનશાસ્ત્ર, યત્રવિજ્ઞાન અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, જેવા વ્યવહારોપયોગી વિષયોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપે તેવા પાઠો મૂકવાની તેમણે બલામણ કરી હતી. † ‘હાલની કેળવણીનું ધોરણ સ્ત્રીઓ માટે તદ્દન નિરુપયોગી છે,’ ‘સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ નહિ પણ પુરુષો બનાવવા માટે આ કેળવણી અપાય છે,’ એમ કહીને તેમણે

* ‘Suggestions’. પૃ ૫

† એનન, પૃ ૧૩

તે વખતે અપાતી ઓરિજનલની ટીકા કરી હતી.* સ્ત્રીની ઉચ્છૃંખવતાનું કારણ અધૂરું અને ખામીબરું શિક્ષણ છે એમ તેઓ માનતા. એ હિજુપો પૂરે તેની આદર્શ સ્ત્રીશિક્ષણની યોજના તેમણે પોતે ઘડી હતી અને તેને અમલમાં મૂકી ખતાવે તેવું સ્ત્રીવિદ્યાલય સ્થાપવામાં મદદ કરવા મારુ પૈસાદાર શેઠીઆ અને ગામઓને તેમણે વિનતી કરી હતી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં ‘પાર્ટન ક્રિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ’ માટે એક બડોળ એકઠું થતું હતું તેને મણિલાલની યોજનાના કાર્ય માટે ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રયાસ પણ થયેલો; પરંતુ તેને માટે ઉદ્દેશ અગાઉથી નક્કી થયેલો હોવાથી તેમની યોજનાના સ્ત્રીવિદ્યાલય માટે ઉક્ત બડોળ મળી શક્યું નહિ.† પશ્ચિમ મણિલાલની સ્ત્રીવિદ્યાલયની યોજના કામળ ઉપર જ રહી!

તેમને શિક્ષણવિષયક આદર્શ કેટલો ઉન્નત અને વ્યવહારુ હતો તે આજને ધોરણે તેની કમોટી કરતાં પણ વાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. કેળવણીમાં પણ તેમની દષ્ટિ ધર્મ પર જ એકાગ્ર હોવા છતાં તે સક્રિય કે એકપક્ષી બની જતી નથી તેનું મુખ્ય કારણ તેઓ તત્કાલીન યુરોપીય વિચારકોના હેતુનાંમાં હેતુ પુરતકોથી વાકેફ રહેતા હતા તે હતું. આત્મશુદ્ધિ, મત્યારિત્ર અને સમાજ-શ્રેયને લક્ષીને તથા વ્યવહારોપયોગી ધધાની તાત્કાલીક તાલીમની આવશ્યકતા ખતાવીને મનુષ્યની સર્વાંગીલુ કેળવણીનું સૂચન કરતી મણિલાલની ઉદાર શિક્ષણ-દષ્ટિ તેમને ગુજરાતના એક દીર્ઘદર્શી અને સન્નિષ્ઠ કેળવણીવિચારક તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવે તેમ છે.

રાજદારણ

‘રાજ્ય’ના વિષયમાં મણિલાલને બહુ રુચિ ન હતી એમ

* જુઓ મુ. ગ. પૃ. ૪૩૪, ૪૪૬-૪૭

† એજન, પૃ. ૪૪૫

આનંદચંકરે કહ્યું છે * તે કદાચ મણિલાલની ચમનાં પાચેક વર્ષની જાહેર કાગિદી માટે સાચું હશે. પણ ૧૮૮૯ પછીની તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતા જણાય છે કે એ ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે સક્રિય રસ લઈને ચયાચકિત પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો હતો. ૧૮૮૯ ના મુંબઈના હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનમાં નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે હાજરી આપી હતી; ત્યાર પછી નડિયાદ તાલુકા તથા ખેડા જિલ્લાની કોંગ્રેસ સમિતિઓ સ્થાપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ખેડા-પચમહાલને માટે નડિયાદમાં સ્થપાયેલી સંયુક્ત કોંગ્રેસ સમિતિના એક મંત્રી તરીકે તેઓ ચૂંટાયા હતા. આ જતાવી આપે છે કે તેમનામાં રહેલી દેશપ્રીતિ તથા ઐક્યની બાવનાએ તેમને દેશની રાજકીય જાગૃતિની પ્રારંભિક પ્રવૃત્તિમાં સોતસાદ બામ લેતા કર્યા હતા. વળી, કતબ્બનિહ લેખક અને જવામદાર પત્રકાર તરીકે પણ તેમનાથી લોકજીવનના આ મહત્વના અંગની ઉપેક્ષા થઈ શકે તેમ નહોતી. 'સસાર અને ધર્મ' વિષયે લેખકો વિચાર દર્શાવી અનેક માર્ગ કરી આપે છે, તેમ રાજ્ય પ્રજાની પ્રીતિ અને રનેહની મંથિ દઢ કરી આપવાનું કામ પણ લેખકોનું જ છે' એમ તેઓ હૃદયપૂર્વક માનતા.† ૧૮૯૦ ના ઓક્ટોબરમાં 'પ્રિયંવદા' માંથી 'સુદર્શન' પરિણત થયું ત્યારે તેમણે પોતાના સસ્કારોદ્બોધનના ક્ષેત્રને વિશાળ બનાવતાં નીચે મુજબ નોંધ લખી હતી :

“..માત્ર ધર્મ સસાર અને સાહિત્ય ત્રણ વિષયમાં જ લક્ષ રહેલું તે હવે એ ત્રણ જેટલો જ ઉપયોગી વિષય “રાજ્ય” તેમાં પણ પોતાની દૃષ્ટિ ફેવરે અને એ બધામાંથી માત્ર જે વાસ્તવ્ય છે તેના ઉપર જ દૃષ્ટિ સ્થિર રાખી જે તત્ત્વ જણાશે તે

* જુઓ 'સાહિત્યવિચાર' (બીજી આ.), પૃ ૫૦૧

† જુઓ સુ ગ, પૃ ૫૩૮

દર્શાવવા પ્રયત્ન કરશે...આવતા વર્ષમાં 'દેશીઓ ઉપર અંગ્રેજ ક્રોધવણીની અસર' અને 'ગાંધીસ્વરૂપ' તથા 'વેદાન્તસાર'નું સત્તીક ભાષાંતર એ ત્રણ વિષયો બીજા બધા ચાલતા વિષયો અને અનેક પ્રાસંગિક વિષયો ઉપરાંત ચર્ચામાં આવશે."*

આ બહેરાત મુજબ તેમણે બીજે જ મહિનેથી 'સુદર્શન'માં દેશીઓ ઉપર અંગ્રેજ ક્રોધવણીની સાર્વત્રિક અસર વર્ણવતી 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમ'ની ઐતિહાસિક લેખમાળા આપવી શરૂ કરી હતી, જે તેમાં અવારનવાર કુદ્દે રહે હોતે પ્રગટ થઈને છેક ૧૮૯૬ ના જાન્યુઆરીમાં પૂરી થઈ હતી.† આ જ માળામાં તેમણે 'કારભાર' નામની લેખમાળા લખી હતી. અને તે પછી પણ 'દેશાભિમાન', 'સ્વરાજ્ય' તથા 'રાજ્ય અને ધર્મ' જેવા તાત્ત્વિક ચર્ચાના, 'કોંગ્રેસ-કોન્વેન્શન', 'લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલ' તથા 'રાષ્ટ્રીય સભા અને સસારસુધારા સમાજ' જેવા ચાલુ મહત્વના અને 'રાજક્રોધનો નવો કાયદો', 'મી. બાલ ગંગાધર તિલક' તથા 'મી. શેક્ષ તથા મી. પીટનું ઇન્ડિયા બીચ' જેવા પ્રાસંગિક વિષયોનું વિવેચન તેમણે છેક ૧૮૯૮ માં પોતે અવસાન પામ્યા ત્યાં સુધી કર્યાં કર્યું હતું.

આ બધાં લખાણોમાં 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમ'ની લેખમાળા જુદી તરી આવે છે. 'રાજ્ય'ના વિભાગમાં લખાયેલા આ લેખોનું ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ છે. મણિલાલે એમાં અંગ્રેજ ક્રોધવણીની અસરરૂપે પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંસ્કાર-સંઘટનનું રાજકીય, વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નિદાન કાઢી બતાવ્યું છે. ધર્માનુસાર સર્વવ્યવહાર અને વ્યવહાર તથા ધર્મનો એકલાવ એ બે સિદ્ધાન્તોને આમળ કરીને તેમણે પૂર્વની રાજ્યભાવના સમજાવી છે. કુટુંબભાવનાના જ વિસ્તૃત

* જુઓ સુ ગ., પૃ. ૭૪૫-૭૪૬

† એ લેખમાળા સળંગ સુ ગ મા મૂકેલી છે. (જુઓ પૃ. ૪૬૫-૫૧૪)

સ્વરૂપ તરીકે તેને ઓળખાવીને પશ્ચિમની વ્યષ્ટિપ્રધાન અને અહ ભાવી રાજ્યનીતિથી તેની ભિન્નતા અને વિશેષતાનું તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. અહ ભાવને ગૌણ ગણનાર ભારતીય પ્રજાને પરાક્રમી બનાવવા સારું વર્ણવ્યવસ્થા બહુ આવશ્યક હતી. સકર, દ્રેપ, કલહ ઇત્યાદિને કારણે વર્ણવ્યવસ્થા તૂટી અને અહંભાવગૌણ્યની પ્રજ્ઞા-ભિક્ષાનું યથાર્થ મર્યાદાસર પાલન થયું નહિ એટલે આપ* પ્રજા નિઃસત્ત્વ બની ગઈ એમ મણિલાલનું નિદાન છે. મોગલ શામન દરબાન લોકોએ ઐહિક વાતની દરકાર મૂકી દીધી, પણ તેઓ પોતાપોતાના ધર્મને ચુસ્તપણે વળગી ગયા હતા. મણિલાલે આને શરીરના દાસત્વ અને આત્માની ગ્રાધીનતા તરીકે ઓળખાવતા કેક અભિમાનપૂર્વક કહ્યું છે કે “આર્યોએ આપત્ત્વ માચંબુ, આત્માને ઉમાર્યો, શરીરને દાસત્વમા ઝોકાંબું. આત્માર્યે શરીરનો ભોગ આપ્યો.”* બહારથી શુદ્ધામ બનેલી ભારતની પ્રજા, અનેક કસોટીમાથી પસાર થઈને પણ, આજ લગી ‘ત્રિકાનાનાથ મત્પરૂપ પોતાપણું’ સાચવી રહી એ તેનો શુદ્ધામીમા પણ વિજય જ હતો. એમ મણિલાલે સર્ગર્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમના આ વક્તવ્યમાથી ઉત્કટ દેશાભિમાનથી પ્રેરાયેલી અતિશયોક્તિને બાદ કરીએ તોયે, સેકડો વર્ષ લગી અનેક વિદેશીય આક્રમણો સહન કરીને પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ ત્યાં સુધી સચવીને અસ્થાયી જીવતી રહી છે એ તો કાંઈથી ઉવેખાય નહિ એવી હકીકત છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના ગળકીય સંઘર્ષની દેશને થયેલ લાભ-હાનિનું મણિલાલે મરવૈયું કાઢ્યું છે. હિંદમા અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના સાથે પચાસતા, મહાજનો ઇ. નો લોપ થતાં કેવળ રાજાનો અધિકાર સ્થપાયો તેથી પ્રજાને ધણું સહન કરવું પડ્યાની તેમણે દરિયાદ કરી છે. સમષ્ટિપ્રધાન તત્ત્વને સ્થાને વ્યષ્ટિપ્રધાન

તંત્ર આવતા ગળ પ્રળ વચ્ચેનું^{*} અંતર વધુ[†] તેને પરિણામે અવિશ્વાસ, પરછંદાનુવર્તિત્વ, ક્રુરપ, દારિદ્ર્ય, નિરુણમિતા હત્યાદિ અનિષ્ટોને ઉદ્ભવ થયો. પરદેશી શિક્ષણથી ઉદ્ભવેલી આકાંક્ષાઓના માર્ગમાં પણ આ વ્યક્તિપ્રધાન રાજ્યનીતિ જ વિઘ્નરૂપ નીવડી છે અંગ્રેજોના આવવાથી સલામતી, શિક્ષણ, ન્યાય આદિમાં લાભ થયા, પણ તેની કરભારરૂપે બહુ મોટી કિંમત ભરવી પડે છે ! રાજાહરણના કાયદાથી પ્રજામાં નિસ્તેજતા આવી એ પણ બહુ મોટી હાનિ છે. * આમ, સમષ્ટિપ્રધાન નીતિને વ્યષ્ટિપ્રધાન નીતિની ભોગવવી પડતી તાબેદારીનું મણિલાલે નજીકથી પણ તટસ્થપણે અવલોકન કર્યું[†] છે.

પરદેશી રાજ્યની તાબેદારી દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે ઉદ્ભવેલના પ્રયોગને તેમણે વિનાશકારી ગણ્યો છે. ‘જે તે પ્રકારે અત્યંત અને પાશ્ચાત્ય ઉભય ગળ્યનીતિનું મિશ્રણ થાય, રાજ પ્રળ વચ્ચે વિશ્વામ વધે, તેવા પ્રયોગો આદરવાની તેમણે સલાહ આપી છે. પૂર્વના ભૂતમાંથી પશ્ચિમને અને પશ્ચિમના વર્તમાનમાંથી પૂર્વને, શીખવાનો તેમણે અનુરોધ કર્યો છે. પ્રવૃત્તિ નહિ પણ સમતા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એ પશ્ચિમે અને નિવૃત્તિ એટલે આજસ, જડતા, સ્વાયં[†] ઇ. તામસી વૃત્તિ નહિ, પણ અનંત પ્રવૃત્તિમાંથી એક અનાદિ સમતા ઉદ્ભવીને કર્મયોગમાં સાક્ષ્ય પામે એ પૂર્વે શીખવાનું છે. પણ આમાં પ્રાશ્નાત્મ્યોએ જ પહેલ કરવાની છે એવો મણિલાલનો આગ્રહ છે. એને માટે તેઓ ઉત્કટ સ્વરે સૂચવે છે કે “આર્યો ઉપર તેમણે ધીમે ધીમે વિશ્વાસ આણી તેમનાં હૃદયમાં રહેલી પ્રેમભાવનારૂપ આર્થવૃત્તિ જાગ્રત થાય તેમ કરવું જોઈએ, પ્રેમની ઉજ્જ્વાલને બલથી તેમના હોઠ ઉઘડાવવા જોઈએ.” † પૂર્વ અને પશ્ચિમનો યોગ હૃદયની ભૂમિકા ઉપર પહોંચે અને ‘પ્રવૃત્તિમાં

* ‘ત્રણ લેખો’, પૃ. ૧૪૯-૧૫૦

† એજન, પૃ. ૧૫૯

મહાસલાનું અધિવેશન પૂનામાં ધરાવાનું હતું. તે વખતે કેએસના જ એક મંત્રી જાલ મંગાધર ટિળકે આ પ્રધાનો સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ કર્યો હતો. આપણી સામારિક સ્થિતિ પશ્ચિમને મુકાબલે થી, બલકે ચઢિયાતી છે એમ તેઓ માનતા હતા. આથી જ સુધારામાં પછાત હોએ એવું કેએસના મંડપમાં નં અને સુધારાના ઠરાવ કરવા એ આપણા

મહાસભાનું અધિવેશન પૂનામાં કરાવાનું હતું. તે વખતે કોંગ્રેસના જ એક મંત્રી બાલ ગંગાધર દિળકે આ પ્રધાનો સૈદ્ધાન્તિક વિરોધ કર્યો હતો. આપણી સામાજિક સ્થિતિ પશ્ચિમને મુકાબલે ઉતરતી નથી, બલકે ચઢિયાતી છે એમ તેઓ માનતા હતા. આથી આપણે સમાજસુધારામાં પછાત જીએ એવું કોંગ્રેસના મંડપમાં બેસીને સ્વીકારવું અને સુધારાના ઠરાવ કરવા એ આપણા રાજકીય હક્કની વિરુદ્ધ જવાનો પૂરા મંભવ છે એમ તેમણે બતાવ્યું હતું. તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે કોંગ્રેસની સ્વરાજ્યની મામણીના વિરોધમાં સંસારસુધારાસમાજના ઠરાવ પરથી સત્તાવાળાઓ, દેશની સામાજિક સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં લગી હિંદની પ્રજા રાજકીય અધિકારો મેળવવાને લાયક નથી એમ કહે તો જે હીલચાલ મૂળ કોંગ્રેસને મજબૂત કરવા માટે ઊભી કરેલી તે જ કોંગ્રેસને નિર્બળ કરનાર નીવડે. દિળકના આ વિવાદથી પૂનાની કોંગ્રેસમાં બે પક્ષ પડી ગયા અને દેશભરમાં તેને વિશે ચર્ચા ચાલી. આ વખતે મણિલાલનું વલણ દિળકપક્ષી હતું. આ પ્રસંગે 'સુદર્શન'માં લેખ લખતાં તેમણે સંસારસુધારાસમાજને કોંગ્રેસના મંડપનો ઉપયોગ કરવા દેવો એ બેખમ છે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. * છેવટે મુંબઈની કોંગ્રેસ સમિતિએ તે વર્ષ પૂરતો અધિવેશનનો મંડપ મસારસુધારાસમાજને વાપરવા આપવાનો અને ભવિષ્યને માટે તેને અંગે છેવટનો નિર્ણય અધિવેશનમાં લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. સંસારસુધારાસમાજના તે વખતના પ્રમુખ શ્રી મહાદેવ ગો. રાનડેએ કોંગ્રેસનો મંડપ વાપરવાની સવિનય ના પાડીને કોંગ્રેસના અગિયારમા અધિવેશનના વાતાવરણને કુખ્ધ ચતું ડહાપણપૂર્વક અટકાવ્યું હતું.

આ નિમિત્તે મણિલાલ અને રમણભાઈ વચ્ચે સંસારસુધારા

મણિલાલને મતે, રાજ્યકારભારને દૂષિત કરનાર ખીજું મુખ્ય કારણ રાજ્યઓને મળેલી કેળવણી છે. અહિંબાવ ઉપજાવનારી પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને ખવાસોની ખુશામતભરી કેળવણીને લીધે રાજધર્મ સમજવાનું જગ જ રાજ્યો ગુમાવી બેઠા છે એમ તેમનું વકતવ્ય છે. રાજધર્મ નહિ સમજનાર અને પ્રજાનું અહિંસા સાધના રાજ નાલાયક છે એવો રૂપૃષ્ટ અને નિર્ભીક અભિપ્રાય આપતાં તેઓ અચકાતા નથી. તેઓ કહે છે :

“વેપાર કરનાર પેદોનો મુનીમ ચોરી કરે કે ભાગીઆમનો એક વિશ્વાસઘાત કરે તો તેને કેદમાં નાંખો છો; ખૂન કરનારને ફાંસીએ ચઢાવો છો; ત્યારે કરોડો મનુષ્યનાં કુમળાં હૃદય ઉપર વગર દરકારે પોતાની બેફકરાઈની વહેલ દોડાવનાર, રાજપદની મહા જવાબદારી ન સમજનાર, રાજકલંકને ગાદી ઉપર શા માટે રાખી શકાય ?” *

રાજ્ય જમાનાનું સ્વરૂપ ખાંધનાર છે. જમતમાં જોટલા પ્રકારનાં કર્તવ્ય છે તે બધાંનો સંગ્રાહો રાજ્યનું કર્તવ્ય છે એમ પ્રતિપાદીને તેમણે ‘રાજા કાલસ્ય કારણમ્’ એ સૂત્રનું ખરું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. કારભારી રાજપદનો પ્રતિનિધિ છે. એટલે તે કોઈ પણ સત્ કર્તવ્યમાં-ભણે ન હોવો જોઈએ. તે દક્ષ એટલે કે સર્વ કર્તવ્યને ઉપયોગી સર્વ ગુણો ધરાવતો હોવો જોઈએ. કર્તવ્ય-નિષ્ઠ રાજ્ય અને દક્ષ મંત્રીનો યોગ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ અપાવે છે એમ પ્રતિપાદીને તેમણે રાજ્યો તથા કારભારીઓને કર્તવ્યના યથાર્થ પાલન દ્વારા પોતપોતાના રાજ્યને દૃષ્ટાન્તરૂપ બનાવીને આર્થ-ભાવનાના ખરા પ્રતિનિધિ નીવડવાની શીખ આપી છેવટે ચીમકી પણ આપી છે કે ‘જે કામ રાજ્ય કે કારભારી નહિ કરે તે કાલ કરશે.’†

* સુ. ગ. ૫. ૫૩૬

† એજન, ૫. ૫૨૩-૫૩૮

મણિલાલના રાજકીય વિચારો, ધર્મખરું, આર્થભાવનાથી રંગાયેલા અને શાસ્ત્રીય ભૂમિકા પર બંધાયેલા હતા. રાજ્યના અંગતો તેમણે તાત્વિક તેમજ બ્યાવહારિક બને બાબુએથી વિચાર કયો હતો. લોકશાસનની બાવનાને તેઓ આવકારપાત્ર ગણતા હતા. ચૂંટણીથી વર્ગભેદ ઓછો થાય છે તે લાલ તેઓ બનાવે છે, પણ તેમાં અજમાવાતી ગેર-રીતોએ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવે છે, લોક-માન્ય દિગ્ગજને ગાજદોહના આરોપમગ સગ્ન કરવામાં આવી ત્યારે તેમણે એક સ્વમાની પત્રકાર અને દેશભક્ત નાગરિક તરીકે વિરોધ પ્રદર્શિત કયો હતો આમ, ગમણુભાઈ કે આનંદશંકરને મુકાબલે મણિલાલના રાજકીય મંતવ્યો ઉદ્ઘામ ગણાય પણ નિરપેક્ષ ધોરણે તપાસતાં તેમના વિચારો એકંદરે મધ્યમમાર્ગી જણાય છે. બ્રિટિશ-સિંહે દેશમાં શાંતિ સ્થાપી છે ને તેના 'કરપ'થી દેશી રાજ્યો પણ કાંઈક જીલમ કરતા અટકે છે એ મતલબનાં વિધાનો તેમણે અનેકવાર કૃતચબાવે કરેલાં છે. વિરોધ વ્યક્ત કરવાની તેમની રીત પણ કેટલી મર્યાદાવાળી અને શાંતિપ્રિય છે તે દિગ્ગજના મુકદ્દમા અંગે તેમણે કરેલી નોંધો અને સરકારે રાજદોહના કાયદાનો વિરુદ્ધ અર્થ કરેલો તેની સામે 'શું લખવું?' * એ મથાળાવાળી નોંધ કરેલી તે જોતા સમજાય છે 'ખરું' જોતાં, જીજ્ઞાસી શાંત્રિય અસ્થિતાની બાવનાનો એ જમાનો જ બહુધા મધ્યમમાર્ગી હતો. પોતાની મર્યાદામાં રહીને પણ, દેશની રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય લાણી ચતી ધીમી પણ નિશ્ચિત કૂચને અમુક અંશે સક્રિય કામ દારા અને ઘણે અંશે વિચારનાં અદોલનો દારા ગતિ આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કયો એ જ તેમની એ ક્ષેત્રની સેવા છે

પ્રકરણ ચોથું

ગદ્ય : સાહિત્યકૃતિઓ

ચિતે સ્વીકારેલા જીવનકાર્યને વ્યાપક મૂર્તતા આપવાના ઉદ્દેશથી મણિલાલે લેખન-પ્રવૃત્તિ અપનાવી હતી. તેથી તેમનાં લગભગ તમામ લખાણો કાઈ ને કાઈ રીતે તેમની અભેદ દિલસૂક્ષ્મીથી થોડે ઘણે અંશે ય અંકિત થયા વિના રહી શક્યા નથી. તેમ છતાં એક પ્રવૃત્તિ તરીકે ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યની માફક સાહિત્યનો જીવનના એક અસાધ્ય અંગ તરીકે તેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો ને તેનું તેમણે રસદષ્ટિએ ખેડાણ કર્યું હતું એ વિચારાવું જોઈએ નહિ. ચિંતન અને પાંડિત્યની ભારોભાર રસિકતા અને સૌન્દર્યપ્રીતિ પણ તેમના સ્વભાવમાં હતાં. આથી કેવળ સત્યકામી રહેવાને બદલે તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌન્દર્યકામી પણ બની હતી. આમ ન હોત તો ‘કાન્તા’ અને ‘નૃસિંહાવતાર’ જેવા નાટક રચવાની અને ‘માયતીમાધવ’ તથા ‘ઉત્તરરામચરિત’ જેવી લલિત નાટ્યકૃતિઓનાં આપાંતર કરવાની સ્ફુરણો તેમને યાત ખરી? તેમના ધ્યેયલક્ષી લખાણોમાં પણ અચૂક ધ્યાન ખેંચે તેવી સાહિત્યિક ગુણવત્તા માલૂમ પડે છે તેનું કારણ પણ એ જ. અભેદાનંદનાં સંવેદનો ઝીવતા તેમના રસિક કાવ્યોને એક આજુ રાખીને હાલ તુરંત તો તેમની મુખ્ય ગદ્યકૃતિઓને લક્ષમાં રાખીને, નાટક, નિબંધ, વિવેચન આદિ ગદ્ય પ્રકારોના તેમણે કરેલા ખેડાણનો સાહિત્યિક દષ્ટિએ કયાંસ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

✓ ‘કાન્તા’

મણિલાલને લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌપ્રથમ સત્કાર અપાવનાર ‘કાન્તા’ (૧૮૮૭) છે. શિષ્ટતા અને ઉચ્ચ રસિકતાના નમૂનારૂપે એ નાટકનો તે જમાનામાં સ્વીકાર થયો હતો.

પ્રુઃ રમણભાઈએ છેક ૧૯૦૯ સુધીના મુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં 'એક જ આશાસનસ્થાન' તરીકે તેને ઓળખાવ્યું હતું 'કુશગતાથી કરેલી મ કલ્પના, જનમ્વભાવનું રસિક ચિત્ર અને કવિત્વમય ભાવનો અનુપ્રવેશ' તેમ 'ખરેખરી સ્વાનુભવરસિક કવિતા એ નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે' એમ અભિપ્રાય આપીને, તેમણે, 'કાન્તા' રમ્યા બાદ મણિવાલે નાટકલેખન મૂકી દીધું હતું તે બદલ કૈંક ખેદ દર્શાવ્યો હતો * આપણા આવ વિવેચક નવલરામે 'કાન્તા' ને વિસ્તૃત અવલોકનનું માન આપ્યું હતું, ને તેમાં પ્રતીત થતી 'તેના તરુણ લેખકની શુદ્ધ, સરકારી રસમતા' પ્રત્યે સાહિત્યરસિક જનતાનું સહયોગ માન ખેચ્યું હતું નામકનું વિસ્તૃત પૃથક્કરણ કરીને તેમણે પ્રારંભની કૃતિમાં આવતી ભૂલો ને અમ ગતતાઓ ખતાવી હોવા છતાં 'બધું જોતા આ નામક બહુ સારું છે' એમ તેનું એકદમ તોલન કર્યું હતું.† આજે પણ મુજરાતી સાહિત્યનાં શિષ્ટ ઠરુણાન્ત નાટકોમાં 'કાન્તા' ની ગણના થાય છે.

'કાન્તા' ની રચના ઇતિહાસ, સ્વાનુભવ અને કલ્પનાના મિશ્રણથી થયેલી છે. પહેલાં મણિલાલની ઇચ્છા જયસિંખરીના મૃત્યુ તથા વનરાજના જન્મને લમણું ઐતિહાસિક વસ્તુ લઈને નાટક લખવાની હતી. પછી પ્રસ્તાવનામાં ખતાવ્યું છે તેમ, તેમણે મહીપતરામકૃત 'વનરાજ આવડો' વાર્તા વાંચી. તેમાં સુરપાળની પત્ની વિમળાને બૂવડનો પુત્ર કરણ, ઘગ્ગાથી બળાત્કારે ખેંચી લાવી ઠોકનું લાગણું જ માથું કાપી લાવીને તે સુરપાળનું છે એમ મનાવીને હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, વિમળા સતી થાય છે એવી હકીકત

* જુઓ 'કવિતા અને સાહિત્ય', વો ૩, પૃ ૨૫૨-૨૫૪ અહીં રમણભાઈએ 'કાન્તા'ની રચના-સાલઈ સ ૧૮૮૪ આપી છે તે સ્મૃતિચૂક જણાય છે વસ્તુતઃ ૧૮૮૧ માં રચાઈને ૧૮૮૨ માં એ નાટક પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

† જુઓ 'નવલકથા ચાવલિ' (તારણ), પૃ ૫૭

વાંચવામાં આવતાં તેને આગલી હકીકત સાથે ભેળવી દેવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પણ વિમળા જેવી પતિવ્રતા ઓ પરપુરુષના મસ્તકને સુરપાળનું મસ્તક બાણીને છેતરાય તે એમને સંબંધિત લાગ્યું નહિ. તેથી તેમણે એમાં ફેરફાર કરીને દારનો પ્રસંગ ઉમેર્યો. વળી 'મૈત્રીની ખરી ખોટી દાલતનું' વર્ણન કરવાના, તથા સેવકની અધમતા દર્શાવવાના હેતુથી 'હરદાસ, રતનદાસ અને તરલાનાં કન્થિત પાત્રો પોતે ઉમેર્યાનું પણ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. ત્રેવીસ વર્ષના મણિલાલે એમાં મિત્રદોહનો પ્રમંગ કેંક સ્વાનુભવને આધારે વર્ણવ્યો હોય એમ 'કાન્તા'ના વસ્તુનું સદૃશ પૃથક્કરણ કરતાં સમજાય છે. નાટકમાં હરદાસે, સુરસેન સાથેની પોતાની મૈત્રીને અંગે કાન્તા પ્રત્યે પોતે આકર્ષાવાનો, કાન્તાના પતિવ્રતને અળાવવાની પોતે કરેલી એટાનો તથા પોતાને ઉશ્કેળવારા મારફત જ સુરસેનને બધી વાતની ખબર પડતાં સુરસેને કન્તાને ધમકાવી તે 'કાન્તાએ સર્વ માની લીધું' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, * તે નડિમાસના એક સમવયના મિત્ર સાથેની દોસ્તીને અંગે મણિલાલને થયેલ અનુભવનું જ જાણે કે પ્રતિબિંબ છે! હકત બનાવને કારણે સુરસેન સાથેનો હરદાસનો સબધ તૂટવા બાદ સધાયો તો ખરો, પણ વચ્ચે ગાંઠ રહી ગઈ તે, તેમજ હરદાસની પોતાના કુષ્ઠત્વનો પશ્ચાત્તાપ બતાવવાની તત્પરતા મણિલાલ અને એ મિત્રની વચ્ચે થયેલ અનફુઝ અને તેની પછીના મણિલાલના માનસિક પ્રત્યાઘાતનું સ્મરણ કરાવે છે. 'કાન્તા'ના વસ્તુમાં આમ મણિલાલનો સ્વાનુભવ પણ વણાયેલો છે. ઇતિહાસની સાથે સ્વાનુભવને ભેળવતા કલ્પનાનો આશ્રય લઈ તેમણે ઇતિહાસના ઇત્યાંતમાં કેટલાક મૂળગત ફેરફાર કર્યા છે. આ સ્થિતિમાં કોઈ તેને ઐતિહાસિક નાટક ગણીને અન્યાય ન કરી એસે એટલા માટે ઇતિહાસનાં પાત્રોનાં નામ

બદલીને* લેખકે પ્રસ્તાવનામાં એને પ્રકરણ—સર્જિત નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે
કલ્પિત વસ્તુવાળું નાટક—ગણવાની રૂબરૂ સૂચના કરી છે

મણિલાલે આ રીતે મૂળ ઇતિહાસમાં ફેરફાર કરીને ઉપખલે
નાટ્યવસ્તુ કેટલે અંશે રસક્ષમ છે તે જોઈએ. ‘કાન્તા’ની સમીક્ષા
કરતા નવનરામે વસ્તુસંકલ્પનાની ગ્રીણુવટભરી પરીક્ષા કરી છે તેમાના
કેટલાક સુદા મહત્વના છે

સુરપાળના મસ્તકના પ્રસંગને બદલે મણિલાલે મૂકેલા
મુક્તાહારના સ્વકલ્પિત વસ્તુને નવલરામે ઔચિત્ય અને
સંભવિતતાને ધોરણે અધોગચ ગણ્યો છે વનમા કાન્તા અને
ધૌવનશ્રીને મૂકીને પાછા વળતી વખતે સુરસેન પોતાના ગળામાંથી
મોતીનો હાર કાઢીને કાન્તાને પહેરાવતા કહે છે કે આ માળા
જ્યારે તૂટે ત્યારે જાણીશું કે મારું—અને રાજા જયચંદ્રને પણ—
અનિષ્ટ થયું છે આ માળા નાટકના કરુણ અંતનું કારણ છે તેથી
નાટકમાં એવું મહત્વ ધણું છે નવલરામે એકપત્નીવ્રતને બળે
સંધાયેલી માળા તે વ્રત તૂટે ત્યારે જ તૂટી જશે અને તેને
સુરસેનની કુશળતા સાથે કશો સંબંધ હોવો ન જોઈએ એવી
ટીકા કરીને મણિલાલે મૂળમાં કરેલા આ સુધારાને અપ્રતીતિકર
કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેની સામે સુરસેનના મુખ સાથે સાદૃશ્ય
ધરાવતા મુખવાળા કોઈ ચોદાના લોહીચૂતા મસ્તકને મારતે ઘોડે
સૈનિક લઈને આવે એવા મૂળ પ્રસંગના સંકેતને તેઓ વિશેષ

* જો નામ બદલવામાં તેમણે પૂરતી કાળજી લીધી જણાતી નથી
નાટકના ચોથા અક્ટના પહેલા પ્રવેશમાં ત્રણ ઠેકાણે જયચંદ્રને બદલે
જયરોપર નામ (જીલ્લા ને ત્રીજા આકૃતિમાં પણ) જોવા મળે છે પ્રસ્તાવ-
નામાં પણ (પૃ ૨) સુરસેન અને સુરપાળ નામનો ઝાઝાનો રહી ગયો
છે કદાચ નામ બદલવાનો વિચાર લેખકને પાછળથી આવ્યો હશે

† જુઓ નવલમંથાવલિ, પૃ ૪૧-૪૨, ૩૮

સંભવિત ગણે છે તરલા કપટ કરીને કાન્તાનો મુક્તાહાર રાત્રે તોડી નાખે છે અને બીજો દિવસે કાન્તાને છતે ધણીએ સત ચડે છે તે પણ તેમને આશ્ચર્યકારક લાગે છે.

હારના બનાવ વિશેનો નવલરામનો આ અભિપ્રાય ચિંત્ય છે. આ પ્રકારના બનાવોની પરીક્ષા કરતી વખતે લોકમાન્યતાને ખાસ લક્ષમાં લેવી જોઈએ. હારના પ્રસંગને કેવળ શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપરથી નહિ જોતાં તેની પાછળ રહેલી શ્રદ્ધા અને લોકમાન્યતાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેમાં કશું અજુગતું નહિ જણાય. સુરસેને કાન્તાના ગળામાં હાર પહેરાવતી વખતે તેને ‘એકપત્નીવ્રતના સત્યથી સધાયેલ હાર’ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી નવલરામે ટીકા કરી છે કે એવો હાર તો એકપત્નીવ્રત તૂટે ત્યારે જ તૂટવો જોઈએ તેને સુરસેનની કુશળતા સાથે કંઈ સંબંધ નથી. પણ અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન દામ્પત્યનો છે. સુરસેનના ઉક્ત ચબ્દો ઉત્તમની દામ્પત્ય-ભાવના જ સૂચવે છે. મંગલ દામ્પત્યના પ્રતીક તરીકે એ હારને સમજતાં લોકમાન્યતાને કશો બાધ આવે એમ નથી. કાન્તાને પતિના વચનમાં પૂણું શ્રદ્ધા છે અને હારછેદનથી અશુભ શુકન થયાનું તે કુદરતી રીતે માની લે છે, એટલે હારનું કપટથી છેદન થયું હોવા છતાં તેને બીજો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. વળી, શ્રદ્ધામાંથી શૂં ચડે છે એટલે તેને પતિ જીવતે સત કેમ ચડે એ પ્રશ્ન પણ અરથાને ઠરે છે.

આ જ દૃષ્ટિને વિસ્તારીને જ નવલરામને વિરોધ બંધ બેસતો મળ્યો છે તે મૂળ પ્રસંગ જોઈશું તો તે પ્રમાણમાં ઓછો સંભવિત જણાશે. સુરસેનના મસ્તક સાથે સાદર્ય પરાવતું કોઈ બીજાનું મસ્તક કાન્તા સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે, પણ કાન્તા શત્રુપક્ષ તરફથી રજૂ થયેલા મસ્તકને એકદમ પોતાના પતિના મસ્તક તરીકે સ્વીકારી લે ખરી? તેની પ્રતીતિનો આધાર, મસ્તક

લાવનાર માણુમ પર છે. જો લાવનાર માણુમ વિશ્વાસપાત્ર હોય તો જ એને મસ્તક વિશે શંકા થીકે નહિ, નહિ તો તેને સત્રુપક્ષના કાવતરાની મંધ આપ્યા વગર રહે નહિ. હાછેદન ગૂઢ રીતે થયું હોઈ તેને વિશે એના મનમાં શંકા થીકવાનો અવકાશ રહેતો નથી. આ દૃષ્ટિએ હા-નો પ્રસંગ મૂળના કરતા વિશેષ સમર્થન લાગે છે.

વનમાથી પાછા વળતા સુરસેનને તેનો મિત્ર હરદામ જયચંદ્રના મૃત્યુના તેમજ જીવનાદિત્યના વિજયના સમાચાર આપીને સુરસેનને પુનઃ રાજગાદી મેળવવા સારું કેદમાં પુરાવાનું સૂચવે છે અને સુરસેન પોતાની ક્ષાત્રવટને લાજન લગાડે તેવા રસ્તો એકદમ સ્વીકારે તે નવલરામને અચંબો ઉપજાવનારું લાગે છે. * પણ કન્યુનો વિશ્વાસ મેળવવા સારું સુરસેનને પકડવાનો દેખાવ કરવાની હરદાસને જરૂર લાગે, અને શરો રજપૂત હોવા છતાં વખત પારખીને સુરસેન મિત્ર હરદાસની સુકિતમાં સમત થાય તો તેમા કશું અજુગતું કે આશ્ચર્યજનક નથી.

નવલરામની સૂક્ષ્મ રસદૃષ્ટિને કરણ કાન્તાનેનું અનુવક્ષીને વિરહમાં કાળો માપ છે તે ખૂબે છે. બહેન અને પત્નીની શોધમાં નીકળેલો સુરસેન કંન્નાદાવસ્થામા આવીને વિરહકાવ્ય લવકારતો વનમાં રખડે છે તે ધીરોદાત્ત કે ઉદ્ધત નાયકને શોભતું નથી એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. † કરણના કાળોદ્ગારોમા એ વખતની રંગમૂર્તિને કાવે તેવું નાટકી તત્ત્વ વિશેષ છે. તેના મુખમા મૂકેલા સૂઝારામાસી ઉદ્ગારો એક રીતે કંન્નાદા સતીત્વની તાવચી દ્વારા તેના પુણ્યપ્રકોપને ઉરકેરીને કરણના પાત્રને તેમજ નાટકના જીવનને વિકસાવવામા સહાયમૂલ થાય છે એમ

* ન. મ. , પૃ ૪૬

† એન. , પૃ ૪૭

‡ એન. , પૃ ૫૦

ખુલામો આપી શકાય. ઉન્મત્ત સ્થિતિમાં વિલાપ કરતા સુરસેન વિશે તો, તે 'વિક્રમોદ્દેશીયમ્' ના પુરુષવાએ લેખકના ચિત્ત. પર પાડેલા સંસ્કારને પ્રતિબિંબિત કરે છે, અને કાન્તાની કસોટી થાય ત્યાં લગી તેને દૂર રાખ્યા વિના છૂટકો નથી માટે લેખકે તેને વનમાં રખડતો રાખ્યો છે એમ માનવું રહ્યું.

'કાન્તા'ની વસ્તુસંકલનામાં નવધરામે બતાવેલી ઠેટલીક અસંગતતાનો આ રીતે ખુલાસો આપવા છતાં વસ્તુગૂચણીમાં શિથિલતા અને અસંબંધોપની શંકા જીભી કરે એટલી ક્યાશ રહી ગઈ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. પણ સમગ્ર નાટકનો રસપ્રવાહ નિહાળતાં, તેમજ મણિલાલનો મૌલિક નાટક લખવાનો આ પહેલો પ્રયાસ છે તે જોતાં એટલી ક્યાશ કામ્ય ગણાય.

નાટકના કાર્યને સતત વહેતું રાખી શકે તેવાં સૂતિવાળાં પાત્રો ઉપસાવવાની કળા મણિલાલ પ્રથમ પ્રયત્ને જ હરતગત કરી શક્યા છે. કાન્તા, સુરસેન, જયચંદ્ર, હરદાસ, રત્નદાસ, તરલા અને કરણનું એક ખીમતી શિન્ન તરી આવે એવું સ્વભાવનિરૂપણ ધ્યાનપાત્ર છે. સુરસેનનાં રાજભક્તિ, ધરવીગતા અને એકપત્નીવ્રત, કાન્તાનું તેજસ્વી સતીત્વ, સ્વાયં અને મિત્રભક્તિ વચ્ચે ઝોલા ખાતું હરદાસનું માનસ, રત્નદામની કુટિલતા, કરણની લપટતા અને તરલાની તગલતા નાટકના રસપ્રવાહને વિવિધ રંગ ધારણ કરાવીને અસ્ખલિત વહેતો રાખી શકે છે. સૌથી વિશેષ હૃદયગમ પાત્રચિત્રણ તરલાનું છે. કાંતાના કંઠના હારનું છેદન કરવાની કળેલી તગલાના આંતર સંઘર્ષનું વર્ણન શેકસપિયરના મેકબેથની કંઠનનું ખૂન કરવા જતી વખતની દોષાયમાન મનઃસ્થિતિનું સ્મરણ કરાવે તેવું સચોટ છે.

નાટકની કિયાના વેગની સાથે સાથે પાત્રના મનોવેગનું નિરૂપણ કરવાની કાવટ પહેલા જ નાટકમાં મણિલાલ બતાવી આપે છે તે અંગ્રેજી શૈલીના નાટકના આંતર સ્વરૂપની તેમની જાણકારી બતાવે

છે. અંગ્રેજી નાટકની માફક અહીં વસ્તુનું કશી પણ પ્રસ્તાવના વગર સીધેસીધું ઉદ્ઘાટન થાય છે. વળી સંસ્કૃત પ્રણાલિકાનો વિદ્વપક એમાં નથી. એટલું જ નહિ, આખા નાટકના ગંભીર વાતાવરણમાં આછી હાસ્યની લહરી ફરકાવે તેટલો એકાદ હળવો પ્રસંગ પણ નથી. નાટકના આરંભમાં મૂકેલો સુરસેનના મધુર દામ્પત્યનું સૂચન કરતો, ને 'ઉત્તરરામચરિત'ના આરંભની માદ આપતો ચિત્રદર્શનનો પ્રસંગ ક્રમશઃ અનેક વિષમતાઓ રૂપે ઝડપથી પસારાઈને છેવટે કાન્તા-સુરસેનના ચિતા-પ્રવેશરૂપે પર્યાવસાન પામે છે. નાટકમાં દિમાને સતત ચાલુ રાખતી પણ કેવળ કરુણ પરિણામને લક્ષતી આ આંતર વસ્તુસંઘટના લેખકના 'કાન્તા'ને 'હેમલેટ' કે 'મૅકબેથ' જેવી કરુણાન્તિકા બનાવવાના મનોરથનું સૂચન નથી કરતી શું?

ખીજી તરફ, સંસ્કૃત કવિતાના રસિયા મણિલાલ નાટકની બાહ્ય રચનામાં સંસ્કૃત નાટ્યપદ્ધતિનું અનુસરણ કરે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. નાટકમાં છૂટે દાથે વેરેલા પદ્મખંડો વાંચનારનું આરંભથી જ ધ્યાન ખેંચે છે. સંસ્કૃત કવિઓની માફક નાટકમાં કવિતાનો દોર તેમણે એટલો છૂટો મૂકી દીધો છે કે તેમની કવિતા નાટકની હરીફાઈ કરવા નીકળી હોય એવો આભાસ થાય. શૃંગાર, વીર, કરુણ, ભયાનક અને ખીભત્સરસને ઉચિત વિવિધ ભાવનું યથાર્થ દર્શન આ કાવ્યપંક્તિઓ દ્વારા સહેલાઈથી થઈ શકે છે. ખુરું જોતાં સમગ્ર નાટકના રસનું નિર્વહન કરવાની જવાબદારી આ પદ્મખંડોએ જ બજાવી છે. તેમાંથી ઊપસતાં યુદ્ધભૂમિ અને વનશીનાં મજેદાર ચિત્રો નાટકનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. યુદ્ધ ચડવાને ખદલે વનમાં જવાની જમયંદની આરાધી-મુંઝવણ અનુભવતાં, સરસ્વતી પ્રત્યે (અં. ૧, પ્ર. ૩, શ્લો. ૧૮), જમયંદના મૃત્યુથી ગરીબડી બનેલી ગુર્જરભૂમિને ઉદ્દેશીને (અં. ૧, પ્ર. ૬, શ્લો. ૪૯, ૫૨, ૫૩) તેમજ સમરભૂમિને અનુલક્ષીને (અં. ૧, પ્ર. ૬, શ્લો. ૪૭, ૪૮, ૫૦) સુરસેને કાઢેલા

ઉદ્ગારો પાત્રના મનોભાવને યથાર્થ આલેખવા ઉપરાંત નાટકના વાતાવરણની જમાવટમાં પણ કેટલા બધા ઉપકારક નીવડે છે ! સુ.સેનના મુખમાં મૂકેલો મધ્વરાત્રિના વર્ણનનો શ્લોક (અ. ૧, પ્ર. ૩, શ્લો. ૨૫) તેમજ રાત્રિએ દેખાતી સરોવરની સપાટી અને એના તટપ્રદેશનું પ્રાસાદિક ચિત્ર આપતા કાન્તાના ઉદ્ગારો (અક ૨, પ્ર. ૪, શ્લો. ૨૩-૨૪) અન્યથા સ્વતંત્ર કાવ્ય તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. શરાબના ધ્યાનમાં પડતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબનું (અક ૨, પ્ર. ૨ શ્લો. ૬) તેમજ સ્વપ્નમાં કાન્તાના થયેન સમાગમનું વર્ણન (અ. ૨, પ્ર. ૩, શ્લો. ૧૬) વિષયી કરણના મુખમાં મૂકીને, અનિષ્ટ ભવિષ્ય સૂચન કરતા સ્વપ્નનો ચિતાર યૌવનશીતા મુખમાં મૂકીને સુરસેનના અચાનક પલાયન થવાથી પોતાની બાજી ઊધી વળતા અદ્ભુત ભય અનુભવતા હરદાસના મુખમાં આતરિક ગ્નાનિ દર્શાવતો શ્લોક (અ. ૪, પ્ર. ૨, શ્લો. ૮) મૂકીને અને છેલ્લે સ્વર્ગે સીધાવતી સતીનો શબ્દ સાબળીને ચિતામાં પ્રવેશ કરતા સુરસેનના મુખમાં 'આવ્યો પ્રિયે ! ધીરજ ધાર ચિત્તે' એ પકિતનાળો ઈન્દ્રવજ્રનો શ્લોક મૂકીને મણિનાલે કાવ્ય દ્વારા વિવિધ રીતે નાટ્યકેતુ માધી બતાવ્યો છે. આ રીતે નાટકમાં કવિતારસ પીગસવાની પ્રજ્ઞાસિકા ગુજરાતીમાં દલપતરામથી શરૂ થઈ હતી પછી નવલગમ અને ગણુછોડભાઈએ નાટકમાં પછોનો ઉપયોગ કર્યો પણ મણિનાલના જેટલા બહોળા પ્રમાણમાં વિવિધ અક્ષરમેળ વર્તોનો પ્રયોગ તેમના પુરોગામીઓ પૈકી કોઈ કરી શક્યું નથી ગીતિનો ગુજરાતી નાટકમાં તેમણે જ સૌથી પહેલો પ્રયોગ કર્યો છે. એક દરે ગુજરાતી નાટકમાં કવિતાનો પોતાના પુરોગામીઓને સમકાલીનો કરતા સૌથી વિશેષ ઔચિત્યશુદ્ધિથી પ્રયોગ કરનાર મણિલાલ હતા.

સંવાદોની ભાષાને પાત્રાનુસારી સ્પર્શ આપવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તેમાં એમને બહુ મરજતા મળી જણાતી

બીજા સિવાયનાં મઘણાં પાત્રો પણ ખરું મણિલાલની જ શિષ્ટ, સંસ્કૃત-મય ને કેંદ્ર ચરોતરી છાંટવાળી ભાષામાં બોલનાં માલૂમ પડે છે. સવાદની ભાષા જેટલી અર્થપૂર્ણ છે, તેટલી જીવત કે પ્રવાહી આજના વાચકને કદાચ નહિ લાગે. પણ ગુજરાતી ભાષા એ વખતે નાટકના સ્વધર્મે ઉપસાવી આપે તેવી સાહજિક રજૂતિ ને તીવ્ર ધારવાળી સંવાદશૈલી આપી શકે એટલી પળોટાયેલી નહોતી અને મણિલાલનો હાથ પણ હજુ લેખનનો આરંભ જ હોઈ ગયો પરંતુ એ તેટલો બેઠો નહોતો : એટલું ધ્યાનમાં ગળીશું તો નાટકની આ મર્યાદા કશી નહિ.

તેની કલામય રૂપધટના ને રમનિષ્પત્તિને કારણે એ યુગમાં તો શિષ્ટ ગુજરાતી નાટકોમાં 'કાન્તા'નું અગ્રગણ્ય ધ્યાન હતું. આનો સમગ્ર યુગવો એ નાટકના તખ્તાપ્રયોગના ઇતિહાસમાંથી મળી રહ્યો છે. મુબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ 'કુલીન કાન્તા' એ નામથી તેનો પ્રયોગ કરીને પોતાની પ્રવૃત્તિના શ્રાગ્ધેશ માંડ્યા હતા. મુબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના દિગ્દર્શક દયારાંકરે વિસનજી ગિરનારાએ તેમાં વિદ્યુત ઉમેરીને તેમજ ગંગભૂમિની જરનિયાત અનુસાર મનોકા ઇત્યાદિમાં કેટલાક ફેરફાર કરીને, નાટકની ઉત્સાહભેર તૈયારી કરી હતી.*

* ઇ સ ૧૮૮૬ માં મુબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી સ્થપાઈ હતી તેણે મણિલાલની રબ લીધા વિના 'કાન્તા' નાટક બજાવવાની બહેગત કરેલી તે મણિલાલના જોવામાં આવ્યાં તેમણે ગોવર્ધનરામને એ નાટક મંડળીને કાયદેસર નોટિસ આપવા મુબઈ લખ્યું હતું. ગોવર્ધનરામે વચ્ચે પડીને નાટક મંડળી સાથે સમજૂતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને પરિણામે દયારાંકરે જીને નડિયાદ જઈને મણિલાલને ચરણે પાદગ્રી ખૂંદીને તેમની માફી માગી હતી અને તેમને એ મુબઈ તેડી ગયા હતા. મુબઈમાં દયારાંકરે તેમને 'બહુ જ્ઞાનપાન આપ્યું', અતિ રૂ. ૮૦) સુધી એક હીરાની વીંટી' આપવા માફી ઉપરાંત 'બીનું' એક નાટક

મણિલાલની સૂચનાથી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાચિકને હાથે 'કુવીન કોન્ટા'ના નાટ્યપ્રયોગનું અને ગુજરાતની સુપ્રસિદ્ધ નાટક મંડળીની પ્રવૃત્તિનું પણ ઉદ્ઘાટન થયું હતું. નાટક એકંદરે સારું ભજવાયું હતું ને તે જોઈને મણિલાલ તથા ગોવર્ધનરામે પ્રસન્નતા દર્શાવી હતી.

‘નૃસિંહાવતાર’

‘કોન્ટા’ ભજવાયું તે પછી સાતેક વર્ષે એ જ નાટક મંડળીની માગણીથી મણિલાલે ‘નૃસિંહાવતાર’ લખ્યું. ૧૮૯૭ ના નવન્યુઆગિની ખીજ તારીએ તેમણે કરેલા વસિયતનામામાં ઉલ્લેખ છે * તે પરથી અનુમાન કરી શકાય કે ‘નૃસિંહાવતાર’ ૧૮૯૬ ના અંતભાગમાં લખાયું હશે. મુબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ તે નાટક લેખક પાસેથી પાંચસો રૂપિયામાં ખરીદી લીધું હતું અને પ્રકાશનના સર્વ હક પોતે રાખ્યા હતા. પરિણામે, ગુજરાતના ખીજા અનેક અભિનેય નાટકોની માફક ‘નૃસિંહાવતાર’ પણ આજ લગી અપ્રગટ રહ્યું છે. આ લખનારે પ્રસ્તુત કાર્યને અંગે એ નાટકની મણિલાલના હસ્તાક્ષરની મૂળ હાથપ્રત તેમના એક સમકાલીન વૃદ્ધ પામેથી મેળવી છે, † જેને લીધે એનું વિગતવાર અવલોકન મૂકવાનું અહીં શક્ય બન્યું છે.

૩. ૪૦૦-૫૦૦ લઈ રથી આપવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા’. મણિલાલે ‘ફક્ત ૮૦) રૂપિયાથી હાથ ઠકાવવા કરતા મફત જવા દેલું જમારે આભરવાળું ધારી’ એ લોકોની વીંટી ન સ્વીકારી અને કહ્યું ‘આગળ ઉપર જેમ હમ્મણ હોય તેમ કરજે’ પછીથી તેમણે ‘નૃસિંહાવતાર’ નાટક લખ્યું. તે આને અંગે

(લિખકના અપ્રગટ આત્મવૃત્તાન્ત, પૃ ૧૨૭ પરની તા. ૪-૧૦-૧૮૯૬ ની નોંધને આધારે)

* જુઓ પરિશિષ્ટ ૨

† આ હાથપ્રતના પહેલા પાનાનો ફોટોગ્રાફ પૃ ૨૦૬ ની સામે મૂક્યો છે.

પ્રિયસ ગંગભૂમિ માટે તૈયાર થયેલું ‘નૃસિંહાવતાર’ નાટક ‘કાન્તા’થી અનેક રીતે શુદ્ધ તરી આવે છે. ‘કાન્તા’નું વસ્તુ ઐતિહાસિક બીજવાળું છે, તો ‘નૃસિંહાવતાર’નું પૌરાણિક છે.* ‘કાન્તા’ શોકાન્તિકા છે, તો ‘નૃસિંહાવતાર’ મંગલાન્ત નાટક છે. ‘કાન્તા’ના આદિ ને અંતની યોજના પશ્ચિમની કરુણાન્તિકાને અનુસરીને થઈ છે; ‘નૃસિંહાવતાર’ શુદ્ધ સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક છે. તેના આરંભમાં નાંદી છે ને સૂત્રધાર અને નદીના સંવાદરૂપ પ્રસ્નાયના પણ છે. ‘કાન્તા’માં તેમ નથી. કાન્તાનો અંગી રસ કરુણ છે; શૃંગાર, વીર, ખીભાસ અને ભયાનક તેના અંગભૂત છે. ‘નૃસિંહાવતાર’ મુખ્યત્વે ભક્તિરસનું નાટક છે. તેને અંગે તેમાં વીર, અદ્ભુત, હાસ્ય, વાત્સલ્ય અને કરુણની નિષ્પત્તિ થયેલી છે. ‘કાન્તા’માં હાસ્ય અને તેના ઉદ્ભાવક વિદ્વપકનો તદ્દન અભાવ છે; ‘નૃસિંહાવતાર’માં ખરેખર છે. ‘કાન્તા’માં દેશી હાજનાં ગીતો કરતાં સંસ્કૃત વૃત્તોમાં મૂકેલા શ્લોકોનું પ્રમાણ વિશેષ છે; ‘નૃસિંહાવતાર’માં શ્લોકો કરતાં ગીતોની સંખ્યા વધારે છે. ‘કાન્તા’માં એક હારનો પ્રમંગળ અદ્ભુત છે ત્યારે ‘નૃસિંહાવતાર’ આખું નાટક મુખ્યત્વે અદ્ભુત પ્રમંગળથી ભરેલું છે. ‘કાન્તા’ની માફક ‘નૃસિંહાવતાર’ ના સવાદોમાં શિષ્ટ અને ઘગણ બોલીનું મિશ્રણ મારૂગ પડે છે. પણ ‘નૃસિંહાવતાર’ લેખકની પકવ શૈલીની કૃતિ હોઈ તેમાંના સંવાદો પ્રમાણમાં ધારદાર અને ચેતનવાળા છે.

વસ્તુસંકલ્પનામાં ‘કાન્તા’ની માફક લેખકે અહીં પણ પોતાની કલ્પનાનો ઉપયોગ કર્યો છે. મૂળ પુરાણકથાના વસ્તુમાં તેમણે માત્ર

* મહિષાસુરે નૃસિંહાવતારની કલ્પના અત્યંત પ્રિય હતી. તેણે જેમ તેમને કાર્વિનથી વિરુદ્ધ જાહેર સિંહચોનિર્માથી મનુષ્યની ઉત્કાન્તિ થયેલી સાબિત કરવા પ્રયાસ કર્યા હતા, તેમ જ એમાં રહેલી ચૈરમાવે ભગવાન મેળવવાની ભાવનાએ તેમને નાટક લખવા આકર્ષ્યા જણાય છે.

રંગભૂમિ અને લોકરુચિને લક્ષમાં રાખીને કેટલાક ઉમેરા પૂરતો ફેરફાર કર્યો છે, તેમાં સૌથી મહત્વનો ઉમેરો વિદ્વષક અને તેના ગૃહમંભારતું ચિત્ર છે. સમયવિરોધના દોષની દરકાર ક્યો વિના નાટકમાં તેમણે દીકરાના વિવાહ અંગે વિદ્વષક મોમદત અને તેની પત્ની વચ્ચેનો ઝઘડો અને ગર્ભાવસ્થા સાથેની તેની જાળગડ (અં. ૨, પ્ર. ૪) ઉમેરીને પૌરાણિક વાતાવરણમાં સમકાલીન સંસારના પરિચિત રંગ પૂર્ણ છે। વિદ્વષકપુત્ર દેવદત્ત અને તેની પત્ની વચ્ચેના સંવાદમાં (અં. ૩, પ્ર. ૭) પણ સમકાલીન સમાજનું જ પ્રતિબિંબ છે. દેવદત્તને મિત્ર પ્રહલાદ માટે રીનસર આત્મચરિત્ર આપતો બતાવીને (અં. ૩, પ્ર. ૯) મહિલાએ શુદ્ધ મિત્રપ્રેમની પોતાની જિંદગીભરની અંખનાને જણે કે પ્રગટ કરી છે। બકિત અને મિત્રોની એકસાથે કસોટી કરીને નાટકના સંઘર્ષને ઝડપથી અંત બણી દોરનારો, માત્રિકાની સહાયથી પ્રહલાદને ઉડાવી દેવાના તેના પિતાના કાવતગરબ અમલકારિક પ્રસંગ (અં. ૩, પ્ર. ૯) ઉમેરીને મહિલાએ સ્વકલ્પિત વિગતોને મૂળ કથાવસ્તુ સાથે એકરસ કરી દેવાની પોતાની કુશળતાની પ્રતીતિ કરાવી છે એમ કહી શકાય.

નાટકકાર તરીકે મહિલાલતું ખરેખરું મામથ્ય તેા નાટકના આંતરિક સંઘર્ષને ઉત્તરોત્તર તીવ્ર બનાવે તેવા વિવિધ સ્વભાવવાળા પાત્રોના વ્યભાવનું સચેત ચિત્રણ કરવામાં રહેલું છે. ક્રોધ અને અભિમાનથી હિંમત, ધીરોદ્ધત પ્રતિ-નાયકના શુભવાળો હિંમતુકથિપુત્ર અને પતિના પ્રેમની વચ્ચે જાંઠી મનોવેદના વેઠતી તેની સતી રાણી; શાત, વિનય અને પ્રભુભક્તિમાં અડગ બાળક પ્રહલાદ; હમતાં દસતાં મામિક કટાક્ષો કરીને રાજની સાન ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર કુશાગ્રશુદ્ધિ વિદ્વષક; મિત્રને ખાતર જન આપવા તત્પર થયેલો તેનો પુત્ર; રાજની 'કાજ હા' કરીને પ્રજા પર જુલમ કરનાર સેનાપતિ શંખુક અને પ્રધાન હમચીવ; બધું જાણવા છતાં રાજને ઉપદેશ દર્શને છેટા રહેતા શુક્રાચાર્ય; ગંભીર પગિણામ

ઉપજાવે તેવું ટીંખજ કરીને ખસી જવામાં પ્રભુની જ પ્રેરણા બતાવનાર અને નાટકના કાર્યના મૂળ ઉત્પાદક ને ચાલક નારદ; પ્રેમને વશ વર્તતા વિષ્ણુ અને 'પ્રેમનો એવ' કરીને તેમની અકળ ગતિ સમજવા મચતી લક્ષ્મી; કલિપ્રભાવથી દાસત્વને પિચ્છારતા જયવિજય; કામવિહવલ દિતિ અને કાળની ગતિને વશ થઈને તેને અતુલ દેનાર કશ્યપ : આમ, વિવિધ ગુણક્રિયા વડે એકબીજાથી જુદા તરી આવતા નાનાં-મોટાં અનેક પાત્રો પોતપોતાની રીતે નાટકના રસપ્રવાહને વહેતો રાખે છે.

ચોતે જોનો બોધ કરતાં કદી થાક્યા નહોતા તે કર્તવ્યભાવનાને મણિલાલે આ નાટકના કેન્દ્રમાં સ્થાપી છે. હિરણ્યકશિપુમાં કર્તવ્ય-ભાવનાનું આરોપણ કરીને તેમણે તેના મૂળ રાક્ષસી સ્વરૂપને અમુક અંશે માનુષી એવે આધે છે. હિરણ્યકશિપુ કેવળ પોતાના રાજ તરીકેના કર્તવ્યને વશ થઈને વિષ્ણુ સાથે વૈર બાંધે છે. વિષ્ણુને વશ કરવા સારુ તે તપ કરવા જાય છે અને સાથે આવવા માગતી રાણીને શૂદ્ર તથા રાજ્યની સંભાળ રાખવાનું કર્તવ્ય મમળવે છે. 'પતિની આજ્ઞાને અનુસરવું એ જ સન્મારીનું કર્તવ્ય છે' એમ માનીને 'મારા પતિના જ્ઞાનમાં પતિરૂપ થઈ પતિકાર્ય કરીશ' એવો નિશ્ચય કરવા છતાં 'પ્રેમની નિર્મલતા કહો કે ગસિકતા કહો તે તુરત જ મારા નિશ્ચયને દીલો કરી નાખે છે' એમ દરિયાદ કરતી કામલ હૃદયની રાણી કર્તવ્યનો પ્રભાવ વર્ણવતું ગીત ગાતી ગાતી રાજના વિરહમાં મૂઝાં પામે છે! 'પુત્ર મારું જીવન છે, ને પતિ મારો પ્રાણ છે' એમ ગણીને ઉભય પ્રત્યેના પ્રેમરૂપ કર્તવ્યની વચ્ચે વધુમાં વધુ રાણી રિખાય છે. તેના ગર્ભને નાશ કરવાના ઈરાદાથી તેનું હરણ કરી જનાર ઇન્દ્ર કર્તવ્યસ્વરૂપ ધર્મની આજ્ઞાથી તેને નારદને સોંપે છે. અને નારદ પણ તેને તેમજ પ્રહલાદને ગદાણુપોષણ આપવામાં સ્વકર્તવ્ય જુએ છે. પ્રહલાદ તો

કર્તવ્યની પરમ સાર્વિક મૂર્તિ જ છે. વિષ્ણુને યોગતા પિતાને વિષ્ણુનું દર્શન કરાવવા સારુ પિતાના બધા જુલમને હસતે મુખે સહન કરી લેવા પાછળ તેની પરમ પ્રેમરૂપ કર્તવ્યભાવના જ દેખાય છે. નયો પ્રેમ અને વિનય તેની વાણી ને ક્રિયામાંથી હમેશાં ઝરે છે. શુક્રાચાર્યે તેને માટે યથાર્થ જ કહ્યું છે, કે તે રાજપુત છતાં બ્રાહ્મણ કરતાં વધારે સાર્વિક છે. વૈરભાવથી વિકૃત, બનેલી કર્તવ્યભાવનાને વશ થઈને પ્રેમને ઠોકરે મારનાર હિરણ્યકશિપુ વિનાશ પામે છે, ત્યારે સર્વ પ્રત્યે સમભાવ રાખનાર બાળક પ્રહલાદ શુદ્ધ પ્રેમ અને કર્તવ્યનો અભેદ સાધીને પ્રભુકૃપા પામે છે. ભક્તિને મહિમા દર્શાવતી પ્રહલાદની પુરાણકથામાંથી મણિલાલે પ્રેમ અને કર્તવ્યના વિરોધરૂપ સંઘર્ષથી ખીસતું અને ઉભયનાં ઐક્યમાં મંગલાન્ત પામતું સુંદર નાટક ઉપજાવીને તેમાંથી એક રીતે પોતાનો પ્રિય અભેદ-સંદેશ જ ફલિત કર્યો છે.

પણ તેથી આ નાટકે પ્રચારાત્મક છે એમ રખે કોઈ માને. એના બોધગર્ભ વસ્તુને સર્જનાત્મક કલાસ્વરૂપ આપવાનો કીમિયો મણિલાલે અહીં યથાશક્તિ અજમાવ્યો છે. [કાન્તા] માં સૌપ્રથમ દેખાયેલી, ક્રિયાના વેગને વધારતા જઈને નાટ્ય-સંઘર્ષને ઉત્તરોત્તર તીવ્ર બનાવવાની તેમની કળા અહીં સવિશેષ ખીમેલી છે. પહેલા અંકના બીજા પ્રવેશમાં જયવિજયની ઉદ્દનાઈ અને બ્રાહ્મણોના શાપના પ્રસંગથી વૈરભાવનું બીજ નાખીને, વરાહાવતારે હિરણ્યક્ષને મારનાર વિષ્ણુનો તેમ 'દેવતા માત્રનો યોડો કાઢી નાખવાની' હિરણ્યકશિપુની પ્રતિજ્ઞામાં લેખક વૈરભાવને પ્રગટ કરે છે. પછી તો હિરણ્યકશિપુની પ્રત્યેક ક્રિયામાં એ વૈરભાવ ઘૂંટાયા કરે છે. આ વૈરવૃત્તિ જ તેને ધરમાં ને નિરાળમાં વિષ્ણુનું રટન કરતા પ્રહલાદ પર આક્રમણ કરવાની ફરજ પાડે છે. દેહના અણુએ અણુમાં બાપી જતા આ દેવના અગ્નિની સંવેદના મણિલાલે કેવી સચોટ રીતે

હિરણ્યકશિપુના મુખમાં મૂકી છે । એના આ શબ્દોમાં વૈરભાવે ભગવાનને બળનાગની આંતરિક વિકળતા કેવી વિવક્ષણ રીતે પ્રગટ થાય છે તે જુઓ : “કુ,ખ યાઓ કે સુખ યાઓ, વિયોગ યાઓ કે સયોગ રહો, પણ જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી વિધ્યુ એ નામની માત્રાએ માત્રા મારે રૂંદે રૂંદે લાલ વરસાવી રહી છે, વિધ્યુ એ નામને ત્રણે જીવનમાંથી નિકદન કરી ઉખાડી નાખ્યા વિના તે શાંત પડવાની નથી....વિધ્યુ-વિધ્યુ-વિધ્યુ એવી જ રટના મારા હિરના કણેકણમાં થયાં જાય છે, નિદ્રામાં પણ મ ભળાય છે.”

વિધ્યુને ગમે ત્યાંથી પકડી લાવવાનો આદેશ આપતા તેમ વિધ્યુનો પત્નો ન લાગતાં પ્રહલાદ પર જીનમ કરવાનો હુકમ કરતી વખતે પણ તેના દિલમાં એ જ વૈર-નવગ છે. લેખકે હિરણ્યકશિપુના અંતરમાં પ્રત્યેક કક્ષાએ વૈરના અગ્નિને સંકારતા જઈને અંતે ભડકો પેદા થતાં તૃસિહનો સ્તબ્ધમાર્થી આવિર્ભાવ થતો દર્શાવીને તેનું ભક્તિમાં શમન કરી બતાવ્યું છે. હિરણ્યકશિપુની પ્રત્યેક ક્રિયામાં તેના રોષ અને ધૂધવાદને કારણે તેને અસ્વસ્થ કરી મૂકતી અશાંતિ મણિલાલે સચોટપણે ઉતારી બતાવી છે. તેની સામે પ્રહલાદની શાંત, સ્વસ્થ, હેતાળ અને નમ્ર પ્રકૃતિ સુંદર ઉદાત્ત લે છે. રાણીની આંતરિક મનોવ્રણાનું મૃદુ અને નાજુક ચિત્ર મૌથી વિશેષ હૃદયસ્પર્શી છે. મણિલાલે આ નાટકમાં હિરણ્યકશિપુને અંગે વીર અને રૌદ્રની, રાણીને અંગે કરુણ અને વાત્સલ્યની અને પ્રહલાદને અંગે શાંત અને અદ્વિજીવની ખૂબીદાર નિલાવટ કરી બતાવી છે.

રસનિષ્પત્તિમાં તેમને સફળતા અપાવનાર ‘ખીજું’ મહત્ત્વનું અંગ નાટકનાં ગીતો છે. મણિલાલને સંગીતની સારી સૂઝ હતી. ધધાદારી નાટકોમાં ગવાતાં ગાયનોની પણ તેમને સારી

જાણકારી હશે એમ નાટકમાં મૂકેલા ગીતોને* મથાળે સૂચવેલી જુદી જુદી રાગરાગિણીઓ પગથી સમજાય છે. નવરાશને વખતે અનાયાસે રસમય કાવ્યો રચવાની તેમની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ હતી જ એટલે નાટકને માટે સુદર કવિત્વયુક્ત ગીતોની યોગ્યતા તેઓ રમતા રમતા કરી શકતા નાટકના કુલ ૬૪ પદોમાંથી આશરે ૩૫ જેટલી કૃતિઓ મણિયાનની કવિત્વશક્તિની ઉત્કૃષ્ટ છાપ પાડે તેવા ગીતો છે તેમાં પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું મોહક ચિત્ર આપતું 'સુખકર મલિયાગર મહેકે રે' (ન. ૩) અને છટાદાર વર્ણનશૈલીના નમૂનારૂપે 'બહુ સુખમાં છે ધરમાર' (નં. ૭) તથા 'હું મયા ઇન્દ્રમાર' (ન. ૮) એ ગીતો છે. 'તાપ પરિતાપ જળપાન' (ન. ૨૪) ઇચ્છી શરૂ થતું ગીત ક્રોધ અને વૈરથી ઉત્તેજિત મહેત્વાકાંક્ષાભાગા હિરણ્યકગિપુના મનોભાવને યથાર્થે ત્રીની બતાવે છે બાકીના ત્રીસેક કરુણ, શૃંગાર કે બકિતના સ્વેદનને પ્રગટ કરતા વેધક જામિંગીતો છે, જેમાં 'શુભ ગાવા ઇચ્છુ' (ન. ૨), 'તનના તાપ હરો' (નં. ૩૪), 'હરિનાથુ નવ ખોલુ માના' (ન. ૪૪), 'તુમ તનનન હરિશુભ ગાઓ' (ન. ૪૮), 'શીતલ મોહન રસ ના' (ન. ૫૭) અને 'દેશધર કરુણાકર હેમસુદર' (ન. ૬૫) એ બકિતગ્ગના, 'આનો રસીના રસ વિનતિ' (ન. ૧૩), 'પ્રેમકળા નલિકારી' (ન. ૧૬), 'રીસ મા ધર મન રામા' (ન. ૧૭) 'સરજેરી માનો કન્હાઈ રે' (ન. ૧૯) ને 'ગસમસ બીની હો રાજ' (ન. ૫૩) શૃંગારના, અને 'સાચું સુખનું શમણુ ન આવ્યું' રે લાડકડા' (ન. ૪૩) તથા 'મારો લાડધેતો લાડના' કરુણ-પર્યાવસાયી વાતસલ્યના ઉત્તમ પ્રતિનિધિ કાવ્યો જ. પ્રહ્લાદને ગુરુને ઘેર મૂકતી વખતે રાણીએ ગાયેલું 'હેતે મારા લાડીલા ગુરુ સેવો' એ ધોળ અમિત્ર વાતસલ્યભાવનું રમરણીય

* આ ગીતો માં જુઓ પરિચિત ૪

કાવ્ય છે. ગીતો ઉપરાંત નાટકમાં યથાપ્રસંગ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી શ્લોકો પણ મૂક્યા છે. સ્તુતિ આશિર્વાદ અને ચિંતનને નિમિત્તે મૂકેલા શ્લોકો નાટકના વાતાવરણને પ્રસન્નગંભીર શિષ્ટતા અર્પે છે. જ્યવિજ્યના મુખમાં મૂકેલા દાસત્વનો તિરસ્કાર કરતા શ્લોકો સંસ્કૃત નાટકોમાં આવતા એ ત્રિપથના કંચુકીના ઉદ્દગારોનું સ્મરણ કરાવે છે. પહેલા અંકના ત્રીજા પ્રવેશને અંતે 'ન જાણ્યું રામે જે' ઇં ઉદ્દગારોવાળો (નં. ૧૫) કસ્યપના મુખમાં મૂકેલો ત્રિધિની અકળ ગનિતું સૂચન કરતો, 'હૃદય ચયરે' ઇં થી શરૂ થતો (નં. ૫૪) પ્રહલાદના દુઃખથી ત્રાસી ગયેલી રાણીની હૃદયવ્યથા વર્ણવતો તેમજ શુકના મુખમાં મૂકેલો, પ્રહલાદની રક્ષા કરતા વિશ્વનો મહિમા દેખાડતો શ્લોક મધ્યકાલની પ્રૌઢ કવિત્વશક્તિનાં નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે.

મધ્યકાલને પોતે જે લખે તે એક જ વાર લખવાની જેવ હતી. લખાણુ: ફરી વાંચવાનું, છપાય ત્યારે પ્રૂક જોતાં ચાપ તે જ. આ નાટક છપાયું નથી એટલે એને ફરીથી જોઈ જવાનો તેમને અવકાશ મળ્યો નથી. તેની મૂળ હાથપ્રતમાં કેટલીક નાનકડી ભૂલો રહી જવા પામી છે. વિદ્વપકનું નામ તેમાં પહેલાં તેમણે ગોવિંદ બદલ લખ્યું છે તે પછી સોમદત્ત કે સોમનાથ આપ્યું છે. તેવી જ રીતે હિરણ્યકશિપુના મંત્રી હયમીવને સ્થાને પાછળના ભાગમાં બેત્રણ ઠેકાણે સરતચૂકથી હિરણ્યાક્ષ લખાઈ ગયું છે. આ નજીવી ભૂલોને ઉવેખીને કહી શકાય કે 'નૃસિંહાવતાર' નાટક મધ્યકાલની પકત નાટ્યલેખન-કળાનો નમૂનો છે. નિર્બંધની માફક નાટ્યસ્વરૂપને ખેડવાનું તેમણે જિંદગીભર જરી રાખ્યું હોત તો ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય તેમજ રંગભૂમિનું દારિદ્ર્ય દેડવામાં તેમનો અમ્મ હિસ્સો કદાચ નોંધાત.

આ નાટક વિશે વસિષ્ઠનામામાં તેમણે નોંધ કરી છે કે
 “ગુજરાતી નાટક કંપનીને નાટક લખી આપ્યું છે તેમાં સહજ

સુધારો કરવાનો છે તે આનંદશંકર અથવા મણિશંકર બટ પાસે કરાવવો. મોતીરામ મુંગઠવાળા જાણે છે કે ગો શો સુધારો કરવાનો છે. માટે તેમને પામે ગાખી કરાવવો.” આ નોંધ પરથી સમજાય છે કે નાટક લખ્યા પછી તેને તખ્તાસાયક જનાવવા અંગે મણિલાલને નાટક કંપનીના દિગ્દર્શક દયાશંકર જોડે ચર્ચા થઈ હતી. ઉપરની નોંધ કર્યા પછી તેઓ મોણિયાએ વર્ષ જીવ્યા હતા. આનંદશંકર અથવા મણિશંકર બંને તેમાં કરી સુધારો કર્યો હોય એમ માનવાને પુરાવો મળતો નથી. મણિલાલે પોતે જ અવસાન અગાઉ નાટકમાં સુધારા કરી ગાખ્યા હતા એમ એ નાટકની લજવણીના પ્રત્યક્ષ જાણકાર શ્રી જયશંકર (સુંદરી)નું કહેવું છે, જે ગાયનની ચોપડીમાંનાં ગીતો જોતાં સાચું સાગે છે. મણિલાલના કર્તાવની સુદર કાવ્યકૃતિ તરીકે આનંદશંકરે ઉલ્લેખેલ “મુખકર મલિયાગર મહેકે રે” (નં. ૩) એ ગીતને બદલે મૂળમાં “અમકત ચપલા આજે ગરજત લનવા” એ ગીત છે તે હકીકત પણ આનું સમર્થન કરે છે. પાંચ જ કૃતિઓ (નં. ૪, ૨૦, ૨૨, ૫૧, ૫૨) એવી છે, જે મણિલાલની લખેલી ન હોય. નાટક કંપનીના એ વખતના કવિ વજેશંકર કાળિદાસે આ નાટકી દમની ગ્યનાઓ કરેલી એમ શ્રી જયશંકર (સુંદરી) પાસેથી જાણવા મળે છે. નાટક કંપનીની માગણી અનુસાર મણિલાલે મૂળ અર્થને કાયમ રાખીને કેટલાક શ્લોકોને ગીતમાં ફેરવી આપ્યા છે,* તો કેટલાંક ગીતોને કાયમ રાખીને તેના બોલનાર ફેરવ્યા છે;† ક્યાંક અમુક પાત્રના કંઈતો લાજ લેવા સાડુ નવા ઉમેરી દીધાં છે.‡

* દા.ત., નં. ૫ મૂળમાં ગીતિ છે, નં. ૪૯ મૂળમાં દેવની રાક્ષિ વર્ણવતો સંરક્ત શ્લોક છે.

† દા.ત., નં. ૪૮ મૂળમાં પ્રહલાદ અને દેવદત્તના મુખમાં ગીત અંકમાં આવે છે; નં. ૫૩ મૂળે દેવદત્તની સ્ત્રી ગવરાવે છે.

‡ દા.ત., નં. ૧૨ દસ્યપતું પાત્ર લેનાર દયાશંકરને માટે ખાસ ઉમેરું હતું.

ક્યાક મૂળનાં સવાદ-ગીત તજી દીધાં છે, * તો ક્યાક નવા ઉમેર્યાં પણ છે † મૂળમાંથી વિદ્વષકના કુટુંબીજનો તથા તેમને લગતાં દરથો (અ ક ૨, પ્ર. ૪, અ ક ૨, પ્ર ૭), માત્રિકને લગતાં બે દરથો (અ ક ૩ પ્ર. ૨ અને પ્ર ૬) અને પ્રહલાદને દરિયામાં કુમાડે છે તે (અ ૩, પ્ર ૪) તખ્તાની અનુકૂળતાને ખાતર તજી દેવામાં આવ્યા છે ને તેને બદલે વિદ્વષક અને હયગ્રીવ-શબ્દક વચ્ચેની હાસ્યાસ્પદ સ્પર્ધાના તેમજ કામસેના, કમયોગિની વગેરેના પ્રસંગો ઉમેરેલા છે આવા ફેરફાર તખ્તાને માત્ર ગમે તેટલા અનિવાર્ય હશે, પણ તેને લીધે એકદરે નાટકના સાહિત્યતત્ત્વને થોડીધણીમ હાનિ પહોંચ્યા વિના રહી નથી ‡

* અ ક ૨, પ્ર ૧ માં પુત્રદર્શનથી હર્ષિત હિરણ્યકશિપુ, પિતાને નમન કરતા પ્રહલાદ અને ભાવિત સૂચન કરતો વ્યજનાપૂજ્ય આશિર્વાદ આપતા નારદ વચ્ચેનો સરસ પલ્લ સવાદ તજી દીધો છે .

† દા ત ન ૧૧

‡ મણિલાલના અવસાન બાદ એક વર્ષે 'નૃસિંહાવતાર' નાટક બજવાયું હતું પણ તેનો પહેલો મયોગ નિષ્ફળ ગયો હતો કારણ, આ પૌરાણિક નાટકના દિગ્દર્શક પારસી હતા અને હિરણ્યકશિપુનું પાત્ર લેનાર પણ એક પારસી નટ હતો ! પણ ૧૮૦૬-૭ માં મુબઇ ગુજરાતી નાટક મંડળીના ઉત્તમ નટસમૂહે તે નાટક ફરી 'બજવ્યું' ત્યારે રણછોડભાઈ ઉચ્ચરામ, ચંદ્રશંકર પંડ્યા, હમનલાલ હ પંડ્યા કાન્ત વગેરે સાક્ષરોએ જોઈને પ્રશંસા કરી હતી એ વખતે હિરણ્યકશિપુની ભૂમિકા જટારા કદ ઓઝાએ, પ્રહલાદની 'રમણી'ને નામે ભણીતા પ્રભાસકર જગજીવને, વિષ્ણુની બાપુલાલ નાયકે, લક્ષ્મીની જયરા કરે, કવચની દયારા કરે દિતિની જોડાલાલ દુ નાયકે અને વિદ્વષકની ભૂમિકા નન્નુ ગુલાબ પાનવાળાએ ઉત્તમ રીતે બજવી બતાવી હતી એમાં રાણીનું પાત્ર કેંદુ નબળું રહી ગયેલું કુ લે પચીસ-ત્રીસ 'નાઈટ' પડી હતી તેમાં પહેલા સાતઆઠ ખેલ ભરચક પ્રેક્ષકો વચ્ચે બજવાયા હોઈ તેની નાટક કંપનીને ઠીક આવક થઈ હતી ધમાધારી રૂઝબૂમિએ બજવેલા ભગિ-

‘ગુલાબસિંહ’

✓ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલાં બે વર્ષે * (એટલે કે ૧૮૮૫ ના ઓગસ્ટથી) મણિલાલે ‘ગુલાબસિંહ’ નવલકથા ‘પ્રિયવદા’માં છાપવી શરૂ કરી હતી. ૧૮૮૫ ના જૂનમાં ‘સુદર્શન’માં એ પૂરી છપાઈ રહી ને ૧૮૮૭ ના જૂનમાં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘પ્રિયવદા’ અને ‘સુદર્શન’માં ‘ગુલાબસિંહ’ હપ્તે હપ્તે પ્રગટ કરવા પાછળ મણિલાલનો હિદેશ વાચકસમુદાયને એવી વાર્તા આપવાનો હતો જે હળવી કે પ્રાકૃત રસની નહિ, પણ તેમના ધ્યેયને સુસંગત એવી ઉત્સાહથી નવલકથા હોય ✓

✓ સૌડ[†] સિટનકૃત ‘ઝેનોની’ નામની અંગ્રેજી નવલકથાને આધારે ‘ગુલાબસિંહ’ રચાયેલ છે. પ્રસ્તાવનામાં મણિલાલે એને ‘અંગ્રેજીના અક્ષરશઃ ભાષાંતર’ને બદલે ‘અનુકરણ’ ગણવાનું સૂચવ્યું છે † તે પરથી શ્રી આનંદશંકર ખુવ, શ્રી હિંમતલાલ મ અબ્જરિયા અને શ્રી વિજયરાય વૈદ્યે તેને રૂપાંતર કહેલ છે. સ્વ. નવનગમ ત્રિવેદીએ ‘ઝેનોની’ માથે ‘ગુલાબસિંહ’ની ટુપના કરીને, તેમાં

રસના નાટકોમાં, તેની પછી લખાયેલા અને તાબેતરમાં ‘સરતુ’ સાહિત્ય વખતે કાર્યાલય’ તરફથી બહાર પડેલા શ્રી મૂળશંકર મૂળાણીકૃત ‘શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર’ને બાદ કરીએ તો, ‘નૃસિંહાવતાર’ તખ્તા પર તેમ સાહિત્યિક રચનાની દૃષ્ટિએ સૌથી વિશેષ સફળ છે એમ એના તદ્દિશ શ્રી નયશંકરજી માનવું છે (એમની મુલાકાતમાંથી)

* શ્રી નવનગમ ત્રિવેદીએ ‘ગુલાબસિંહ’ વિશે વિવેચન કરતાં “‘પ્રિયવદા’ માં તેની શરૂઆત સને ૧૮૮૮ માં કરવામાં આવી ત્યારે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ભાગ પહેલો જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો હતો” એમ કહ્યું છે તે સરતચૂડ નંબરાય છે (જુઓ ‘કેટલાક વિવેચનો’, પૃ. ૩)

† જુઓ ‘ગુલાબસિંહ’ (ચોથી આ.), પ્રસ્તાવના, પૃ ૮. (અહીં મૂકેલી પૃષ્ઠસંખ્યા બધે ચોથી આવૃત્તિની જ ગણવાની છે)

‘લગભગ દસ ટકા જૂનાને બદલે નવું લખાણ ઉમેર્યું’ છે’ એમ સ્વીકાર્યા હતાં, ‘શુભાષસિંહ’ ‘મુખ્યત્વે મૂળનું’ શબ્દશઃ ભાષાંતર છે એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો છે.*

‘શુભાષસિંહ’ નામ સૂચવે છે તેમ, એમાં મૂળનાં પાત્ર, દેશકાળ, આચારવિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનનું હિંદીકરણ થયેલું છે. અગ્રેજી નવકથામાં નેપલ્સ અને તેની આમપાસનો પહાડી પ્રદેશ, તો ગુજરાતીમાં દિલ્હી અને ઉત્તર ભારતનો પ્રદેશ વર્ણનાની ઘટનાનાં મુખ્ય સ્થળ છે. મૂળમાં આવતાં લંડન, પેરિસ, વેનિઝ, રોમ વગેરે શહેરો અહીં અનુક્રમે કોટા, જયપુર, ગયા, શ્રીનગર ઇ. બન્યાં છે. ‘ઝેનોની’ની વાર્તાનો મમથ ક્રૈન્ય રાજ્યકાન્તિ એટલે અદારમી મડીના અન્તભાગનો છે, તો ‘શુભાષસિંહ’માં આજથી આઠસો વર્ષ પહેલાનું, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના અસ્તકાળનું વાતાવરણ જોવા મળે છે. ચૌદમી સદીમાં સ્થપાયેલ રોસોકુશિયન સંઘ અને તેના ગુપ્તવિદ્યાના પ્રયોગોને અનુલક્ષીને ‘ઝેનોની’ની કથા ગૂંથાઈ છે; ‘શુભાષસિંહ’માં એ પ્રકારના પ્રયોગોને ભારતના અનાદિ સિદ્ધ-પુરુષ શિવ અને તેમના યોગીસમાજ સાથે સાંકળી લીધા છે. મૂળનાં મુખ્ય પાત્રો ઝેનોની અને મેજનૂરને ગુજરાતી કથામાં શુભાષસિંહ અને મતરયેન્દ્ર નામના ભારતીય સિદ્ધ રૂપે આબેહુલ ઉતાર્યાં છે. તેણે જ વાપોલા, ગ્લીન્ડન, જીન નીકોટ, મરવેલ, ફીલાઈડ, એડેલા ઇ. અન્ય પાત્રો અને તેમનાં રમા, લાલાજી, બહેલુસેન, રામલાલ, ગોપિકા, અંખિકા ઇ. ગુજરાતી પ્રતિબિંબોનું. ‘ઝેનોની’માં આવતાં કુદરતી દરયો, ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળો અને પૌરાણિક ઉલ્લેખોનું મંથિલાલે એવી ખૂબીથી હિંદીકરણ કરી દીધું છે કે વાંચનારને એ પુરદેશીનું રૂપાંતર હશે તેની કલ્પના પણ ન આવે. વાચકને કલ્પનાની પીઠ ઉપર સત્તારી કરાવીને સિદ્ધ આશ્રમની, યાત્રાએ લઈ જતાં,

* જુઓ ‘કેલ્હોફ વિવેચનો’, પૃ. ૪ :

મૂળ લેખકે ઇટલીના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રદેશનું 'વિહંગ'માવલોકન કરીને કહ્યું છે 'તેનું મણિલાલે કરેલું ભારતને લગતું રૂપાંતર કેટલું વાસ્તવિક છે તે નીચેનાં અવતરણ પરથી સ્પષ્ટ થશે :

"Look down on the gliding landscapes! There, near the ruins of the Oscan's old Atella, rises Aversa, once the stronghold of the Norman!Hail to ye, corn-fields, and vineyards famous for the old Faletnian! Rome, seven-hilled Rome! rescue us in silence, amidst ruins!" ('zanoni', પૃ. ૪૩) (1857)

"આ સૃષ્ટિ આપણી નજર આગળથી કેવી દૂર થતી જાય છે! જય જય કુરુક્ષેત્ર! ભીષ્મ અને દ્રોણના સમનરથાન! અહો, તારા ઉપર મહાપ્રતાપના ઝપાટા પથ્થ થઈ ગયા! એ કુરુપુત્રો અને પાંડુપુત્રો પણ આજ્યા ગયા! એમનો સહાયક કૃષ્ણ! તેની પછે એ ઝગડી ગઈ મથુરાપુરી! ...એ તો દૂર થવા લાગ્યા. પછે હિતગ દિશાએ એ ઝગડી ગઈ ગાડીધેણી વહેતી ગંગાના પિતાની ધવલ , શિખા!"

(“ગુલાબસિંહ”, પૃ. ૨૬-૨૭)

પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોનું પણ મણિલાલ એટલી જ આસાનીથી હિંદીકરણ કરી શકે છે. એ જ પ્રકરણમાંનું આ એક જ વાક્ય જુઓ :

"...how from some star hereafter wilt thou look on the ant-

"...અહો! હવે પછી તું કાઈ એક ભિન્ન સૃષ્ટિમાંથી આ ગોળા ઉપરના થવાના અન્તે-અર્ધ

hill and its commo-
tions, from Clovis to
Robespierre, from
Noah to Final Fire.”
(ટ., પૃ. ૪૫)

મળેલા તરફડાટ શા આનંદથી
જોશે! રામથી કે મ્હેન્દ્રકુળ
અંધવંશનો ઉચ્છેદ કરશે ત્યાં
સુધીના! વૈવસ્વત મનુષી તે
મહાપ્રલય પર્વતના! (ગુ., પૃ. ૨૬)

એ જ રીતે મૂળમાં ઇટલીના આમજનોના ધાર્મિક ઉત્સવનું ચિત્ર
છે તેને બદલે ‘ગુપ્તાખસિંહ’માં જન્માષ્ટમીના ઉત્સવનું વર્ણન છે.
નાસ્તિકો, જુગારીઓ, પહેલવાનો, કે જીન નીકેટ જેવા દુષ્ટો
ઇટલીમાં હોય કે ભારતમાં, તેમના માનસ ને વર્તનમાં બાગ્યે
જ ફેરો ફેર હોય છે.

‘એનોની’માં નિરૂપિત તત્ત્વજ્ઞાન ગુજરાતીમાં ભારતીય દર્શનનું
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તે મહિલાધની રૂપાંતરકલાની નોંધપાત્ર
વિશિષ્ટતા છે. કેનલ જીવિના પ્રદેશનો વાસી, જ્ઞાનમૂર્તિ મેજનૂર અને
શુંદ્ર પ્રેમભાવનાથી સત્યનો અનુભવ કરનાર એનોની અનુક્રમે
મહિલાયે પાડેલા વેદાંતના અર્વાચીન અને પ્રાચીન પ્રકારોના જ
જાણે કે જીવંત પ્રતિનિધિઓ છે। વાસનાથી મુક્ત થઈને ગુપ્ત
રસાયનવિદ્યા હાગી ગૂઢ અધ્યાત્મશક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર આ
રોસીકુચિયનોની ધ્યાનપદ્ધતિ, વિચારશ્રેણી અને કાર્યશક્તિનો
અસલના ભારતીય યોગીઓ ને સિદ્ધોનાં તે તે અંગો જોડે બરાબર
મેળ ખેંચી ગયો છે. મૂળમાં એક ઠેકાણે રોસીકુચિયનોના સંધનો
ઉદ્દેશ્ય છે ત્યાં રૂપાંતર કરતી વખતે મહિલાયે ભારતના પુરાતન
કાળના ચિંત્ર, પતંજલિ, મત્સ્યેન્દ્ર અને ગોરક્ષ જેવા મહાત્માઓના
સમાજનું કે ક સ્વતંત્ર ગણાય તેવું વર્ણન કર્યું છે. મૂળની ફિલ-
સૂફીને વેદાંત કે યોગદર્શનની પરિભાષામાં તેઓ મુક્તપણે પોતાની
અનુકૂળતા મુજબ ગોઠવી દે છે. દર્શાંત તરીકે નીચેનાં બે વાક્યો
જુઓ :

“Man's first initiation is in TRANCE” (ઝ., પૃ. ૨૨૧)

“It is only a peculiar state of the mind that it is capable of perceiving truth, and that state is profound serenity” (ઝ., પૃ. ૧૩૩)

“ઉપદેશનો પ્રથમ ક્રમ ધારણાથી સવિકલ્પ સમાધિ પધ્તિનો છે.” (ઝ., પૃ. ૨૨૧)

“અમુક માનસિક સ્થિતિમાં જ શુદ્ધ સત્યનું દર્શન થાય છે તે સ્થિતિ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ ઉન્મત્તનીની છે.” (ઝ., પૃ. ૧૩૧)

તત્ત્વચર્ચાથી બરપૂર એવા આ ગ્રંથમાંથી આવાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય. ખરું જોતાં “સર્વવ્યાપી પણ અદૃશ્ય એવા આકાશતત્ત્વ દ્વારા જીવ-જીવને, વિચાર-વિચારને તે આત્મા-આત્માને, ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે કાળે પણ સંબધ છે” એમ માનનાર મેજનૂર અને તેના વર્ગના રોસીકુશિયનોની દૃષ્ટિ મણિલાલની અદ્વૈતભાવનાને અત્યંત નિકટ હતી, તેથી મણિલાલને તે દ્વિલસૂત્રી એટલી હસ્તામલકવત્ નીવડે છે કે ‘શુક્લાખસિંહ’ ના વાતાવરણની માફક વિચારોમાં પણ બાંધે જ કાંઈ ને પરદેશી અંશ નજરે પડવાનો. આ બધું જોતાં મૂળના બાલ્ય તેમજ આંતર, સ્વરૂપને ભારતીય સ્વાંગ આપવામાં મણિલાલને અપૂર્વ સફળતા મળી હતી એમ કહી શકાય.

કાંઈ પણ પરદેશી કૃતિનું પોતાને અનુકૂળ રૂપાંતર કરવા ઇચ્છનાર તેની નાની મોટી સર્વ વિગતોનું અક્ષરસઃ ભાષાંતર કરવા બેસે તો તેના કાર્યમાં એને નિષ્ફળતા મળે. મણિલાલે મૂળ કથાના તત્ત્વને પકડી રાખીને તેનો મર્મ શુભરાતી રૂપાંતરમાં ઉતાવળાનું લક્ષ્ય હતું. આથી ભાષાંતર કરતી વખતે તેમણે મુખ્ય હકીકતને વળગી રહીને પોતાને ઉપયોગી ન હોય તેવી કેટલીક પરદેશી કથા-

માંની વિગતો * છોડી દીધી છે. મૂળ કથાના ફેન્સ ગમ્યકાન્તિના વર્ણનવાળા પાછલા ભાગના પ્રમાણમાં 'ગુલાબસિંહ'માંનું પૃથ્વીરાજના અન્તકાળનું ચિત્ર દ્રુકું છે. પણ આવા નજીવા ફેરફારથી મૂળનો રસ માણનામા કોઈ પ્રત્યવાય નહીં નથી. આવાં ઘટાડાનાં રચના કરતાં મણિલાલે મૂળમાં કરેલા ઉમેરણોની સંખ્યા ઘણી છે. 'હેલી કસોટી' તથા 'રહસ્ય શીખવવાની કળા' એ પ્રકરણોમાં આવાં અનેક રચના છે. આ ઉમેરણો મુખ્યત્વે વિચારને જ લગતાં હોઈ એકદમ આંખે ચડે તેવા નથી. મૂળ વસ્તુઓને વિશેષ અપદ્ધ કરવા માટે તેઓ વચ્ચે વચ્ચે પોતાના તરફથી એકબે વાક્યો ઉમેરતા ગયા છે. આ રીતે કરેલા ઉમેરણો મૂળની સાથે અનેક ધ્યાનોએ સહજ એકગ્ગસ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ મણિલાલે 'ગુલાબસિંહ'માં પોતાના તરફથી મૂકેલાં આ ઉમેરણો રૂપાંતરની સહજતાનું એક અંગ બની રહે છે. કવચિત્ અમુક ઉમેરો રૂપાંતરને મણિલાલનો વૈયક્તિક રંગ પણ બેસાડે છે. † મોટે ભાગે મૂળ વસ્તુઓને વિચાર કરવામાં અને ભાષાંતરને કુદરતી પ્રવાહ અર્પવામાં મણિલાલે કરેલા આ નાનાનાના ઉમેરણોનો ફાળો જેવો તેવો નથી.

આમ, ધણુખડું તત્ત્વચર્યામાં થોડાક વાક્યો પૂરતા સુધારા-વધારા કયાં હતા. તેમ છતાં મૂળ અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી અંથને મેળવી જોતાં પ્રકરણે પ્રકરણના વાક્યે વાક્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મણિલાલની ધારણા હતી તે તે મુજબ તેમણે 'ગુલાબસિંહ'ની યોજના કરી છે એમ લાગ્યા વિના રહે નહિ. પણ તેથી તે ચખ્દશઃ ભાષાંતર છે એમ કહેવું યથાર્થ નથી. [મૂળના મર્મને ગ્રહતા જઈને તેનો મુક્ત ભાવાનુવાદ કરવાનો જ તેમનો આ પ્રયત્ન છે. તેમણે

* દા. ત., ઝેનોનીના નામને અંગે ભાષાશાસ્ત્રીનો દરેકો કલ્પેષ (Z, પ. ૧૦૦. ગુ., પ. ૯૧) મણિલાલે ક્ષણે છે તે મરવેલનું ગીત તથા દીધું છે. (Z, પ. ૨૭૫; ગુ., પ. ૨૮૬)

† દા. ત., 'હેલી કસોટી'માં પૃ. ૨૨૬ ઉપર કુધારાવાળાનો મૂકેલો કલ્પેષ.

પોતાની હમેશની રીત મુજબ આ અનુવાદ માસિકમાં છાપવા સારુ ઉતાવળ કરીને કકડે કકડે તૈયાર કર્યો હતો. પોતાના લખાણને ફરીથી જોઈને સુધારવાનો તેમને કંટાળો હતો. આથી ભારતમાં દિલ્હીની નજીક છટલીના વિસુવિયસ જેવો કોઈ જવાંજામુખી ન હોઈ શકે, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના વખતમાં જયપુર વચ્ચે નહોતું તેમજ આપણે ત્યાં તે વખતે નાટકશાળા હોય ને ત્યાં પાછી કોઈ નટી નાએ તે અસંભવિત, અથવા તો જમુના નદીમાં મહોટાં વહાણ ફરી શકે નહિ—એ એમના ધ્યાન બહાર રહી ગયું છે. વળી ભારતી ક્ષેત્રે તૈયાર કરેલા આ અનુવાદમાં ‘હિંમરાની અંદરની પામે’* (પૃ. ૧૦૭) અને ‘વિદ્યા ઉપર નિર્તાતમ્રત’† (પૃ. ૨૦૭) જેવું કડંગું ભાષાંતર પણ જોવા મળે છે. હાંઆં ને અટપટાં વાક્યોને વિના આપાસે ઝડપથી ગુજરાતીમાં હિતારનાર ‘મણિલાલ’, આથી જ ક્યાંક સાદા વાક્યનું‡ ભાષાંતર કરતી વખત ખૂલ કરી બેસે છે અને ક્યાંક એને અવધાઈ બનાવી દે છે. * પણ આખી નવલકથાનું સમગ્ર અવલોકન કરતાં આવાં રથાનો પ્રમાણમાં જૂજ જણાય છે.

* મૂળ અંગ્રેજી ‘filling up the threshold’ એમ છે (Z., પૃ. ૧૧૩)
† મૂળ અંગ્રેજી : ‘wrapped in his own ardent and solemn thoughts’ (Z. પૃ. ૨૦૩)

‡ ક. ત. આ વાક્ય જુઓ :
“both lead to heaven
and away from hell”
(Z., પૃ. ૧૦૧)

“તે સ્વર્ગ અથવા નરક સિવાય
બંને ત્યાં લઈ જાય છે.” (ગુ.,
પૃ. ૬૮)

* વાનગી દાખલ આ નાનું વાક્ય
જુઓ :
“Mejnoor, with his austere wisdom-Mejnoor,
the enemy to love” (Z.,
પૃ. ૨૪૧)

“દોઢડાહો મત્સ્યેન્દ્ર, પ્રેમાવેશમાં
રિપુ” (ગુ., પૃ. ૨૪૨)

✓ શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ એનાથી જ. કદાચ દોરાર્ધ જઈને અભિપ્રાય આપ્યો છે કે “ ‘ એનોની ’ નું ભાષાંતર કરવા નંતાં ‘ ગુલાબસિંહ ’ ની ભાષા કદંગી અને ક્લિષ્ટ થઈ ગઈ છે. ” મણિલાલે શબ્દશઃ ભાષાંતર કરવાને બદલે ભાવાનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કયો હોત તો તરજૂમિયાપણાના દોષમાંથી તેઓ ભ્રમરી જાત એમ પણ તેમનું વક્તવ્ય છે.* પરંતુ આપણે અહીં અનેક દૃષ્ટાંતોમાં જોયું છે તેમ, મણિલાલનો આ પ્રયત્ન અંગ્રેજીનો સુક્ત ભાવાનુવાદ કરીને તેનું ‘ અનુકરણ ’ યાને રૂપાંતર કરવાનો જ છે. ‘ ગુલાબસિંહ ’ આ શ્રી નવલરામને ‘ સરળ પ્રાસાદિક ભાષાંતર ’ ના તેમજ ‘ રૂપાંતરની અસાધારણ સફળતા ’ ના કેટલાક દાખલા દેખાયા તો છે. પણ એવાં રચાનો તેમને પ્રમાણુમા ઓછાં જડયા હોય એમ લાગે છે. ‘ ગુલાબસિંહ ’ ની મૂળ સાથે તુલના કરતી વખતે તેમણે દરેક પ્રકરણના પહેલા અને છેલ્લા વાક્યને જ ધ્યાનમાં લીધું છે તેથી કદાચ તેઓ ‘ ગુલાબસિંહ ’ ને શબ્દશઃ ભાષાંતર કહેવા પ્રેરાયા હશે.

પણ નવલકથાનો મોટો અને મહત્ત્વનો ભાગ રોકતાં, ઉચ્ચ ભાવકક્ષા તથા સૂક્ષ્મ તત્ત્વચાનવાળાં પ્રકરણોને મૂળ સાથે સરખાવી જોનારને મણિલાલનું ભાષાંતરકાર તરીકેનું સામર્થ્ય ‘ પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. મૂળના મર્મને ઝડપથી ગ્રહણ કરવાની અને તેને મથાર્ય પ્રગટ કરવાની તેમની ક્ષમ્બદ્ધ ખરેખર પ્રશસ્ત્ય હતી. એક જ અંગ્રેજી શબ્દના, સંદર્ભ અનુસાર, વિવિધ ગુજરાતી પર્યાયો યોગ્યવાની તેમની કુશળતા એનું સચોટ નિદર્શન કરે છે. દા. ત., ‘ Art ’ શબ્દ લો. તેનો ‘ કળા ’ એવો અર્થ તો સામાન્યપણે અનેક રથણે કરેલો મળે. પણ એ શબ્દનો જે જુદા જુદા સંદર્ભમાં ‘ વિદ્યા ’ અને ‘ પરા વિદ્યા ’ એવો અર્થ તેમણે કર્યો છે તે એમની રહસ્ય-

ગામિતા બતાવે છે] મૂળમાં એક ઠેકાણે 'Art' વિશે જન નીકાટને અનુવક્ષીને એનાની ગ્લીન્ડને કહે છે

"Of Art ' Do not so profane that glorious word What nature is to God, Art should be to man — a sublime, beneficent, genial and warm creation " (૨, ૫ ૧૦૪)

મથિલાય તેનો કેક મુક્ત અનુવાદ કરતાં કહે છે

" વિદ્યા । એ પવિત્ર શબ્દને એવા માણસ સાથે જોડીને ન અભડાવે। જેમ ધર્મરત્ને મન શક્તિ છે તેમ માણસને મન વિદ્યા હોવી જોઈએ,—ભવ્ય, સુખમય આનંદમય અને અનુકૂળ રચના કરવાવાળી " (૩, ૫ ૬૫)

હવે ' Science ' શબ્દની સાથે ' Art ' શબ્દ જ્યાં આવે છે, ત્યાં મથિનાસ તન માટે ' ગીતા ' ની પરિભાષાનો ' પરા વિદ્યા ' શબ્દ યોગ્ય છે

" There are two avenues from the little passions and the drear calamities of Earth Art and Science But Art is more godlike than Science Science discovers Art creates " (૨ ૧૦૬) ,

" માણસના મનની વિષયવાસના અને જન્મતા સઠટથી છૂટવાના એ રસ્તા છે પરા વિદ્યા અને અપરા વિદ્યા પણ પરા વિદ્યા જ ખરી દેવી છે અપરા વિદ્યા જેને તમે કળા, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર આદિ નામ આપો છો તે મિથ્યા છે અપરા વિદ્યા શોધી લાવે છે, પરા વિદ્યા નવી રચના કરે છે " (૩, ૫. ૬૮)

આવે ઠેકાણે મણિનાન મૂળથી ધણે આગળ નીકળી જતા પણ દેખાય છે એવું જ 'Goniys' શબ્દ માટે છે તેમણે એને માટે ગુજરાતીમાં મથાસ્થાન 'શુદ્ધિ' 'કલ્પના' 'પ્રતિભા' અને 'આત્મ પ્રમાદ' એમ જુદા જુદા પર્વાયો યોજ્યા છે મુક્ત ભાવાનુવાદ કરવાનો જ તેમનો ઉદ્દેશ હોઈ મૂળના મર્મને પોતે જ સમજાવતા હોય તેટલી છૂટ એ લે છે પણ તેમ કરતા મૂળની ચોટને તેઓ મનતા સુધી ઓછી થવા દેતા નથી મૂળ વાક્યમાથી વિશેષ નામને ઓડવા છતાં તેના લક્ષ્યાર્થને તેઓ કેવી ખૂમીથી ગુજરાતીમાં ઉતારે છે તે નીચેના ક્યાંકવાક્ય પૃથ્વી સમજાશે.

"Was it thus Plato spoke of Socrates, Monsieur Dumas?" "મહેરબાન માનસિંહજી સાહેબ! સદ્ગુરુનો ઉપદેશ તો સદ્શિષ્યે હીજ ગ્રહણ કર્યો છે!"

(૨, પૃ ૫૮)

(૩, પૃ ૪૪)

મૂળની તીક્ષ્ણ ઉક્તિઓને ગુજરાતીમાં વ્યર્થ ઉતારવાની તેમને કેવી હથોળી બેસી ગઈ હતી તે નીચેનું નાનકડું વાક્ય પણ બતાવે છે

"Imposter or Friend? We met at last" "ભૂત કે ધૂત!" છેવટે પણ તું મળ્યો ખરો. (૩, પૃ ૨૬૬)

રૂઢિપથી ભરપૂર અંગ્રેજી સૂત્રો કે કહેવતોને ગુજરાતી સૂત્ર કે કહેવતરૂપે રમતા કરી દેવાની આવડત મણિનાનને સહજસિદ્ધ છે સરકૃત ઉક્તિઓનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરીને અનુવાદને તેમણે એવો પાકો ભારતીય ઓપ આપ્યો છે કે એ અનુવાદ છે એની કોઈને શકા ન આવે 'ગુનામસિંહ'ને પ્રકરણે પ્રકરણે આના અનેક નમૂના મળી આવે તેમ છે વિસ્તારણે અહીં માનગી દાખલ એક જ વાક્ય લઈએ /

✓ "Son of Eternal Light", said the invoker, 'thou to whose knowledge, grade after grade, race after race, I attained at last, on the broad Chaldaean Plains' "

(૨, ૫. ૨૪૮)

“અનત તેજોરૂપી નારાયણ ! જેનો સાક્ષાત્કાર મહાનાં જન્મનામન્તે મને કમે કમે મહા-દેવ રૂપે હિમાલયના શિખર ઉપર થયો ” (૨, ૫ ૨૪૮)

✓ વળી, અનુવાદ કરતી વખતે, મૂળ વક્તવ્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, ભારતીય સરકારને અનુરૂપ કેટલીક સૂક્ષ્મ સુરુચિજન્ય અર્થાદાને તેઓ લક્ષમાં રાખે છે તે નીચેના નમૂના પરથી સમજાશે :

“ Viola, weep not unless thou givest me the holy right to kiss away thy fears ” (૨, ૫ ૧૭૨)

“ ગમા ! અશ્રુપાત ન કર, જ્યાં સુધી એ અશ્રુ મારા મુખથી સૂકવી નાખવાનો હક ન મળે ત્યાં સુધી તો નહિ જ ”

(૨, ૫ ૧૭૪)

✓ આમ, ‘ ગુલાનસિંહ ’ને ‘ એનોની ’ જેડે સરખાવી જેતા મહિનાલની અનુવાદકલાની અનેક નાનીમોની ખૂબીઓ સમજાય છે. એ શબ્દસંજ્ઞાઓ વચ્ચે નથી, પણ છૂટે હાથે કરેલાં ભાવાનુવાદ છે. મૂળ કથાના પ્રસાદ, ગૌરવ, તેજ અને ગદ્યસ્થને ગુજરાતી ભાષામાં ને ભારતીય દર્શનને વાતાવરણની અદર ઝીલી બતાવતું ‘ એનોની ’નું આ સુવાચ્ય રૂપાંતર, જે તેમણે એ પરદેશી કૃતિના ‘ અનુકરણ ’ રૂપે કે એમ બહેર ક્યું ન હોત તો, મહિનાલની મૌલિક કૃતિ તરીકે ખપત

✕

✓ મણિલાસને 'ઝેનેની'ના કરતાં કળાદષ્ટિએ ચંદ્રિયાતી ખીજ અનેક નવલકથાઓ અગ્રેજ સહિત્યમાથી મળી શકી હોત. પણ 'ઝેનેની' હિપરજ તેમની પસંદગીનો કળસ દબ્યો તેનું શું કારણ? સૌથી દેખીતું કારણ તો એ જ કે ખ્યેયલક્ષી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવનાર આ સેખકને એ નવલકથામા પોતાની પ્રિય ધર્મભાવનાનું આકર્ષક નિરૂપણ જોવા મળ્યું. પ્રસ્તાવનામાં આ વાતોને "વેદાન્તના તરવને સ્વીકારી અનુભવવા તથા અનુભાવવાની આશાના ઉત્સાહમાં થયેલા પ્રમાસોના જ એક પ્રકાર" તરીકે ઓળખાવીને આ વસ્તુનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. વળી, અત્કારિક અધ્યાત્મશક્તિ અને શુભ વિદ્યા ધરાવતા સિદ્ધ મહાત્માઓનો સમાજ દુનિયામાં કોઈને કોઈ સ્થળે રહીને, અમુક જાતોને સહાય કરે તો અને બાવિની નિરીક્ષા કરીને જ્ઞાનમાર્ગના પ્રવાહને વહેતો રાખે છે એમ 'ઝેનેની'મા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે તે પણ એમની તદ્વિષયક માન્યતાને સમર્થક નીવડ્યું. 'થિયોસોફીકલ સોસાયટી'ના સભ્ય તરીકે તેમ અન્યથા પંથુ મણિલાસને સિદ્ધો અને તેમની શુભ શક્તિ વિશે શ્રદ્ધા હતી. હિમાલયમાં અત્કારિક શક્તિ ધરાવનારા ચિરાયુ યોગીઓ વસે છે એવી માન્યતા બાગતમાં પરપરાથી ચાલતી આવી છે, તેમ ધરોપમાં પણ રોસીક્રુશિયનોની શુભ મહત્તી* તથા તેના સિદ્ધ

* આ 'Rose and Cross Society'ની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૪૨૦ માં એક શુભવિદ્યાના શોખીન ક્રીશ્ચીઅન રોસેન્ક્રુઝ નામના જર્મને કરી હતી તેના મૂળ ચાર સભ્યો હતા. પછી કેટલેક વર્ષે ખીજ ચાર તેમા ઉમેરાયેલા ૧૪૮૪ માં રોસેન્ક્રુઝ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે તેની કબર પર લટકાવેલા તામ્રપત્રમા લખ્યું હતું કે ૧૨૦ વર્ષ પછી મારી કબર ખોલશે તો તેમાથી સીને કામ લાગે તેવા સુમરેલા રૂપમા આપણા નિયમે પ્રાપ્ત થશે. હવે છે કે ૧૨૦ વર્ષ પછી તેના અધિકૃત અનુગામીએ એની કબર ખોલી તો તેનું શબ મૂળના જેવું જ સુરક્ષિત રીતિમા માલૂમ પડ્યું હતું ને તેના જમણા હાથમાં 'T'

મહાત્માઓ વિશે અનેક અદ્વાપૂર્ણ વાતો પ્રચલિત છે. લૉડ વિટન પોતે આ સરચાનો સભ્ય હતો. આમ તો, એ મંડળની પ્રવૃત્તિ વિશે તેના સભ્યો અત્યંત ગુપ્તતા સેવતા; તેથી પુસ્તકોમાંથી તેને વિશે બહુ થોડી માહિતી મળે. પણ સિટનને રોસીક્રિશ્ચિયનોના અનુભવ ઈ વિશે જાતમાહિતી હતી. તે પરથી ‘એનોની’ની વાર્તાની તેણે ગૂંથણી કરી છે. આ દુનિયા—આખું વિશ્વ—વિશ્વનિયતાના સત્ત્વથી ભરપૂર છે, પ્રત્યેક ખડક ચેતનાથી પ્રપૂર્ણ છે, પ્રત્યેક વૃક્ષ ને વેલી પરમ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત છે એમ રોસીક્રિશ્ચિયનોની હઠ માન્યતા હતી. પ્રત્યેક જીવત પદાર્થ વિશ્વનિયમાનુસાર ચાલે છે, કામ કરે છે ને એ જ પ્રમાણે કાલાન્ત પર્વન્ત યથા કરશે એવું તેમનું પ્રતિપાદન હતું. ઈમિયો તેમની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ નહોતું. પણ કુદરતની શક્તિની શુદ્ધ ચિત્તે સાધના કરવાથી ચિગલુ પ્રાપ્ત થઈ શકે અને સુવર્ણના ઢગલે ઢગલા રમતા રમતા મળી રહે એમ તેમનું કહેવું હતું. વાસનાક્ષય દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરીને, પરમચૈતન્યના સાક્ષાત્કારની

સંજ્ઞાથી ભરપૂર તેમનું ‘Testamentum’ હતું! ઈ સ ૧૫૭૪ માં ઈંગ્લંડમાં આ મંડળની શાખા નીકળી હતી. તેના સ્થાપક રોબર્ટ ફલ્ડની અસરથી ક્રાન્સિસ બેકન રોસીક્રિશ્ચિયન થયેલા ૧૭૭૭ માં ઈંગ્લંડમાં ‘Reformed Rite of the Brethern of the Rose and Cross Society’ પસાર થયેલો હતો ૧૮૧૬ માં રોબર્ટ વેન્ડર્થ લીડલના પ્રયાસથી ત્યાં ‘The Societas Rosicruciana in Anglia’ નામની મધ્યરથ સરચા સ્થપાયેલી, જેના આગ્રહે પાછળથી દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં શાખાઓ નીકળી હતી. વનસ્પતિમાંથી રોષધોળ કરીને ઔષધ બનાવવાની તેમજ રગીન પ્રકાર ને હીપ્નોટિક પ્રક્રિયા વડે રોગો મટાડવાની તેમની લોકોપકારક પ્રવૃત્તિ છે ખહેલા વિશ્વશુદ્ધ સુધી ધમધોકાર ચાલતી હોવાનું નોંધાયું છે.

આશાએ તેઓ મુક્ત સાધના કર્યે જતા મણિવાસની અમેદ દિલ-
મુશીને આ માન્યતાઓ અનુકૂળ હતી સિદ્ધને એનોનીના પાત્ર દ્વારા
ફલિત કરેતો પરમ સ્વાર્પણમય પ્રેમનો મદદ્ય તેમને કેટલો બધો
પ્રદ હતો! પછી 'વાર્તા' દ્વારા પરમ મન્યનો વિસ્તાર કરવા ધ્વંસનાર
આ ગુજગતી લેખક 'એનોની' નું 'અનુકરણ' કરવા પ્રેમય તેમા
શુ અશ્વય?

'ગુલામસિંહ' મા આવતા મત્સ્યેન્દ્ર અને ગુલામસિંહ ગુપ્ત
વનૌપધિઓમાથી તૈયાર કરેનું આત્મરસાધન પીને અમર બનેલા
અને ઉચ્ચ મનોબળ વડે આકાશી સર્વોનો સ પર્ક સાધીને ધારી
સિદ્ધિ મેળવનારા મિદ્ધ પ્રુરુષો છે બને પોતપોતાની રીતે પ્રુરુષાથી
છે. મત્સ્યેન્દ્ર સંસારથી પર રહેનાર, કેવળ જ્ઞાનનો આશ્રય કરનાર
યોગી છે, તો કળા અને સૌંદર્યનો પૂજારી ગુલામસિંહ પ્રેમાંગ
મહાત્મા છે. મત્સ્યેન્દ્ર નિષ્ક્રિયા રત છે. તેને સસારી મનુષ્યોનાં
મુખ, હૃદય, રાગ, દ્વેષ કશું સ્પર્શતું નથી; પણ તે કોઈ અધિકારી
મનુષ્યને પોતાનો શિષ્ય બનાવવા હિત્સુક છે. ગુલામસિંહનું જીવન
પ્રવૃત્તિનિષ્ઠ છે. તે મનુષ્ય સમાજમા ફરીને જે જે મળ્યું તેને પોતાના
હૃદયની સાત્ત્વિકતાના બળે જીએ લઈ જતો, મત્સ્યેન્દ્રની સાથે
રહેનારનો બુદ્ધિકોણ સમૃદ્ધ થતો હૃદયની રસપ્રતિભા બળ બુદ્ધિબળ
કરતા કોઈ રીતે ઊતરતું નથી એમ મણિવાસની માફક
ગુલામસિંહ પણ માનતો.

આ મૃદુ સ્વભાવથી પ્રેરાઈને તે એક વાર દિલ્હી શહેરની
પ્રસિદ્ધ નદી અને સૌંદર્યમૂર્તિ ગમાને જાહેર નાટ્યપ્રયોગ વખતે
ગુપ્ત સમભાવ દ્વારા મદદ કરે છે ને તે પછી એક કામાધ અમીરના
પંજામાથી બચાવે છે. પણ તેનો પ્રેમ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવો
વાસનામયી નથી. એ તો ત્રિકાળજ્ઞાની મહામાનવ એટલે
બલિષ્ઠનો વિચાર કરીને રમાને લાલાજી નામના એક ચિત્રકાર જોડે

પરણી જવાની મલાદ આપે છે. લોલાજીને રમા માટે પ્રેમ છે, પણ લોકલગ્નએ તે નરીને પરણવા તૈયાર નથી. બીજી તરફ રમા ગુલાબસિંહ તરફ ખેંચાય છે. ગુલાબસિંહ પોતાની ગુપ્ત ચમત્કારિક શક્તિથી ગ્માના પાલક વૃદ્ધની મરણોન્મુખ પુત્રીને સાજી કરીને, કાવતરાખોર અમીરનું ઝેર હજમ કરી જઈને, જુગારી ગુંડાને નિમિષ માત્રથી વશ કરીને અને ચનાર બનાવોની પ્રસંગોપાત્ત આગાહી કરીને સોના ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડે છે. લાલાજી તેની આ શક્તિથી આકર્ષીત થઈને સિદ્ધિ મેળવવા ઉત્તેજાય છે. ગુલાબસિંહ તેને સાધનસપત્તિના ફળરૂપે ઊગેલી મુમુક્ષુતા અને જાણવાની ઇચ્છા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવે છે. પણ પચ્ચતત્વને કબ્બળે કરવાની લાલાજીની ઇચ્છા ઉત્કટ હતી. એટલે ગુલાબસિંહ મત્સ્યેન્દ્રને આ નવા શિષ્યની બલામથક કરીને પોતે રમા સાથે લગ્ન કરે છે. રોસીકુંશિયનોમાં એક રિવાજ એવો હતો કે ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલ રોસીકુંશિયનના દૂરમાં દૂરના વશજીને પણ ખરે વખતે યોગ્ય શિષ્યામંથ્ર ને માર્ગદર્શન આપવા. લાલાજીનો પૂર્વજ આ ગુપ્ત મંડળીનો સભ્ય હતો એટલે મત્સ્યેન્દ્ર તેને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. એ જ કારણે તેણે પેના કામાંધ અમીરને રમાને છોડી દેવાનું સૂચનું હતું.

ગુલાબસિંહ રમાને પરણે તો છે, પણ તે પોતાના અમૃતત્વને ભોગે. મત્સ્યેન્દ્ર ગુલાબસિંહના આ પગલા પગ હસે છે ને તેને ત્યાથી પાછા વળવાનું સૂચવે છે. ગુલાબસિંહ મૂઢૂના જન્મનામંત્રે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ગુપ્ત વિદ્યાનાં અનંત રહસ્યોને સરી જતા જાય છે. પણ રમાના પ્રેમને એકવાર સ્વીકાર્યા પછી છેલ્લે દર્ષ શકતો નથી. અનંત તેજસ્વરૂપ શિવ તેને એના અને રમાના પ્રેમની અનુક્રમે દેવી અને માનુષી ભૂમિકાની વચ્ચે રહેલું અંતર સમજાવે છે. ગુલાબસિંહ આત્મચક્રિત વડે રમાનો આત્માને ઊંચે લાવવાનો લગીરથ પ્રયત્ન કરે છે, પણ સ્થૂળ પ્રેમની ભૂમિકાથી ઊંચે

એ બે આત્માની એકતા યદ્ય શકતી જ નથી. છેવટે પ્રજ્વલમહાની
ત્રેગણાથી મતાનરૂપ તૃતીય આત્મામા જ'ને આત્માની એકતા સાધવા
શુનાખસિંહ તત્પર થાય છે, ત્યારે પ્રેમ અને માનુષી આનંદમા સર્વ
સિદ્ધિઓનો લય કરવા બદલ તેને ઠપકો આપતું હોય તેમ આકાશી
સત્ય તેને કહે છે. “ત્યારે તો છેવટે માણસ જ થવા માટે તે
માણસ કરતા અધિક થવાની ઈચ્છા કરી હતી.” તેના હિતગમા આ
મહામાનવ કહે છે. “ખેર ! મનુષ્ય જેવું મધુર બીજું શું છે ?”

નવલકથાનો ખરો રોમાચ અને ગદર્ય પણ આ સિદ્ધ
આશયે પસંદ કરેલા આ શુદ્ધ અને લગ્ન સ્વર્ણભૂમય પ્રેમ-
માર્ગમા જ છે. મનની ચચળતાને કારણે સિદ્ધિ મેળવવાને બદલે
ભયગ્રસ્ત રક્તપીજના આક્રમણનો ભોગ બનેલ લાલાજી, બદાની
ચઢવણીથી અસમાન પ્રેમની ભૂમિકા ઉપર ચાલતા ગમા અને
શુનાખસિંહના ધરસૂતને કાપી નાખવા તત્પર થાય છે. શુનાખસિંહ
ગયા છોડીને એક માસ શ્રીનગર જાય છે તેના લાભ લઈને ગમાને
શુનાખસિંહ ચંદ્રારાક્ષસ છે એવું ભરમાવીને લાલાજી તથા બદો
દિલ્હી નસાડી લાવે છે. રમા બાળકના જન્મ પહેલાં પ્રેમ સિવાય
કશું સમજતી નહોતી, કથાની દરકાર રાખતી નહોતી, પણ પછી
બાળકની સલામતીના ખ્યાલે શુનાખસિંહ પ્રત્યે તેને સારાઈ કરી
હતી દિલ્હીમા એ વખતે રાજ્યપલટો થયો હોઈ અધાધૂધી હતી
પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને કેદ પકડીને રજપૂતો ઉપર કડપ બેસાડવા
ચાહણુદીન ધોરીએ સો માણસોનો શિરચ્છેદ કરવાનું નક્કી કર્યું
હોય છે * બદાના કાવતરાથી રમા તેમા ફસાય છે એટલામા
શુનાખસિંહ ત્યાં આવી પહોંચે છે ને લાલાજી પાસેથી રમાના સમા-
ચાર મેળવીને લાલાજીને ભયમુક્ત કરે છે. સો કેદીઓની સાથે રમાનો
શિરચ્છેદ થવાનો હોય છે તે એક દિવસ મોડો કરાવવાની ચરતે

* આ વિગતને ઇતિહાસનો ટેકો નથી.

શુભાષસિંહ પોતે મરવા તૈયાર થાય છે. કેદખાનામાં એને તેની પ્રેમિકાનું છેલ્લું મિલન થાય છે. રમા પૂરો પચાતાપ વ્યક્ત કરે તે પહેલાં મહાત્મા શુભાષસિંહે તેને માફી બક્ષી દીધી હતી. ત્યાં તેણે રમાને પ્રત્યેક મર્ત્યભાવને અમર બનાવતી અને સર્વ પરમાત્માને જ દેખી જ્ઞાન નિષ્પન્નવતી શ્રદ્ધાનું રહસ્ય સમજાવ્યું અને શુદ્ધ પ્રેમાનંદથી એને એવી તો નવરાવી દીધી કે સુખી ગૃહ-જીવનનાં સ્વપ્નાં સેવતી એ પ્રાકૃત નારી નિદ્રાધીન થઈ ગઈ, અને બીજી જ પળે શુભાષસિંહે વધસ્થાન બણી વિદાય લીધી. પછી તો થોડા જ કલાકમાં રમાએ પણ, શુભાષસિંહના દિવ્યાંશી બાળકને ઈશ્વરને શરણે મૂકીને, કેદખાનામાં જ પ્રેમસમાધિ લીધી.

આમ, આ નવલકથા ઉચ્ચ શ્રૂતિકાની તત્ત્વચર્ચા દ્વારા મત્ત્વ-શાળી વિચારસામગ્રી પીરસવા ઉપરાંત ઉત્તમ વાર્તારસ પણ પૂરો પાડે છે. જ્ઞાન અને પ્રેમના બે કિનારાની વચ્ચે મંદ મંદ પણ અસ્પષ્ટિત વહી જતો શાંત વસ્તુપ્રવાહ; એક એક ગુણના પ્રતિરૂપ તરીકે કામ કરવા છતાં જીવંતતાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવતાં પાત્રો; સ્થૂળ માનુષી જગતની પેલી પાર રહેલા પણ તેની સાથે આંતરિક સંબંધ ધરાવતા સૂક્ષ્મ આકાશી સત્ત્વોની ગૂઢ દુનિયામાં ડોકિયું કરવાને અધ્યાત્મશક્તિ ને આયુર્વિદ્યાના ઉપાસકોને ખોરાક પૂરો પાડતી વિચારપ્રેરક સામગ્રી અને વાર્તાની ગૂંથણીના તંતુએ તંતુને બાધાપ્રજુત્વ તથા ચિંતનગળે કરીને અર્ધી અર્ધ મણિલાલના કર્તૃત્વની સખળ ખાતરી કરાવતું તેનું હિન્દી વેષ્ટન ‘શુભાષસિંહ’ને આપણા નવલકથાસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. ‘શુભાષસિંહ’ના સમાન્તર ગાળામાં જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની રચના થતી હતી. આપણે ત્યાં નવલકથા ઉદ્યોગ-મુખ્ય અવરથામાં હતી ત્યારથી જ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘શુભાષસિંહ’ જેવી મિષ્ટને પથ્થ જ્ઞાનનો ખોરાક પૂરો પાડતી ચિંતનાત્મક નવલો સાંપડી તેને

આપણું સદ્ભાગ્ય ગણવું જોઈએ. સરતા રંજનને લક્ષ્મી, જીવનની સપાટી ઉપર જ ધણુંખડું ફરીને કેવળ સ્થૂળ વૃત્તિઓને ઉત્તેજતી પ્રસંગપ્રધાન નવલકથાઓના આધુનિક સમયમાં પણ ઉચ્ચ પ્રતિની નવલ માટે ધણુંખડું આપણે એ જ્ઞાનમાઝી* ફૂટિઓ તરફ આંગળી ઝીંધવી પડે છે. આ દૃષ્ટિએ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની સાથે ‘શુભાષ-સિંહ’નું પણ આપણા સાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ગણાવું જોઈએ. વળી, શુભવિદ્યાની નવલકથા તરીકે પણ એ કૃતિ અપૂર્વ છે. શ્રેય-સ્થાપક અધિકારી વર્ગના ‘વિશ્વવંશ’ છોટાલાલ ભારતરક્ત ‘યોજિનીકુમારી’ સિવાય આ વિષયની ભાગ્યે જ બીજી કોઈ નવલકથા ગુજરાતીમાં મળી આવશે. આમ, બ્રધી રીતે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે ‘શુભાષસિંહ’ દ્વારા મણિલાલે કેવળ પોતાના પ્યેયને જ સાધ્યું નથી, પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક સમયે ભાષાંતરકૃતિ અને અનોખી નવલકથાનો પણ ઉમેરો કર્યો છે.

‘મારું જીવનચરિત્ર’

‘શુભાષસિંહ’ પૂરો કર્યો પછી ‘સુદર્શન’કારે એક મૌલિક નવલકથા લખવાનો પ્રયત્ન કરેલો. ૧૮૬૯ ના જન્મ-સુઆરિથી તેમણે ‘સુદર્શન’માં ‘મારું જીવનચરિત્ર’† નામની વાર્તા આપવી શરૂ કરી હતી. ૧૮૯૭ ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં તેનાં સાત પ્રકરણો પ્રગટ થયાં હતાં. પણ તે પછી એ વાર્તા મણિલાલે કદી પૂરી કરી જ નહિ. ‘મારું જીવનચરિત્ર’ એટલે એક સિદ્ધ સંન્યાસીના પૂર્વોચ્ચમની

* ‘શુભાષસિંહ’ ઉપરથી ‘પ્રતાપલક્ષ્મી’ નામે નાટક મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી માટે શ્રી મૂલાણીએ ૧૯૧૫નો આસપાસમાં જખ્યું હતું. નાટક મંડળીએ તે નાટક એ વખતે બજાવ્યું હતું પણ તે આસ લોક-પ્રિય નીવડ્યું ન હતું એમ શ્રી જયશંકરનું કહેવું છે.

† જુઓ સુ. ગ., પૃ. ૭૦૨-૭૩૫ .

કથા. 'ગુલામસિંહ'નું સમગ્ર કરાવે તેવો થોડોક સિદ્ધનો ચમત્કાર અહીં પણ આવે છે. આ અધૂરી રહેતી વાર્તાનું અવલોકન કરતા જણાય છે કે તેમાં નવા અને જૂના વિચારોનો સંઘર્ષ બતાવવાની મણિલાલની યોજના હતી. અધ્યાત્મજીવન, દેશી રાજ્યની ખટપટ અને સમકાલીન સમાજના વિધવાવિવાહ જેવા બળતા પ્રશ્નને કેન્દ્રમાં રાખીને વાર્તાની ગૂંથણી કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન દેખાઈ આવે છે. હરમુખરાય નામના પ્રાચીનમતાનુયાયી કારભારી અને મુંઢલાલ નામના સુધારક વકીલનાં કુટુંબચિત્રો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા બે ભાગના તેમના પર પડેલા બાહ્ય સંસ્કાર દેખાડે છે તેમ લેખકનો પોતાના ધાર્મિક અને સામાજિક મતઓનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ પણ ઉઘાડો પાડે છે. ટૂંકમાં, આ નિમિષાત્મક શૈલીની વાર્તાની માહિત્યિક ગુણવત્તા નહિ જેવી જ છે. મણિલાલને એની પ્રતીતિ થઈ હશે એટલે જ કદાચ તેમણે વાર્તાને આગળ ચલાવવાનો પ્રયત્ન માડી વાળ્યો હતો.

← 'આત્મચરિત્ર' →

મણિલાલના જીવન અને વ્યક્તિત્વવિષયક માહિતીનો મોટો આધાર, તેમનું આત્મચરિત્ર છે. દુર્ભાગ્યે આજે એ કૃતિ અપ્રગટ છે પણ એ લખાયેલી છે અને મણિલાલના ચરિત્રનિરૂપણમાં તેનો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો છે. તો અહીં ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્યમાં તેના સ્થાન વિશે વિચાર કરવો અગત્ય નહિ લેખાય.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગુજરાતીમાં સૌથી પહેલું આત્મજીવન લખનાર દુર્ગારામ મહેતાજી છે. તેમણે ગણેશી નેવેક વરસની (૧૮૪૩-૧૮૫૨) પોતાની દૈનંદિની નોંધમાંથી સચવાઈ

રહેલી પહેલાં બે વરસની રોજનીશી મહીપતરામે ' દુર્ગાગમચરિત્ર ' માં
 યથાતથ ઉતારેલી છે. માં ધં સભાની પ્રવૃત્તિનો ખડિત પણ
 પ્રમાણુભૂત ઇતિહાસ આપવા ઉપરાંત એ નોંધો સાંત, સરળ, સાચુક્યા
 અને કંઈક ઉદામ વિચારશ્રેણી ધરાવતા દુર્ગારામની મનોમૂર્તિ પ્રગટ
 કરે છે. પણ તેમાંથી દુર્ગારામના અમત જીવનનો થોડો જ ચિતાર
 મળે છે. આ દૃષ્ટિએ, દુર્ગારામની રોજનીશી રીતસરના આત્મચરિત્ર
 કરતાં તેની સામગ્રીરૂપ વિગેષ મહત્વાય.

સળંગ, પદ્ધતિસરનું આત્મવૃત્તાત લખવાનો પહેલો સભાન
 પ્રયત્ન કરનાર તો નર્મદ જ. ' મારી હકીકત ' લખવા પાછળ
 તેનો ઉદ્દેશ આત્મનિરીક્ષણ કરતાં, વધારે તો પશ્ચિમની
 માફક ગૂંજગતમા આત્મકથા લખવાની પ્રથા ચાલુ કરે તેવો
 નમૂનો પૂરો પાડવાનો હતો. પણ તેની અથવા તેની પછી
 પચીસેક વર્ષે લખાયેલી મણિલાલની આત્મકથા પ્રગટ થાય તે
 પહેલાં (૧૯૨૬ મા) ગાંધીજીની આત્મકથાએ પ્રસિદ્ધ થઈને એ કામ
 કયું ! બાકી, ' મારી હકીકત ' માં નર્મદની નમૂનેદાર આત્મકથા
 આપવાની હોંશ અને જહેમત દેખાઈ આવે છે. નિખાલસ સત્ત્વકથન
 વિવિધરંગી જીવનસામગ્રી અને તેની રજૂઆતમા સુરુચિનો જંગ
 થવા દર્શને પણ સધાતી પ્રમાણુભૂતતા ' મારી હકીકત ' ના આત્મકથા
 શ્રેણે મુખ્ય ગુણો છે. બહુ પ્રેમને વશ થઈને એ ક્યાંક પોતાની
 મોટાઈના પ્રસંગોનું કંઈક બડાસથી વર્ણન કરતો જણાય છે. પોતાની
 સાથે સંકળાયેલી અન્ય વ્યક્તિઓને હાનિ પહોંચે તે દહેશતે એણે
 પોતાના પ્રેમજીવનનો આત્મકથામાં અછડતો સ્પર્શ કરીને જ પતાવી
 દીધું છે. પરિણામે તેની લાલાઈનું પાસું એમાં ઉઠાવ લઈ ચકયું
 નથી. વળી આ આત્મકથા દાંચણરૂપે લખાયેલી છે. બ્યવસ્થિત,
 સળંગમૂર્તી, પ્રવાહી શૈલીનો અને સ્વીકારત્યામના વિવેકનો એમાં
 લગભગ અભાવ છે.

આ અપૂર્ણતાઓનું નિવારણ ગાંધીજીની આત્મકથામાં થયેલું છે. ગાંધીજીને પણ આત્મચરિત્રકાર તરીકે સૌથી મોટો ગુણ સત્ય-કથન છે, પણ પુરોગામીઓ કરતા તેમની સત્યભક્તિ અનેકમણી દઢ અને ઊંડી છે. સત્યને વિકૃત કરવાનો, ઢાંકવાનો કે તેનું અપૂર્ણ થા એકાગ્રી દર્શન કરાવવાનો અપરાધ અઝણપણે પણ ન થઈ ગય તેની તકેદારી એમણે જેટલી રાખી છે તેટલી ગુજરાતના તો શું, દુનિયાના બીજા કોઈ આત્મચરિત્રકારે પણ રાખી હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. નિજ કથા કહેતાં કહેતાં પોતાના દોષો અને વિકારોનું નિર્દય તટસ્થતાપૂર્વક આલેખન કરીને આત્મચંચલ અનુભવવામાં, અને છેવટે આત્મનિર્ભરતા દ્વારા પશ્ચાત્તાપની ઉત્ત પાવક જવાલાનું પાન કરવામાં ગાંધીજીએ દાખવેલું મામથ્ય અપૂર્વ છે. તેમની આ સફળતાની ચાવી પોતે સહજપણે આત્મસાત્ કરેલી વિનમ્રતા છે. સત્યને આંધ પહોંચાડ્યા વગર સમસ્ત જીવનવસ્તુમાંથી પોતાના સત્યના પ્રયોગો જ રજૂ કરવાના એમના ઉદ્દેશને માફક આવે તેવા પ્રસંગો પસંદ કરવાની ગાંધીજીની વિવેકબુદ્ધિ હરકોઈ ચરિત્રકારને ધડો લેવા જેવી છે. સુરચિતો ભંગ કર્યા વિના સત્ય-ઉચ્ચારણ કરવાની જે કુશળતા ગાંધીજીની સંપન્નશીલ લેખિનીમાં છે તે નથી નમંદમા કે નથી મણિલાલમાં. તત્ત્વતઃ સત્ય કલાથી વિમુખ હોઈ નથી તેની ઉત્તમ પ્રતીતિ ગાંધીજીની આત્મકથા કરાવે છે. આત્મકથા એટલે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન કરવા ઝખતા માનવ આત્માની વિકાસયાત્રાની પ્રમાણુભૂત રસકથા એવી વિશાળ પૌરસ્થ દષ્ટિએ ધડેલી નવીન વ્યાખ્યાને ગાંધીજીના આ 'સત્યના પ્રયોગો' સર્વથા ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે. આ આંતરિક ગુણસંપત્તિને કારણે તો તે ભારતની જ નહિ, દુનિયાભરની શ્રેષ્ઠ આત્મકથાઓમાં સ્થાન પામી છે.

ગુજરાતી આત્મકથાના વિકાસમાં મણિલાલના આત્મચરિત્રનું સ્થાન 'સારી હકીકત' અને 'સત્યના પ્રયોગો'ની વચ્ચેમાં છે. તેમાં

પહેલાં અઢાવીસ વર્ષનો હેવાલ સળંગ કથારૂપે, તો છેલ્લાં નવેક વરસની હકીકત છૂટકે નોંધીરૂપે છે. બંનેમાં મણિલાલની ઉત્કટ અને પ્રવાહી કથનશૈલી ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. એનું ફલક જીવનનાં સર્વ પાસાંને આવરી લે તેટલું વિસ્તૃત છે અને તેનો પટ પરસ્પર વિરોધી ભાત પાડતી સંખ્યાબંધ નાની મોટી વિગતોથી ભરચક છે.

નિર્ભીક સત્યકથન મણિલાલનો પણ મુદ્દાસેખ હતો. ઠોઠ પરમ વિશ્વાસપાત્ર મિત્રની સમક્ષ હૃદય ખોલતા હોય એટલી મનની અને કલમની મોકળાશ રાખીને તેમણે સ્વાનુભવકથન કરેલું છે. આથી તો તેમની આ વીતકકથાએ દુરસોનાં 'Confessions' નું સ્મરણ કરાવે તેવી કેશિયતનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. મણિલાલને સમજવા માટે તેમના જીવનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશામાં ફરેલી પ્રેમ અને ધર્મની ચાવીઓ છે. ઉભયની પ્રક્રિયા સમજાવતાં તેમણે સ્વદોષ-નિરૂપણ જેટલા વિસ્તારથી કર્યું છે તેટલા વિસ્તારથી નિગ્રયશુકલ્યન કરેલું નથી. દેશમાં તેમજ પરદેશમાં લેખક ને ચિંતક તરીકે તેમને મળેલી ખ્યાતિનો એમાં વિગતરૂપે ટૂંકો ઉલ્લેખ છે, ત્યારે પોતાના જિન્સી આચરણ અને પ્રેમપ્રસંગોનું તેમણે જાણે કે પારાયણ કર્યું છે! પ્રેમ અને ધર્મનો અભેદ પ્રભોધનાર આ 'અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી' નું આંતર જીવન એ બે ભાવનાઓના વિલક્ષણ વિરોધથી કેવું વિપમય બની રહ્યું હતું તેનો કરુણ ઇતિહાસ આપણને આ કબૂલતોમાંથી મળે છે. મિત્રો, કુટુંબીઓ અને પ્રેમપાત્રો વિરોધાદેશા ઉદ્ધારો-કેંક અંશે આવેશજન્ય હોઈ સત્ય હકીકતને કવચિત્ અંગત રામદ્રોણથી મલિન કરે છે. પણ તેની પાછળ પણ સંવેદનની સમ્યાધિનો રણકો તો સંભળાય છે. એક રીતે, ઝડપથી પલટા ખાતી તેમની મનોવૃત્તિનું જ એમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એમ તેમાં એક જ વ્યક્તિને વિશે જાણતા પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવના

અભિપ્રાયો બતાવી આપે છે.

આત્મકથામાં આંતર જીવનનું આમ પ્રતિબિંબ પાડીને મણિલાલ આત્મનિરીક્ષણ કરવા મથ્યા છે. વહી ગયેલા જીવનપ્રવાહને અવલોકીને આગળ વધવાની તેમની યોજનાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનું એમાં મૂકેલું ચિત્ર તેમની લેખનાદિપ્રવૃત્તિ પર મહત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. પણ સૌથી વિશેષ મહત્વનું તો તેમાં પ્રતીત થતું મણિલાલનું મંથન છે. અંતર્મુખ વૃત્તિ કેળવીને આત્મપૃથક્કરણ કરવાનો તે આત્મતિરસ્કાર દ્વારા આત્મવિકાસ સાધવાનો તેમનો યતન પછી આવનાર ગાંધીજીની આત્મકથાની જાણે કે આમાહી કરે છે. ગાંધીજીની આત્મકથા સત્યદર્શન દ્વારા સતત ઊર્ધ્વગમન કરતા સંત-આત્માનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ ઝીંચે છે, ત્યારે મણિલાલની 'આત્મજીવની' લેખક, ચિંતક, પંડિત અને અધ્યાત્મપ્રેમી લોક-શિક્ષક તરીકે જાહેર ખ્યાતિ પામનાર જીવનવીરે વ્યાધિ, સોખત ને અતૃપ્ત પ્રેમવૃત્તિને કારણે અદમ્ય બનેલી પ્રકૃતિની સામે નિઃદગીબર ચલાવેલા યુદ્ધની દારણ કથા કહે છે. ઠવિ અને પંડિત ઉપરાંત, માનવ વ્યક્તિ તરીકેનું મણિલાલનું ધકતર આમ અહીં યથાર્થ સમજાય છે તે જ આત્મકથા તરીકે આ કૃતિનું મોટામાં મોટું સાર્થકય છે.

વ્યક્તિના નૈતિક અધઃપાતમાં તેની અંગત નબળાઈઓ ઉપરાંત કેળવણી, સમાજ, કુટુંબ અને બીજાં બાહ્ય આચરણો કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેનું નિદર્શન પણ આ આત્મકથા કરે છે. આજથી પોણોસો વર્ષ પહેલાંના ગુજરાતની ધાર્મિક, સાંસારિક, આર્થિક અને શિક્ષણવિષયક સ્થિતિનો ઝાંખો પણ વાસ્તવિક ચિતાર આપણને એમાંથી મળે છે. સંખ્યાબંધ મિત્રો, પરિચિતો અને અન્ય સમકાલીનો વિશે એમાં મૂકેલી માહિતી અમુક અંશે ચોંકાવનારી હતાં અબ્યાસદષ્ટિએ ઉપયોગી નીવડે તેવી છે. ગુજરાતના એક સમર્થ

અઘસ્વામીને હાથે લખાયેલું આ આત્મવૃત્તાત, આમ, તેના લેખકનું ખાલાબધ તર રવકપદર્શન કરાવવા સાથે સમાજશાસ્ત્ર અને મનો
 વિજ્ઞાનના અભ્યાસને ઉપકારક સામગ્રી પૂરી પાડે છે એ જોતા, એ સાહિત્યપ્રકારના સ્મરણીય સીમાસ્તંભ રૂપે એની મથુના અવસ્થ થવી ઘટે છે.

નિબંધો

મણિલાલે સૌથી વિશેષ નિમંધનુ ખેડાણ કયું છે તેમ એમના લેખસમૂહ પર ઉડતી નજર નાખતા તરત દેખાઈ આવે ત્રિમને સ્વાભાવિક રીતે જ હાથ બેઠેલો સાહિત્યપ્રકાર નિબંધ છે. લોકશિક્ષણના ઉદ્દેશને વરેલો કલમસેવક ધણુંખરુ પત્રકાર અને તથા અનાયાસે નિબંધકાર પણ હોય છે. વિચારનું વ્યવસ્થિત, તાર્કિક ક્રમમાં સીધું નિરૂપણ કરીને લોકમાનસ કેળવવાની સુવિધા ગંભીર નિબંધમાં વિશેષ, એટલે પત્રકારનું મુખ્ય વાહન નિબંધ બને તે દેખીતું છે. આપણે ત્યાં પત્રકારત્વના વિકાસની સાથે, નિમંધના સ્વરૂપનો વિકાસ સઠળાયેલો છે તેનું કાગળુ પણ એ જ છે પ્રજામાં પોતાના નવીન વિચારનું આદિલન પ્રસરાવવા તેમ અગ્રેજીના જેવો સાહિત્યપ્રકાર હાખલ કરવાના ઉદ્દેશથી નર્મદે ગુજરાતીમાં સૌપ્રથમ નિમંધનુ ખેડાણ કયું એ જાણીતી હકીકત છે વિવેચક નવવરામની લેખનપ્રવૃત્તિનું પણ એ જ મુખ્ય વાહન રહ્યું પછી આવનાર મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, નર્મસિંહરાવ, બળવતરાય, રમણભાઈ, આનંદશંકર વગેરે ચિતનશીલ લેખકોએ. પણ ગંભીર, પર્યાપ્ત નિમંધની રચનાઓ દ્વારા જ ગુજરાતી ગદ્યનું ખેડાણ કયું. પડિત મુગ તો વસ્તુતઃ નિમંધનો જ મુખ જની રહ્યો. ગાંધીજી, મરાઠવાળા, કાલેલકર આદિ છેલ્લી ત્રીશીના લેખકોનું લોકશિક્ષણ-કાર્ય પણ નિમંધાકારી લેખો દ્વારા જ થયું છે.

પત્રકારના નિબંધો ચિરકાલીન સાહિત્યિક ગુણવત્તા લાગ્યે જ ધરાવે એવો મહા આજ્ઞાતના ગજરાતી સામયિકો જોતાં પુષ્ટિ

પામે છે પણ મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, રમણલાલ, આનંદશંકર, ઠાકોર, ગાંધીજી, મચરવાળા અને કાલેલકર જેવા લેખકો પત્રકાર હોવા છતાં તેમનાં લખાણોમાં વિચારની સંપત્તિ અને બાપાનું સત્ત્વ એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે આજે પણ એ લેખો અચર્ય ચર્ચાને અનેક વાંચકોને ચિંતન-સામગ્રી અને પથ્ય માર્ગદર્શન પૂરાં પાડે છે. પ્રામાણિક મતભેદને કારણે જીભા થયેલા વિવાદોમાં અને વર્ષારંભની તેમજ શોકવૃત્તવિષયક નોંધોમાં રહેલું પ્રાસંગિક તત્ત્વ બાદ કરતાં, 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'નો પ્રત્યેક લેખ પ્રૌઢ ચિંતન અને ગદ્યશૈલીથી અંકિત એવો વર્તેઓછે આંશે સુરેખ નિર્મળ છે. મણિલાલના વ્યક્તિત્વનો ખરો ઉન્મેષ તેમના નિર્મળો બતાવે છે. 'બાળવિલાસ'ના પાઠો તથા 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંના લેખો અનુક્રમે લઘુ તથા દીર્ઘ નિર્મળના સુંદર નમૂના છે. 'બાળવિલાસ' નામ સૂચવે છે તેમ, તેમાંના પાઠો માધ્યમિક શાળાનાં ચારપાંચ ધોરણો બહેલી કન્યાઓ માટે ખાસ તૈયાર કર્યા હતા; જ્યારે 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માંના લેખો મોટી વયનાં જિજ્ઞાસુઓને માટે લખાયેલા હતા. 'બાળવિલાસ'માં ધર્મ અને નીતિનો જ ઉપદેશ છે; 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'માં ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન, કેળવણી, સમાજસુધારો રાજ્યનીતિ, અર્થકારણ, સાહિત્ય, સંગીત એમ લગભગ સધળા મંદરવના વિષયોની તાર્ત્વિક પર્યેષણ છે. કન્યા, પત્ની અને માતાના ધર્મનો સદૃષ્ટાંત બોધ 'બાળવિલાસ'માં છે, તેમ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'ના 'ગૃહ' વિભાગમાં મૂકેલા લેખો પણ સ્ત્રીધર્મ સમજાવે છે. પરંતુ પહેલામાં વિશેષતઃ તાર્ત્વિક બોધ છે, ત્યારે બીજા પ્રકારના લેખોમાં વ્યાપક ભૂમિકા પર કુટુંબભાવના અને સમાજસુધારા વિશે સર્વસામાન્ય રૂપની ચર્ચા છે. બંનેનાં વિષય, વિસ્તાર અને ચર્ચાના ફલકમાં કેટલોય તફાવત છે, પણ તેમની નિર્મળ તરીકેની આંતર રચનામાં ફરક નથી. જન્મે મંથમાંના લેખો વ્યવસ્થિત રીતે વિચારી શકતા એક જ માનસનાં સર્જન છે. એટલે નિર્મળ

મણિલાલનો પરિચય કરતી વખત જાનેનો એકમાથે વિચાર કરીએ તો એમા કશું જ ખોટું નથી.

સૌપ્રથમ મણિલાલનું પોતાનું નિમિષવિષયક દૃષ્ટિમંતુ જોઈએ.

“વિષયનો અર્થ બાધી તેનું સ્વરૂપ આપવું અને તેનું મમર્થન બેચાર દૃષ્ટાંતોથી અને બેચાર શ્લોકથી કરવું” એ નિમિષની પ્રચલિત વ્યાખ્યા તેમને માન્ય નથી. “જેનું વચન વચન અનુભવનો મંથિ છે, જેની વાક્યરચના સૂત્રરૂપ છે અને જેનો ઉપદેશ મર્મને તુરત જ આઘાત કરી ક્ષણવાર તદ્દાકારતા ઉપજાવે છે”* તે જ તેમને મતે ખરો નિમિષ છે તેમની આ દૃષ્ટિ એમની નજર સમક્ષ બેઠન અને ઈમર્સનના નિમિષો આદર્શરૂપે હોય એમ અનુમાન કરવા ગ્રેરે છે એમના નિમિષો અને એમા પ્રયોગયેલી ગદ્યશૈલી આ અનુમાનને સાધાર ઠરાવે એવા છે. મણિલાલના નિમિષાકારી લખાણો ધણે અંગે જિમ્મિકાબ્યના જેવી મચોટ સર્જનાત્મક છાપ પાડે છે તેનું કારણ નિમિષવેખનની પાછળ રહેલી તેમની આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવના છે.]

અગાઉ જોયું તેમ, જીવનના સઘળા ક્ષેત્રોને આવરી લેતા લેખો તેમણે લખ્યા છે. પ્રત્યેક મુખ્ય ક્ષેત્રની નાનીમોટી શાખાઓમા તેમની દૃષ્ટિ ફરી વળે છે અને તેમની શુદ્ધિ તનાવગાહન કરીને દરેકનું રહસ્ય પામવા-પ્રમટ કરવા મથે છે. વિદ્વાન્ન તેમના સર્વ નિમિષોનું નિગમનસ્થાન છે. અભેદભાવનાને જીવનમા યથાર્થ ધટાવી જતાવવા સાડુ જીવનના થરેથરને ઉબેળીને પ્રત્યેકનું સ્વાસ્થ્ય શોધવાને તેમણે કેવો પરિશ્રમ લીધો છે તે તેમની ફિલસૂફી અને વિચારશ્રેણીનું આગલાં પ્રકરણોમા કરેલું પૃથક્કરણ જતાવી આપે છે.

આ લક્ષ્યે તેમને ધર્મમાં વેદાન્તની સાથે સર્વ દર્શનોનો, સમાજમાં 'મુધારો', શિક્ષણ, અર્થકારણ ઇત્યાદિનો, રાજ્યમાં ગજધર્મ ઉપરાંત કેંક પ્રજાસ્થિતાવાદ અને સામ્યવાદનો તથા સાહિત્યમાં લલિત અને લલિતેતર મર્વ અંગોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવા પ્રેયી હતા. આથી તેમના નિબંધોમાં ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અને અધિકારવાળા વાચકોને વિચારપ્રેરક નીવડે તેવી વિવિધ ભાતવાળી વિષયમામત્રી મળી ગ્હે છે.

[વિષય ગમે તે હોય, પણ મણિવાલ એનો આધાસપૂર્વક વિચાર કરીને નિબંધમાં કોઈ મુદ્દાની ચર્ચા કરતા હોય તેમ લાગતું નથી. તેમનું માનસ સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર છે. વિદ્વતા, વિશાળ અનુભવ અને અવલોકનની સંપત્તિ તેમની પાસે. એટલા બહોળા પ્રમાણમાં છે કે તેમના કોઈ પણ નિબંધના વિષયમાં વિચારની અપર્યાપ્તતા દેખાગે નહિ. તેમાં ઉદ્દેશનક્ષિતા છે. પણ વિવિધ બાજુએથી ઉદ્દિષ્ટ હેતુનું તેઓ એવી કુનેહથી પ્રતિપાદન કરે છે કે તેમાં પુનરુક્તિદોષ ભાગ્યે જ જણાગે. તેમાં કવચિત્ સ્વહેતુનો મીઠો ઉપદેશ જણાશે, પણ કોઈ સ્થાને વિચારદાગ્ધિની છાપ તો નહિ જ જણાય. ઉચ્ચ વિચારમામત્રી એ મણિવાલના નિબંધોનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

તેમની નિબંધકાર તરીકેની સફળતાનું ખીજુ અંગ તે વિષય-નિરૂપણ, વિચારનો પ્રવાહ. તેમના નિબંધોમાં કુદગતી રીતે જ અખડ વહેતો હોય છે. નિર્મલ-ક્ષમાની માફક 'માળવિલાસ'નાં બે પાનાં જેટલો નાનો, હોય કે 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમની જોમ 'સુદર્શન' ગલાવસિ 'નાં પચાસ પાના રોકે તેટલો મોટો હોય, પણ વક્તાવ્યનો પ્રવાહ ક્યાંય ખંડિત કે રૂખલિન થઈને સધાતો હોય એમ ભાગ્યે જ માફૂમ પડશે. એક મુદ્દામાંથી ખીજે ને તેમાંથી ત્રીજે એ ક્રમે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં વિષયવચ્ચા આગળ વધતી હોય છે. મંજીર નિબંધને ઘણુંખરું સામાન્ય અને નરમિંદરાવ તથા બળવંતરાવ

જેવા સમકાલીનોમાં વારંવાર દેખાતો વિષયાન્તરદોષ મણિલાલના વિપુલ નિઝધસમૂહમાં બિલકુલ નહિ જડે. તેમની દષ્ટિ ખંડન-મંડનમાં પડેલાયેલી હોય ત્યારે પણ તેઓ નિઝંધના વિષયદોષને સીધો રાખી શકે છે. વિષયના બહિરંગનું દર્શન કરાવતા જઈને ધીમે ધીમે તેના અંતરંગનું નિરૂપણ કરવાની તેમની પદ્ધતિ છે. વળા પ્રત્યેક મુદ્દાની ચર્ચાને વિરાદ કરવા માટે પોતાનાં વિશાળ વાચન, બહોળા અનુભવ અને વ્યાવહારિક શુદ્ધિને બળે તેઓ વચ્ચે વચ્ચે ઉચિત દષ્ટાંતો ચૂકે છે. આને લીધે નિઝંધનો વિષય ગમે તેટલો અધરો હોય, તો પણ તેમની વિચારશ્રેણી સુમાદ્ય નીવડે છે અને વાચક વિષયમાં પ્રવેશ મેળવીને ઝડપથી તેના હાર્દ સુધી પહોંચી શકે છે.

નિઝંધોની સફળતામાં તત્ત્વનિર્ણાયક વિચારશક્તિ પંજી ખીજે મહત્ત્વનો ફાળો તેમની ગણદોહીનો છે. નર્મદની મારફત મણિલાલે પણ સ્વહેતુને સાધવા સારું વ્યાખ્યાનરીક્ષીનો ઉપયોગ કર્યો છે. સમ્યાઈ, નિખાલસતા અને સચોટતા એ બંનેના ઉદ્દેશોધનાત્મક નિઝંધોના સામાન્ય ગુણો છે. વાતચીતિયા દળની તજપદી ઉક્તિઓ અને વાક્યક્રિઓનો સચોટ પ્રયોગ બંનેએ કર્યો છે. પણ નર્મદની શૈલીમાં ગહેલો લાગણીનો ઉકળાટ વિચારનાં પોત અને વ્યવસ્થાને હાનિ પહોંચાડે છે. એમાં ધણુંખડું શિષ્ટતા અને સ્વસ્થતાનો અભાવ હોય છે. મણિલાલની કથનરીતિ ઉખાલુકત હોવા છતાં પૂરેપૂરી શિષ્ટ, સ્વસ્થ, વ્યવસ્થિત અને વિચારપ્રધાન હોય છે. નર્મદના નિઝંધો મુખ્યત્વે કથનપરાયણ અને વિચારપરાયણ છે. ત્યારે મણિલાલના બહુશ: વિચારપરાયણ જ છે. જન્મે એકની એક વાતનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરતા જણાય છે. પણ એમાં ફેર એ કે નર્મદ તેમ કરતાં કેવળ વિષયની સપાટી ઉપર ફરવો દેખાય છે, ત્યારે મણિલાલ વકતવ્યને શુદ્ધિપુરઃસર નિરૂપીને વિષયની વિવિધ બાજુ-ઓનું દર્શન કરાવે છે. આમ, નર્મદના કરતાં મણિલાલનો

વ્યાખ્યાનશૈલીના નિમધો વિશેષ જોડા, વ્યવસ્થિત, શિષ્ટ, સ્વસ્થ, રુચિકર અને વિચારગ્રેસ્ત હોવાથી ધારી અસર ઉપજાવે છે.

[તત્ત્વચર્ચા અને મિદ્ધાતપ્રક્રમણને પ્રસંગે મણિવાલની શૈલી જોડી પર્યેષકતા ધારણ કરે છે નર્મદના 'ધર્મવિચાર' માના લેખો ક્રમતા મણિવાલના તે વિષયના નિમધોમાં પકવતા, પ્રૌદિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાન વિશેષ છે વિષયનું સચોટ ઉદ્ધારણ, તેના અગ-પ્રત્યગતુ ગ્રીણુવટભયું પૃથક્કરણ અને એક સર્વસામાન્ય સત્ય કે ભાવના વડે સર્વ અગ ઉપાગોનું પરસ્પર દૃઢ સંયોજન કરીને અતે દેવના-દ્વૈતનું પ્રતિપાદન એ એમના નિરૂપણની સામાન્ય વિશિષ્ટતા ગણાય વિશદતા, વ્યવસ્થિતતા, ગૌરવ અને તત્ત્વનિષ્ઠા એ મણિવાલની આ પ્રકારની શૈલીના ખાસ ગુણો છે ધર્મ-તત્ત્વ-વિષયક નિમધોમાં તેમનું વ્યુત્પન્ન પાડિત્ય પ્રતીત થાય છે પણ એ પાડિત્ય વિચારના ખાલ ઉપકરણ રૂપે નહિ આવતા વિચારની સાથે એકરસ થઈને આવે છે. તેથી તેનું કેન્દ્રવર્તી વિષયથી અસંગ એવું અસ્તિત્વ ભાગ્યે જ નક્ષમા આવે છે વિવાદાત્મક લેખોમાં તેમનો તર્કનો અદાડો કયાક ઢીનો પડેનો દેખાય છે પણ એક દરે એ પ્રકારના નિબંધોએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા અને તત્ત્વવિચાર સારું ગુજરાતી ભાષાને પગારી આપી એ એક મોટો ફાયદો છે

તત્ત્વનિષ્ઠ ચિંતક અને પ્રભાવશાળી ગદ્યકાર સહેજે સારો નિમધ-કાર થઈ શકે એ દષ્ટિએ મણિવાલને નિમધકાર તરીકે સદગતા મળે તેમાં નવાઈ નથી પણ જૂલપું ન જોઈએ કે નિમધકાર મણિવાલ એટલે ચિંતન અને ગદ્યનો સરવાળો જ નથી, તેથી દૈનિક વિશેષ છે તેમની ખરી ખુબી વિચારનું નિર્વહન કરતા ગદ્યપ્રવાહને સુનિયોજિત સાહિત્યિક આકૃતિમાં નિમદ્ધ કરવામાં રહેતી છે તેમની આ વિશિષ્ટતા મણિવાલને આદર્શ નિમધકાર બનાવે છે તેમને સદગતસિદ્ધ એવી આ કલાદષ્ટિએ જ તેમના નિમધોને નર્મદના જેવા ખરમચડા ? નરસિંહરાવના જેવા સિચિત બધવાળા થવા દીધા નથી. તેમની

ઉદાત્ત વિચારશ્રેષ્ઠિ નિર્બંધના મજબૂત બોખામાં સનતવાદિની સરિતાની પેઠે નિર્બંધપણે વહી જાય છે ને 'તેને સ્વયંસંપૂર્ણ કલા-સ્વરૂપ બહે છે.' 'બાળવિદ્યામ્' માંથી 'સુદૃષ્ટિ', 'શાંતિ', 'સ્પર્ધા', 'ક્ષમા' અને 'પ્રસન્નતા' જેવા પાકોને અને 'મુદર્શન' ગદ્યાવલિ માંથી 'બાવો બોલ્યા તે સત્ય', 'તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ', 'આત્મજ્ઞાન', 'નિવૃત્તિમાર્ગ', 'ધર્મબોધ', 'અદ્વૈતજીવન', 'ધર', 'ગૃહસ્થાશ્રમ', 'જ્ઞાન', 'સુધારાનો ક્રમ' 'નવીન અને પ્રાચીન', 'સુધારો', 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાબાઈ સી. આઈ. ઇ.' ઇત્યાદિ લેખોને અનુક્રમે લઘુ અને દીર્ઘ નિર્બંધના કળામય નમૂના તરીકે ગણાવી શકાય. જીવનસમગ્રને મોટી કાળે માપી શેતા બહુવિધ વિષયો, તે વિષયોનો સ્વયંસ્પુરિત વિચાર કરતી તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ, તેનું સીધેસીધું-વિષયાન્તર વિના-રહસ્યદર્શન કરાવતી, ચેતનથી ધમકતી ભાષાશૈલી અને તેના અંગ-પ્રત્યંગને સહજ સાંકળી લેતી અશિયિલ નિયોજન-પદ્ધતિ નિર્બંધકાર મણિલાલના ગુણો છે. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટે 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ'ને "ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વોત્તમ નિર્બંધબંડા" ગણેલ છે અને મણિલાલને અર્વાચીન યુગના તથા શ્રેષ્ઠ નિર્બંધકારોમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું છે * તે સર્વોંશે ઉચિત છે.]

વિવેચનલેખો

સાહિત્યવિવેચન મણિલાલની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નહોતી. બીજા અનેક કામોની માફક વિવેચન પણ તેમણે પત્રકાર તરીકેની ફરજ બજાવવાને અંગે કર્યું હતું. આમ છતાં, તેમની એ દિશાની સેવા પણ મૂલ્યવાન નીવડી છે. પ્રો. ઠાકરે તેમને નવલરામ કરતાં વધારે વિદ્વાન, ઉદાર, અપક્ષ અને શાસ્ત્રીય વિવેચક ગણ્યા છે તે અમુક અંશે અતિશયોક્તિ માનો તો પણ મણિલાલનું વિવેચનકાર્ય સંગીન હતું એટલું તો એ

* જુઓ 'નિકષરેખા', પૃ. ૧૬૦

† જુઓ 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો', પુ. ૨, પૃ. ૬૩

અભિપ્રાય પરથી અવશ્ય ફલિત થાય. અંથસમીક્ષા તેમની વિવેચન-પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ છે. નવનરામના જોટણી નિષ્ઠા અને નિયમિતતાથી તેમણે પૂરા તેર વરમ સુધી એકધારું 'અથસમીક્ષાનું' કામ કર્યું હતું. આથી તો 'મુદર્શન ગદ્યારસિ'ના ત્રણસો પાનામાં પચસાચેના વિવેચનાત્મક વખાણુમાંથી બસોદસ પાના અથસમીક્ષાના ત્રિભાગે રોક્યા છે. શુદ્ધ સાહિત્ય-તત્ત્વની પર્યાયણ કરતા તેમના અતઃત્ર લેખો તો માડ છએક હશે આ અનાયદા લેખોના કરતા વિશેષ તો કાવ્ય નાટક, વાર્તા, રસ વગેરે વિષયોની તાર્ત્વિક ચર્ચા તેમણે અધ્યાનસેકનને અંગે કરેલી છે. [વિવેચક મણિનાથની કાન્યભાવના-સાહિત્યવિષયક સિદ્ધાન્તો-ઉપસાધી આપવાનું નિમિત્ત આમ બહુ ખરું આજે મુનાઈ ગયેલા અનેક પુસ્તકોના તેમણે કરેના અવલોકનો બન્યા છે.

‘સાહિત્ય’ અને ‘વાક્યમય’ શબ્દના પ્રયોગથી આજે આપણે બસિત અને સનિનેતર રચનાઓનો ભેદ પાડીએ છીએ તેવો ભેદ મણિનાથે મસ્કૃત ‘સાહિત્ય’ અને અંગ્રેજી ‘literature’ એ શબ્દો વચ્ચે પાડ્યો છે. અપશ્ચિમમાં જેમ સાહિત્યતત્ત્વના વિવેચનમાં ‘poetry’ શબ્દ મમત્ર મર્જનાત્મક સાહિત્યને જોડે અને એરિંગોળથી લાગુ પડાતો આવ્યો છે, તેમ મસ્કૃતમાં પણ મૂળથી ‘કાવ્ય’ શબ્દ આજે આપણે જેને સાહિત્યકવા કહીએ છીએ તેને અનુનક્ષીતે વપરાતો આવ્યો છે તેવી જ રીતે હાનમાં વપરાતા ‘અથકાર’ શબ્દની પહેલા ‘કવિ’ કે ‘ઋષિ’ શબ્દનો સમ્મૂળમાં પ્રયોગ થતો મૂળ ‘કાવ્ય’ અને ‘કવિ’ એ શબ્દો દ્વારા સર્જનની પવિત્રતા અને અનન્યમાધાગ્યતાનો ભોધ થતો તે ‘સાહિત્ય’ કે ‘અથકાર’ શબ્દોના પ્રયોગથી થતો નથી. તેમાંય કુલદાસ, ચૂરકાર છત્યાદિના સામ્યવાળો અથકાર શબ્દ તો કેવળ સાહિત્યમર્જનને વેપાર-

* સુ ગ, ૫ ૬૫૩

ધંધાની પ્રાકૃત કાટિ પર ઉતારી મૂકે છે એમ મણિલાલની ફરિયાદ છે. આ શબ્દય્યોની પાછળ સાદૃશ્યને પ્રતિભાગન્ય કળા તરીકે અને મર્જનને પવિત્ર, સ્વયસ્કુરિત નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાવવાનો તેમનો આમદ છે.*

મણિલાલને મને કાવ્ય એટલે 'ભાવનામાં આનંદતા આત્માનો એક ઉદ્ગાર' છે† તેઓ કવિ અને તત્ત્વજ્ઞને સમાન ભૂમિકા પર નૂકીને કાવ્ય અને તત્ત્વનો નિગૂઢ ચંબુ યોજી જતાવે છે. વિશ્વમા અનુરૂપ બહુ જોમ વિશ્વની પાર રહે છે તેમ કાવ્યના 'જીવ' રૂપ રસ પણ કાવ્યના પ્રત્યેક અંગમાં રહી આરવાજ અને છે ને રચૂળની પાઠ રહેલ મુક્તમનું દર્શન પણ કરાવે છે. ધર્મની માફક કાવ્યમાં પણ તેમણે આનંદ કે પદ્મ પુરુષાર્થનું મૂળ હૃદય જ ગણ્યું છે‡ શુદ્ધ ભાવનાના પ્રદેશમાં વિહંગનાર હૃદય પોતાના રમેલા વિશ્વમાં વિહાર કરે છે આવી રમવૃત્તિને બુદ્ધિના નિયંત્રણની આવશ્યકતા નથી; કારણ, એ કદી સુક્ષ્મને છોડી રથૂલમાં પોતાનો આનંદ શોધતી નથી આવી શુદ્ધ રસવૃત્તિ અને તેના બીજરૂપ લાગણી વચ્ચેનો તફાવત સમજાવતાં મણિલાલે કાવ્ય રચનારાઓ દાઢ, માંજો ઈત્યાદિ કૃત્રિમ માદક પદાર્થોથી લાગણીની તીવ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો ખુલાસો કર્યો છે. તેઓ કહે છે :

"રસવૃત્તિ ન્યારે કેવલ બીજરૂપે એટલે તીવ્ર લાગણીરૂપે જ હોય છે ત્યારે, જૂલ ચવાથી, તે રથૂલમાં વૃત્તિ શોધે છે. તીવ્ર લાગણીથી થતા રક્તપ્રક્ષોભની યાંત્રિક રથૂળ વ્યવહારમાંથી કરી લે છે, લાગણીની તીવ્રતા મંદ પડવાથી આનંદ ન આવે ત્યારે દારૂ, ગાંજો આદિ કૃત્રિમ સાધનોથી પાછી તીવ્રતા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે.

* જુઓ સુ ગ પ ૬૫૪-૬૫૭

† એન. પૂ. ૬૫૭

‡ એન. પૂ. ૬૭૩

આવો અનાચાર ઉપભવનારી જે રસરસિ તે તો લાગણી માનવ છે. લાગણી તીવ્ર થાય, અને તીવ્ર થઈને સ્થૂલની પાર ભેદ શકે, ત્યારે તે રસરૂપે પરિપક્વ થાય છે. *

આ ઉત્તમ રસમય પ્રદેશમાં વિચરનાર કવિ હોય કે તત્ત્વજ્ઞ, નીતિ, સદાચાર, સ્વાર્પણ આદિ વ્યાવહારિક અને સૌંદર્ય ને ભવ્યતા જેવી માનસિક ભાવનાઓના ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં મગ્ન રહીને તે સહેજે જીવનનું રહસ્ય પકડી લે છે. સ્થૂળનો સ્વભાવ ભાઈના રૂપે અપ્રત્યક્ષ થવાનો અને ભાવનાનો સ્વભાવ મૂર્ત રૂપ ધારણ કરવાનો છે એમ જતાવીને તેઓ રસાનુભવની પ્રક્રિયાને સ્થૂલ અને ભાવનાના એકત્વરૂપે ઘટાવે છે. આને અંગે તેમણે કદપના અને પ્રતિભા વચ્ચેના ફરક તારવ્યા છે. કદપના સર્વને સાધ્ય હોઈ પ્રગટ થઈને વિરમી જાય છે, ત્યારે પ્રતિભા વિરમ્યાંને સાધ્ય હોય છે, ને ઉદ્ય પામવાની સાથે જ પ્રત્યક્ષ થવા લાગે છે. કદપના સ્થૂલ વ્યવહારના પ્રદેશને સ્પર્શીને તેની પાર જવા મથે છે, ત્યારે પ્રતિભા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉભયની પારની ભાવના છે. કાવ્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, સંગીત આદિ કલાઓ પ્રતિભામાંથી જ જન્મે છે. †

સ્થૂલ ઉપાદાનમાંથી સૂક્ષ્મ ભાવના નિષ્પન્ન કરવામાં કાવ્ય કરતાં શિલ્પમાં, શિલ્પ કરતાં ચિત્રમાં અને ચિત્ર કરતાં સંગીત કળામાં વિશેષ મુશ્કેલી નડે છે એવો મણિલાસનો અભિપ્રાય છે. ‡ પાશ્ચાત્ય કલા-મીમાંસાને ધોરણે તેમનો આ મત યથાર્થ ફરે. દશ્ય અને શ્રાવ્ય કલાઓનું તારતમ્ય સમજાવતાં લેસિંગે સ્પષ્ટ કયું છે તેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ઉપાદાન કવિતામાં છે. સ્થાપત્યથી અધિક સૂક્ષ્મ શિલ્પમાં, તેનાથી સૂક્ષ્મતર ચિત્રમાં, તેનાથી સૂક્ષ્મતર

* સુ. ગ., પૃ. ૬૭૪

† એનન, પૃ. ૧૭૪-૭૫

‡ એનન, પૃ. ૧૭૬-૭૭

સંગીતમાં અને સૌથી વિશેષ સૂક્ષ્મ ઉપાદાન કાવ્યમાં છે તેથી કાવ્ય સૌથી ચર્ચિત્વાતી કળા છે *

જનિ એટલે કે વ્યખ્યાનને તેઓ કાવ્યનો જ નહિ, કદા માત્રનો આત્મા ગણે છે તેને અનુષંગે કાવ્ય અને સંગીતનો ભેદ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે 'કાવ્યનો જનિ શબ્દાર્થથી અને ગીતનો જનિ શબ્દમાત્રથી વ્યજિત થાય છે'† કાવ્ય અને ગીતના પ્રદેશ એક ખીજની ખૂબ નજીક છે અનિર્વાચ્ય ભાવના-જગતને રમૂન વાણીમાં ઉતારવા મથતી કવિતાને પદવાનિત્યરૂપ સંગીતની મદદ વિના ચાલતું નથી સંગીતના રસથી ભરપૂર એવા હૃદય વિના અન્યત્રથી ખગા કાવ્યની વાણી નીકળી શકતી જ નથી નાદની સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક અમરતુ તારિત્વક વિવેચન કરીને તેઓ કાવ્યના જનિ સાથે તેનો આત્મ સંબંધ જોડી બતાવે છે અને અભિપ્રાય આપે છે કે 'કોઈ પણ માધ્યમ જોડે શાસ્ત્રાનુસાર હોય, તેમાંના ભાવની અભિવ્યક્તિ સાહિત્યના નિયમાનુસાર હોય, તો પણ તેમાં 'ગાન' હોય નહિ તો તે કાવ્ય શીકું, કિન્નર, કર્ણવંદુ ઇત્યાદિ દોષને પાત્ર થાય છે"‡ કાવ્યમાં માહવનો ગુણ સંગીત દ્વારા લાવી શકાય છે. સમકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં કથુંકરુતાનો દોષ તેમને એટલો જાણી કહે છે કે "વર્તમાન મમયના સારામાં સારા કાવ્ય રચનારા પણ એ દોષમાંથી થોડે ઘણે અંશે ભાગે જ છૂટવા પામે" એમ આને અંગે દીકરા કર્યા વિના તેમનાથી ગદી શકાયું નથી જલ્લ અને પદ્યનું વિમાજક અંગ

* જુઓ 'Judgment in Literature (W H Worsfold) (1937) પૃ ૧૦

† સંગીત 'માં વાદ્ય અને નૃત્યનો પણ સમાવેશ થાય એટલે મણિલાલ અહીં 'ગીત' શબ્દ વાપરે છે જુઓ સુ ગ પ ૧૭૭

‡ સુ ગ પ ૧૭૮

સંગીત છે. ' સંગીતાવહ ' શબ્દગ્યના અને ભાવાનુકૂલ વર્ણુવિન્યામ વિના સૂકો પદ્યબંધ પણ ન થઈ શકે તો કાવ્યત્વ તો ક્યાંથી જ આવે ? * આમ, મણિલાલે કવિતામાં સંગીતની અનિવાર્યતા સ્વીકારી છે; એટલું જ નહિ, કાવ્યની જેમ ગીતમાં પણ શ્વનિ, લક્ષણા, રસ, નાયિકા ઇ. હોઈ શકે એમ સૂચવીને તેમણે કાવ્ય અને ગીતની પરસ્પરોપકારિતાને ઇષ્ટ અને આવશ્યક માની છે. †

તેમણે જેની વ્યાટલી હિમાયત કરી છે તે કર્ણુમાધુર્યનો ગુણ નર્મદના કાવ્યમાં નહિ જેવો જ હતો, અને દલપતરામનું તે એક ભૂપણ હતું. તેમ છતાં મણિલાલને દલપત કરતાં નર્મદની કવિતા પ્રિય લાગી તેનું શું કારણ ? તેમને નર્મદે કાવ્યભાવના રૂપે પ્રયોધિશે છબિવાદ ગ્રાહ્ય હતો. દલપતની શબ્દગ્યમતૃતિવાળી બોધક અને સ્વભાવોક્તિમય કવિત્વરીતિ માટે તેમને ઝોણું માન હતું. નર્મદ અને દલપતની સ્પર્ધાએ તે જમાનાના લગભગ બધા જ લેખકોને એક ચા બીજા પક્ષમાં વિભક્ત કરી દીધા હતા. મણિલાલે ' કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ. ' એ લેખમાં નર્મદ-દલપતની કવિતાની નિષ્પાલસભાવે તુલના કરી છે. તેમાં તેઓ " ગૂજરાતને વાચન અને કાવ્યસ્વરૂપનો દાર્દ્રિક પણ ગ્રંથાલગાડનાર રૂપે દલપતરામને માન આપવું જોઈએ," એમ સ્વીકારે છે. પણ સાથે સાથે તેમની કવિતા તે કાવ્યભાવનાનો પરમાવધિ નથી એમ પણ તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે. ‡ એકને ' મહાશુ કગનાર ' અને બીજાને ' આપનાર ' તરીકે ઓળખાવીને દલપતની વ્યવહારદક્ષતા અને નર્મદની ભાવના-પ્રિયતાનું તારતમ્ય સમગ્રવર્તાં તેઓ કહે છે કે " સ્વચ્છ કાવ્યમાં પડતા પ્રકાશને દર્શાવનાર દલપતનું હૃદય પ્રકાશ પડતાં જ ભસ્તુકી

* એનન, પૃ. ૭૦૧

† એનન પૃ. ૬૮૦

‡ સુ. મ, પૃ. ૭૫૪

ઉકતા સૂક્ષ્મ-કાન્ત જેવા નર્મદહૃદયથી જુદું જ હતું” * તેમના આ અભિપ્રાયમાં નર્મદભક્તિએ પ્રેરેલી અતિશયોક્તિ છે. પણ એ ઉદ્દેશારો કેક અંશે સમાન સીન અને ગુણવાળા નર્મદના ભાવનાવાદી કાવ્યસિદ્ધાન્ત પ્રત્યેના મહિલાનાના પક્ષપાતનો ખુલાસો કરે તેમ છે † દલપતશૈનીના અનુસરણથી કાવ્ય રચવાનો આગમ કરનાર મહિલાના વખત જતા એ જ શૈનીના કેના વિરોધી મન્યા હતા તે એ વખતની વાચનમાળામાં આવતા દલપતશૈનીનાં કાવ્યો પરના તેમના નીચેના દીકાવચનો પરથી સમજાશે

“Poetry, according to them (=દલપતશૈનીના લેખકો), is description of one kind or another, couched in words arranged in certain fixed order, and ending with jingling rhymes. Whence comes this notion—this idea—worshipped by many a young man throughout Gujarat, each believing himself a poet and a critic to boot? The notion is evidently a generalization from the specimens of poetry held out before them in the seven books, beginning from વાડામાંથી પાડું એક and ending, not with any sublimity of thought, but certainly with

* એનન, પૃ ૭૫૫

† તેમના આ પ્રસિદ્ધ લેખમાં કેળવણી ખાતાએ દલપતકાવ્યની પ્રશંસા કરીને નર્મદને હટારી પાડેલા તેની સામે દોષ વ્યક્ત કરીને, મહિલાએ ભાઈબહેન સાથે વાંચી શકે તેવી બધી કવિતા તે ઉત્તમ કવિતા નથી, પ્રતિભાની પૂર્ણતા એટલે જ આરિત્રની પૂર્ણતા, વગેરે દલીલો કરીને નર્મદની કાવ્યભાવનાનો સાવેરા ખચાવ કર્યો છે, તે પણ એમની સૂદમ પ્રયત્નશક્તિ ઉપરાંત નર્મદભક્તિનું નિદર્શન છે

a better jingle of words as in કરાવવું તે પગમાર્ય કામ, કરાવવું તો દીલ દેખી હરામ etc. I would therefore recommend that great part of stuff figuring as poetry in the 7 books be omitted, and a separate series of poetry books be compiled to accompany each of the seven books, comprising specimens of sublime imagination beautiful descriptions and refined emotions from our ancient and modern poets. " *

આ લઘુ અવતરણ મણિલાલની કુદરતી રીતે ખીસતી જતી, કાવ્યભાવનાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. તેમણે વિદ્યાર્થીયશુમા ગસિકતા અને સૌન્દર્યપ્રીતિ જાગે તે માટે શબ્દરમતમાં પુર્ગર્ષ ગહેતી નીતિ-બોધક પદ્યકૃતિઓને બદલે ઉચ્ચ કલ્પના તથા ભાવોર્મિવાળા કાવ્યો શીખવાડવાનો કેળવણી ખાતાને આમ અનુરોધ કર્યો ત્યારે એ ખાતા સાથે કે તેમાં વર્ચસ્વ ધરાવતા પ્રાર્થનાસમાજ સુધારકો સાથેની તકરારનાં બીજ પક્ષ નંખાયાં નહોતાં એ ખ્યાનમા રાખીશુ તો એ મતદર્શન પાછળ પોતાની સૂઝ પ્રમાણે ભિગતી પ્રજાની કાવ્યરુચિ ધકકવાનો તેમનો શુભાશય હતો એ સમજી શકાશે.

[નિરૂપણમાં 'તાદૃશતા' (Realistic Style) ના કરતાં 'ઉચ્ચીકરણ' (Idealization) ના સિદ્ધાન્તને આદર્શપ્રેમી મણિલાલ વિશેષ મહત્ત્વ આપે તે સ્વાભાવિક છે. તાદૃશતા ઉચ્ચીકરણના અગરૂપે કામ કરે તો જ ઐયરકર એમ કહીને તેમણે બન્નેના મિશ્રણને ઇષ્ટ ગણ્યું છે તે તેમજ શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકારનાં ચિત્રોનો

* " Suggestions for the revision of Gujarati Reading Series," પૃ ૮.

ઉદ્દેશ ઉચ્ચીકરણનો હોવો જોઈએ એમ અભિપ્રાય આપ્યો છે* તે મથાય છે. આ દષ્ટિએ તેમને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવી કૃતિ ઉત્તમ લાગે છે પણ ‘બે બહેનો’ જેવું પુસ્તક ગમતું નથી, બહેરામદા મલભારીની ‘અનુભવિકા’ જેટલો આનંદ આપે છે તેટલો ‘કૃમ્મમખાણા’ આપતી નથી. આ બે સિદ્ધાન્તોને ધોરણે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનો બેઠ પાડતાં તેમણે પૂર્વનું તે સઘળું જાવનાલક્ષી અને પશ્ચિમનું તે બધું વાસ્તવદર્શી એમ માની લીધું છે, તેને પરિણામે “આપણા દવિનાં પાત્રો ઉત્તમ તે ઉત્તમ જ - અલૌકિક : પાશ્ચાત્યનાં મામાન્ય, જનસ્વભાવની જ પરાકાષ્ઠા”† તેમજ “તેમના પ્રખ્યાત લેખકોના ગ્રંથો વાંચતાં આપણને બીડીબજારની ગંધ આવે” ‡ ઈત્યાદિ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે સાહિત્યવિવેચનમાં પણ તેમની ગ્રાચીન-બક્તિ કેવી ઘૂસી ગઈ છે તે બનાવે છે.

કાવ્યનું કાવ્યત્વ ધ્વનિ, ભાવ, અલંકાર, શબ્દોચિત્ય તથા અવલોકન દ્વારા મનોહર બોધમાં ગ્રહેતું છે એમ ગ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રને અનુસરીને તેઓ કહે છે અને એ મર્વના વિરલ સંયોગરૂપ રસને તેઓ કાવ્યનો ‘હૃદય’ કહે છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન, વિશાળ અનુભવ અને ઉત્તમ વાચન સૂજકને માટે આવશ્યક છે. સંજ્ઞાની સ્વાભાવિક શક્તિ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી સરકાર પામે છે. “વિચારને દર્શાવવાની વાણીનો પ્રકાર” તે શૈલી, “જે ભાષા અને વિચારના એકત્ર વ્યાપારરૂપ છે.” શૈલીના મણિલાલે પાડેલા પ્રકારો અને તેને અંગે જાંબી ચણેલી ભાષાવિષયક ચર્ચા વિશે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું. પણ ઔચિત્યના નિયમાનુસાર ઘડાયેલી મથાઈ શૈલીના તેઓ ઉપાસક છે તે અહીં ધ્યાનમાં રાખવું

* જુઓ સુ. ગં., પૃ. ૭૮૪-૮૫ ની પાદટીપ, પૃ. ૮૨૭

† એજન, પૃ. ૭૮૬

‡ એજન, પૃ. ૮૨૭

આવશ્યક છે. કાવ્યમાં વિચારદાન પ્રત્યે તેમણે બારે અણગમો બતાવ્યો છે. તેઓ મગ્નરૂપે અનુસરીને અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંગનાની સમજૂતી આપે છે અને ઉત્તમ કાવ્ય માટે વ્યંગ્યાર્થ અને વાચ્યાર્થને મહત્વના ગણે છે. પ્રસાદનો ગુણ પ્રત્યેક કૃતિમાં હોવો જોઈએ અને અવકાશ હમેશાં રસને પોષક હોવો જોઈએ એમ તેમણે સગૃહ્ય આલેખકાંગિકોને અનુસરીને પ્રતિપાદ્યું છે. એમની સાહિત્યસમજ ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રે કેવી ધડી આપી છે તે આ પરથી સ્પષ્ટ થશે.)

(મણિલાલે સૂચક રીતે કાવ્યને હૃદયની, તત્ત્વજ્ઞાનને બુદ્ધિની અને નાટકને સર્વ ઈન્દ્રિયોની ભાષા કહી છે. જિન્ન રુચિવાગા સર્વ લોકોના મનનુ સમાધાન કરવાને સમર્થ અને ઉપદેશ આપવાનું સાગમા સારુ, સહેલામાં સહેલું અને કદિનમાં કદિન માધન* નાટક છે. † લોકરુચિને તાબે થવાને બદલે ઉત્તમ ભાવનાશિક્ષણ દ્વારા લોકમાનસને સરકારવાનું સૂચન મણિલાલે અમકીલીન નાટ્યપ્રયોગોનું અવલોકન કરતાં અનેકવાર કર્યું છે. નાટ્યવેષકને વસ્ત્રમકલના, પાત્રભે† અને ભાષા માટે કાગળ રાખવાની અને નટવર્ગને અભિનયમાં કૃત્રિમતા કે અતિશયતાથી દૂર રહવાની તેમણે શિખામણ આપી છે. સીધા ઉપદેશકથનમાં જીતવાને જાહેર પાત્રક્રિયા દ્વારા બોધને ધ્વનિત કરવામાં ખરી ઝળા છે. ‡ નાટકમાં ભાવની સઘનતા જામતી હોય એ વખતે ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં વ્યંગ્ય વચનોથી ભાવને સચોટ મિન્દુ રૂપે વર્ણવી શકાય. પણ લાખા ઉપદેશગીતો, ગજલો કે હુમરીઓ તેના ગસપ્રવાહને અનરોધે છે, એટલે લોકોને એ પસંદ હોય તો પણ નાટકમાં મૂકવાં ન જોઈએ એમ તેમણે સ્પષ્ટ કહેલું છે. ‡

* મુ ગ પ ૧૭૧

† એનન, પૃ. ૬૬૩-૬૭૦

‡ એનન, પૃ ૮૪૪

રણછોડભાઈ ઉદયરામકૃત 'નાટ્યપ્રકાશ'નું અવલોકન કરતાં તેમણે 'યુનિટ'ના નિયમને રચાને નાટ્યરચનામાં શક્યતા અને ઔચિત્યના ધોરણને પ્રમાણભૂત માન્યું છે. નાટકોને રંગભૂમિ ઉપર નવીન પદ્ધતિથી ભજવી જતાવવાની કૃત્રિમ યોજનામાંથી એ નિયમ ઉદ્ભવે છે, માટે અકૃત્રિમ કવિપ્રતિભાના પ્રવાહને એનું કૃત્રિમ બંધન આવશ્યક નથી એમ કહીને તેમણે ઔચિત્ય તથા શક્યતાને ધોરણે સંસ્કૃત નાટકોને ઉત્તમ પંક્તિ આપી છે. *

'સરસ્વતીચંદ્ર' (ભા. ૧)ની સમીક્ષાના આરંભમાં તેમણે વાર્તા અને નાટકના રસારવાદનું તારતમ્ય સમજાવ્યું છે કે નાટકમાં કેવલ રસેન્દ્રિય દ્વારા તન્મયતા મધાય છે. અંગ્રેજી 'Novel' શબ્દને માટે મરાઠીમાં પ્રચલિત 'કાદંબરી' તથા આજે ગુજરાતીમાં રૂઢ થયેલ 'નવલ'ને એક બાજુ રાખીને તેમણે ગુજરાતીમાં 'સંસારચિત્ર' શબ્દ સૂચવ્યો છે. જેને અંગ્રેજીમાં 'Romance' કહે છે તે ઐતિહાસિક વસ્તુવાળી 'કરણધેસો' જેવી નવલથી ભિન્ન એવી સામાજિક વસ્તુવાળી નવલકથાને માટે મણિલાલે 'સંસારચિત્ર' શબ્દ યોજ્યો છે. 'Novel'ને નિકટ પદ 'નવલ' છે અને 'કથા' પદ વાર્તાનું વાચક છે. 'નવલકથા' એ પર્યાય આમ અંગ્રેજી શબ્દના અભિપ્રેત અર્થને પૂરેપૂરો ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબિત કરે છે. એટલે 'સંસારચિત્ર' પર્યાય તેની આગળ ટકી શક્યો નહિ તે દેખીતું છે.† વાર્તારચનાનાં ત્રણ મુખ્ય અંગો તેમણે પાયાં છે:

* સુ. મ., પૃ. ૮૮૪

† 'Novel' સામાન્યને માટે 'સંસારચિત્ર' બધે પ્રચલિત થઈ ન શક્યો, પણ 'Novel' નો એક હવ્ય પ્રકાર જેને અંગ્રેજીમાં 'Chronicle' કહે છે અને જેનો ગુજરાતી પર્યાય 'મહાનવલ' છે, તેને 'સંસારચિત્ર' શબ્દ લાગુ પાડીએ તો? સંસારતિ બધો સંસાર: પરિવર્તનશીલ સંસારનાં સ્થળ અને કાળનાં વ્યાપક પરિણામો પર થતાં પરિવર્તનોને એકસાથે ઝીલીને તેનું તાદશ તેમ જીર્ણવસ્ત્રી ચિત્ર આપતી મહાનવલને માટે મણિલાલે સૂચવેલો 'સંસાર-ચિત્ર' પર્યાય વાપરી શકાય.

(૧) વસ્તુસંકલના તથા માત્રાલેખન; (૨) રસિકતા; (૩) ભાષા. વાર્તાના પ્રવાહ દરમ્યાન મૂકવામા આવતાં ઉપદેશાત્મક વ્યાખ્યાનો અને મુખ્ય કથાદોરને અગ્રસ્તુત એવાં વર્ણનોને તેઓ વાર્તામાંથી જોમ અને તેમ ખાકાત રાખવાની સૂચના કરે છે, જે એમની કલા-દૃષ્ટિ સૂચવે છે. ઔચિત્ય અને રસદૃષ્ટિએ યોગ્યેલી શુદ્ધ ભાષાને જ વાર્તામાં ધ્યાન છે એવું બારપૂર્વક પ્રતિપાદીને ‘જે બહેનો’ તથા ‘વિક્રમની વીસમી સદી’ની ભાષાની તેમણે સખત ટીકા કરી છે.

મણિલાલની નિબંધવિષયક માન્યતાનો ઉલ્લેખ અગાઉ થઈ ગયો. હવે તેમનો ચરિત્ર-સિદ્ધાન્ત ટૂંકમાં જોઈએ. ગૌરીશંકર હૃદયરામ ઓઝાના જીવનચરિતનાં પહેલાં પાંચ પ્રકરણો મણિલાલે લખેલાં* તે એ ચરિત્ર પાછળથી સ્વ. કૌશિકરામ વિ. મહેતાએ પૂરું કરેલું તેમાં સધરાયેલા છે. પહેલા પ્રકરણમાં જ તેમણે પોતાનો ચરિત્રલેખનનો આદર્શ સમજાવ્યો છે. કારલાઈલ-કથિત ‘વિભૂતિપૂર્ણ’ના નિયમને આધારે તેમનો આ સિદ્ધાન્ત બંધાયેલો છે. મહાપુરુષો પશુ રાજની માફક કાલસ્ય કારણમ્ છે માટે તેમના ચરિત્રમાં તેમની મનુષ્યતા કરતાં તેમનામાં જે દિવ્યતા હોય, જે કાર્યમાધક સામર્થ્ય હોય, જે આત્મભવ અને પ્રસાદમ્ હોય તેનું નિરૂપણ જરૂરનું છે. તેમના અતિ માનુષ સ્વરૂપનું એવી રીતે નિરૂપણ કરવું કે તેના પર લોકોની ભક્તિ જપડે. ‘હોય હોય ત્યા પશુ તે નિરૂપણ નથી’ એમ તેમનો રૂપરૂ અભિપ્રાય છે. * વિકટોરિયન યુગના અંગ્રેજ ચરિત્રકારોનું આ સામાન્ય વલણ હતું, જે ભારતીય દૃષ્ટિબિન્દુને વિશેષ માફક આવે તેમ હતું.

[ચરિત્રને બાદ કરીએ તો મણિલાલની મમત્ર સાહિત્યદૃષ્ટિ અને અભિરુચિ, ધણુંખરું સિદ્ધ-સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિશીલનથી

* જુઓ “શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર હૃદયશંકર ઓઝા, સી. એસ. આઈ.”

(૧૯૦૩), પૃ. ૪

કરવી ન જોઈએ. * અભિમાન, લોકપ્રીતિ અને લોકમતને એક ઠેર મૂકી, દોષદૃષ્ટિને ત્યાગ કરીને, વિવેક, મતાંતરક્ષમા અને સહૃદયતાને ધોરણે ગુણનિરૂપણ કરવામાં જ મંથનમીક્ષાનું સાચું કંઈ છે એમ તેઓ માનતા

આ વિવેચન-સિદ્ધાંતને પોને કરેલાં ૨૪૦ પુસ્તકોનાં અવ-લોકનમાં તેમણે પોતાની ચકિત અને સ્વઝ અનુસાર અગિયાર પંથુ કરી બતાવ્યો છે. વિવેચ્ય મંથના વિચારની બધી પૂરીને તેને શુદ્ધ કરવો એ તેમની અવલોકનકાર તરીકેની પહેલી વિશિષ્ટતા. આનું ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત છોટાલાલ નરભેરામ બદ્ધકૃત ‘રસશાસ્ત્ર’નું અવલોકન છે. સાહિત્યતત્ત્વ વિશે શાસ્ત્રીય મંથના પ્રયત્ન માટે તેઓ લેખકને અભિનંદન આપે છે. પણ સાથે સાથે ‘સાહિત્યદર્પણ’ તથા ‘કાવ્યશાસ્ત્ર’ને છોડીને લેખકે પોતાના તંત્રકથી કરેલા લખાણની અનેક ત્રુટીઓ તેઓ તાગવી બતાવે છે અને સુધારે છે. ‘એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી આપવાના પ્રકાર’ તરીકે લેખકે આપેલ કવિતાના લક્ષણથી માંડીને તેમણે વિશ્વનાથ, મમ્મટ આદિનાં વાક્યોને સમજવામાં કરેલી ભૂલોને સુધારીને મણિવાલે મમશાસ્ત્રની ચર્ચાને શુદ્ધ અને વિશદ કરી દીધી છે. બધા જ વિષયના મથો પગલે તેમણે શુદ્ધ અને વ્યવગ્રિહિત વિચારશ્રેણિ પર ખામ ધ્યાન આપ્યું છે. આર્ય ધર્મની મહત્તા સ્થાપવાને હેતુએ લખાયેલ ‘રાગર્ષિ’ નામના પુસ્તકના અપ્રમાણ અને બામક વિધાનોવાળા દૂષિત વિચારશ્રેણિ અને બધા ભાષાની તેમણે સખત ઝાટકણી કાઢી છે અને લેખકની ટીકા કરતાં કશું છે કે “આવા સનાતન ધર્મગ્રંથો પોતાનો મનાતન ધર્મ સાચરીને બેમી રહે તો બહુ છે !”† આવી જ ટીકા તેમણે ‘પાંડવ’ ઉત્તર ચરિત્ર’ની પણ કરી છે. ‡ આમ વિચારદોષ બતાવતી વખતે

* સુ. ગ. ૫. ૭૮૭-૮૯
† એન.ત, પૃ. ૯૧૨-૧૪
‡ એન.ત, પૃ. ૯૫૩-૫૬

સનાતન ધર્મનો પણ લેનારને પણ તેમણે છોડ્યા નથી.

[પ્રાચીન કાવ્યોના મગ્ગહોના વિવેચનમાં મણિલાલે સાદ પાઠશૈક્ષિન અને શુદ્ધ અર્થકરણનો આગ્રહ બતાવ્યો છે. તેમણે પોતે 'બૃહત્ કાવ્યહોહન', 'નળાખ્યાન', 'દયારામકૃત કાવ્યમંગલ' અને 'સુદામાચરિત'ની અનેક પદ્ધતિઓના શુદ્ધ પાઠો (જેમકે, 'મૃગે સાકર ખાધી'ને બદલે 'મૃગે માકર ખાધી' ઇત્યાદિ) સૂચવ્યા છે તેમ અનેક રચનાઓ સપાદકે કરેલ ખોટા અર્થને સુધારી બતાવ્યા છે. 'સુદામાચરિત'ના સપાદક અને વિવેચક 'જટિત'ના કાવ્યવિવેચનને સાદૃશ્ય શુદ્ધ કરી બતાવ્યું છે* તે તેમની સૂક્ષ્મ અને ઔચિત્યસક્ષી વિવેચનશક્તિનો ઉત્તમ નમૂનો છે.] 'મરકારી કાવ્યહોહન'† વિશે તેમણે કરેલી ટીકા કડક છે, પણ તે અનુચિત છે એમ કહી શકાશે નહિ. એમાં શૃંગાર ગમને દૂર રાખવા માટે સપાદકે દયારામ અને મીરાનાં પદો તથા દીધેલા અને 'ઓખાદરણ' તથા 'સુદામાચરિત' જેવા કાવ્યોમાંથી શૃંગારવાળા ભાગ છોડી દીધેલા, એટલું જ નહિ પણ કાવ્યનો અર્થ મમળવતા ધર્મ નીતિ વગેરેની ખોટી બઝકથી તેમ કૈંક 'સુધારક' વિચારની છાપ પાડવા સારું, અનેક શબ્દોના, સંકેતક તેમ અગ્નાયના પણ, ખોટા અર્થ આપેલા તેની મામે મણિલાલે વિરોધ બ્યક્ત કર્યો હતો અને શબ્દોના સાચા અર્થ આપ્યા હતા આમ, દરેક પુસ્તકના પાં, અર્થ અને વિચારની શુદ્ધિ કરીને તેઓ આગળ વધે છે

(રસ, ભાષા, છંદ, અલંકાર આદિનો ઔચિત્યવિવેક અનુસાર વિચાર તે એમની માહિત્યસમીક્ષાનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ ગણાય.) 'ધન્વન્નિતવધ' અને 'વીકમની વીસમી સદી'માં પ્રતીત પાતી તેમના લેખકોની મૂલકના વખાણવા છતાં મણિલાલે એ ગ્રંથોમાં

* જુઓ સુ ગ, પૃ. ૬૫૮-૬૦

† એલન, પૃ. ૮૨૦-૨૬

થયેન અનુચિત ભાષા અને અલંકારના પ્રયોગો પ્રત્યે લેખકનું, એવાં ધ્યાનોની લાંબી દીપ આપીને, ધ્યાન દોર્યું છે. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ અને નારાયણ હેમચંદ્રનાં પુસ્તકોની અશુદ્ધ ભાષા પર તેમણે વારંવાર દીકા કરીને એ લેખકોને કૈંક શુદ્ધ ભાષા સખતા કર્યા હતા. યિયોમોક્ષીના પુસ્તકો અન્યથા તેમને ગમતા હોવા છતાં તેનાં ભાષાંતરોમા માલુમ પડતી પરિભાષાની અશુદ્ધિ ને અસાચીયતા પ્રત્યે તેમણે સખત વચણ દાખવ્યું હતું.*

આમ, વિચાર અને ભાષાનું સક્ષમ પરીક્ષણ કરીને નાનામાં નાનો દોષ ખતાવવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે ખરા. પણ તેમાં કોઈને અનુચિત રીતે ઉતારી પાડવાનો ના તો કોઈની મિથ્યા પ્રશંસા કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો નથી.† બલકુલ ‘વિભાવરીશ્વર’ અને ‘છાટમઠાવ્ય’ના ઊછરતા કવિઓને તેઓ સત્કારીને પ્રોત્સાહન આપે છે. સુધારાના ક્ષેત્રમાં જેની સામે તુમુલ્લ મુદ્દ કરવું પડેલું તે ‘અનુભવિકા’ના લેખક બહેરામજી મલગારીને પણ તેઓ નિખાલસપણે ઉમળકાભેર આવકાર આપે છે. ‘શુદ્ધ ને સ્તુતિપાત્ર’ ભાષાવાળા એ કાવ્યકથને કાવ્યદષ્ટિએ પણ ‘માનભેર અવસોકવાની સૌને ભવામણ કરવાની’ તેમને ‘રુચિ’ થઈ આવે છે.‡

નરસિંહરાવની કવિતા વિશે મણિપાત્રે પ્રગટ કરેલી અરુચિ આપણા સાહિત્યમા ઠીક પ્રમિદિ પામી ગઈ છે. આમપામનો સંદર્ભ છાંડીને લેખકના એકાદ વાક્યને પ્રચલિત કરવાથી કેવો અનર્થ થાય

* જુઓ સુ. ગ., પૃ. ૬૪૨

† આમા કૈંક અંશે આપવાદરૂપ ગણાય તેહું બાબાશંકરદત્ત ‘સોન્દર્ય-લહરી’, ‘ફલાન્ત કવિ’ અને ‘ઇતિહાસમાર્ગ’ તથા મનમુખરામદત્ત ‘વાર્તિક’નાં અવયોકોનો છે. આ કથોની ભાષા કે વિચારચેલીની વિગતવાર પરીક્ષા કરવાને બદલે તેમણે મોઢમ પ્રશંસા કરીને પતાવ્યું છે.

‡ જુઓ સુ. ગ., પૃ. ૬૨૪.

છે તેનું ઉદાહરણ 'કુસુમમાળા'નું અવલોકન કરતાં મણિલાલે વાપરેલ 'રસરૂપગંધવર્જિત' શબ્દનો આપણે ત્યાં ચર્ચેલો પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચાર છે. એ શબ્દ મણિલાલની નરસિંહરાવની કવિતાની ટીકા રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં લગભગ કહેવત રૂપે ડહાં ધર્મ ગયો છે. પણ 'કુસુમમાળા'નું આખું અવલોકન ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જનારને જણાયા વિના નહિ રહે કે મણિલાલે એમ કહીને નરસિંહરાવની કવિતાને ઉતારી પાડી નથી, પણ બાહ્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન કરતા પાશ્ચાત્ય કાવ્યો અને તેનાં વર્ણનોવાળાં રમાશ્રિત ભારતીય કાવ્યો વચ્ચેનો તફાવત બતાવ્યો છે. 'કુસુમમાળા'ને માટે તો તેમણે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે "આમાના સર્વ કાવ્ય ધણું માગ થયાં છે એમ કહેતા કોઈ બાધ નથી; અને પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિનું આપણને દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ છે." * એની બાબતે પણ 'ઉચિત માધુર્યવાળી' કલા પછી જ તેમણે તેમાંના કૃત્રિમ શબ્દપ્રયોગો વિશે કન્યા કરી છે. ખુદ નરસિંહરાવને પણ 'કુસુમમાળા'નું અવલોકન નાખસંદ પડ્યું જણાવું નથી.† પરંતુ 'હૃદયવીણા'નું મણિલાલે કરેલું અવલોકન તેમને અસ્વચ્છ કરી મૂકે છે. મણિલાલની ટીકાનો જવાબ આપવા સારુ તેઓ રમણભાઈને ચર્ચાના મુદ્દાઓ તથા બીજી મામત્રી 'અગિયાર નોટ પેપર પૂગ ભરીને' મોકલે છે.‡ 'હૃદયવીણા'ના અવલોકનમાં નરસિંહરાવની કવિતા વિશે મણિલાલની અરુચિ સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય છે, તેનું નિદાન "આ કાવ્યના રચનારને ક્રિશ્ચિયન ધર્મને અનુકૂળ આવે તેવી તત્ત્વવ્યવસ્થા

* સુ ગ, પૃ. ૮૩૩

† જુઓ નરસિંહરાવના આ ઉદ્ગારો - "ઉત્તરરામચરિતના મહારા અવલોકન પછી ચારે બંધે" લખેલા આ અવલોકનમાં પણ મણિલાલે સૌજન્યપુરસ્કૃત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ગુણનું બીજું પ્રમાણ." ('રમણમુકુર', પૃ. ૨૨૦.)

‡ જુઓ 'નરસિંહરાવની રોજનીશી', પૃ. ૧૪૭-૧૪૮.

છટ્ટ જણાય છે, ને તેનો રંગ તેના કાવ્યમાત્રને લાગ્યો છે " એ તેમના વિધાનમાં રહેલું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિચારને ગુજરાતીમાં મૂકવા જતાં ઊભી થતી અપરિચિત પરિભાષા ગુજરાતી વાચકોને માટે ગ્રન્થાધક નીવડે એ તેમનો મુખ્ય વાંધો. 'દિવ્ય' તથા 'ગૂઠ' જેવા શબ્દોના અતિપ્રયોગ પ્રત્યે તેમણે અણુભ્રમો દર્શાવ્યો છે. પ્રકૃતિના અગોને સુંદરીઓનું રૂપક આપવું તે પદ્ધતિ પણ તેમને અરસિક લાગે છે. સામે પક્ષે રમણભાઈ આ વિભાષની પદ્ધતિના કાવ્યોની મનહર પ્રશંસા કરે છે અને મણિલાલની દીકાનો વિનૂત જવાબ આપે છે. * આમ, મણિલાલ અને રમણભાઈના 'હૃદયવીણા' વિષયક અવલોકનો તીવ્ર પણ પ્રામાણિક કાવ્યરુચિના બેદનાં દૃષ્ટાંત બની રહ્યાં. મણિલાલના જેટલો પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિની સૂઝ આજે આપણે ત્યાં રહી નથી. 'દિવ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ બલે આજે ખટકતો ન હોય; પણ કાવ્યમાં શબ્દશક્તિના મહત્ત્વ વિશે તેમણે બાંધેલો સિદ્ધાંત સાચો છે અને તે મણિલાલની સાહિત્યવિવેચક તરીકે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની શક્તિ બતાવે છે.

બીજી મહત્ત્વની ચર્ચા 'પૃથુરાજ રામા' વિષયક છે. રમણભાઈ તથા નરસિંહરાવનાં 'અતરણુ' ને 'દીકા' થી મંડિત એવા આ કાવ્યમાં મણિલાલ કિંવદંતતા અને ગંજનક્ષમતાની ખામી જુએ છે તે એકંદરે અધટિત નથી. વળી તે ઉપગાંત કવિએ પૃથુરાજનો દેશીઓ સાથેના વિખવાદવાળો ભાગ અરુચિને લીધે તજી દીધો છે તેની દીકા રૂપે મણિલાલે કવિએ ઇતિવૃત્તને પોનાની પ્રતિભાનો ગમ આપીને રંજક, ઉપદેશક કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે તે પણ સંયુક્તિક છે. છેલ્લે, રમણભાઈ ને નરસિંહરાવના મતબેદનો ઉ-વેખ કરીને તેઓ 'કવિત્વમય ભાવાભાસ' ની ચર્ચામાં ઊતરે છે. ને રમણભાઈનો વિરોધ કરીને અભિપ્રાય આપે છે કે " પ્રકૃતિના સત્ય

માત્ર મર્ચંકાલે જણાવવાં હોતા નથી, અત્યારે આટલી વિઘાત્સિદ્ધિના સમયમાં પણ પ્રકૃતિના સર્વ રીતે આપણે ધણી છીએ એવું ઠીક થકાતું નથી, ત્યાં પ્રકૃતિનાં મત્યોને વળગી રહેવાની ક્ષમિતે લવામણ કરવી કેટલે અશે વાગ્તનિક એટલે કવિત્વને પોષક ગણાગે તે વિચારવાનું છે.” *

આનંદચંદ્રનો પણ કવિત્વમય ભાવાભાસ વિગે એ જ મતસમનો અભિપ્રાય છે. પણ મણિલાલના ઉપર્યુક્ત મતવ્ય પગથી તેમની વિવેચનદષ્ટિ કેવળ સરકૃત માહિત્યની પાળોમાં ફરતી હતી એમ ધાર્ષ કહે તો તે અવચાર્ય નથી તેમણે ગુજરાતી વિવેચનને શુદ્ધ સમૃદ્ધ કાવ્ય અને ગ્લશાસ્ત્રના જિડા સરકાર આપ્યા તે એમનો એ ક્ષેત્રમાં મહત્વનો ફાગો છે પણ એ જ કારણે તેમનાં વિવેચનો કેવળ વિષયમયમાં કરના વાર્તિકા જેવા થોડે ધણે અંગે ખની ગયા છે વિષય અને ભાષાની ચર્ચાથી તે ભાગ્યે જ આગળ જઈ શકે છે પાશ્ચાત્ય કાવ્યમીમાસાનો તેમને અભ્યાસ નહોતો તેમ નહિ, પણ રમણભાઈની મારફતે સરકૃત અને અગ્રેષ્ઠ વિવેચનસિદ્ધાન્તોનો ઉત્તમ મેળ તેમના વિવેચનોમાં પ્રતીત થતો નથી. આથી રમણભાઈ સૌદર્ભલક્ષી પદ્ધતિએ કૃતિનાં અંગ-ઉપાગોનું દર્શન કરી-કરાવી શકે છે તેમ મણિલાલથી થઈ શક્યું નહિ. મણિલાલનું સ્થાન વિવેચક તરીકે રમણભાઈના જેટલું જિયું ન ગણાયું તેનું કારણ આ છે.

પણ, **અવલોકનકાર** તરીકે તો ગુજરાતી માહિત્યમાં મણિલાલનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. કેવળ સાહિત્યપ્રીત્યર્થ આટલા ટૂંકા ગાળામાં આટલાં બધા પુસ્તકોનું ગ્રીણુવટથી અને નિષ્ઠાથી અવલોકન કરીને પત્રકાર અને વિવેચક તરીકે મણિલાલે ઉચ્ચ પ્રકારની જવાબદારી બજાવી છે. અવલોકનકાર મણિલાલનાં ઉત્તમાદ,

અખ્યાસ, નિશા તથા તત્વાવિગમ અને સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરવાની ચીવટ મંદ અને જીજ્ઞસી અવશોકનપ્રવૃત્તિતા આજના યુગને ધડે લેવા જેવા ગુણો છે.)

સંશોધન

મણિલાલે તેમના જમાનામાં અસ્પૃશ્યપણ રહેલા સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પથ નોંધપાત્ર કામ કરેલું છે. પાટણના જૈન મંથ બંડારે એ ગુજરાતની બહુમૂલ્ય મિલકત છે. એ બંડારોમાં છેક વિક્રમના ખારમાંથી વીસમાં સૈકા સુધીના ચૌદ હજાર કરતાં વધારે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. સંશોધકની દૃષ્ટિથી એના તરફ સૌપ્રથમ આકર્ષાનારા 'Annals of Rajasthan' ના લેખક કર્નલ જેમ્સ ટોડ હતા. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૩૨માં પાટણની મુલાકાત લઈને બંડારોની અંદરના ગ્રંથો જેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પથ તેઓ અશ્વદ્વિલવાડની એક સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ તરીકે એ બંડારો તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય બેંચવાથી વિગેય કરી શક્યા નહિ. તેમની પછી એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સે ૧૮૭૩ માં 'રાસમાળા' ની રચના અંગે કેટલીક સામગ્રી પાટણના બંડારોમાંથી મેળવી હતી. 'હયાગ્રય' મહાકાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત જેવા અને તે પરથી નકલ કરાવવામાં તેમને કેટલી મુશ્કેલી પડી હતી તેનો ખ્યાલ એમના ચરિત્રમાં તેમની પાટણની મુલાકાત વિશે આપેલી હકીકત પરથી આવે છે. * ત્યાર બાદ, ૧૮૭૪-૭૫ માં મુંબઈ સરકારના સંશોધન ખાતા તરફથી ડૉ. બ્રુક્હરને પાટણ જૈન મંથ બંડારે જેવા મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ફાઈનાલ વાડાનો એક બંડાર જેપેસો અને તેમાંથી કેટલીક પોથીઓ સાચી પાસે ઉતરાવી હતી. પછી ૧૮૮૩ના ડિસેમ્બરમાં ડૉ. રામકૃષ્ણ ગો. ભાડારકર તથા પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ

* જુઓ 'ફાઈનલ ચરિત્ર' (મ. સ. ત્રિપાઠી), બીજી આ; પૃ. ૧૭

કાયવટે એ જ ખાતા નરદથી પાટણ મળેલા અને ત્યાં એક અડવાડિયું
 રહ્યા હતા. તે દરમ્યાન તેમણે બધા ભંડાર જોવાનો પ્રયત્ન
 કરેલો. પણ ડૉ. સાંડેસરાના અનુમાન મુજબ ‘વધુમાં વધુ
 તેઓ ચાર ભંડારો જોઈ ચક્રમા હતા.’ * ડૉ. ભાંડારકરે પોતાના
 નિવેદનમાં નીચે મુજબ અગિયાર ભંડારોનાં નામ આપેલાં છે :
 (૧) ફોફળીઆવાડો-૧ (૨) ફોફળીઆવાડો-૨ (૩) સધવીનો પાડો
 (૪) ભાખાનો પાડો (૫) રાજવિજય દયાવિજય (૬) લીંબડીનો
 પાડો (૭) વાડી પાર્શ્વનાથ (૮) રૂપસાગરજી (૯) ખેતરસી (૧
 ખેતરવસી) (૧૦) મઠા (= મઠોકમથદ) મોઢી અને (૧૧)
 મરૂપસાગર.†

મથિલાલને વડોદરા રાજ્યે તા. ૧૭-૬-૧૮૯૨ ના રોજ
 પાટણના ભંડારોની સંપૂર્ણ તપાસ કરવા સારુ નિમુક્ત કર્યા હતા.
 તા. ૧૭-૧૧-૧૮૯૨ ના રોજ તેઓ પાટણ મયા અને ત્યાં લમભગ
 આઠ મહિના રહ્યા. તેમણે ગળ્યના નાખજ દીવાન મમલ પોતે
 કરેલ તપાસનું મંપૂર્ણ નિવેદન, છપાવવા જોગ હરનસિખિન
 પુસ્તકોની માઠી તેમજ પોતે જોયેલી હાથપ્રતો પૈકી ૨૬૧૬ ની
 વર્ગીકૃત સચિ સહિત, પેશ કર્યું હતું. અચિમાં તેમણે ભાષા,
 પત્રસંખ્યા, રચનાર, વર્ષાદિ સંવત્, પાટણમાંની પ્રતિઓની સંખ્યા,
 ભંડાર તથા દાખડાના નંબર અને વિશેષ દર્શકત એમ સાત ખાનાં
 પાડીને દરેક કૃતિની વિમતો ગોઠવેલી છે. તેનું પુસ્તક ‘પ્રસિદ્ધજૈન
 પુસ્તકમન્દિરસ્થહસ્તલિખિતગ્રન્થાના ક્રમપ્રદર્શકપત્રમ્’ ૧૮૯૬ માં
 ગાયકવાડ સરકારની આગ્રાથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ નિવેદનમાં
 મથિલાલે કામગીરી બજાવતાં અંથભંડારો કોઇને ય નહિ બતાવવાના
 જોતોના આગ્રહબર્યા વલણને કાગળે પોતાને પડેલી હાડમારીનું

* જુઓ ‘ઇતિહાસની કેડી,’ પૃ. ૧૬ .

†. ‘પ્રસિદ્ધજૈનપુસ્તકમન્દિરસ્થહસ્તલિખિતગ્રન્થાનાં ક્રમપ્રદર્શકપત્રમ્’ પૃ. ૫

પણુ ન ક્યું છે. તે વખતે વડોદરા રાજ્ય તરફથી હસ્તલિખિત પોથીઓની નકલો કરવાનું કામ ગોસાઈ નાગાયણુ-ભારતી યથવતભારતી * કરતા હતા. 'તેમની પાસેથી આ કામમા મહુ સાહાયની આશા હતી પણુ તેમણે વિનંતિ ક્યાં છતા, કશુ ક્યું નહિ' એમ તેમને માટે મણિલાલે પોતાના નિવેદનમા જણાવ્યુ છે †

અગ્રોન, કીમિયો મંત્ર આદિ વિષયક વહેમ, 'સુત્રાદિને તો ઉધાડાપ પણુ નહિ' એની ધર્મોચ્ચ વિશે અધમદ્વા ઇત્યાદિ કારણોને સીધે જોનો અથબડારો ઉધાડી આપવા તૈયાર નહોતા. તેમને સમજાવીને મહામહેનતે મણિલાલે નીચે જણાવેના બાર બડારો જોયા હતા.

(૧) ફોફળીઆવાડો-૧ (૨) ફોફળીઆવાડો-૨ (૩) ફોફળીઆવાડો-૩ (૪) ખેતરસી (? ખેતરવસી) (૫) બાબાનો પાડો (૬) લીખડીનો પાડો (૭) વાડી પાર્શ્વનાથ (૮) શાળી (? સાળવી)

* આ નારાયણુભારતી ધ ધે લલિયા હતા, પણુ ગિરધના સારા જાણકાર હતા ગાયવાડ સરકારની આજ્ઞાથી તેમણે 'રાજવંશ' નામનો શિક્ષણસાધનો ગ્રંથ, જે ભોજરાખનો ગણાય છે, તેનો મૂળ સાથે ગુજરાતી અનુવાદ થતો હો મતવિનયજ્ઞના સહકારથી કર્યો હતો. બાલજીના મહેવાતા ચિત્રવાણુ તામ્રપત્ર તેમણે સૌથી મહેતુ મેળવી આપેલુ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળાને પ્રાવીન મલ્લમાળા † માટે તેમણે ટેલિક હાયપ્રતો પણુ મેળવી આપી હતી.

† જુઓ પ્રસિદ્ધજૈન પૃ ૨ નારાયણુભારતીને રાજ્યના વિદ્યાપ્રિકારી હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા તરફથી થયુ મમ મળતુ હતુ તેથી તેમને કાટાવાળા સાથે સારો સંબંધ હતો. મણિલાલ અને કાટાવાળા વચ્ચે તીવ્ર મતભેદને કારણે અંગત દ્વેષ ઊભો થયેલો. તેથી નારાયણુભારતીએ મણિલાલને આ કામમા મદદ નહિ કરી હોય એમ અનુમાન થાય.

વાડો (૯) દહેવાડો (૧૦) લુકા ઉપાત્રય (૧૧) રથકોડ ભાગદાન
(૧૨) મણિચક્ર દેસાઈ. *

આ ભંડારો પૈકી છેલ્લા બે બાહ્યોના ભંડાર હતા. મણિવાસના પુરોગામીઓમાંથી કોઈને એ ભંડારો જોવા મળ્યા ન હતા. ન. ૧૧ એક બાહ્યની માલકીનો ખાનગી અથસ ગ્રંથ હતો. ‘સમ્રાટ મોગે છે, સારો છે, અને તેમા ધણાંક જૈન પુત્રો પશ્ય છે’ એમ મણિલાલે નોંધ કરી છે. ન. ૧૨ પણ એક નાગર ગૃહસ્થનો હતો તેમા બાહ્યધર્મના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોવા મળે છે એમ મણિલાલે નોંધ્યું છે † મણિચક્ર દેસાઈના પુત્રોએ નામના વાડામા એક અલગ મકાન બાંધીને એમા કેટલાક વર્ષ પહેલા એ ભંડાર મૂકેલો છે એમ શ્રી સાડેસરા પામેથી જાણવા મળે છે

ડા. ભાડારકરે ઉલ્લેખેવ સધવીના પાડાના ભંડાર વિશે મણિલાલે કરેલી નોંધ મહત્વની છે. તેઓ લખે છે : “મધવીનો પાડો એ નામનો એક ભંડાર હું જોઈ શક્યો નથી; કેમકે તે ભંડારની દ્વિતી કોઈ શ્રીપૂજ્ય પામે હતી ને તે શ્રીપૂજ્ય કયા છે તેની ખાતરી મળી શકી નહિ રાવજડાદુર. રઘુનાથરાવે તે ઉધડાવવા તજવીજ કરી પણ સંધવાળા એમ કહેવા લાગ્યા કે એ ભંડારનું તાણું તે શ્રીપૂજ્યનું છે; તે કોઈ ગયા આગ્યાનું કહે તો જવાન-હારી કોને માથે રહેશે, એટલે એ ભંડાર ઉધડાવવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો હતો અઘાપિ સુધી તે ભંડાર ઉધડે તો ઉધડાવવાનો પ્રયાસ જારી છે, પરંતુ જે ભંડારો મેં તપાસ્યા તે ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે, એ ભંડારમાં કશું નવું હોવું જોઈએ નહિ કેમકે દેશીઆવાડાના તથા ભંડાર તથા વાડી પાર્શ્વનાથ અને બાલાનો પાડો વગેરે જોતાં પુસ્તકોનો મહોટો ભાગ સેકડે ૯૦ ટકા

* પ્રવિદ્વજૈન., પૃ ૫-૬

† એન.ન., પૃ ૬

જેટલો તેનો તે જ હોય છે, એમ જણાય છે. વળી મંધવીના પાડામાં એકલાં તાડપત્રો જ છે, કાગળે લખેલાં પુસ્તક નથી; અને મારી પૂછું ખાતરી છે કે જેટલાં તાડપત્ર છે તે સર્વની કાગળ ઉપર નકલો થયેલી છે એટલે આ ભંડારમાં કંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી." * સંધવીના પાડાનો ભંડાર આજે સૌથી મહત્વનો ગણાય છે. મણિલાલ જેવા પંડિતને જો એ ભંડાર જોવા મળ્યો હોત તો અનેક મહત્વની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીની હસ્ત-લિખિત કૃતિઓ વહેલી પ્રકારમાં આવી હોત. એ ભંડાર જોવા ન મળ્યો તેનું તેમણે લીધેલું આશ્વાસન યથાર્થ નથી. ભંડારો તપાસતી વખતે તેમની દષ્ટિ મુખ્યત્વે ગ્રંથની પ્રાચીનતા પર હોવાને બદલે ગ્રંથવિશેષ પર હતી એ તેમણે બધા ભંડારોમાં સેકડે નેનું ટકા એના એ જ ગ્રંથો જોવા મળે છે એમ કહ્યું છે તે પગથી સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, તાડપત્રો વિશેનું તેમનું વિધાન પણ ખરાબર નથી. બધાં તાડપત્રો કાગળ ઉપર ઉતારાયેલા નથી; અને હોય તો પણ બધાંની કાગળ ઉપર ઉતારેલી પ્રતો અઘાપિ મળતી નથી.

જેને ડૉ. ભાંડારકરે સરપસાગરનો ભંડાર કહ્યો છે તેને મણિલાલે ઢંઢેગવાડાનો ભંડાર કહ્યો છે. તેને વિશે મણિલાલે કરેલી નોંધ નીચે મુજબ છે :

“તેના વિશે જે એવી આશા હતી કે એ ભંડાર સર્વ કરતાં મહોટો અને અમૂલ્ય છે, તથા હેમાચાર્ય તેમા રહેતા હતા તેથી તેમનો સંગ્રહ તેમા છે, † એ વાત કેવલ ખોટી પડી છે. એ

* પ્રવિદ્વૈજન., પૃ. ૬-૭

† હેમાચાર્ય પૂર્ણતલ ગચ્છના હતા. આ ભંડાર પૂનમિયા (= પૂર્ણિમા) ગચ્છનો કહેવાય છે પૂર્ણિમને જ પૂનમિયા તરીકે સમજવામાંથી આ ભ્રમ પ્રચલિત થયો હશે

ભંડારના બધા પુસ્તકો દહાવીને એક એક પાને પાનું મે તપાસી
 જોયું તો એમ જણાયું કે એમાં નવીન ઝાઝું નથી; એટલું જ નહિ
 પણ પુસ્તકો એવી અવસ્થામાં અને તૂટક તથા અસ્તવ્યસ્ત રીતિમાં
 હ કે તેમની ટીપ થઈ શકવી પણ અશક્ય જેવી છે. એ ભંડારના
 ઉપાશ્રયમાં રહેનાર શ્રીપૂજ્ય ગુજરી જવાથી અને ગાદી ખામત
 વિરોધ ઉભો થવાથી પુસ્તકોની કાંઈએ સંભાળ લીધી નથી. જૂની
 પોથીઓમાં બાધી મૂકવાથી ને ન ઉધાડવાથી જેમી ગયેલાં લખખગ
 હજાર કરતાં વધારે પુસ્તક મને ખતાવવામાં આવ્યા, જે ઉપરથી
 એમ માનવાને કારણ મહેતું નથી કે હજી બીજાં છુપાવી રાખ્યાં હોય,
 છતાં એ ભંડારની માધારણ રીતભાત ઉપર જોતાં હું ખાતરીથી
 એમ દલીલ શકું નહિ કે એ ભંડારના બધા જ પુસ્તક મને
 ખતાવ્યાં છે.” *

મણિલાલની ઉપરુદ્ધ અવયોકનનોંધના અનુસક્ષમાં પાટણના
 અંધભંડારો વિશેના પોતાના લેખમાં ડૉ. માંડેસરએ કરેલી
 આ નોંધ ધ્યાનમાં ગણવા જેવી છે: “ઢંઢેરવાડામાં
 પુનેમિયા ગુરૂનો એક મોટો ભંડાર હતો. તેમાં ૪૦૦ દાખડાઓ
 હતા એમ કહેવાય છે. મણિલાલ નજીભાઈને એમાંનો
 કેટલોક ભાગ ખતાવવામાં આવેલો, પરંતુ ત્યાગ્યાદ કેટલાક વર્ષ
 પુનેમિયા ગુરૂના શ્રીપૂજ્ય અને પાટણના મધ વચ્ચે કેટલાંક
 કારણસર મુકદ્દમો થયેલો અને તેમાં ભંડાર મંબધી પણ તકગર
 હતી આથી તે ભંડારને ખમેડીને ક્યાંક લઈ જવામાં આવ્યો હતો.
 તે હાલ ક્યા છે તેની માહિતી નથી.” † પાછળથી તપાસ કરતાં
 ડૉ. માંડેસર પાસેથી જ જાણવા મળે છે કે ઢંઢેરવાડાનો ભંડાર
 તાજેતરમાં પોળીઆ ઉપાશ્રયના ભંડાર તરીકે બદલ આવ્યો છે.

* પ્રસિદ્ધજન., ૫ ૭

† ‘મણિલાલની દેડી,’ ૫, ૨૨

દ્રોણીઆવાડામાં રહેતા એક વસ્તા માણેકચંદ નામના જેના ઘરમાં ડોઈ સાધુનાં પુસ્તકો ‘આવી પડેલાં’ તે મણિલાલને જેના મળી શક્યાં હતાં, તેને તેમણે ‘દ્રોણીઆવાડો-૩.’ એવું નામ આપ્યું છે. આ બંડાર હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. ડા. ભાંડારકરે જેનો ‘મકા મોદી’ના બંડાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે તેને વિશે મણિલાલ નોંધે છે કે ‘તે માન્યસે બંડાર બળી ગયાનું કહી કશું બતાવ્યું નથી.’ * તેજ રીતે ભાંડારકરે આપેલું ‘મરૂપસાગર’ નામ, મણિલાલ કહે છે કે ‘ડોઈ આવતા જતા સાધુ જે તે વખતે પંચાસરમાં હતા તેનું છે બાકી તે કેકાણે બંડાર નથી.’ * મણિલાલને આ બંને બંડારો જણી જેઈને બતાવવામાં આવ્યા નહિ હોય. કારણ કે, આજે એ બંને બંડારો પાટણમાં છે. પહેલો એના મૂળ નામે અને બીજો સાગરના ઉપાધ્યયના બંડાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ડા. ભાંડારકરે નિર્દેશેલો ‘રાજવિજયદયાવિજય’ નો બંડાર મણિલાલની યાદીમાં ‘શાળી (? સાળવી) વાડાના’ના નામથી નોંધાયેલ છે. મણિલાલને તેના ૨૦૦ પુસ્તકો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તે બાકીનાં ચોરાઈ ગયાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.* હાલમાં સાળવી વાડામાં ડોઈ બંડાર નથી. હુંકા ગચ્છનો બંડાર પોતે સૌપ્રથમ બોધાનું મણિલાલે નોંધ્યું છે. પણ એ બંડાર હાલમાં પાટણમાં નથી. એ ગચ્છના અનુયાયીઓની સંખ્યા પાટણમાં નહિ જેવી જ છે. તેથી બીજો ડોઈ રથળે તે બંડાર ખસેડાયો હોય તે બનવા જોગ છે. “દ્રોણીઆવાડા નં. ૧-૨ માં કેટલાંક તાડપત્રો છે” અને “બેનરસી (? બેનરવસી)માં જે છે તે બધાં તાડપત્રો છે” એમ મણિલાલે નોંધ્યું છે તે સાચું છે. આ ત્રણે બંડારો તેમજ વાડી પાર્શ્વનાથનો બંડાર પાટણમાં છે. લગભગ બધા બંડારો હાલ ‘હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર’ માં દરેકના અલગ

* પ્રસિદ્ધજન. પૃ. ૮

નામનિર્દેશ સહિત મૂકવામાં આવ્યા છે.

પુસ્તકોની જાળવણી વિશે મણિલાલે પોતાની અવલોકન-નોંધમાં લખ્યું છે કે “કાગળ અથવા લાકડાના દાગડા બનાવી તેમાં થોડાવજના બૂકા માથે પુસ્તકોને ભરી રાખેલાં હોય છે કે તેને જીવંત વજને નહિ. દાગડાને બળે લુગડે બાંધી, બધા ભેગા કરીને કપાટ કે પઠારામાં ભરી રાખે છે.” * પુસ્તકોની ગોઠવણીમાં માલૂમ પડેલી અવ્યવસ્થા વિશે તેમણે કહ્યાં કરી છે. “ગમે તે પુસ્તક ગમે ત્યાં ભરેલું હોય છે, ને ધણીવાર એકના એક જ પુસ્તકનાં થોડાં થોડાં પાના બેત્રણ દાખડામાંથી જડે છે.” બે બંડારો મિલાય બીજો ક્યાંય તેમને પુસ્તકોની ટીપ મળી નહોતી આ ટીપમાં મંથનું નામ અને પત્રસંખ્યા મિલાય કોઈ વિગત મળતી નહિ. એટલે તેનાથી પણ જાઓ અર્થ મરતો નહિ. વળી આ યાદીમાં કેટલીકવાર ‘જીવાભિગમ’ને બદલે ‘જીવા બેમમ’ લખેલું હોય તેવી ભૂલો પણ જોવા મળતી.† આ પગિચિતિમાં મણિલાલને એકે એક બંડારમાં એકે એક દાખડો ઉધડાવી એકે એક પુસ્તક જેવું પડ્યું હતું. તેમણે “લગભગ નવ દસ હજાર પુસ્તકો જોઈ કાઢી તેમનાં નામ ત્યાં ને ત્યાં ઉતારી લેઈ, પછી થકી તેમના વર્ગ પાડી, અક્ષરવાર તેમની ટીપ બનાવી તેમના વિષે થોડી થોડી લખીકતવું પત્રક” † તૈયાર કર્યું હતું. પુસ્તકોને બંડારના ઉમરા બહાર લઈ જવાની મનાઈ હતી. એટલે બંડારોની બેજવાળી અને પૂરા પ્રકાશ વિનાની જગામાં દરરોજ આશરે પાંચ કલાક બેસીને તેમને કામ કરવું પડ્યું.† બંડારોની તપાસ પૂરી કર્યા પછી તેમાંથી ઉતરાવીને

* પ્રસિદ્ધજન., પૃ. ૮

† એનન., પૃ. ૯

વડોદરાના મધ્યસ્થ મંથાલવમાં રાખવા જેવાં ૩૭૪ * હસ્તલિખિત પુસ્તકોની તેમણે યાદી કરી હતી. તે પુસ્તકોની નકલ કરવાનું કામ કવિ તારાચંદ કેવળને દર હજાર શ્લોકે ૭ રૂપિયા મિલ્કાઈ આપવાનું હરાળીને સોંપ્યું હતું. પુસ્તક ઉતારાવવાના કામની દેખરેખ રાખવાનું પાટણના દેસાઈ ચંદ્રધર લક્ષ્મીધરે શોખથી સ્વીકાર્યું હતું. †

પોતે જોયેલાં પુસ્તકોનું ટૂંકું પણ માહિતીપૂર્ણ અવલોકન મણિલાલે પોતાના કામના નિવેદનમાં સામેલ કરેલું છે. તેની અંદર પહેલાં તેમણે જૈન ધર્મનો મંદિષ્ટ સારગ્રાહી પરિચય કરાવીને તે ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથો અને વિષયોનો સંવિગત ઉદ્દેશ્ય કહ્યો છે. પોતે જોયેલાં પુસ્તકોને તેમણે આ પ્રમાણે ૧૯ વર્ગોમાં 'વહેંચ્યાં છે: (૧) જૈનધર્મ (૨) બ્રાહ્મણધર્મ (૩) વેદવેદાંગ (૪) પુરાણ (૫) સ્મૃતિસૂત્રાદિ (૬-૭) વિશ્વકોશ-કેવલાદૈત (૮) મંત્રતંત્રાદિ (૯) આયુર્વેદ (૧૦) જ્યોતિષ (૧૧) યોગશાસ્ત્ર (૧૨) વ્યાકરણ (૧૩) કાવ્ય (૧૪) ઇંદ્રોલંકારાદિ (૧૫) ન્યાય (૧૬) નાટક (૧૭) કથા-આખ્યાનાદિ (૧૮) ચરિત્રેતિહાસાદિ (૧૯) કાવ્યાદિ. ‡ પોતાને મહત્ત્વનાં જણાતાં પુસ્તકોની પ્રતની સાલ તથા ટીકાદિની 'વિગતો' આપીને ગ્રંથ તરીકેની તેમની મૂલ્યવત્તાનો ટૂંકમાં ઉદ્દેશ્ય કરીને પ્રમિદ્ધ કરવા યોગ્ય ગ્રંથો દરેક વિભાગમાં તેમણે સૂચવ્યા છે. કથા-આખ્યાનાદિ વિભાગનો પરિચય આપતાં તેમણે ગુજરાતી ભાષા

* મણિલાલે તૈયાર કરેલા આ કામના અહેવાલની તેમના હસ્તાક્ષરવાળા હાથમત ગુ. વિ. સભાના પુસ્તકાલયમાં છે, તેમા ૩૭૯ ની સંખ્યા ૭ પણ તેમાં જે પુસ્તકોનાં સ્થાન ખાલી છે એટલે ૩૭૭ ગણાય. † પેલા પુસ્તકમાં કુલ ૩૭૪ પુસ્તકોની યાદી મુકેલી છે.

† પ્રસિદ્ધજન, પૃ ૨૦

‡ એનન, પૃ. ૯-૧૬

વિશે નોંધ કરી છે કે “ગૂજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગૂજરાતીનું ૩૫ આપનાર જૈનો જ હોય એમ માનવાને અડધું કારણ છે. પ્રાકૃતની જે અપભ્રંશ તેમથી ગૂજરાતી કેવી રીતે થઈ, એનાં અનેકાનેક ઉદાહરણ મળે તેવાં અથો આ વિભાગમાં ઘણાં છે. ઘણીખરી પ્રતિઓ સંવત્સના ૧૫ માં ને સોળમાં સૈકામાં લખાયેલી છે; એટલે તે પૂર્વે રચાયેલી હોવી જોઈએ, અને તે સમયની ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ તેમાં સ્પષ્ટ જણાવું જોઈએ.” * બહારના અંશ જોતી વખત મથિલાલની નજર જો કે મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ઉપર હતી, તેમ છતાં ગૂજરાતી તેમના ધ્યાન અહાત્ રહી ગઈ નથી એમ તેમના આ શબ્દો પછી પ્રતીત થાય છે. મમત્ર નિવેદનને અન્તે, આ બધા અંથોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરીને ઇતિહાસીય માનવાને બહે જી સયાજીરાવ ગાયકવાડને એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરીને ‘અર્વાચીન ભોજ’ બનવાનું તેમણે નમ્ર બોધન કર્યું છે. તેને અગે તેમણે નીચે મુજબ યોજના પણ સૂચવી હતી :

“(૧) મૂલ સંસ્કૃત અંથોને મળી આવેલી ટીકાઓ માથે, યોગ્ય પ્રતિઓ મેળવી, સ્વશોધન કરીને પ્રસિદ્ધ કરવા.

(૨) મૂલ સંસ્કૃત અંથો ઉપર થોડી અંગ્રેજી ટીકા યોગ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા.

(૩) યોગ્ય અંથોનાં ભાષાંતર કરવાં.

(૪) બાકીના અંથોનો સાર માત્ર કાઢીને પ્રસિદ્ધ કરવો.

(૫) નવા અંથોની શોધનું કામ જ્યાં જ્યાં બાળ મળે ત્યાં ત્યાં ચાલવું રાખવું.” *

મથિલાલની આ યોજનાસાનુરૂપ કેટલુંક કામ તો એ વખતે જ થઈ ચૂક્યું હતું. વડોદરાના મધ્યસ્થ અંથાલયમાં રાખવા જેવાં પુસ્તકોની તેમણે તારવણી કરેલી હતી

તે પૈકી કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોની પ્રતિઓ ઉપરથી તેમનું સદીક બાધાન્તર રાજ્યે મણિલાલ પાસે કગબુ હંતું, જેમાં 'દ્વાત્રય' મુખ્ય, છે. કેટલાક મહત્વના ગ્રંથોના સાર આપતા જે સંગ્રહો, 'સારસંગ્રહ ભા. ૧-૨,' પણ તેમની જ પાસે રાજ્યે તૈયાર કગબા હતા. એ કામનું મહત્વ શ્રી ચીમનલાલ દલાલના પ્રયત્ન પછી થીમંત મહારાજને વિશેષ સમજાયું એટલે વડોદરામાં 'પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર'ની કાયમને માટે સ્થાપના થઈ. અને મણિલાલે સૂચવ્યું છે તેમ, અંગ્રેજી દીકા સહિત અમાણ્યૂત વાચનાવાળા અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રગટ કરતી 'Gaekwad's Oriental Series' શરૂ થઈ. આમ, વડોદરાના વિદ્યમાન પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર તથા 'G. O. S.'નું શ્રેય કેટલેક અંશે મણિલાલને જાય.

આ રીતે મણિલાલે પાટણના ગ્રંથખંડારોની તપાસ કરવાની કામગીરી તેમના કાર્ધ પણ પુરોગામીના કરતાં વધુ સમય અને જહેમત લઈને યશસ્વીપણે બજાવી હતી. બંગારોમાં રહેલી ઉત્તમ સારસ્વત સંપત્તિનો પ્રથમ પરિચય કરાવવાનું માન મણિલાલને જાય. એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેમની પછી એ કામ શ્રી ચીમનલાલ દલાલે એ જ રાજ્ય તરફથી ૧૯૧૪ ના સપ્ટેમ્બર-નવેમ્બર દરમિયાન કર્યું હતું. તેમની મંદિરમાં પાંચેક માણસો હતા અને પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી તથા તેમના શિષ્યવર્ગની એમને પૂર્ણ સહાય મળી હતી. આથી શ્રી દલાલનું કામ મણિલાલના કરતાં વધુ સરળ, સંગીન અને ઝડપી બની શક્યું. તેમણે ૧૩૦૦૦ કાગળનાં પુસ્તકો તથા ૬૫૮ તાડપત્રો બારીકાઈથી જોઈને * તેમની વ્યવસ્થિત સૂચિ તૈયાર કરી છે. સંસ્કૃત ઉપરાંત અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના અનેક કૌમતી ગ્રંથો તેમના વખતમાં પ્રકાશમાં આવ્યા.

* 'પાટણના બંગારો' વિષયક શ્રી દલાલનો પાંચમી ગુજ. સા. પરિપક્વના સંમેલનના અહેવાલમાનો નિબંધ, પૃ. ૧

આમ, ખરી દોલત પૂરેપૂરા પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ શ્રી દલાલે કયું એમ કહી શકાય. તે પછી મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ લાગલાગટ અઢાર વર્ષ મહેનત કરીને જાંડારોનાં બધાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની પૂર્ણ જાળવણી અને વ્યવસ્થિત ગોઠવણીને ઉત્તમ પ્રબંધ કયો છે. બધાં પુસ્તકોની સંપૂર્ણ ગ્રંથવાર, લેખકવાર અને વિષયવાર સચિ તેમણે તૈયાર કરી આપી છે એ તેમને વિદ્વદ્ગ ઉપર અવશ્ય મોટો ઉપકાર છે. આ રીતે આજ સુધી વિકસતા રહેલા સંશોધન-કાર્યની એક મહત્વની કડી મણિલાલનું આ કાર્ય પૂરી પાડે છે.

ભાષાંતર—સંપાદન

મણિલાલના કૃતિસમૂહમાં તેમણે કરેલાં ભાષાંતરો અને સંપાદનોની સંખ્યા ખ્યાન ખેંચે તેટલી મોટી છે. તેમણે સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોની મૂળ પ્રતિજ્ઞા પરથી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાંતરો સ્વોપચ તેમ મૂળ દીકાઓ મદિત તૈયાર કર્યાં છે, તેમ અંગ્રેજીમાંથી કેટલાક ભાષાંતર-રૂપાંતર અને સંકલનરૂપ ગ્રંથો પણ ઉતાર્યા છે એમની આ પ્રવૃત્તિએ તેમનાં પાછલા વરસોમાં જરૂરી એવો દ્રવ્યક્ષામ પણ કરાવ્યો હતો. આમાંથી અંગ્રેજી પુસ્તકોને એક બાજુએ રાખીને ગુજરાતી ભાષાંતરોનો જ વિચાર કરવો આ નિબંધ માટે પ્રસ્તુત છે. સમગ્રને ખાતર તેના સ્વેચ્છાએ કરેલાં અને સોંપાયેલાં ભાષાંતરો એમ બે વિભાગ પાડીએ.

મણિલાલે સ્વેચ્છાએ અનુવાદ કરેલાં પુસ્તકોમાં ભવમૂર્તિનાં ત્રણ નાટકો, ‘ગુલાબસિંહ’, ‘ગીતા’, ‘ચારિત્ર’, ‘રામગીતા’, ‘હનુમન્ નાટક’, ‘ચતુ સત્રી’ અને ‘વૃત્તિપ્રભાકર’નો સમાવેશ થાય છે. તેમાં ‘ગુલાબસિંહ’, ‘ગીતા’ અને ‘ચારિત્ર’ વિશે અમાઠિ કહેવાઈ ગયું છે. ‘રામગીતા’ અને ‘હનુમન્ નાટક’ અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ છે. ‘રામગીતા’ ના મૂળ સંસ્કૃત સહિત ગુજરાતી

અનુવાદની મહિલાલના હસ્તાક્ષરે લખેલી પ્રત ગુ. વિ. સભાના ગ્રંથાલયમાં છે. તેનાં કુલ ૨૧૨ ફર્સ્ટેપ સાઈઝનાં પાનાં છે. તેમાં ૧૮ અધ્યાય અને રાત્રાકાલસારનિરૂપણ, ઉપાસનાકાલસારનિરૂપણ અને કર્મકાંડસારનિરૂપણવાળી ત્રણ અનુપૂર્તિઓ છે. 'હનુમન્ નાટક'ની પ્રત તૂટક અને અધૂરી છે. તેમાં અક્ષર મહિલાલના નથી. * નિશ્ચલતાસંગિત હિંદી 'વૃત્તિપ્રભાકર'નો અનુવાદ ૧૯૦૫માં પ્રગટ થયો હતો. તેના અધૂરા ૨૬૧ ગયેન પાછળના ભાગ (પૃ. ૩૩૭-૩૬૦)નો અનુવાદ તનમુખરામ ત્રિપાઠીએ કર્યો છે ને તેની પ્રસ્તાવના પણ તેમણે જ લખેલી છે. તેમની અતિસંસ્કૃતમય કૃતિમ શૈલી મહિલાલની શૈલીથી જુદી તરી આવે છે. 'ચતુઃસ્રી'નું પુસ્તક જેવા મળી શક્યું નથી.

સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનાં તો ભવભૂતિનાં ત્રણ નાટકોનાં ભાષાંતરો છે. માનવદૃષ્ટિના પ્રેમને કેમળ અને ઓજસ્વી શૈલીમાં નિરૂપી જણનાર ભવભૂતિ મહિલાલનો પ્રિય કવિ હતો. 'માવતીમાધવ' તથા 'ઉત્તરરામચરિત'નાં ભાષાંતરો પ્રસિદ્ધ છે. 'મહાવીરચરિત'નું ભાષાંતર અપ્રગટ છે. ગુ. વિ. સભામાં મૂળ સંસ્કૃત સહિત આ ભાષાંતરની હાથપ્રત છે. નાટકના છઠ્ઠા અંકના ૩૮મા શ્લોક સુધીનું લખાણ એમાં છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે પાછતા દિવસોમાં મહિલાલે એ કામ હાથ ધર્યું હશે. સંસ્કૃત દીકાને અનુસરતી તૂટક દીકા પણ એમાં છે. તેમાં શરૂમાં નકલ કળારના અને પછી મહિલાલના હસ્તાક્ષર છે. ભાષાંતરની શૈલી પકવ અને ગ્લાણ છે. શ્લોકોનું ધણુંખરું સમવૃત્ત ભાષાંતર છે. તેમના 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુવાદ કરતાં

* આ નાટક વિશે, ન્યાયના વ્યાપ્તિ ખંડ (Inductive Logic) વિશે તથા 'સુદર્શન પદ્યાવલિ' વિશે 'છપાય છે' એમ નિર્દેશ સહિત મહેરાવ 'સુદર્શન ગદ્યાવલિ' માં (પૃ ૧૦૧૨-૧૩ કપર) છે. પણ ત્રણમાથી એકે હિતિ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ જણાતી નથી.

કેંક અંશે અડધાતું ગણાય તેવું આ ભાષાંતર કોઈક અધિકારી વિદ્વાને પૂરું કરીને પ્રસિદ્ધ કરવા જેવું છે.

ઉદ્યોત્તમ કવિ અને મર્મનું અનુવાદક તરીકેની મણિલાલની શક્તિઓના સૌપ્રથમ પરિચય કરાવનાર 'માલતીમાધવ'ના તેમણે કરેલો સંપ્દયઃ અનુવાદ છે (૧૮૮૦). જુવાન મણિલાલની મિત્રપ્રેમની ઝંખનાએ તેમજ શૃંગારરસિકતાએ તેમને આ સંસ્કૃત પ્રકરણનો અનુવાદ કરવા પ્રેર્યો હતા. અનુવાદનો તેમનો આ પહેલો જ પ્રયત્ન હતો. એટલે તેમાં ક્યારા માલુમ પડે તે સ્વાભાવિક છે. તેમણે કરેલું સંસ્કૃત ઉક્તિઓનું ભાષાંતર વાંચ્યે સરળ અને પ્રાસાદિક લાગતું નથી. કેટલાક અલ્પપરિચિત વૃત્તોને બાદ કરતાં મોટે ભાગે તેમણે સંસ્કૃત શ્લોકોનું તેજ વૃત્તમાં ભાષાંતર કરેલું છે. પણ તેમ કરતાં લેવી પડેલી લઘુગુરુની અતિશય છૂટ મૂળના મર્મને યથાર્થ ઉતારતી હોવા છતાં તેના પ્રસાદને ઝીલવામાં અવરોધક નીવડે છે 'જો તું બોલું નહિ' (ખીછ આશ્રિતિ, પૃ. ૧૦૯) 'કોમળ હાથ ઉપર ગાલ મુકી છાંટીને' (પૃ. ૪૮) અને 'સાંપી દે' (પૃ. ૧૦૩) જેવા ચરોતરી બોલીના પ્રયોગ ભાષાંતરને કવચિત્ આશ્ચર્યના પામ લગાડે છે. આમ છતાં અંક નવમાંની પ્રકૃતિના વિવિધ અંગ પ્રત્યેની વિરહી માધવની પ્રેમોક્તિઓ તેમજ અંક ખીજના પાંચમા ને છઠ્ઠા શ્લોકમાંનું શૃંગારવર્ણન અનુદિત નાટકના ઉત્તમ ભાગો છે. એમાં મૂળના બાવને અનુવાદક સરળ અને રસાળ ગુજરાતી પદ્યવાદનમાં સફળપણે ઝીલી શક્યા છે. ભાષાંતરની દુર્બોધતા ટાળવાના પ્રયાસરૂપે મણિલાલે જગદ્દરની સંસ્કૃત ટીકાને અનુસરીને ટિપ્પણ આપ્યાં છે. સંસ્કૃત ટીકામાં નાન્દી, પ્રકરણ, પ્રસ્તાવના, વિષ્કંભક, શૃંગારરસ ઇ. નાં લક્ષણો આપતા શ્લોકો મૂક્યા છે તેને મરળ ગુજરાતી દોહરામાં મણિલાલે કિતાવો છે, જો કે મૂળના મર્મને જોડે તેમણે લીધા નથી.

‘માલતીમાધવ’ના અનુવાદમાં બીજાજૂત દેખાયેલી કવિત્વ-શક્તિનો આધિભાવ ‘ઉત્તરરામચરિત’ના અનુવાદમાં થયેનો છે. ‘ઉત્તરરામચરિત’ના શ્લોકોનો મહિમાલે હરિગીત અને વાવણીનો બહોળો ઉપયોગ કરીને મુક્ત ભાવાનુવાદ કર્યો છે તેમણે ઉતારેલાં પ્રકૃતિચિત્રો ભોક્ત્રિય જન્યાં છે ‘પ્રિયે રે તે તે કંચન વિસરાય’ અને ‘ગિરિથી ઝમ ઝમ ઝરણું વહી જાય’ વાળી લાવણીઓ મહિમાનનાં સ્વતંત્ર કાવ્યોના જોટલી પ્રસાસા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પામી છે મૂળમાં જ્યાં એક શ્લોકમાં લાખો સમાસરાખા વણુનો છે ત્યાં મહિનાવે પ્રત્યેક વિગતને છટી છટી લઈને વિગ્તારથી પ્રાસાદિક વાણીમાં ઉતારી જતાવી છે. ત્યાં મૂળ કરતાં પણ વિશેષ ખૂબી તેઓ લાવી શક્યા છે એમ શ્રી નરસિંહરાવ દિવેદિયાએ દણ્ડકાવ્યના વણુનો દાખલો આપીને જતાવ્યું છે * મૂળના ગમ તથા પાત્રનિરૂપણને પણ મહિમાન ધણે અશે જાળવી શક્યા છે. ‘લાયાન્તર હાણુ તો મૂળ કે’વું સુંદર હશે એમ આપણા હૃદયમાં ઊર્મિ ઉત્પન્ન કરે’ તેવું પહેલાં વર્ગનું આ લાયાન્તર છે એ મતલબનો નરસિંહરાવે આ ‘ઉત્તરરામચરિત’ વિશે મમત્ર દૃષ્ટિએ અભિપ્રાય આપેલો છે. વળી એકદરે “શ્રવણને અત્યંત મધુર લાગે તેવું પણ છે અને ભાષા પણ ‘માલતીમાધવ’ કરતાં ઓછી કિલ્લ છે એટલું જ નહિ પણ એકંદરે ગમણીય અને પ્રીત છે” † એમ કહીને નરસિંહરાવે મહિમાવની અનુવાદકલાની યોગ્ય કદર કરી છે.

પણ સાથે સાથે નરસિંહરાવે આ ભાષાતંત્રમાં માલૂમ પડતી લાંબી સમાસરચના અને પદની શિથિલતાના દોષથી માટીને મૂળના અર્થબોધમાં ઝી ગયેલી રમ અને પાત્ર ઉભયને હાનિ પહોંચાડે તેવી અનેક નાનીમોટી ખામીઓ તારવી જતાવી

* જુઓ ‘મનોમુકુર,’ અથ ૧, પૃ ૬૫-૬૬

† એજન, પૃ ૬૪

છે અનેક ગ્રંથો તેમણે ભાષાતરમા મણિવાલે જાગણી આવૃત્તિના પાઠને અનુસરવાથી તેમજ ગમજદેરથી કરેલી જૂલો જતાનીને મુધારી પણ છે * ટેલેક રથો જૂનબરેલા પાઠ અને અર્થબોધમા જતરી પડતું મણિલાનનું 'ઉત્તરરામચરિત' ભાષાન્તર તરીકે લિખિત અને શિયિલ છે †

બોપાલેલા પૈટ્ટી મણિલાલે તૈયાન કરેલા ભાષાન્તરોની મંખ્યા મોટી છે. ‡ તેમાથી 'દયાશ્રય,' 'વિવાન્તાડવ,' 'પદ્મદર્શનસમુચ્ચય' 'વિક્રમચરિત' 'બોજપ્રબંધ' અને 'શ્રુતિસારસમુદ્રણ' એટલા સરકૃતમાથી કરેલા ભાષાતરો નોંધપાત્ર છે

* હા ત 'અશરણ રહુ તેથી સામુ જુઓ હજુએ તમે એ મણિલાલની પમિનો નરસિંહરાવે અશરણ રહુ હાવા એ દુઃસામા કરને તમે એમ મુધાગે સૂચવ્યો છે તેજ મૂળને અભિપ્રેત છે એજ રીતે 'અસહ નવ જો મેદ નિવડે એ પતામરયાનની મણિલાલે મૂકેલી હકિતને-ન થુ એવું બહાલુ ? -કદિ-પણ ન વેકુ વિરલ રે' એમ નરસિંહરાવે બહાલુ છે તે ઉચિત છે (જુઓ 'મનોમુકુર'-૧ પૃ ૩૬-૪૦ અને ૪૫)

મૂળના પ્રસાદ, ગૌરવ અને રસને એકદર સફળપણે ઝીલી બતાવતું ભાષાતર શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ૧૯૫૦ ની સાલમા આપ્યું છે તેની પહેલા એ'ક વર્ષે શ્રી પદ્માવતી દેસાઈએ આખા નાટકનો અને હસ બાર વર્ષે શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીએ તેના ગ્રીક્ અકનો અનુવાદ પ્રગટ કર્યો હતો આમ મણિલાલના અનુવાદ પછી 'ઉત્તરરામચરિત'ના ખીલ અનુવાદો આવતા ૫૦-૬૦ વર્ષનો ગાળો ગ્યો એ લવભૂતિની કૃતિના અનુવાદની દુ સાધ્યતા સૂચવે છે શ્રી જોષીગીર એચ સન્નનાએ શ્રી ઉમાશંકરના 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુવાદનું અવડોખ કરતા તાજેતરમા કહ્યું છે કે 'આથી વધારે સારુ ગુજરાતી ભાષાતર બિંધ્યમા થાય એમ મને લાગતું નથી' તે ઉમાશંકરની તે ધર્મમા સફળતાનું તેમ એ કામની દુ સાધ્યતાનું પણ નિદર્શક ■ (જુઓ 'પ્રબંધ', તા ૨૭ જુલાઈ ૧૯૫૨, પૃ ૧૨)

‡ તેની સપૂર્ણ યાદી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ - ૨

દ્વયાશ્રય : હેમચંદ્રાચાર્યનું આ મહાકાવ્ય 'Bombay Sanskrit Series' માં શુદ્ધ સરસ્વતી પામીને પ્રગટ થયું તે પહેલાં મણિલાલે મૂળ ગ્રંથની એન્જ હાઇપ્રન પરથી કરેલો આ અનુવાદ છે. તેની સાથે મૂળ સંસ્કૃત છાપેલું નથી. એ રીતે મૂળ કાવ્યની પહેલાં એનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ટીકાને આધારે તેમણે મૂળના પાઠ ન્યા અશુદ્ધ એટલે કે બધ બેસતા ન હોય ત્યાં સુધાર્યા હતા. 'દ્વયાશ્રય'માં હેમચંદ્રે રચેન 'અષ્ટાધ્યાયી'ના પાદ્યાર ઉદાહરણ છે, તેમ બીજી તરફ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતો અર્થ પણ તેમાંથી નીકળતો જાય છે. ભાષાતર કરતી વખતે વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો હેતુ ન સચવાય તે દેખીતુ છે. એમણે આથી કેવળ ઇતિહાસને લગતો અર્થ જ ભાષાતરમાં આપ્યો છે તે ઉચિત છે. અભયતિલકની ટીકાને અનુસરીને તેમણે ભાષાતરની સાથે ટીકા પણ આપી છે અને આરંભમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે તે રીતે 'દ્વયાશ્રય'ના વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી બતાવતી પ્રસ્તાવના મૂકી છે. મણિલાલનું આ ભાષાતર અશુદ્ધ હોવા વિશે ફરિયાદો થઈ છે. પ્રો. કેશવનાથ હિં. કામદારે "મણિલાલ નણુભાઈ સંપાદિત સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય વાચતાં મને ઘણી નિગંજા થઈ. ભાષાતર અશુદ્ધ છે, પ્રસ્તાવના યોગ્ય નથી, અને ટીપ્પણ બ્યવસ્થા તેટલી જ અધૂરી છે" * એમ કહ્યું છે તે ખોટું નથી, પણ કેવી પરિસ્થિતિમાં મણિલાલે તે કામ કર્યું હતું તે લક્ષમાં લઈને તેની અશુદ્ધિ કે અપૂર્ણતાનું નિદાન શ્રી રામનાથ સુનીલાય મોદીએ તારવી બતાવ્યું છે તે મણિલાલના કાર્યને ન્યાય કરનારું છે તેના નીચેના ત્રણ મુદ્દા મહત્વના છે. (૧) 'દ્વયાશ્રય' જેવા કઠિન કાવ્યનું ભાષાતર કરવું એ મુશ્કેલ કામ છે; (૨) છાપેલી નહિ પણ હાઇપ્રન અને તે પણ એક જ ત્રુટિત પ્રત પરથી ભાષાતર

* જુઓ 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચૌદમા સંમેલનનો અહેવાલ',

થયેનું હોઈતે સાગોપાગ શુદ્ધ બન્યું નથી, (૩) ગુજરાતના પુરાતત્ત્વને તે મમયે જોઈએ તેવો વિકાસ થયેલો નહિ અને હાલમાં મળતા ઐતિહાસિક કાવ્યો અને પ્રબંધો એ વખતે પ્રમુખ થયેલા નહિ * આ ખુલાસો જોતા અને આજમુખી એ કા યનુ ગુજરાતી ભાષાતર થયું નથી તે હખીકત ધ્યાનમાં લેતા મણિલાલનું ‘દ્વયાત્રય’નું ભાષાતર એમાં ગહેની કચાશ હતા મણિલાલની એક અનુક્રમણીય સેવા જ ગણાવું જોઈએ.

વિવાહતાંડવ કમળાકર ભટ્ટકૃત ‘વિવાહતાંડવ’ નો મૂળ સંસ્કૃત મહિત અનુવાદ આ ગ્રંથમાં જોવા મળે છે મણિલાલે પ્રસ્તાવનામાં તેના નામ વિશે કેટલીક મહત્ત્વની માહિતી આપી છે તે ઉપરાંત પોતે એ ગ્રંથની હાથપ્રત મેળવવાના કરેલા પ્રયત્નોની નોંધ કરી છે ઓકમહડના જો ઓફેનુ કેટનોગ જોઈને ‘વિવાહ તાંડવ’ ની સંસ્કૃત હાથપ્રત કાશીથી તેમણે મંગાવી હતી પણ તે ધણી તૂટક અને અશુદ્ધ હોવાથી ખીજી પ્રત તે વખતના પંજાબ યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર ડો સ્ટેષન પાસેથી મંગાવી તે પણ પહેલીના જેટલી જ અશુદ્ધ નીવડી પછી મદ્રાસના પડિતોને લખ્યું અને પૂનાની દખખણ કોલેજમાં એની પ્રત છે એમ ખબર મળતા ત્યાં પણ વારવાર એને માટે તેમણે પત્રો લખ્યા પણ એકે સ્થળેથી કશો જવાબ ન મળ્યો છેવટે વડોદરાની સંસ્કૃત શાળાઓના સુપરવાઈઝર શાંતી રાજગમ પાસેથી એક પ્રત મળી આવી ધણી મહેનતને અંતે મળેલી આ ગ્રંથ પ્રતોને સરખાવી જોઈને તેમાંથી તેમણે એક શુદ્ધ પાઠ ઉમેર્યો હતો તેમણે પાઠાતરો નોંધેલા છે ને સંસ્કૃત પાઠ અનુવાદની સાથે છાપ્યો છે. અપાદન અને ભાષાતર તરીકે આ આપસો પાનાનો ગ્રંથ મણિલાલે વડોદરા

* જુઓ “સંસ્કૃત દ્વયાત્રય મળ્યેલા મધ્યમાલીન ગુજરાતની સામાજિક રિયતિ”, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

રાજ્ય તરફથી અનુદિત કરેલાં પુસ્તકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વિષયનું મહત્વ પણ તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સમજાવ્યું છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, નારદ, દાત્યાયન, ગૌતમ આદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાયોની તુલના કરીને લેખકે પોતાનો અતંત્ર મત રચાવી બતાવ્યો છે તે તરફ તેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. દાયબળભાગ જેવા વ્યવહારના અનેક મહત્ત્વના વિષયોની ચર્ચા કરતો આ ગ્રંથ આજે પણ સમાજશાસ્ત્ર પરત્વે શુદ્ધ વિચારગ્રેષ્ઠ વાચન પૂરું પાડે તેવો છે.

ધર્મદર્શનસમુચ્ચય : હરિભદ્રસૂરિના સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથનો આ અનુવાદ છે. તેના ઉપોદ્ધાતમાં મણિલાલે ન્યાય, વૈશેષિક, મેધન-નિરીશ્વર સામ્ય અને પૂર્વોત્તર મીમાંસા એ છ દર્શનોનો ટૂંકો પગિચા આપીને ગ્રંથના લેખકે યોગ અને વેદાન્તનો વિચાર કર્યો નથી તે બદલ ટીકા કરી છે. હરિભદ્રસૂરિના સમયની પૂરતી માહિતીને અભાવે તેઓ આમ કરવા પ્રેરાયા હોય એમ લાગે છે. ઉપર ઉલ્લેખેલ સાંખ્યમાં યોગદર્શનનો સમાવેશ થયેલો છે શંકરાચાર્ય હરિભદ્રના સમકાલીન હતા. પણ શંકરના ગ્રંથો તેમની સામે નહોતા. અદ્વૈતદર્શન એ વખતે હતું. પણ શંકરદર્શનના મઠો એ વખતે નહોતા. એટલે અત્યારે જેને કેવલાદ્વૈત કહે છે તે વેદાન્ત હરિભદ્રસૂરિના સમયમાં જુદા દર્શન તરીકે માન્ય ન થયું હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. હરિભદ્રસૂરિએ ‘શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય’માં ઔપનિષદ દર્શનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ એ વખતે ઔપનિષદ દર્શન ૩૬ દર્શન તરીકે જાણીતું ન હોવાથી ‘ધર્મદર્શનસમુચ્ચય’માં તેમણે એનો સમાવેશ ન કર્યો તે સ્વાભાવિક છે.

વિક્રમચરિત્ર : મૂળ શ્રી હેમંકરે ગદ્યમાં લખેલી વિક્રમચરિત્રની વાર્તાને રામચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત પદ્યબંધમાં ઉતારેલી તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. વિક્રમચરિત્રમદિમા વર્ણવતી આ ખત્રીસ વાર્તાઓ શામળની સિંહાસનખત્રીસીની વાર્તાઓથી જુદી છે.

વિ. સ. ૧૪૯૦ માં દર્શિકાગ્રામમાં (ડબોઈમાં ?) આ ગ્રંથ પૂર્ણ થયાનું લખેલું છે. ઉપોદ્ધાતમાં મણિવાવે વેગરનો આધાર લઈને જૈનોની વૃત્તનતા ઉપજાવવાની શક્તિ વિશે તેમજ મેક્ષમૂલર, ટેમ્પન, ફર્ગુસન આદિ વિદ્વાનોના મતોને વક્ષમાં લઈને વિદ્વમના સમય વિશે ચર્ચા કરેલી છે. આ ગ્રંથની હાથપ્રતમાં જ્યાં જ્યાં અશુદ્ધિ જણાઈ ત્યાં ત્યાં પોતે કલ્પિત પાઠ ઉમેરીને ભાષાતર કર્યોતું તથા અર્ધભાગથી ભાષાના શ્લોકોનો અનુવાદ તદ્દિદની સહાયથી કર્યોતું તેમણે સ્વીકારેલું છે તૂટક ભાગ વિશે તેમણે પાદટીપમાં નોંધ કરેલી છે મૂળનું તાત્પર્ય સમજાવતા દિપ્તિ પશુ કવચિત્ પાદટીપમાં મૂકેના છે.

ભોજગ્રંથ. ભોજનો ઇતિહાસ, કવિવૃત્તાત અને સાહિત્યવિનોદ એ આ ગ્રંથના ત્રણ આકર્ષક અંગો છે. જૈન મતના કોઈક યતિએ લખેલા સંસ્કૃત ગ્રંથનો આ અનુવાદ છે. ભોજનો પૂર્ણ ગ્રંથ આપવાના ઈરાદાથી મૂળ લેખકે આ ગ્રંથ લખેલો. પણ છ અધિકાર સુધીજ તેની અખડિત પ્રત મણિલાલને મળેલી. આથી પછીનો ભાગ તેઓ લઈ શક્યા નથી. પોતે ઉતારેલા ભાગમાંથી પણ તૂટક રચાને તેમણે છોડી દીધાં છે અને અશુદ્ધ ભાગતા પાઠનો આસપાસનો સદર્ભ નોંધને પોતાની મેળે અર્થ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ : શંકરાચાર્યના શિષ્ય તોટકાચાર્યરચિત વેદના તત્ત્વનું દોહન આપતા સંસ્કૃત ગ્રંથનું આ ગુજરાતી ભાષાતર છે. મણિલાલે તેની પ્રસ્તાવનામાં લેખકવિષયક આહિતી આપતા ઉપરાંત ચાર મહાવાક્યોના તાત્પર્ય પરત્વે વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓ લઈને વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે, અને અતે કેવલાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું છે. પોતાના પ્રિય વિષયનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથનું મણિલાલે કરેલું આ ભાષાતર શુદ્ધ અને વિશદ છે. પાદટીપમાં

અનેક સ્થાને અર્થનું અપહીકરણ કરતાં ટિપ્પણો છે. આ અર્થનું પોતે અંગ્રેજીમાં સદીક બાપાંતર કર્યું હોવાનો તેમણે પ્રતાવનામાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

સારસંગ્રહ ભા. ૧-૨ : પાટણના બંડારોમાંથી મળી આવેલા ફેટલાક મહારવાના અંથોના સાર આપતાં મણિલાલે તૈયાર કરેલાં બે પુસ્તકોની પણ અહીં જ નોંધ લઈ લઈ એ. તેના પહેલા ભાગમાં 'પ્રબંધચિન્તામણિ, *' 'ત્રિભળમંત્રીરામ,' 'ચંદ્રાજનો રાસ,' 'અલમંદારકાવ્ય,' 'કાલિકાયામસૂરિકથા,' 'અબ્જચરિત્ર,' 'ધનાચરિત્ર,' 'ચક્રવર્તિનિર્લક્ષ્મણ,' 'શ્રીવીતરાગસાસન,' 'ચિત્ર-સેનચરિત્ર,' 'ત્રિપંથિકલાકાપુરુષચરિત્ર,' 'ભક્તામરસ્તવ' અને 'શત્રુજયમાહાત્મ્ય' એટલા તેર અંથોનો, અને બીજા ભાગમાં † 'કીર્તિકૌમુદી,' 'સુકૃતસકીર્તન,' 'સ્થૂલિભદ્રચરિત્ર,' 'પાંડવચરિત્ર' 'ચંદ્રપ્રભચરિત્ર' અને 'દ્વાદશકથા' એટલી ૭ કૃતિઓનો મૂળ હાથપ્રતો વાંચીને તારવેલો સાર આપવામાં આવ્યો છે. કર્તા, બાપા, વિષય, પ્રતિની સાલ તેમજ અંદર આવતા લેખનકાળવિષયક ઉલ્લેખ-આટલી વિગતો આરંભમાં મૂકીને તેમણે દરેક કૃતિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. બાપા, કાવ્ય, ઇતિહાસ આદિના અભ્યાસમાં ઉપયોગી નીવડે તેવી સામગ્રી તેમાંથી મળી રહે તેમ છે. કેટલેક સ્થાને તેમણે પોતાના તરફથી ટીકા પણ આપી છે.

આ ઉપરાંત, મણિલાલના મૃત્યુ બાદ 'કુમારપાલચરિત્ર', 'યોગબિન્દુ' અને 'અનેકાન્તવાદપ્રવેશ'ના તેમના અનુવાદો

* 'પ્રબંધચિન્તામણિ' નો સાર વડોદરાની હાથપ્રત તૃટેલી હોવાને લીધે બીજી પ્રતિઓ મેળવીને તેમાંથી તારવેલો છે.

† 'સારસંગ્રહ' ભા. ૨ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. પણ તે જોવા નહિ મળતાં તેની ૭૭ પાનાની મણિલાલના હસ્તાક્ષરની પ્રત, જે શ્રુ. વિ. સભામાં છે, તેનો અહીં ઉપયોગ કરેલો છે.

વડોદરા ગળે શાસ્ત્રી અમૃતલાલ નારાયણ પાસે તપાસાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તેમણે કરેલા આ ભાષાંતરો શિશુલ, અશુદ્ધ અને દુર્બોધ હોવા વિશે તેમના જમાનામાં જ ટીકાઓ ચર્ચાહતી. મણિલાલે તેના ખુલામો આપેલો છે (જુઓ પર્ગિશિટ-૫) તે આપણે સ્વીકારીએ કે નહિ, પણ આટલાં બધા ભાષાંતરો એકી માથે કરનારની અદ્યક્ષશક્તિ તથા બહુશાસ્ત્રગતિતા માટે તો માન બેપજ્યા વિના રહેતું નથી વળી આ ભાષાંતરે કે પછી અનેક અપ્રમિદ્ધ સંગૃહીત ગ્રંથોને તેમણે સૌપરેવા પ્રકાશમાં આપીને વિવિધ શાસ્ત્રોના જિજ્ઞાસુઓને ગુજરાતીમાં શાસ્ત્રીય વિષયની વાચનસામગ્રી સુલભ કરી આપી એ તેમનો ઉપજાર નાનો નથી દૂકમાં, આ બધા ભાષાંતરોની કિંમત નિરપેક્ષ ગુણદૃષ્ટિએ નહિ, પણ માપેક્ષ ધોગ્યે તેનો જમાનો અને તેની વિપુલ સંખ્યાને લક્ષમાં લઈને આકવાની છે.

અંગ્રેજી ઉપરથી ઉતારેલા પુસ્તકોમાં મણિલાલે પોતાની રીતે ગુજરાતીમાં સંકલિત કરેલા ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ અને ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ ખામ ઉલ્લેખપાત્ર છે. ‘અનુભવપ્રદીપિકા’ ના ઉપોદ્ધાતમાં * તેમણે અંગ્રેજી ‘Psychology’ શબ્દને માટે ગુજરાતીમાં ‘માનસશાસ્ત્ર’ શબ્દ વાપર્યો છે. પણ તે વિષયના ગ્રંથનું નામ તેમણે ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ આપ્યું છે તે સંકેતક છે ‘મનુષ્યના જ્ઞાન માત્ર સંબંધી તત્ત્વની શોધ ચેતનશાસ્ત્ર (Psychology) કરે છે’ એમ કહીને તેઓ એ શાસ્ત્રના વર્ણન દ્વારા ચેતનવાદ સ્થાપિત કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે. સહી નામનો અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞ મણિલાલની માફક ચેતનના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વમાં માનવાનું વલણ ધરાવતો હતો. એટલે તેમણે આ ગ્રંથની યોજનામાં તેને જ અનુસરવાનું મુનાસિબ ગણ્યું છે. ચેતનના આધારોની ભૂમિકા સમજાવતાં રપેન્સર, લોક ઇત્યાદિના માનને ખાતર સહીએ વારંવાર શારીરવિદ્યા અનુસાર જ્ઞાનતંત્ર અને આધુઓનાં પૃથક્કરણ,

તેમની ગતિના નિયમ, સાધ્યથોનાં સ્વરૂપ ઇત્યાદિનું વિવેચન કર્યું છે. તેને મણિલાલ પોતાના સિદ્ધાન્તને બાધ ન આવે તે રીતે અનુસર્યા છે. આમ છતાં તેમને સંતોષ થયો નથી એટલે ઉપોદ્ધાતમાં દષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદીને ચેતનનો જડ સાથે સંબંધ-ને સહીએ બતાવ્યો નથી—સમજાવ્યો છે. માનસશાસ્ત્ર પર પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આજે પુષ્કળ સૂચનાઓ થયાં છે અને પુસ્તકો લખાયા છે. મણિલાલનું આ પુસ્તક એ દષ્ટિએ કાલાતીત (out-of-date) થયું ગણાય. પણ પુસ્તકને અંતે મૂકેલો પરિભાષા-કાશ વિષયને ગુજરાતીમાં શીખનાર-શીખવનાર માટે ઉપયોગી છે.

૧૪૪ પાનાના ‘એનનશાસ્ત્ર’ ના કરતા ૧૫૬ પાનાનું ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ મણિલાલના સામર્થ્યની વિશેષ પ્રતીતિ કરાવે છે. પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રના ‘Deductive Logic’ નું આ ‘પરામર્શ’ ખંડ’ રૂપે ગુજરાતી અવતરણ છે. ગ્રંથને ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ કહેવાનું પ્રયોજન, તેમણે ઉપોદ્ધાતમાં બતાવ્યું છે તેમ, ‘વંચાવયવવાક્યમ્ ન્યાયઃ’ એમ ન્યાયશાસ્ત્રના વાતસાચન બાબતમાં ન્યાયનું લક્ષણ આપેલું છે તે છે. આ પચાવયવવાક્ય તે ‘syllogism’, જે અંગ્રેજી ‘Deductive Logic’ માં મુખ્ય હોય છે. મણિલાલે અહીં જૂની શાસ્ત્રીય પરિભાષાને પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રને અનુરૂપ ગોઠવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજા પ્રકરણમાં તેમણે ‘Analytical Proposition’ ને માટે ‘શબ્દનિર્દેશ’ અને ‘Real Proposition’ ને માટે ‘વસ્તુનિર્દેશ’ પધાંતો યોજ્યા છે. એની સમજૂતી આપતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે કોઈ પણ નિર્દેશને શબ્દ કે વસ્તુનિર્દેશ કહેવો તે નિર્દેશને સાબળનાર-કહેનારના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઉપરથી તેઓ નિયમ તારવે છે કે જેટલા જેટલા નવા ધર્મનું કોઈ પણ પદાર્થને ઉદ્દેશીને પ્રથમવાર વિધાન કરવામાં આવે તે તથા નિર્દેશ (propositions)

વસ્તુનિર્દેશ (Real Propositions) છે. પ્રથમવાર પછીથી તેના નિર્દેશ શબ્દનિર્દેશમાં જ પડે છે. ‘ઉપાધિ’ શબ્દનો તેમણે કહેલો પ્રયોગ અને તેના પ્રકારો પરની તેમની ટીકા પણ ધ્યાનપાત્ર છે. ‘સાધ્યવ્યાપકત્વે સત્તિ સાધનવ્યાપકત્વં ઉપાધિ : ।’ એવું પૌરુષ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઉપાધિનું લક્ષણ છે તે અર્થમાં મણિલાલે આ પ્રથમ ‘ઉપાધિ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી. પણ પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રના ‘accident’ નામના વિધેય (predicable) ના શુભરાતી પર્વાપર્યે તેનો તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે. ન્યાયશાસ્ત્રના કેટલાક કદ શબ્દોને આમ નવા અર્થમાં યોજીને તેઓ ઈષ્ટ હેતુ માધે છે. પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રીઓ ‘ઉપાધિ’ (accidents) એ પ્રકારના ગણાવે જ તેની ટીકા કરતાં મણિલાલ કહે છે કે નિયત અને અનિયત ‘ઉપાધિ’નો ભેદ વારતવિક નહિ તેટલો કલ્પિત હોઈ વ્યર્થ છે. પાશ્ચાત્યોએ ઉદાહરણાર્થે એમ કહ્યું છે કે જનાવરનો ગંગા ન બદલાય તે નિયત અને બદલાય તે અનિયત તેને બદલે મણિલાલ એરિસ્ટોટલને અનુસરીને એમ સૂચવે છે કે ‘નિયત ઉપાધિ’ને અસાધારણ ધર્મ ગણાવો પછી ‘ઉપાધિ’માં ‘અનિયત ઉપાધિ’નો અન્તર્ભાવ આપોઆપ થશે. આમ, પ્રમગોપાત્ત મૂળની વ્યાખ્યાને વિગ્તારીને તાર્કિક દષ્ટિએ વિશદ કરી આપવી એ તેમની વિશિષ્ટતા છે. ‘Immediate Inference’ માટે મણિલાલ ‘અપરોક્ષાનુમિતિ’ શબ્દ વાપરે છે તેને આને પ્રો. રામનારાયણ પાઠક સૂચવે છે તેમ ‘અર્થાપત્તિ’ સૂત્રેષીમિક અર્થ અહીં બેસાડીએ તો એક નિર્દેશમાંથી સીધો જ બીજો નિર્દેશ ફલિત (= અર્થાત્ આપન્ન) થતો જણાશે. વળી તેમણે મીલ અને બેકનને અનુસરીને ‘અપરોક્ષાનુમિતિ’ને વસ્તુતઃ અનુમિતિ તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી છે. પરંતુ ‘અર્થાપત્તિ’ રૂપે ‘Immediate Inference’ ને ધટાવતાં તેને અનુમિતિ તરીકે માનવામાં બાધ નથી. બુદ્ધિમાન માણસ ધણીવાર પોતાના જ નિર્દેશમાંથી ફલિત થતા અર્થને જણતો નથી તેથી જ વ્યવહારમાં થતી ફલીલયાજમાં

આમો માણસ તેના વક્તવ્યમાંથી બીજો પોતાને અનુકૂળ અર્થ તત્કાળ ઉત્પન્ન કરે છે, આ દૃષ્ટિએ અહીં અનુમિતિની પ્રક્રિયા હોય છે.

મણિલાલે 'ન્યાયશાસ્ત્ર'માં પશ્ચિમના તર્કશાસ્ત્રના વિવિધ નિર્દેશોની આકૃતિ (figures) અનુમાર યોજેલા વિન્યાસોને સમજાવતી 'barbata' ઈત્યાદિ મંડાઓના બદલામાં ગુજરાતીમાં તેના પૂરેપૂરો અર્થબોધ કરે તેવી સંજ્ઞાઓનો નારાય હંદમાં નીચે મુજબ વિનિયોગ કર્યો છે તે વિષયની સંગીન પકડ દ્વારા તેની યથાર્થ સમજૂતી આપવાની તેમની અસાધારણ કુશળતા બતાવે છે.

નારાય હંદ

સવાવવા, મનાવના, યવાધવા, * કનાધવા;
મનીવના, મવૂનિની, દનીધવા, સવાધ્ધવા;
મવાવધા, મધીવુધી, યવાધિધા, કનાવધા;
તૃતીયમાં બીજા રહ્યા સવધ્ધવા કનાધિધા, ...૧
સવૂવધ મવૂનની, યધૂવધી દનીવધા,
ચતુર્થમાં ઉમેર એક બાકી છે કનીધિધા;
વિચાર ૪ - ઉ - ઘર, રેક, અર્ધ લે લકારને,
મકાગને, મકાગને, યકારને, કકાગને † ...૨

આને તેમણે સમયક કારિકા કહી છે. અંગ્રેજ સંજ્ઞાઓને આ રીતે પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં આત્મસાત્ કરવાના થયેલા પ્રયત્નોમાં મણિલાલનો મત સર્વોપગિ છે. કારણ, અન્યત્ર A, E, I, O એ અંગ્રેજ સંજ્ઞાઓની કેવળ છાયા રૂપે આ એ દો લીધેલા છે,

* અહીં 'યવાધવા' એ હાપભૂલ છે. સંદર્ભ ભેટા જણાય છે કે 'યવાધધા' જોઈએ.

† જુઓ 'ન્યાયશાસ્ત્ર', ૫ ૧૧૨

જ્યારે મણિલાલે જેવી રીતે અંગ્રેજીમાં 'Affirm' માંથી A અને I લેવામાં આવ્યા છે તથા 'Nego' માંથી E અને O લેવામાં આવ્યા છે તેમ ગુજરાતીમાં 'વિધિ' માંથી વ અને ઘ તથા 'નિષેધ' માંથી ન અને પ પસંદ કરીને અર્થસૂચકતા સિદ્ધ કરી છે આમ, અંગ્રેજી તર્કશાસ્ત્રના મતાર્થ ગ્રહણ સારુ ચોક્કસ પરિભાષા ઉપજાવીને તેમણે એ વિષયમાં પણ પોતાનો ઊંડો અભિનિવેશ સાબિત કરી બતાવ્યો છે.

પ્રકરણ પાંચમું

ગદ્યકાર મણિલાલ

મણિલાલ નબુભાઈએ ખેડેલાં સાહિત્ય અને ચિંતનનાં ફેરોનું વિગતવાર અવલોકન આપણે કરી ગયા. હવે તેમના વિચારોનું વહન કરનાર ગદ્યશૈલીની તપાસ કરીએ. વિચાર અને શૈલી પરસ્પર એવા અભિન્નપણે મૂલ્યાંકન હોય છે કે શૈલીનો અભ્યાસ હોવા માટે કોઈ પણ કૃતિમાંથી તેને ઊતારીને વક્તવ્યથી જુદી પાડી શકાતી નથી. વિચારની માફક શૈલીને પણ લેખકના આંતર સંવિત્તની સાથે જીવાતુજીત સંબંધ હોય છે. ખરું જોતાં તેના અંકિતત્વને ધડનાર આ આંતર સંવિત્તની અભિવ્યક્તિ એ જ તેની શૈલી છે. મણિલાલની લેખનશૈલી એક રીતે આપાદી એવના જેવા આત્મ-અવિષ્કરણનો વ્યાપાર છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિના મુખ્ય વાહન ગદ્યની શક્તિ-મર્યાદાનો ક્યામ કાઢીએ એટલે ગદ્યકાર મણિલાલનો યથાર્થ પરિચય થઈ જશે.

છેક પાંચસો વર્ષ પહેલાંના જૂના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ મળી આવે છે. તેમાં લયગદ્યતા અને વર્ણનછટા જેવા ગુણો ધરાવતી સાહિત્યકૃતિઓ નથી મળતી એમ નહિ. પણ પદ જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું મુખ્ય વાહન બની રહેલું. એટલે અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્ય કોઈ પુરોગામી પરંપરાના સ્વાભાવિક સાતત્યરૂપે પરિણત થવાને બદલે અંગ્રેજી ગદ્યસાહિત્યના પરિચીનથી સૌપ્રથમ સાહિત્યિક ઘાટ પામ્યું એ જાણીતી હકીકત છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો સ્વાદ પામેલા લેખકોએ ગુજરાતી ગદ્યનું ધડતર કરતી વખત બોલાતી ગુજરાતી ભાષાને અંગ્રેજી સાથે સેજમેજ કરીને કેવી પ્રાયમિક પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરી હતી તેનો થોડોક ખ્યાલ ‘નવલ-ગ્રંથાવલિ’માં નોંધેલા ‘મનના વિચાર’ ઉપરથી આવે છે. અંગ્રેજીમાં

વિચાર કરીને ગુજરાતીમાં લખવાનો અનુભવ આને આપણે ત્યાં લગભગ મામાન્ય થઈ ગયો છે. વલ્લુપગોટાચેલી ગુજરાતી ભાષાને નવા વિચારોને અનુકૂળ બનાવવામાં એ વખતના લેખકોને ઘટલી-મુરકેલી પડી હશે તે એ નોંધો પરથી મમજશે. અર્વાચીન કાળમાં ગુજરાતીમાં ગદ્યલેખનનો આરંભ નિષ્પન્ના ખેડાણુથી થયો. તેને પરિણામે વક્તવ્યને પરિચ્છેદોમાં વહેંચવાની અને વિગમચિક્તી વાપરવાની પ્રથા શરૂ થઈ; એટલું જ નહિ અંગ્રેજી શબ્દો, વાક્ય-રૂઢિઓ અને પદવિન્યાસની અમર પણ ભાળા ઉપર થવા લાગી. તેનું કાષ્ઠુ પણ આશરપદ પ્રતિબિંબ સૌપ્રથમ ‘નર્મગદ્ય’માં જોવા મળે છે. વેગીલી, છટાદાર અને ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ‘કરણુધેસો’ના કતોએ કરેલાં વર્ણનો તેમના પર પડેલી મેકોલેની છાપ બતાવે છે. મોગલ શાસનકાળથી ફારસીનો અને પરંપરાથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ગુજરાતમાં ચાલુ હતો. યુનિવર્સિટીએ આ ભાષાઓના અભ્યાસને શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન આપ્યું ત્યારથી એ અભ્યાસ વ્યવસ્થિત બન્યો અને એને વેગ મળ્યો. આને લીધે અંગ્રેજીની સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યની પણ કેળવાતા ગુજરાતી ગદ્ય પર અસર થઈ. ફારસી શબ્દો તો મોગલ શાસનકાળથી વપરાયા હતા જ. ‘નર્મગદ્ય’માં ‘મુખ્તેસર’ ‘મકતબો’ અને ‘યાન’ જેવા અનેક શબ્દપ્રયોગ જોવા મળે છે. ‘કરણુધેસો’માં તો ફારસી શબ્દોનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થયેલો છે. સંસ્કૃતની અસર શૈલી પરત્વે પણ થઈ છે. ‘ધર્મવિચાર’થી સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દો, ઠેકે લાંબી સમાસરચના અને પાંડિત્યપૂર્ણ રૈમી રૂપે આ અસર ધ્યાન ખેંચવા લાગે છે. ભાષામાં શિષ્ટતા અને ગૌરવનો લાભ ગુજરાતી ગદ્યને સંસ્કૃત શબ્દભંડોળે કરી આપ્યો છે. લેખકોના પોતપોતાના વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત, કેંક અંગે બાણુ જેવા સંસ્કૃત કવિના અને ઘણે અંશે બર્ક, મેકોલે, બેકન અને ઈમસન જેવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના સંસ્કારથી નર્મદયુગ તથા પંડિતયુગનું ગુજરાતી ગદ્ય ઘડાયું છે.

[ગઘકાર મણિલાલના ઘડતરમાં ' શાંકર બાપ' જેવા નિર્માણ અને છટાદાર મંરૂત ગઘના અથ ઉપરાંત બેકન અને ધમસનના નિર્મલો પણ હશે એમ તેમની વિશાળ અભ્યાસ-પ્રવૃત્તિ અને ગલશૈક્ષીતું અવલોકન ક્રમતા મહેજે અનુમાન થાય છે) મણિલાલના જ નહિ, પણ સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતી ગઘનું ખીજું એક પોષક બળ તે સામયિક પત્રો-ખાસ કરીને માસિકો છે. આધુનિક ગુજરાતી ગઘમાહિત્યના વિકાસમાં માસિક પત્રોનો ફાળો ઘણો મોટો છે. મણિલાલના પુરોગામી ગઘકારો પૈકી નર્મદ અને નવવરામ પત્રકાર હતા. નર્મદનું ઉત્સાહી, વેગીજી અને ઉદ્દ્યોધનાત્મક ગઘ મોટે ભાગે ' હાડિયા ' માથી જન્મ્યું છે, તેમ નવવરામનાં ધીર, સ્વસ્થ અને મમતોલ ગઘલખાણો ' ગુજરાત શાળાપત્ર ' ની જ નીપજ છે. મણિલાલની જાહેર પ્રવૃત્તિને તેમ તેમની ગલકાર તરીકેની કાગકિર્દીને આરબ ભવશ્રુતિના ભાષાંતરથી ઘર્ષને ' પ્રિયવદા ' - ' સુદર્શન ' માં વિકસ્યો હતો. અંત અનુભવ તથા સમકાલીન સમાજસ્થિતિના અવલોકનથી તેમને સમજાયું હતું કે હિંદુ મમાજની સુધારણાને પ્રારંભ ઓશિક્ષણથી થવો જોઈએ. કામરાજના ' ઓગોધ ' પછી આશરે ત્રીસ વર્ષે ઓ-ગમૃતિને લક્ષણ આ ખીજી માસિક પત્ર હતું. પહેલા જ (એટલે કે ૧૮૮૫ ના ઓગસ્ટના) અંકમાં પત્રનો ઉદ્દેશ સમજાવતાં મણિલાલે વખેલું કે " ' પ્રિયવદા ' પોતાની પ્રિય વદવાની રીતથી સર્વને ગંજન કરશે, પણ પોતાની સખીઓની તરફ એની હૃદય વિશેષ મહેજે ખરી, તેમના કલ્યાણમાં, તેમનાં હૃદય સમજવામાં, તેમને મમજનવામાં મુખ્ય પ્રયત્ન કરવો એ પોતાનો ધર્મ માનશે ખરી " *

ગૃહજીવનની અધિષ્ઠાત્રીરૂપ આર્થ નારીને ઉદ્દેશીને મણિલાલે સતત પાંચ વર્ષ પર્વત ઉન્નત તત્વશૂભિકા પરથી ઘર, ગૃહસ્થાશ્રમ,

અદા, વાચન ઇ અને ત્રિપોતુ 'પ્રિયવદા' મારફત જોધન ક્યુ હતુ મુજબતના નારીવર્ગની, સ્વર્તવ્યના જાન હાગ, સારકારિક ઉન્નતિ સાધવાનો તેમનો એ નમ્ર પણ દંડ પુરુષાર્થ હતો 'સત્ય પર ધીમહિ' તેમનો ધ્યેયમત્ર હતો 'પ્રિયવદા'એ પ્રિય વદવાની રીતિ સ્વાકારી હતી, પણ મુખ્યત્વે તો સત્ય, પછી તે અપ્રિય કે કટુ બની રહે તો જાને, પણ મત્ય અને ધર્મ વાત આર્થ મહિવાને મળે હિતાગ્રવા તે પ્રયત્ન કરતુ 'વાચન' નામનો લેખ આવે. એક વિનક્ષણ દાખનો છે કેળવણીને મહાને વિનાયતી ઠમના સુધારાના પ્રનાહમાં એ ચાર્જ જતી આર્થકુટુમ્બની બાવાને 'પ્રિયવદા' નીચે મુજબ કપકો આપે છે

'અમે એટલુ જ સમજીએ છીએ કે જરા એ અક્ષર વખત વાચતા આવજા પછી ભભકદાર પોશાખ પહેરી જરા સુધાગનો કરડો ડોન (૧ જ) ગતાવી મનમાં તો માતા મહાદેવ ને જૂતપ્રેનથી ડરતે ડરતે પતિની બરામરી કન્વી કે તેના ઉપર દાવ ફાવે તો રાજ ચલાવવુ એ તારી અવસ્થા છે હાન' નીચા શરમ ભરેની જ' માર્ કરજે મહેન ! કલ્લા વિના છુગ્કો નથી તે કહીએ છીએ, કડનુ ઓસડ મા જ પાવ છે" *

આ શૈની ઉમ્ર છતા કુનેહભરી સમજવટવાળી છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાશે. પોતાના વાચક સાથે એ શૈલી કેવી સહજ રીતે સમરસ થઈ જાય છે, સ્ત્રેણુ લહેકા વડે એ કેવી પરિચિતતાની છાપ પાડે છે તે 'પ્રિયવદા' ના નીચેના ઉદ્ગારો બતાવી આપશે

"એક મારે નહિ લેવા દેવા રાજકાજની વાતો જોડે પણ તેની સભાગ લેનારા કયા થોડા છે? એટલે મારે તે વાત હાથમાં લેવી સારી નહિ ને બા, આપણુ સ્ત્રીઓનુ એ કામ પણ નહિ, આપણે તો આપણુ ઘર એ આપણુ રાજ્ય" †

* સુ ગ, પૃ ૪૪૮

† એનન, પૃ ૭૪૧

કેવળ સ્વીર્ગને ઉપયોગી લેખો દ્વારા માસિક નહિ આલે એમ પાંચ વર્ષે ખાતરી થતાં તેના તંત્રીએ “જેતું” લાઠ નામ પ્રિય વદનાર હાતું તેનું સિદ્ધ નામ શુભદર્શનવાળું, શુદ્ધ દર્શન એટલે શુદ્ધ તત્ત્વનિર્ણય કરાવનાર... સર્વમયષ્ટા રૂપી ચક્રનું સ્મરણ કરાવનાર ‘સુદર્શન’ પાડ્યું, અને પોતાના કાર્યક્ષેત્રને રાજકારણ પર્યંત વિસ્તાર્યું. આ ‘સુદર્શન’ શુજરાતમાં સાક્ષરી પત્રકારત્વનો આદર્શ સૌપ્રથમ સ્થાપ્યો. સુદર્શનકારની નજર સમક્ષ હવે મમત્ર શુજરાતી સમાજ રહ્યો. જાગૃતિની ધર્મરુચિ પૂરેપૂરી ઘડાય અને તેને અનુપંગે ક્ષારુચિ કેળવાય એ તેમનું મુખ્ય નિશાન રહ્યું, જેણે તેમની પાસે પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંસ્કાર-સંઘર્ષનું નિહાન કરતી ‘પૂર્વ’ અને ‘પશ્ચિમ’ ની લેખમાળા લખાવી તેમ સંગીતની સાસ્ત્રીય અને સૌન્દર્યલક્ષી મીમાંસા કરતો સુદીર્ઘ લેખ પણ લખાવ્યો. પત્ર અલાવવામાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિની તેમને સહેજ પણ અભિજ્ઞાપા નહોતી. તેનાથી તેમને ઠરો આર્થિક લાભ થયો હોય તેમ લાગતું પણ નથી. * શુદ્ધ લોકસેવાની ભાવનાથી પોતાના ખર્ચ અનુસાર ધર્મશિક્ષણનું કાર્ય તેમણે પોતાનાં પત્રો દ્વારા ચલાવ્યું હતું. નિર્ભયતા, નિયમિતતા, સિદ્ધાન્તનિષ્ઠા, ઉચ્ચશૃંગિકાની તત્ત્વચર્ચા અને લોકરુચિ તથા લોકમાનસને સંસ્કારે તેવી વાચન સામગ્રી આપવાની ચીવટ એ પત્રકાર મણિલાલના મુખ્ય શૃંગે ગણાય. † તેમની એ

* મણિલાલના અવસાન સમયે ‘સુદર્શન’ ના માહકોની સંખ્યા ૩૭૧ હતી એમ એમના ઘરમાંથી મળી આવેલું ૧૮૬૮-૬૯ના વર્ષના માહકોનું યાદીપત્રક બોલે છે.

† આના સમર્થનમાં આનંદરાવે કરના આ લેખોને લેવા જેવા છે : “મણિલાલના વખતના સુદર્શન સિવાય કોઈ પણ પત્રને નિયમિત રહેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે કે કેમ એની મને શંકા છે એ સમયમાં પ્રતિભાસ સુદર્શન માટે વાચક વર્ગ તરફથી જેવી ઉત્કંઠ-વૃત્તિથી વાટ લેવાતી હતી તેવી અત્યારે કોઈ પણ ચૂજરાતી માસિકની લેવાય ૧” (‘દિગ્દર્શન’, પૃ. ૧૮૦)

પ્રવૃત્તિએ આનંદશંકર, ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી, માનસંકર પી. મહેતા, 'કાન્ત' અને 'કલાપી' જેવા જેના અગ્રણી હતા એવા સુદ્ધિશાળી યુવક વર્ગને પ્રાચીન હિંદુ ધર્મ ભણી વળવા માટે પ્રેરણા આપી હતી. આમ, પત્રકારત્વ મણિલાલના જીવનલક્ષ્યનું સાધક નીવડ્યું હતું.

મણિલાલની ગદ્યશૈલીએ આને અનુપંગે અનેક નવીન ઉન્મેષો ધારણ કર્યા હતા. નર્મદના 'ડાંડિયા'ની માફક તેમની 'ત્રિપંવદા' પણ, આપણે જોયું તેમ, સજીવ રૂપ ધારણ કરીને વાચકને પ્રત્યક્ સંબોધન કરતી. 'ડાંડિયા'ના ઋક્ષતા, પરુષતા, આખાખોલાપણું, પ્રગલ્ભતા, ઇત્યાદિ લક્ષણો પ્રસંગોપાત્ત કટુભાષણ કરતી છતાં સામાન્યતઃ કોમળ સ્વભાવવાળી 'ત્રિપંવદા'માં નહોતાં. 'સુદર્શન'માં થતી વિષયની તાત્ત્વિક પર્ષાલોચનમા પણુ 'ત્રિપંવદા'ની રૂપકશૈલી સફળપણે આગળ વધે છે. આતું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની ચર્ચા કરતા મણિલાલે દોરેલું 'નિવેદશપી રાક્ષસનું' નીચે આપેલું ચિત્ર છે :

“નિવેદ એ કાઈ એવો રાક્ષસ છે કે જેને તે એક વાર વળગ્યો તેને કદાપિ મૂકતો જ નથી; ગમે તેટલી નવીનતાનો તેના ઉપર ઢોળ ચઢાવો પણ એક ફૂંક મારતાંની સાથે તે બધા ઢોળને ઊરાડી મૂકી પોતાનું કાળું મોઢું આગળ ધરે છે; ગમે તેટલા ખાનપાનમલાદિમાં તેને કુચાવો, ગમે તેટલો વાદિતના દોરથી તેને સાંકળા લો, ગમે તેટલી મૂઠુ અલકાવલિમાં તેને વીંટી અંચલ વિલાસ વિભ્રમવાળાં અંજુજની તેના ઉપર મહોર મારો, ગમે તો દાથીએ બેસાડો કે ગધેડે ચઢાવો, ગમે તો કષ્પનાની ટોચે લઈ જાઓ કે સુદ્ધિના ગૂઢમાં ગૂઢ ગર્તમાં ગોથાં ખવરાવો, ગમે તો પ્રેમમયતાના પ્રદીપ્ત એકભાવમાં તેને ઝોગાળવા માંડો કે સ્વાર્થના દૂડકપટની શિક્ષા તલે એને દાઓ,—તો પણ બધાં તોડી, ફેંડી, ભાંગી, ઉલટાવી, ઉથલાવી, એ રાક્ષસ જેવો ને તેવો બિહામણો ને બિહામણો

સામેા જીભો જ નળુવો. એ રાક્ષસે માણસ જનતને જે આ વિશ્વચક્રની ચક્ષી ફેરવવા સોંપી છે તેમાંથી ધણાક શોધ, ધણાક ભવ્ય ચમત્કાર, ધણાક ઉન્નત તર્ક, ધણાક દ્રાવક ઉદ્દગાર, ધણું ધણું ઉદ્ભવ્યું છે — પણ તે બધાંના ઉપજનવાર કાણ છે? એ ચક્ષીના પડ વચ્ચે કાઈનો હાથ તો કાઈનો પગ, કાઈનું માથું તો કાઈનું શરીર, કાઈનું મન તો કાઈનું હૃદય, જ્યારે જ્યારે કચરાયણું ત્યારે ત્યારે તેમના અંગના રુધિરમાંથી, તે તે શોધ, તે તે ચમત્કાર, તે તે તર્ક, તે તે ઉદ્દગાર, ઉદ્ભવ્યાં છે; બાકી જેમણે આંખો મીચીને આધા ને આધા રહી એ ચક્ષી ફેરવ્યા કરી છે તે તો ચક્ષીને ખીલડે લટકીને જીલટા જનતે ફેરવાયા છે, નિર્વેદને મથવા જતાં જનતે મથાયા છે, ક્યાંના ક્યાં જઈ પડ્યા છે, ને આટોવીટી થઈ ગયા છે. જેમણે ઉવાડી આંખે જાણી જોઈને નિર્વેદને જીતવા, તેને નવીનતા અપવા, તેને રસમય કરવા, પોતાનો ભોગ આપ્યો છે તેમનાં શોધ, ચમત્કાર, ઉદ્દગારાદિ આપણા ભવ્ય સાત્ત્વ, ભવ્ય ધર્મ, ભવ્ય ચારિત્ર, ભવ્ય કાવ્ય, ભવ્ય જીમિવિલાસરૂપે અમર રહી આજ પણ નિર્વેદના ઉપર કાંઈક ઢોળ ચલાવવા નેટલી સામમોનો દિલાસો માણસને આપી શકે છે; પણ જે ભોગ આપવાને બદલે નિર્વેદને વળગી રહી જીતવા માટે મથવા મયા છે તે તો નીચ સ્વાર્થ, કુદ્દુરાચાર, તિરસ્કારાદિ નિર્ધૃષ્ટતા, અને અગમ્ય અંધકારમાં જ, ખીજી રીતે કહીએ તો ચોરી, લુપ્તચાર, લપટતા, વ્યગ્રન આદિમાં અટવાઈ મુવા છે.” (સુ. મ., પૃ. ૨૩૩-૩૪)

આ પરિચ્છેદમાં રહેલી કથનની ઉત્કટતા વળી નર્મદનું સ્મરણ કરાવે છે નર્મદની માફક મણિલાલ પણ જનતાને સંબોધીને બોલતા હોય તેમ લાગે છે. નર્મદની વ્યાખ્યાનશૈલીમાં જે સમ્યક્ષ, નિખાલમતા અને સચોટતા જોવામાં આવે છે તે મણિલાલની શૈલીમાં પણ છે. એમાં વાતચીતિયા ટપની તળપદી ઉકિતઓ અને વાકચરિત્રોનો

બહોળો ઉપયોગ નજરે પડે છે. * કવચિત્ ઉત્સાહી ઉપદેશકની ઉદ્બોધકતા† તો કવચિત્ કુશળ ધર્મપ્રચારકની શાંત સમજાવટ (persuasiveness)‡ કવચિત્ હિતેન્દ્રુ શિક્ષકનો સંતાપx તો કવચિત્ બળતા સ્નેહીના હૃદયદ્રવ્યનો બબ્બ ઉદ્રેક, ÷ કવચિત્

* આના ઉદાહરણ તરીકે મણિલાલની આ ઉક્તિ પણ લેવા જેવી છે
 “તમારે ભ્રમત થવું જોઈએ, તમારા પાશ્ચાત્ય બંધુઓ તમને સદાય થવા ઇચ્છે છે તેમની સાથે મળવું જોઈએ, અને એમ સત્યના પ્રાસાદમાં મોક્ષ નહિ તો વળી, વળી નહિ તો સળી પણ તમારાથી જે હમેશાય તે હમેશવું જોઈએ, કાંઈ નહિ તો એ પ્રાસાદનું અતિ અનુલભ્ય ભારવાળું પરચરનું શિખર ચડાવવામાં તમે એક લલકારી કરી ‘હા ઉપાડો!’ એમ કહેશો તો પણ ખસ છે.” (‘અધ્યાત્મ મંડલ’, સુ. ગ., પૃ. ૧૧૬)

† હ. ત. નીચેના વાક્યો જુઓ “તરફના તરંગને, આ બે બહેનોનું ૩૫ વિચારી નવો પાનો ચડે છે તે દલી પડી આડો અવળો ઘૂંચો ઘૂંચો ઘૂંચો ગમે તેમ વિચારે છે, લલે છે, ગોઠવે છે। આવો, આર્યો! ભાઈઓ બહેનો, તમે એ તરંગ ઉપર સવાર થશો? થાઓ થાઓ! તમારું, તમારા દેશનું, તમારા આત્માનું, તમારી પ્રાણનું બધાનું કલ્યાણ એમાં જ છે.” (સુ. ગ., પૃ. ૫૪૨)

‡ હા. ત. આ વાક્ય જુઓ “અમે ધર્મને નામે તમને બૂત વળગાડનારા નથી, તમને કુવામાં નાખનારા નથી, કે તમને કેવળ બેવકુફાઈની વાત બતાવી તમારી ઉમદા આકલનો હલકો ઉપયોગ સૂચવવાના નથી” (સુ. ગ., પૃ. ૩૬૭)

x હ. ત. આ શબ્દો જુઓ. “અહો વહુ! અહો યુક્તિ! આવી મહાપદવીએ ગયેલી સ્ત્રીઓ હાલ કયા છે? કયા ખૂણામાં પડી છે, કયા સંતાઈ રહી છે, કાલના વિકરાળ ડાયાના કયા ગલેકામાં અથડાય છે, કયે દાંતે ચાટી ગઈ છે?” (સુ. ગ., પૃ. ૩૧૨)

÷ તેનો દાખલો આ રહ્યો. “ગૂંજરાલી સદૃશ શી આર્યબંધુમાં દૂદ પડી, ગૂંજરીના સીમાચ્છેદનો અસ્ત થયો, આર્યત્વનો ઉગ્રશ ઝાખો થયો, ધીરજનો દૃઢ અંજલ ભાગી પડ્યો, ધર્મનું ધૂંસરું નમી ગયું, પ્રચંદ

કદર દીકાખોરની તીક્ષ્ણ કટાક્ષટ્વતિ * તો કવચિત્ સ્વજનની પરિ-
ચિતતા એમ પ્રસંગોપાત વિવિધ ભાવભંગીઓ ધારણ કરતી
મણિલાલની વારુછટા વાચકના ચિત્ત ઉપર એક કમાયેલા વકતાના
વ્યક્તિત્વની છાપ અંકિત કરે છે.]

નર્મદના કરતાં મણિલાલની આ પ્રકારની શૈલીની વિશેષતા
એ કે નર્મદની શૈલીમાં લાગણીનો ઉકળાટ પ્રગટ કરવા જતાં
વિચારની વ્યવસ્થા રહેતી નથી, ધણીવાર એમાં સ્વસ્થતા પણ
દેખાતી નથી; ત્યારે મણિલાલની કવનરીતિ ઉતકટ હોવા છતાં
વિચારપૂર્ણ, વ્યવસ્થિત અને સ્વસ્થ હોય છે. એમાં છુદ્ધ અને
અને હૃદયનો વિરલ અમનવ્ય માલૂમ પડે છે. | નર્મદમાં અણધર
અને અવ્યવસ્થિત લાગતું શુદ્ધરાતી ચિન્તનાત્મક ગદ્ય મણિલાલમાં
સૌહર્વ, શિષ્ટતા અને વ્યવસ્થિત તકેજદતા ધારણ કરે છે. / ઉ. ત.,
નીચેનો પરિચ્છેદ જુઓ :

“આનંદને વેદાન્તનું સાધ્ય માનવાને કોઈ કારણ સમજતું
નથી, આનંદ તો ક્ષણિક છે, વિષમ છે, એકરૂપ નથી, વ્યક્તિએ
વ્યક્તિએ આનંદની વ્યાખ્યા જુદી જુદી થાય છે. એ આનંદને
વેદાન્તના સાધ્યરૂપે શી રીતે કહી શકાય ? આનંદની વ્યાખ્યા
વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બિન્ન હોવાથી તથા વેદાન્તના સાધ્યરૂપે

પ્રતાપનો તાપ મલિન થયો, એક પ્રવચનું ‘એકચ ગયુ’, કે અમારી પ્રિય
આચાર્યભાણો મધ્યમણિ કવિ નર્મદાશકર લાલસાંકર અમને તથ
ગયો।” (સુ. ગ, પૃ ૩૫૪)

* તેનો એક નમૂનો આ રહ્યો “અએજ નિશાળે જણી આવેવા
રૂમભણીબાઈને જુટ રટોકિંગ ને પંખા વિના સુખ ન મળે; ને કોલેજમાં
પાસ થઈ આવેલો તેમનો બાઈ અએજ રીતબાત ન પાળી શકાયથી
મુઝાઈને દુખ પામે એમાં બહુતરનો ચો વાકડ” (સુ ગ, પૃ ૪૩૮)

આનંદને માનવાની છૂલ ચવાથી, ધણાક વેદાન્તાનુયાયીના આચાર-વિચારોમાં નિરંકુચ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વચ્છંદિતા, અને મામાન્ય લોકો જેને અનાચાર અને અનીતિ કહે તેનું દીકામાં આવે છે. 'જે ધડી ગર્ધ આનંદમે' શ્રવનકા ફલ યોગ્ય' એટલા એક ચરણને મુખે રાખી, પોતપોતાની સમજણ અનુસાર આનંદની ધડી ભોગવવાનો યત્ન કરનારા પામરો પણ વેદાન્તી હોવાનો દાવો કરી વેદાન્તને દોષ ચઢાવવાનું નિમિત્ત થઈ જાય છે. 'કહા સંકપતિ લે ગયો, કહા કરન ગયો યોગ્ય,' એ પ્રથમાર્ધને વિચારીએ તો જણાય કે રાવણે બહુ અભિમાન કરી ન્યાયે અન્યાયે પણ સંગ્રહ કર્યો તે તેની સાથે ન ગયો; કરણે અનિ દયા ધારણ કરી પગમ ઉદારતાથી સર્વસ્વનો વ્યય કર્યો તેમાં તેની પાસેથી કંઈ ખૂટી ન ગયું :— જે આવવાનું તે પ્રયત્ન વિનાએ આવે છે ને જવાનું તે પ્રયત્ન વિનાએ જાય છે; ત્યારે પ્રાપ્ત કરવાના વિષયો સંબંધે કે જે જતા રહે છે તે વિષયો સંબંધે, પ્રયત્નને વચમાં આણીને કલેષ કરવો કે ઉપજાવવો વ્યર્થ છે; લાભ હાનિ ઉભયમાં સમાન રહી મમતાના સૂત્રને વળગી, રાવણે જેમ પોતાને પ્રાપ્ત થવું કર્તવ્ય કયું કે કરણે પોતાને પ્રાપ્ત થવું કર્તવ્ય કયું તેમ કર્તવ્યમાત્રમાં આનંદનું, 'આનંદની ધડી' તે જ ભૂત અને ભવિષ્યના અનુસંધાન વિના વર્તમાન ક્ષણ છે, અને વર્તમાનમાં જ જ્ઞાની વિચરે છે, માટે તે 'ધડી'ને શ્રવનનું ફલ કહી શકે. એવો કર્તવ્યમાત્રના વર્તમાન ક્ષણનો આનંદ તે જ જ્ઞાનીનું શ્રવન છે; એમ ન હોત તો હિરણ્યકશિપુ આદિની વૈરભક્તિથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવત નહિ. આ પ્રકારે 'આનંદ'ને સમજતાં પોતપોતાની રુચિ અનુસારના આનંદમાં ત્રિહરવાને જ આનંદ માનવાનો જે માર્ગ તે વેદાન્તસિદ્ધાન્તથી પ્રતિકૂલ છે." (સુ. ગ., પ. ૧૬૯-૭૦)

નંદશંકર અને ગોવર્ધનરામના ગદ્યમાં દેખા દેતી ચિત્રાત્મકતા (Picturesqueness) વિવિધતા અને રંગીનતાનો મણિલાલના

ગદ્યમાં સદતઃ અભાવ છે એમ તો નહિ, પણ તેમનું ગદ્ય ચિન્તનાત્મક હોઈ એ ગુણોને તેમાં ઓછો અવકાશ મળ્યો છે. મર્મને ઝડપથી ઝાઝી લઈને મણિલાલ તત્ત્વજ્ઞાનના અધરા વિષયને હરતામહકવત્ મગજની ચક્રે છે એ હિપ્પા પરિચ્છેદ પરથી સ્પષ્ટ છે. તેમની નિઃપશુપદ્ધતિ સરળ, શાસ્ત્રીય અને એકચ્છત્રિત છે. તેમાં રહેલા ગૌરવ અને વિશાળતાના ગુણો વક્તવ્યને સુઝાણ ને અમરકારક બનાવે છે / ‘નીતિ’, ‘કર્તવ્ય’, ‘આત્મજ્ઞાન’, ‘ધર્મબોધ’, ‘હિંસાભાવનાશ્વસ’, ‘હિન્નત શ્રવન’ એમ અનેક નિમિષોને આના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ગણાવી શકાય.

મણિલાલના ગદ્યની બીજી તરી આવતી વિશિષ્ટતા તેનો વેગ છે. વિષય ગમે તેટલો દુર્ગમ કે ચાંચીય હોય, પણ તેમની વાણીનો પ્રવાહ કદી મંદ પડતો નથી. લખતી વખતે વિચારો તેમના મગજમાં ઉભરાય છે એમ કહેવા કરતાં તેમના મગજમાં ધણી વખતથી રમતા રહેલા વિચારોને દોડતી કસમે પ્રગટ કરવાનું જ સતત તેમનું ખ્યેય રહ્યું છે એમ કહવું તે વધારે સાચું છે > ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ, બળવતરાય કે આનંદચંદર પૈકી આપણા કોઈ ચિન્તનશીલ લેખકની શૈલી આટલી વેગીલી બની શકી નથી. શ્રી મુનશીમાં એ વેગ જણાય છે, પણ તેમનામાં એટલી પર્યેષકતા નથી. ઘણીવાર વાણીના વેગમાં વિચાર પાતળો પડીને અદરશ થઈ જાય અને છેવટે નરી વાકીજટા જ રહે એવું પણ બને છે. મણિલાલના ગદ્યનો વેગ વાણીના કરતા વિશેષ અર્થનો-વિચારનો છે. ‘લૌકિકાના હિ સાધૂના અર્થ વાગનુવર્તત’-એ ભવભૂતવાક્ય તેમની ગદ્યશૈલીને સાચુ પાડીશું ?

મણિલાલનું ગદ્ય સપૂર્ણ ગુજરાતી છટાવાળું છે. તેઓ પોતાની જરૂર મુજબ તળપદો તેમ મંજૂતમય શબ્દોને વક્તવ્યના પ્રવાહમાં અનાયાસે ભેગવી દે છે, છતાં વાક્યનો ગુજરાતી મરોડ

હાયમ રહે છે. તેમની બાપામાં નૈસર્ગિક છટા અને વળાંક હોય છે. તેમના વાક્યપ્રવાહમાં અલંકારો, અવતરણો, અમાસપ્રચુર પદાનલિ અને લાંબાં વાક્યો આવે છે, પણ અતુલવના ગ્લુકાવાળા ગુદ્ધ ગુજરાતી મરોડવાળી વાક્યરચનામાં અધુ એકરમ થઈને લખનારના વ્યક્તિત્વની દૃઢ મુદ્દાથી અકિત, શિષ્ટ ગદ્યનું કપ ધરણ કરે છે. તેમાં મંદબુદ્ધિ વાચકની વિચારશક્તિને નમ્રત કરવાનું બળ છે, પ્રતિપક્ષીના મતબળને ઝાખું પાડે તેવું ઓજસ છે અને સાહિત્ય-રચના પિપાસુને તૃપ્ત કરે તેવો પ્રસાદ્યુષ્ણ છે.

ધનતા, સૂત્રાત્મકતા અને અશિથિલ બધ એ આ શૈલીમાં પ્રાય. જેવા મળતા બીજા લક્ષણો છે. ધનતાનો ગુણ ગોવર્ધનરામ અને ઠાકોરના ગદ્યમાં પણ છે. પરંતુ એ બન્ને લેખકોની શૈલી પ્રમાણમાં વિશેષ મધુર અને સભાનપણે યોજેલી માલૂમ પડે છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોને એકબીજાની પડખે ગોઠવીને એક સમતોમ, લયવિનયન માધતું મહાવાક્ય યોજવાની રીતિ પણ ગોવર્ધનરામ અને ઠાકોર પ્રયોજે છે. પણ મન્નેમાં એ લેખકની સંપ્રદાતપણે સાધેલી કારીગરીરૂપ છે ત્યારે મણિલાલમાં સુદીર્ઘ વિચારવિગ્તા કઠ્ઠા વાક્યોની હારમાળામાંથી એક પ્રમંથ લયવાળું વાક્ય કુદગતી રીતે જીભું ધાય છે. તેમાં આપાસ નથી હોતો. એટલે વાચકને તેના આરોહ-અવરોહ સાથે ગતિ કરતા ખાસ શ્રમ પડતો નથી આ બધું બતાવે છે કે મણિલાલને ગદ્યપ્રભુત્વ સદગતિ સિદ્ધ હતું.

ગદ્યકાર મણિલાલની સફળતાનું મૂળ તેમણે સ્વીકારેલો બાપાવિષયક સિદ્ધાન્ત છે. અખાની એક જ હીટીમાં તેમણે પોતાનું મતબ્ધ સમજાવ્યું છે: “બાપાને શું વળગે મૂર, રણમાં જે જીતે તે શૂર.” વક્તવ્યને ગૂંદ કરવાના માધનથી વિશેષ તેમણે બાપાનું મૂલ્ય આંક્યું નથી. ‘ગૂજરાતના લેખકો’ નામની લેખમાળા તેમણે આને અંગે લખી હતી. સુપ્રસિદ્ધ ત્રયો અને લેખકો વિશે

ગમે તેવું વિવેચન કરીને નામના કમાવા નીકળેલા ‘શુદ્ધ લેખકો’ ની ટીકા કરતાં તેમણે વાચકવર્ગની રુચિને યોગ્ય માગે વાળવાના ઉદ્દેશથી પ્રેરાર્થને, ગૂજરાતના લેખકોના ઉદ્ધત, વ્યાવહારિક, વિવેચક, અને પ્રાચીન એમ ચાર વર્ગ પાડ્યા હતા. નર્મદને ઉદ્ધત, દલપતરામને વ્યાવહારિક, નવલરામને વિવેચક અને મનઃસુખરામને પ્રાચીન પક્ષના અગ્રણી તરીકે ગણાવીને દરેક વર્ગની વિશિષ્ટતા અને ખામી તેમણે તારવી બતાવી છે. ઉદ્ધત પક્ષે વ્યાવહારિક પક્ષના કરતા બાપાની વિશેષ સેવા કરી છે એમ બતાવતાં તેમણે “નર્મદગદ્ય, કરણ્યધેનો, નર્મકવિતા તથા ગીરધરલાલ અને કરસનદાસના છૂટક લેખની મામે વનરાજ ચાવડો, ગદ્યવ્યેન કે દલપતકાવ્ય ટકી શકે એમ નથી જ” એવું વિધાન કર્યું હતું. એક તરફ તેમણે વ્યવહાર-પક્ષના-ખાસ કરીને હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળાના માદી, ધરગદ્ય અને તળપદી બાપાના આગ્રહની ટીકા કરી તો બીજી તરફ કેવળ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો અને પદ્ધતિયા શૈલીના ઉપાસક પ્રાચીન પક્ષના-વિરોધતઃ મનઃસુખગમના બાપાવિષયક વલ્લભનો પણ વિરોધ કર્યો. આ પ્રામાણિક વિચારપ્રદર્શનનો પડથો મનઃસુખરામ અને ધ્વજાગમ દેસાઈના મંડળમાં તેમ મહીપનરામ અને હરગોવિંદદાસના મંડળમાં પણ પડ્યો હતો. બીજા મંડળમાં એ અંગત ગીબત ને દ્વેષમાં પરિણમ્યો. આને અગે મહિમાલાલ, હરગોવિંદદાસ અને રમણભાઈ લાંબા વિવાદમાં બિતયા હતા. અહીં એ વિવાદનું પૂરું પૃથક્કરણ અપ્રસ્તુત છે. એમાંથી તરી આવતું મહિમાલાલનું બાપા-વિષયક દષ્ટિબિન્દુ જોઈએ તો તેમણે વ્યવહારપક્ષ તથા પ્રાચીન-પક્ષના મંતવ્યની કરેલી ટીકા તત્ત્વતઃ વળદવાળી જણાય છે. કેવળ સાદી અને તળપદી બાપાના આગ્રહીઓને ઉદ્દેશીને તેઓ કહે છે :

“એમને તો બધી વાતમાં “બાપા” એ જ સુખ વાત થઈ પડી છે. “દેશી” “સાદી” “ધરગદ્ય” “તળપદી” એવી બાપા એ જ પાંડિત્યનો સાર છે, એમ તેમનું માનવું છે; ને એ

માનવાએ જ આપણા ગૂઝગતીમાં વ્યર્થ લેખકોનો ઉભગટ વધારી દેઈ, વાચક વર્ગને બ્રમણમાં નાખી, વિચારબલને ફીણ પાડી દીધું છે, એમ અમે માનીએ છીએ. વિચાર કલ્પિત હોય, મગજમાં સહેજે ન ઉતરે તેવો પણ હોય, અમુક વિચારે પહોંચવા માટે અમુક અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, એ વાત ઉપર તો તે લોકો લક્ષ જ આપતા નથી. " *

ભાષા અધરી હોતી નથી પણ વાચકના અધિકાર અનુસાર વિચાર અધરો કે સહેજો લાગે છે એ મુદ્દા પર મથિલાયે અહીં બાર મૂક્યો છે. પ્રાચીન પક્ષના અનુયાયીઓની તેમની નીચે આપેલી ટીકા જુદી રીતે એ જ મુદ્દાનું સમર્થન કરે છે :

“ તે બિચારા એમ જ માને છે કે વક્તવ્ય ગમે તે હોય પણ સંસ્કૃત શબ્દો, મારી વાક્યરચના, સાર શ્લેષાદિ ઉક્તિવૈચિત્ર્ય, સાધારણ શબ્દોથી ચાલે ત્યાં પણ આવળા આવળા સંસ્કૃત શબ્દો અને ટૂંકી વાક્યરચનાને બદલે વિગ્તારવાળી રચના ઈમારતમાં આણી શકાય તો વિચારની અદ્યતા ચાવી જશે. બાણુની દાદબરીનું ભાષાન્તર પ્રમિદ્ધ થયા પછી આ વાતની વધારે વૃદ્ધિ થઈ છે, અને વ્યવહાર પક્ષ કરતા ઉલટી જુલમાં કેટલાક લોકો પડતા આવ્યા છે. એ લોકો એમના જેવી શૈલી ન હોય તે લેખને આરો ગણતા નથી. વિચારને બાણુએ રાખી, સંસ્કૃતમય ભાષાને જ તે લોકો પણ પ્રાધાન્ય આપે છે, ને તેને જ પાંડિત્યની નિશાની માને છે...” †

આમ ચારે પક્ષોનો પરિચય આપ્યા પછી લેખક એક પાયમો ‘યથાર્થ પક્ષ’ ગણાવે છે. તેનો પરિચય પણ તેમના જ શબ્દોમાં લઈએ :

* સુ. જ. પૃ. ૬૦૬

† એનન, પૃ. ૬૧૧

“ઉદ્ધત પદ્મવાગા વિચારને જે પ્રધાન્ય આપતા હતા તેનો તથા પ્રાચીન પદ્મવાળાના વિચારપ્રાધાન્ય અને ભાષાપ્રાધાન્ય ઉભયનો અને વિવેચક પદ્મના સાહિત્યભાવનાદિ પૂર્ણતાના વિચારનો, આ પદ્મે સ્વીકાર કરેલો છે, એટલું જ નથી પણ વ્યવહારપદ્મના “ભાષાથી જ વિચાર દર્શાવી દેવાના” આગ્રહને તથા પ્રાચીન પદ્મના કેવળ સંસ્કૃતમયી ભાષા સખતી એ આગ્રહને મથાર્થ પદ્મવાગાએ થોડાક ઢીસો પાડ્યો છે. મથાર્થ પદ્મવાગાએ દુક્રમા એવો નિયમ ક્યો છે કે વિષયને મથાર્થ રીતે યોગ્ય અધિકારીને ઉદ્દેશી સ્ફુટ કરી શકાય તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ રાખી મહજ સખતા જે પારિભાષિક સંસ્કૃત કે અસંસ્કૃત કે દેશી ગમે તે ભાષા આવી જાય તે વાપરીને સ્ફુટ લેખ રચવા આ પદ્મમા વિચારતું જ પ્રાધાન્ય છે, ને તે ઉપરથી જે ને મથાર્થ એ નામને પામવાને પાત્ર છે અંગ્રેજી કેળવણીનો ઈચ્છો સંગ્રહ પાની, સંસ્કૃત હારસી આદિનું સારું અધ્યયન કરી, સર્વ વિચાર ની છુતના કગતા જે યોગ્ય યોગ્ય ફેરફારો લાગે તે કાવ્ય, કથા, વ્યાખ્યાન, આદિ વિષયોમા દાખલ કરવા, અને નવા નવા વિચારોનો પણ, જગતમાત્રના વિદ્વદર્ગના નિત્ય આગળ વધતા વિચારાનુસાર, વાચકવર્ગને પરિચય કરાવેલો એવો આ પદ્મનો ઉદ્દેશ છે.”*

આ પદ્મના ‘બીજીનરોપક’ તરીકે કવિ નર્મદાસંકરનું નામ ઉદ્દેખીને તેમણે ગોવર્ધનગમ, નરમિહરાવ, કેશરનાથ ધ્રુવ, હરિ હર્ષદ ધ્રુવ, બાળાસકર, ગ્મણભાર્તિ તથા કાન્તને તેના અગ્રગણ્ય લેખકો તરીકે ગણાવ્યા છે. એમણે પોતાને પણ એ જ પદ્મના અનુયાયી તરીકે જાળખાવ્યા છે આ મથાર્થ પદ્મના પર્ણન દ્વારા મણિલાલે સમજાવેલો ભાષાવિષયક સિદ્ધાન્ત આજે પણ સ્વીકાર્ય છે. સુધડ ગદ્યને માટે ઔચિત્ય અને વિષયક્ષમતાના આજે મર્વ-

માન્ય થયેલ ધોરણનો જ મણિલાલે અહીં પોતાની રીતે પુરસ્કાર કર્યો છે. તેમના ગદ્યમાં સાદી અને પ્રૌઢ, સરળ છતાં વિચારમર્મ, તેમજ તળપદી અને સંસ્કૃતમય ભાષાનો વિલક્ષણ યોગ થયેલો જોવા મળે છે તેના ખુલાસો પણ તેમનો આ યથાર્થપદ્ધાનુગમ કરી આપે છે.

મણિલાલના ગદ્યને આ મંતવ્યથી થોડું નુકસાન પણ થયું છે. તેમનામાં એને લીધે ભાષાને મહારવાની બેપરવાઈ આવી મઠ્ઠ હતી. એકવાર 'કરેલું' લખાણ કરીથી વાંચવાનો પોતાને કંટાળો હતો એમ તો તેમણે પોતે જ કબૂલ્યું છે. આથી તેમની ભાષામાં અનેક ઠેકાણે શિથિલતા અને અશુદ્ધિ રહી જવા પામી છે. તેમના જેવા સંસ્કૃતજ્ઞ લેખકને ન જાજે તેવા સંસ્કૃત શબ્દોના ખોટા ઉપયોગ, ખોટી જોડણી અને જાતિ વચન આદિને લગતા અશુદ્ધ પ્રયોગો તેમનાં લખાણોમાં મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. મણિલાલની માહિત્યકૃતિઓનું અવલોકન કરતી વખત આના કેટલાક દાખલાઓ આગલા પ્રકરણમાં નોંધેલા જ છે. શ્રી સંજનાએ મણિલાલના ગદ્યમાંથી આવાં અનેક રચાનો તારવી બતાવીને અશુદ્ધ ગદ્ય લખવા બદલ તેમની ઠીક ખજર લીધી છે. * શ્રી સંજનાએ આપેલા દાખલાઓ પૈકી કેટલાકને દેખીતી છાપભૂમ ગણીએ તો પણ મોટા ભાગનાં રખસનો સાચાં છે.

સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃત શબ્દો અને સંસ્કૃતીકરણના તેમણે કરેલા કેટલાક પ્રયોગો જોઈએ. સંસ્કૃત શબ્દોને પોતાના વક્તવ્યના પ્રવાહમાં ઝડપથી ભેગવી દેતી વખત ઉચ્ચારથી દોરવાઈ જઈને તેઓ કેટલાક શબ્દોની જોડણીને વિકૃત કરી દે છે. 'સષ્ટા' અને 'દ્રષ્ટા'ને બદલે તેઓ 'સઘ્ટા' (સિ. સા., પૃ. ૫૨) અને 'દષ્ટા' (સિ. સા., પૃ. ૫૭) લખે છે. 'મહણ'ને બદલે 'મૂહણ' જેવા પ્રયોગ

* જુઓ તેમજ 'Studies in Gujarati Literature',
પૃ. ૨૨૧-૨૨૩

તો અનેક ઠેકાણે છે; એટલું જ નહિ, પણ આકાશના 'મહ'નું સંપ્રસારણ કરીને તેમણે 'મહ' બનાવ્યું છે. ('ન્યાયશાસ્ત્ર', પૃ. ૫૪). બોલવાની ઢબે લખવા જતાં તેઓ સંસ્કૃત તત્ત્વમ સમાસનો કેટલીક વાર કઢગો ઉપયોગ કરે છે. 'તેવી શ્રદ્ધા વખરનું જ્ઞાન' એમ કહેવા માટે 'તેવો શ્રદ્ધાહીન જ્ઞાન' (સુ. ગ., પૃ. ૬૭૮) એમ પ્રયોગ તેમણે કરેલો છે. સંસ્કૃતીકરણના કેટલાક પ્રયોગો પણ ટીકા-પાત્ર છે. જેમકે, સંસ્કૃતમાં 'સજ્જને પાત્ર' એ અર્થમાં 'દંડનીય' શબ્દ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં દંડના અર્થમાં આપણે 'શિક્ષા' શબ્દ વાપરીએ છીએ. તે પરથી મણિલાલ 'દંડ'ને સ્થાને 'શિક્ષા' શબ્દ મૂકીને તેનું 'શિક્ષણીય' એવું વિશ્વસ્ય ૩૫ બનાવે છે અને 'ચોર શિક્ષણીય છે' એમ લખે છે ('ન્યાયશાસ્ત્ર', પૃ. ૬૫). 'નિઘાસા' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'ધમ્મ' એવો કરીને તેમણે 'જાણવાની ઇચ્છાસા' ('ગુલાબસિંહ', પૃ. ૨૨૩) અને 'લખવાની ઇચ્છાસા' (સુ. ગ., પૃ. ૫૩) જેવા શિથિલ પ્રયોગો કરેલા છે.*

* ગુજરાતીમાં તત્ત્વમ શબ્દ 'પ્રતિદિન' 'દરરોજ' એવા અર્થમાં પ્રચલિત છે. મણિલાલે 'પ્રતિ' ઉપસર્ગનો 'દરેક' એવા અર્થમાં બહેળો ઉપયોગ કરીને, શ્રી સંભનાએ બતાવ્યું છે તેમ, 'પ્રતિસખાસહ', 'પ્રતિસર્પીદયે', 'પ્રતિશુદ્ધમા', 'પ્રતિપુસ્તક' એમ પુષ્કળ પ્રયોગો કરેલા છે. 'સુગધ' 'રાજ્યતંત્ર' ઇત્યાદિ શબ્દોને પુરિનમાં અને 'જય' જેવા શબ્દોને નાન્યતર ભતિમાં મૂકીને તેમણે ગોવર્ધનરામની માફક સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દોને મૂળ ભતિમાં લખવાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું હોય એમ જણાય છે. પણ પાછું 'પક્ષ' શબ્દને ગુજરાતી 'પાખ'ને અનુસરીને નારી ભતિમાં વાપર્યો છે ! ઉપરાંત, 'મળજ' શબ્દનો તેમણે કરેલો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતીમાં આવારે તેનો ઉપયોગ વિશેષજી તરીકે જ પ્રચલિત છે. મણિલાલે અનેક સ્થાને તેનો નામ તરીકે ('પ્રાણલ્ય' એવા અર્થમાં) ઉપયોગ કરેલો છે. ગોવર્ધનરામે પણ એ શબ્દનો પ્રયોગ તે રીતે કરેલો છે. દા. ત. "આ ઇચ્છાનું મળજ માત્ર ચેત્રી પડવો જોવાના કુત્રહલથી દબાઈ રહ્યું હતું." (સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૧, દસમી આ, પૃ. ૧૮૧).

ઉતાવળમાં ‘મહાકુર્ધ’ દાનિ’, ‘સ્વતસ્ત્વ’, ‘યુવપ્રીઓ’, ‘અભ્યસવા’ જેવા શ્રી સંજ્ઞનાએ ઉદ્દેશ્યેણ ઉપદેશનીય શબ્દપ્રયોગ અને ‘આ પ્રકૃત ગ્રંથને’ (સુ. ગ, પૃ. ૮૨૭) તથા ‘એમ છે માટે જ સનાતનત્વ પણ અર્થાત્ સિદ્ધ છે’ (સુ. ગ, પૃ. ૩૦૦), જેવા ચોખ્ખા પુનરુક્તિદોષવાળા પ્રયોગ પણ તેમણે કરેલા છે. વળી ‘નીતિરીતિ’ અને ‘અનાદિસિદ્ધ’ જેવા શબ્દોનો અતિશય ઉપયોગ તેમના લખાણમાં પ્રયોગદાસ્ય (misnomerism) નો દોષ લાવે છે, જે ગમણ્યમાર્ષ તથા નગસિંહરાવને તેનો ઉપદાસ કરવા પ્રેરે છે.

તેમણે કરેલા તળપદા શબ્દોનો ઉપયોગ પણ કેટલીક વાર શિથિલ હોય છે. ઉ.ત. ‘અલણુ જેવી કવિતાઓ’ (સુ. ગ, પૃ. ૬૦૮), ‘દયાભર્યો ખનાવ’ (સુ. ગ., પૃ. ૬૪૬), ‘આવા જોડાવાડાથી કાવ્ય થતું નથી’ (સુ. ગ., પૃ. ૬૫૫). વળી ‘સક્રિયતા’ને બદલે ‘સંક્રાંતિ’ શબ્દની તેઓ ‘સંક્રાંતિ’ એમ જોડણી કરે છે, (સુ. ગ., પૃ. ૭૬૦) ‘સૂઝ’ની જોડણી ‘સૂજ’ કરે છે અને ‘માટે’ ના અર્થમાં વપરાતા ‘સારું’ શબ્દની ‘મારું’ એવી જોડણી લગભગ નિયમરૂપે કરે છે. તેથી અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. કેટલાક ગુજરાતીને અપરિચિત એવા અંગ્રેજીના અનુકરણરૂપ કૃત્રિમ પ્રયોગો પણ જોવા મળે છે. “આ લઘુ કાવ્ય અવલોકન કરતાં હર્ષ થાય છે.” (સુ. ગ., પૃ. ૮૩૩); “આ ગ્રંથ લલામણુ કરીએ છીએ” (સુ. ગ., પૃ. ૮૩૩); “આ ધોરણુ ઇંગ્લેન્ડમાં લોડે બેક-સરીઝે અમલ કર્યું હતું” (સુ. ગ., પૃ. ૨૮૪) આ ત્રણે દાખલામાં મણિલાલની નજર આગળ અંગ્રેજી ક્રિયાપદો ‘review’ ‘recommend’ અને ‘execute’ હશે એટલે ગુજરાતી

પણ આ બધા પ્રયોગો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અદુષ્ટ છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

પ્રયોગને આવશ્યક જાણી વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ એકે વાક્યમાં માલૂમ પડતો નથી. “આપણે આપણને જ આશિર્વાદ દેવા જોઈએ” જેવું “*we should thank ourselves*” નું ભાષાંતરિયુ રૂપ પણ તેમણે વાપર્યું છે. (સુ. ગ., પૃ. ૭૫૮) ‘આપ’ ધાતુનું પેરક ૩૫ ‘આપવયું’ કરીને તેઓ “હિતેજન આપવવાની આવશ્યકતા છે” (‘મહિલાવની વિચારધાગ’, પૃ. ૧૦૮) એમ લખે છે. ‘મોંમલકારાનો પાત્ર’ (સુ. ગ., પૃ. ૨૧૧) ‘તેને સમીપ જવાય’ (સુ. ગ., પૃ. ૨૫૬) વગેરેમાં વિભક્તિ પ્રત્યક્ષ ખોટી રીતે વપરાયેલ છે અને “વસ્તુવિન્યાસ અને ઉદ્દેશનું રોશન એ જે કરવામાં અંધકર્તાએ કર્મ જ ચાતુર્ય વાપરી શકાયું નથી” (સુ. ગ., પૃ. ૯૦૩) જેવા દાખલાઓ શિથિલ વાક્યરચનાના નમૂનામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

✓લ્યુપન્ન પંડિતનું માનસ ધરાવતા મહિલાવમાં આમ ભાષાના પ્રયોગમાં નરસિંહરાવ કે બળવંતરાયની ચોક્કસાઈ નથી. જેવી હાથ લાગી તેવી ભાષાને તેમણે પોતાના વક્તવ્યનો અર્થ મિદ્ધ કરવા પ્રયોજી છે. તેની પાછળ રહેલા તેમના વ્યક્તિત્વના બળથી હેતુ તો સચોટ. પણ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વખણાયેલું ‘મઘ બાકરજી-દૃષ્ટિએ નમળું રહી ગયું’/‘આતું મોટું કારણ હિતાવળ છે. તેમને પોતાના લખાણનું પુનરીક્ષણ કરવાનો વખત મળ્યો હોત તો ઉપર ગણાવેલ પૈકી અનેક બૂલો સુધરી ગઈ હોત. પોતાના માસિકને માટે તેમ અન્યથા પોતાના લક્ષ્યની સાધનાની પ્રવૃત્તિ લેખે ઢગલાબધ લેખો લખનાર અને લખતાં લખતાં જ અધવચથી દુનિયામાંથી વિદાય લેનાર મહિલાલનાં લખાણોમાં આવાં ગ્યાનો રહી જવા પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

તેમણે પોતાના કામજોગા અનેક પારિભાષિક શબ્દો ધડી લીધા હતા. ‘Opera’ માટે ‘સંગીતનાટક’, ‘Reality’ માટે ‘વસ્તુગતિ’, ‘Progress’ માટે ‘સંવૃદ્ધિ’, ‘Fine Arts’ માટે

‘સાહિત્યકલા,’ ‘Active’ માટે ‘ચ ચત’, ‘Personification’ માટે ‘જીવારોપણ’ એમ અનેક નવોન શબ્દો તેઓ પોતાના ખપપૂરતા ધણુંખરુ પોતે વાચેલાં ભાષ્યોને આધારે થોજી લેતા હતા. શ્રી વિશ્વનાથ બટ્ટે તૈવાગ કરેલો ‘પારિભાષિક કોશ’ ઉપસાવનારને સમજશે કે પારિભાષિક શબ્દોનો કેવડો મેળો ફાળો મણિલાલની પામેથી ગુજરાતી ભાષાને અનાપાસે મળેયો છે. તેમણે પ્રયોજેલા શબ્દો પૈકી થોડાક રૂઢ થયા છે ને ઘણા રૂઢ થયા નથી તેમણે ‘Occultism’ ને ‘ગુપ્તવિદ્યા’ કહેવાને બદલે ‘અધ્યાત્મવિદ્યા’ કહી છે અને ‘Psychic’ ના અર્થમાં ‘આધ્યાત્મિક’ શબ્દ વાપરેલ છે. આમ છતાં, ખાસ કરીને તેમણે જીભી કરેલી તકશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા ગુજરાતીમાં એ વિષયનું અધ્યયન-અધ્યાપન કગનારને આજે પણ મદદગાર નીવડે તેવી છે. સમગ્ર રીતે જોતાં, અનેક મર્યાદાઓ છતાં, ગુજરાતી મઘને શાસ્ત્રીય અને ચિન્તનાત્મક વિષયોની ચર્ચા માટે કેળવીને, અને પોતાના વ્યક્તિત્વથી અનુપ્રાણિત શૈલી જીભી કરીને, મણિલાલ આપણે ત્યાં એક પ્રભાવ શાળી ગઘકારના પ્રતિષ્ઠાના અધિકારી બન્યા છે. આમ ન હોત તો આનંદશંકર જેવા પીઠ અને સમદશી વિવેચક તેમની ગઘશૈલીનું બળ અને ઓજસ વખાણત નહિ * અને પ્રો. ઠાકરા જેવા સમર્થ ગઘકાર તેમને પોતાના એક ગઘચુરુનું માનવંતું સ્થાન આપત નહિ †

* જુઓ ‘સાહિત્યવિચાર’ (બીજી આ), પૃ ૩૭-૩૮

† જુઓ ‘વિવિધ આધ્યાનો,’ ગુચ્છ બીજો, વિજ્ઞાન પહેરો, પૃ ૬૩

પ્રકરણ છઠું

કવિ મણિલાલ

“ મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પૂરું કીરમત !
કવિતા આ જકાવાનું કયું શેં દૈત તેં કીરમત ! ”

[અદ્ય લેખોના પ્રમાણમાં મણિલાલની કાવ્યકૃતિઓની મંખ્યા ઘણી ઓછી છે. કાવ્યસર્જન તેમની મુખ્ય માહિત્યિક પ્રવૃત્તિ નહોતી. બીજી પ્રવૃત્તિમાંથી મળેલા અવકાશમાં છ બાર મહિને ‘કેઈ ઉમ અને હૃદયરોધક અનુભવના પરિણામ કે’ પોતાને કાવ્ય રકુગ્તુ’ એમ તેમણે ‘પ્રેમજીવન’ની પ્રસ્તાવનામાં કહેલું છે તે પરથી, તેમજ તેમની કિશોરવયની બાળાશંકરના મંસર્ગને લગતી હકીકત પરથી કહી શકાય કે કવિતા મણિલાલને માટે અંગત ઊર્મિ-આવિષ્કરણનું સાધન હતી. પોતાની કાવ્યકૃતિઓને તેમણે ‘પલો’ તરીકે ઓળખાવી છે તેમાં કવિતાને તેમણે પોતાની અંબીર પ્રવૃત્તિ લેખી નથી એમ સમજાય છે. ‘આત્મનિમજ્જન’માંના કાવ્યો તેમના જીવનનાં સત્તર-અઠાર વર્ષના ‘આત્મવિકાસનો ક્રમ’ દર્શાવે છે. આ કાવ્યો થોડાં છે, પણ મણિલાલની કવિત્વશક્તિની સદૃઢ છાપ પાડે છે.]

સૌપહેલાં આ કાવ્યોનો એકંદર જથ્થો કેટલો છે તે જાણીએ. ૧૮૮૦-’૮૭ દરમિયાન રચેલાં ‘પ્રેમજીવન’ના અગિયાર કાવ્યો; તે પછીનાં ચાર-પાંચ વરસમાં લખેલાં ‘અબોદામિ’નાં બીજાં અગિયાર; આમાં ‘મિત્રધ્વનિ’ શીર્ષક નીચેનાં પંદર, ‘જવનિકા’નાં બે અને એક ‘વિપદાર’નું જિમેરીને ‘આત્મનિમજ્જન’નામનો કુલ ચાળીસ કાવ્યોનો સંગ્રહ મણિલાલે ૧૮૯૫ માં પ્રગટ કર્યો હતો. ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮ દરમિયાન તેમણે લખેલાં બીજાં પાંચ કાવ્યો

‘આત્મનિમગ્નન’ની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૧૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી તેમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. આમ, ‘આત્મનિમગ્નન’માં આજે કુલે પિસ્તાળીસ કૃતિઓ સંગૃહીત થયેલી છે. મણિનાના હરતાક્ષરવાળી નાનકડી કાવ્યપોથી ગુ વિ સમાના પ્રયાસમાં છે તેને ‘આત્મનિમગ્નન’ સાથે મરખાવી નેતા આઠ * કાવ્યો. એવા નીકળે છે, જે અઘાપિ અપ્રગટ છે. આમ અઢાર વરસના ગાળામાં મણિલાલે કુલે ત્રેપત કાવ્યો છટકે છટકે લખેલાં માલુમ પડે છે. આમાં ‘શિક્ષાશતક’નો નાનકડો મગ્ગ અને ‘કાન્તા’ તથા ‘નૃસિંહાવતાર’માં મૂકેલાં કાવ્યો હમેશીએ એટલે મણિલાલના કાવ્યોનો સ્વપૂર્ણ જથ્થો મળ્યું ગયો. મણિલાલની કાવ્યકૃતિઓની સંખ્યા આમ ઝાઝી નથી પણ બધી ગ્યનાઓને લક્ષમાં લઈએ તો તે ઉપેક્ષણીય પણ નહિ. ૪ મળ્યા.

[મણિલાલની કવિતામાં વિષયનું વૈવિધ્ય નથી તેટલું પણ રચનાનું છે. દલપતશૈલીના દોહરા-ચોપાઈથી માંડીને અલ્પાનુ મળ્યાં તા પૃથ્વી છંદ પર્વન્તના, તેમજ એક તરફ ફારસી ગઝલો અને બીજી તરફ દેશી બજનોના ઢાળવાળા પદો એમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં કાવ્યો મણિલાલે લખેલાં છે. તેમને કાવ્યવેખનનો શોખ લગાડનાર દલપતશિષ્ય બાળાશ કર હતા. કિશોરવયમાં નર્મદ-દલપતની તુલનામાં દલપતરામ અને તેમની શૈલી માટે મણિલાલને પક્ષપાત હતો. તે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે ૮/દલપત-શીતિના બોધક બેડકણથી તેમણે કાવ્યવેખનનો પ્રારંભ કર્યો.

* આ આઠ ગેય પદો છે (૧) ‘છાને દુષ્ટ બુદ્ધ રૂડું કે’ય નિમંજ નેહને,’ (૨) ‘હમરાય હમ ગ તર ગ’, (૩) ‘લાગુ તાપો નસમા’, (૪) ‘મેહુદી’ । ૥ રદી । મીઠું જલ હાવા રસબર છાટ’, (૫) ‘અચાનક આવડી આ રી કાળજડામાં લાગી લદાય ।’, (૬) ‘આવી ન આજ તક રે પતીયા એ ચારની’, (૭) ‘રેન કટે ન સખીયા’ અને (૮) બહે ૥ રતિરસ (નેણે) પ્રેમમાં પ્રેમ ધરો’.

હતો. શાળામાં ભણતાં ભણતાં કરેલા કાવ્યવિનોદની ‘શિક્ષાચતક’ નામની ૨૭ પાનાંની ચોપડી ‘એક વિદ્યાર્થી’ના નામથી મહિલાલે બહાર પાડી હતી અને તે બાળાશંકરને એમપૂર્વક અર્પણ કરી હતી. આ ‘શિક્ષાચતક’માં સજ્જન, દુર્જન, સંપ, ગર્વ, ધૈર્ય, ધન, વિદ્યા, વિનય, કાળ, જગત, કૃપણ, ધૃત્યાદિ પચાસેક પરચરણ વિષયો પર ૧૦૧ બોધક કહીએ। મૂકવામાં આવેલી છે. એમાં સંસ્કૃત સુભાષિતોમાંથી લીધેલા વિચારો છે. વળી એમાં મોટે ભાગે કવિત છંદનો ઉપયોગ થયેલો છે, જો કે વચ્ચે વચ્ચે વસંતતિલકા અને શાદૂલવિક્રીડિત જેવા અક્ષરમેળ વગેરે પણ ચોળેલા છે. એક કહીમાં સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરીને બીજા જુદા જ છંદમાં મૂકેલી કહીમાં ધણુંખરું તેનું દષ્ટાન્ત મૂકવાની રીત તેમણે ‘શિક્ષાચતક’માં અભત્યાર કરેલી છે. ઉ. ત. નીચેની કર્મવિષયક એ કહીઓ જુઓ :

“કહે વૈભ છે કંઈ થયો વળી પિત રાગ,
કહે જોશી રાહ નડતો અતિ કષ્ટ યોગ,
સુવા વહે વળગી ઝાંપડી છે જ અગે,
હું બાપું સર્વ નીપજે કરણી પ્રસન્ન. — ૭૬

રાત સમે મુપક કરતાં ભક્ષ તણી શોધ,
દેખી એક કંડીઓ ને ચીતમાં ખુશી થયો.
કાપી કંડીઓ ને ખાવાભક્ષ જેવો માંય ગયો,
સાપ તેને ચટ દઈ પેટમાં ગળી ગયો;

ખાવાનું કશું ન મળ્યું, જીવનિજ ખોયો અંતે,
કરમ ચકી કહેને ઉલ્લસ કેવો ચટયો;
કરમ વિના ન કદી ઉલ્લસ ક્ષણિત થાય,
ખોજો ખાડ મોટા જઈ એક તોય ના જાઓ. — ૮૦ ”

(‘શિક્ષાચતક’, પૃ. ૨૨-૨૩)

અહીં બાપા અને છંદની વિદ્યાર્થી મહિલાવની પ્રાયોગિક કસરત સિવાય કલ્પનાની મૌલિક ચમક કે વિચારનાવીન્ય નથી શિષ્ટતા, બોધકતા, હાન્ય, 'ગંદશુદ્ધિ, બાપાની ઝડઝમક અને વ્યવહારગ્રાન આદિ દલપતશૈલીનાં લક્ષણોનું' -મહિલાએ ગળ પ્રમાણે 'શિક્ષાશતક'માં અનુસરણ કર્યું છે.

વિદ્યાર્થી'વગ્યામા કરેલી બાપા અને છંદની કમરતથી મહિલાને એ બંને અંગે ઉપર કેવો દૃઢ હાથ બેસી ગયો હતો તે દેવેજકાળમાં 'તૂટેલી દોસતી' નામના પારમીશાઈ કાવ્યના તેમણે કરેલા શિષ્ટ રૂપાન્તરના કાવ્યના પરથી સમજાય છે. *
~ 'કાન્તા'ની રચનાએ તેમજ 'માલતીમાધવ' અને 'ઉત્તરગમચરિત'ના બાપાન્તરોએ તેમની કવિત્વશૈલીને મહારવામાં મદદ કરી. વખત જતા અગ્રેજ કવિતાના પરિશીયને, નર્મદના સંસ્કર્ષે અને -સ્વતંત્ર રીતે ખીલતી જતી તત્ત્વદષ્ટિએ તેમની કાવ્યભાવનાને વિકાસી હતી. તેમને કાવ્યાદર્શનીયેની પકિતઓમાં કેવી સુદર રીતે વ્યક્ત થયો છે! :

“કાવ્ય - કવિતા - એ જ આપણા રથનામાં રથસ બાવેનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે. આપણી જ્ઞાતિનું વિશેષન કરનાર અગ્નિ છે, આપણા બાવને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પાંખ છે, જૂત અને બિવિધને વર્તમાનમાં આણી મૂકનાર અંગન છે”

('અભેદોર્મિ'ની પ્રસ્તાવનામાંથી)

~આને પરિણામે બાલ વર્ણનોમાં ગયતી, શબ્દ-ચમત્કૃતિવાળી દલપતશૈલીની કવિતાના તે વિરોધી ચર્ચા થયા અને નર્મદે બોધેના ભૂમિવાદનો તેમજ હિચ્ચીકરણના સિધ્ધાન્તનો તેમણે પુરસ્કાર કર્યો 'ભાવનામાં આનંદતા આત્માના ઉદ્દયારૂપ કવિતા'માં તેમણે સંગીતની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી હતી તે આગલા

* આ પ્રસંગની વિષયો માટે જુઓ 'રેમરણમુકર', પૃ. ૨૧૭-૨૧૯ (પંદેલી આજ્ઞા)

પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયું છે. આની સાથે સાથે જીવનનો અનુભવ પણ ચાલુ જ હતો. ધર્મ અને પ્રેમ તેમના જીવનના મુખ્ય લક્ષ્યબિન્દુઓ બન્યાં હતા. તત્ત્વજિજ્ઞાસાએ તેમ સ્ત્રીસંગ ને મિત્રપ્રેમના રંગીયા અનુભવે તેમના હૃદયમાં છતકટ ઊર્મિસચ્ચનો પેદા કર્યા હતા, જેનો વખતોવખત કાવ્યોદ્દગાર રૂપે અવિષ્કાર થતો રહ્યો હતો. પ્રેમનાં તથા શ્રીધ્યાત્મના કાવ્યો મણિલાલના પાસેથી ગુજગતી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થતા ગયાં તે આ રીતે

આમ ખીસતી જતી તેમની મજન-મજલિનો મુખ્ય કાલ 'આત્મનિમગ્નજન' છે. "બાહ્ય વિશ્વના પ્રહારોથી કે મોહમય આવેગોથી ન્યારે ભુષ્ધિ અકળાઈ જાય છે ત્યારે આત્મનિમગ્નજનમાં શાન્તિ અનુભવે છે, ને કવિયિત્ત એ શાન્તિમાં પૂર્ણ નિમગ્ન થઈ એકાદ આલાપ કરી લે છે"—એમ તેમણે પોતાના આ સર્જન-વ્યાપાર વિશે ખુલાસો કર્યો છે તે પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેમની કવિતાના મૂળમાં મોટે ભાગે તેમના ખાનગી જીવનના તીન, આધાતજનક અનુભવો રહેલા છે. આને અગે નિખાલસ કખૂલત તેમણે આત્મકથામાં કરેલી છે 'શા રસ પર શુલતાન દિવાની', 'અચાનક આવડી આ શી કાગળકામા લાગી લહાય?' અને 'બજન કર અકલ અચલ ગુરુધરકા' — તેમજ 'આવી ન આજ તક પતીયા', 'દમ રસમગ મોરે દિલ જાઈ રહી', 'પ્રેમમાં નેમ ધર્યો' તથા 'આખ ભથે શુ થાય હકીલી?' એ કૃતિઓ તેમની મુખ્ય ખાતેની પ્રેમિકાને હૃદયેશને લખાયેલી કે વળી તેમની સુપ્રસિદ્ધ ગઝલો 'અહા ! હું એકલો દુનિયા બિયાબામાં સુનો ભટકુ', 'કહી છું જાય દોરી', 'મારી મસ્તોની', 'આ જાગે ધરકમાં' વગેરે, 'જગ દે પ્યારી' વાળી લાવણી અને 'એવું જતાવે કાઈ આજ' એ ગરબી પોતે પોતાના શિષ્યયુગલ સાથેના સળધને અગે લખેલી

હોવાનું તેમણે સ્પષ્ટ કળુક્ષ્ય છે * છેલ્લે નિર્દેશનાં છંદાત કાવ્યો
 તો તેમણે અભેદમા ચરીરસખધ પાપકતો નથી એમ પોતાના
 શિષ્યદ પતીને સમજાવવા માટે જ લખ્યા હતા ' પ્રેમ
 મણિલાલના કવનનો એક માત્ર વિષય છે જ્ઞાન એટલે
 કે અદ્વૈતસાક્ષાત્કારના પર્યાય રૂપે તેમણે ' પ્રેમ ' શબ્દ તેમની
 તત્ત્વચર્ચામાં વાપર્યો છે. તેનો લાભ લઈને તેમણે પોતાના
 કાવ્યના બાહ્યમાં એ શબ્દનો અર્થ ' અભેદ ' કર્યો છે તેમના જીવનનો
 ' હૃદયરોધક ' અનુભવ અન્ત પ્રેરિત કા પોદ્ગાર રૂપે પ્રગટ થઈને
 કલાક્ષમ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એમાં જ એ અનુભવ અને તેની
 અભિવ્યક્તિનું સાથેકય છે મણિલાલે આ અનુભવરસિક કાવ્યોને
 પ્રગટ કરતી વખતે તેમાં ગહેલા આત્મલક્ષી તત્ત્વને વ્યાપક રૂપ આપીને
 કે પછી કવિતાને પણ પોતાના જીવનધ્યેયના સાધન રૂપે બજારમાં
 જોતરવાના ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને, દરેક કાવ્યની પાછળ આજ સુધીમાં
 કોઈ ગુજગતી કવિએ નહિ મૂકી હોય એટલી લાખી ગીકા મૂકેલી
 છે. પોતાને થયેલા સ્થૂળ પ્રેમના સંવેદનને તેમણે સૂરી સ્વાગ્રમા
 વ્યક્ત કરેલ છે, જ્યારે તેનું બાહ્ય તેમણે વેદાન્તની પરિભાષામાં
 અધ્યાત્મદષ્ટિએ કરેલું છે। વેદાન્ત ધર્મના ' મિશનરી ' મણિલાલનો
 કવિતા ઉપર આ અભ્યાસાર જ છે ' અદ્વૈત વેદાન્તને તેના શુદ્ધ
 રૂપે સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે, ' મે પ્રેમજીવન એ લેખ યોજ્યો હતો '
 એમ તેમણે કહ્યું છે ત ' પ્રેમજીવન 'ના કાવ્યોને નહિ, પણ તેની
 પાછળ મૂકેલા વિસ્તૃત બાહ્યને લાગુ પડે છે તેમણે ' પ્રેમજીવન 'ના
 અગિયાર કાવ્યોની સાથે ' અભેદોર્મિ 'નાં અગિયારની સામાન્ય
 તુલના કરીને ' અભેદોર્મિ 'માની પ્રત્યેક કૃતિને ' પ્રેમજીવન 'ના દરેક
 કાવ્યના ' પરમોદ્ધર્ષ ' રૂપે જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે
 કૃત્રિમ છે * ' અભેદોર્મિ 'ની ગઝલોને ' વૈરાગ્યોર્મિ, ' ' કષાયોર્મિ, '

* આને અંગે વિશેષ વિગતો આ લેખકના હવે પછી પ્રગટ થનાર મણિલાલ
 નમુનાઈ, જીવનરંગ એ પુસ્તકમાં આપવાની ધારણા છે.

* ' આત્મનિજ્જનન ', બીજી આ, પૃ ૫૭-૫૮

‘વિક્ષેપોર્મિ’ એ ક્રમમાં ગોઠવીને અદ્વૈતસાક્ષાત્કાર માટે વાસનાક્ષયને ક્રમ દોરી આપવાનો તેમણે બાબમાં પ્રયત્ન કર્યો છે તે પણ દૂરાકૃષ્ટ છે. દીકા વાંચે નહિ ત્યાંસુધી વાચકને સૂઝે નહિ તેવો અર્થ મણિલાલે પોતાનાં અન્યથા સ્પષ્ટ અને ઉત્કટ ભાવાભિવ્યક્તિ કરતાં કાળ્યો ઉપર ઠોકી બેસાડીને તેની કવિતા તરીકેની મસ્તી, તાજગી અને સુંદરતાને બારે હાનિ પહોંચાડી છે. ઉ. ત. ‘ખતમ અથ હોંદિલ! થે જા, ન તારે કોઈ જી અહીંયાં’ એ મઝલની લીટીમાં તેમણે ‘હોંદિલ’નો અર્થ ‘વાસના’ કરીને વિવેકી જન વાસનાને ખતમ થઈ જવાનું કહેતો હોય તેમ આખી મઝલનો અર્થ ક્યો છે. માનવ પ્રેમિકાને ઉદ્દેશીને લખાયેલી ‘જવા દે પ્યારી, કસી કસી કસી, ફરી ફરી ફરી, ન બાંધ બંધન,’ એ લાવણીની પંક્તિઓ પછી એ જ રીતે ચિત્તવિક્ષેપ કરતી વાસનાને લાગુ પાડી છે. પરા-ભિમુખ થયેલી સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કપકા રૂપે લખેલી ‘આંખ બરે શું થાય, હઠીલી, આંખ બરે શું થાય?’ વગેરે પંક્તિઓ તમોગુણજન્ય આપાના તિરસ્કાર રૂપે અને એવા જ અસંગે લખેલી ‘શા રમ પર ગુલતાન’ ઈ. લીટીઓ ખુદિના ચાંચલ્ય રૂપે તેમણે લટાવી છે. આ ઉપરથી કાળ્યની બીતરમાં રહેલા અંગત અનુભવને ઓવરવાનો કવિ પ્રયત્ન કરતા હોય એવો ભાસ થાય છે. અથવા, કહો કે વૈયક્તિક અનુભવ ઉપરથી સાધારણીકરણ કરવાનો તેમનો આ વિલક્ષણ પ્રયાસ છે. નહિ તો, જે કાળ્યો તેમના અભેદ ફિલસૂફીના તૈયાર ખોખામાં બેસી રાકે એવાં નહોતાં તેને નોંધપોથીમાં જ તેઓ શા સારુ આજ લગી દટાર્ધ રહેવા દેત? આ કાળ્યો અસંદિગ્ધપણે તેમની સ્વાનુભવનીતરતી રસભરી પ્રેમકેલિનું વર્ણન કરે છે. દા. ત. પહેલા જ પ્રેમાનુભવે નીકળેલા આ ઉદ્દમારો જુઓ :

“અચાનક આવડી આ શી લાગી કાળજડામાં વહાય ?

કાળજ ડાખલ કળી કરમાયે,
હાય ! દેખી તે કેમ ખમાય ?—અચાનક

નયન મીચી ભુડી રાખ દબાવી,
બાળી બાળીને શું રહી રરમાય?—અચાનક
હૃદય હૃદય કરી એક રમિલી,
પ્રેમ અમૃત પ્રેમથી પાય—અચાનક
પ્રેમમણિ મૃદુ પ્રેમઝલકમા,
બેદબાવ તે બચ્ચ જળાય—અચાનક” *

એ જ રીતે

“ મેહલી ! શું રહી ? મીકુ જલ હાવા રસભગ ઠાટ,
પ્રથમ દીદી ગમભગ મદમાતી,
પડી હૃદયહૃદયની ગાઠ — મેહલી” *

વગેરે પકિતઓ જુઓ. અથવા તો,

“ જાણે શું રતિરસ (જેણે) પ્રેમમાં નેમ ધર્યો ?
લજન કર્યું નિન તાન ન લાગ્યું
નેહ કર્યો ન કર્યો રે — જાણે” *

ધૃત્યાદિ ઉદ્દમારોમા પ્રતીત થતી તેમની રતિમુખની ઝખના જુઓ.
આ બધું વેદાન્તના કથા અગમાં બધ બેસી શકે એમ છે ? ૧૮૮૦ થી
૧૮૯૧ ના ગાળામા લખેનાં આ આઠ કાવ્યો મણિનાને ‘ આત્મ-
નિમજ્જન ’મા સામેલ કર્યાં નહિ તે જ બતાવી આપે છે કે
આત્માભિવ્યક્તિના સાધન તરીકે જેનો આશ્રય લીધો હતો તે
કવિતાને પણ પોતાના તત્ત્વવિચારના પ્રચારનું કૃત્રિમ સાધન
બનાવવાની તેમની દાનત હતી. કાવ્યસર્જન પોતે જ એવો અજન્મ
શિષ્યીકગણનો વ્યાપાર છે કે ગમે તેવો સ્થૂળ અનુભવ પણ કાવ્યકુદને
રસાતા તેમાંથી અગત, સક્રિય, પ્રાકૃત તત્ત્વો ગળી જાય છે ને
સર્વબોગ્ય રસસ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આનો તેમજ કાવ્ય કાવ્ય તરીકે
આનંદ આપે એમા જ તેની સાર્થકતા છે એ મિદાન્તનો ખાસ
મણિલાલને પોતાનાં કાવ્યો પ્રગટ કરતી વખતે આપ્યો હોત, તો

* મણિલાલની હસ્તલિખિત કાવ્યપોથીમાથી

કવિતાના કોમળ અંગ ઉપર વેદાન્તનો ઘટોટાપ બેસાડતાં તેઓ અવશ્ય અચકાત.

બાળાશંકરના સંસર્ગથી તેમને ફરસી કવિતાનો શોખ લાગ્યો હતો. મરત પ્રેમાલાપો ગાવામાં તેમજ તેમાંથી પોતાને ઇષ્ટ વિચાર-તત્ત્વને ફલિત કરી બતાવવામાં તેમને સૂરીવાદી પરિભાષાવાળી ગ્રંથો સારી પેઠે સહાયબૂત નીવડી છે. મણિલાલના અને સૂરીઓના પ્રેમવિચારમાં સામ્ય છે. સૂરીઓ જેમ ઇશ્વરે મિમ્મજી (પાર્થિવ પ્રેમ)ને ઇશ્વરે હકીકી (દિવ્ય પ્રેમ)ની સીડી સમજે છે, તેમ મણિલાલ પણ રથૂળ પ્રેમસંબંધને સૂક્ષ્મ અભેદસંબંધ સાધવાનો માર્ગ ગણતા હતા. વ્યક્તિ તરફનો પ્રેમ સામાન્ય નહિ, પણ અલૌકિક હોય તો તે આધ્યાત્મિક પ્રેમના સાક્ષાત્કારમાં સહાયબૂત થાય છે એમ સૂરી-ઓની માર્ગિક મણિલાલનું પણ દૃઢ મંતવ્ય હતું. વળી મનસૂરને 'અનલ હક' એ ઉદ્ધાર વેદાન્તના 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'ની નજીક છે. 'સનામ' 'દેહ' 'દિલ્લર' 'ઇશ્વરે હકીકી' 'જામે ઇશ્વર' ઇત્યાદિ સૂરી પરિભાષાના શબ્દો તેમનાં કાવ્યોને સૂરી પ્રેમનો ઓપ આપવા જાય છે. પણ તેમની ધણીખરી ગ્રંથો સૂરી સ્વાંગ ધરાવતી હોવા છતાં તેમાંથી સૂરીવાદી અર્થ હંમેશા ફલિત થતો નથી. 'કપાયોમિ' જેવી ગ્રંથમાં આરાક કે પ્રેમ એવો 'દેહદિલ'નો અર્થ લઈને તેને ઉદ્દેશવાને બદલે વાસનાને ઉદ્દેશી છે તે આપણે જોઈએ. વળી 'વિશ્વેપોમિ'માં "કહે તું સાચું ચર્ચ છું ધન ધન" એવો ઉદ્ધાર છે તે સૂરી કવિના મુખમાં કદી શોભે નહિ, કારણ, તેમની સનમ 'હું ધન્ય ચર્ચ છું' એમ કદી કહે કે એ એમ કહે તે સૂરી ઇચ્છે તે તેમની પ્રેમભાવનાથી વિરુદ્ધ છે. જો કે 'યારી મસ્તોની' 'દેખે કહાં તે માહે નૂર' અને 'અમર આશા' જેવી ગ્રંથોમાંથી સૂરી અર્થ પણ સહેલાઈથી રકુરે છે, તેમ છતાં ધણા દાખલાઓમાં મણિલાલે સૂરી પરિભાષામાં પોતાને ઇષ્ટ અર્થ બરોને વેદાન્તોપદેશનો સ્વહેતુ જ સાચો છે. કાવ્યમાં રણકતા અનુભવને

સુસંગત હોય તેવા અર્થ જ તેને ગ્રંથોપક નીવડે છે, પછી તે વાચ્યાર્થ હો કે વ્યંગ્યાર્થ. મણિલાલના બાળ્યને એક બાળ્યએ રાખીને તેમની ગઝલો વાંચતા તેમાંથી પ્રગટ થતી ઈશ્કની ખૂંખી, મરતી, અને વેદનાનાં સંવેદનો વાચકને તત્કાળ સીધી અમર કરે છે તેમાં જ તે તે કૃતિઓનું કાવ્યત્વ રહેલું છે. મણિલાલે બારેક ગઝલો લખેલી છે. તેમાં તેમને પ્રેમમાં મળેલી નિરાશાનું તેમ માયા પ્રેમની ઝંખનાનું તાદરશ નિરૂપણ કરતી ‘અહા ! હું એકલો દુનિયાં-બિયાબાંમાં સુનો બટકુ’ અને વ્યવહારમાં સુખ-દુઃખ, આનંદ-કલેશાદિ પરસ્પર વિરુદ્ધ અનુભવોની વચ્ચે ગોચાં ખવરાવતા હીરમતને ઉદ્દેશીને લખેલી ‘કહીં તું જાણ છે દોરી દગાબાજ કરી હીરમત’ અને જામે ઈશ્કમાં પોતે ડૂબી ગયાનો તેમનો અનુભવ વર્ણવતી ‘આ જામે ઈશ્કમાં ખુબી ભરી કહી કહી,’ ઈશ્કનાજીમાં ફનાગીરી કરતા મસ્તોની ખુમારીનો મહિમા ગાતી ‘યારી મસ્તોની’ એ ગઝલ અને લાખો નિરાશામાં અમર આશાનું ધ્રુવ તેજ પ્રગટાવતી ‘અમર આશા’ ગઝલ તેમની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓ છે.

આ બધાંમાં તેમનું અંતિમ કાવ્ય ‘અમર આશા’ સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. તેના કેટલાક અશુદ્ધ પાદ આજ સુધી ચાલુ રહ્યા છે. મણિલાલ ગુબરી ગયા તે મહિને તેમનું આ કાવ્ય ‘સુદર્શન’માં પ્રગટ થયું હતું. તેમાં પ્રસિદ્ધ કરનારની સરતચૂકથી ‘પરીને જીવવાનો મંત્ર, દિલમરની દુહાઈ છે’ અને ‘ઝહરનું’ નામ લે શોધી તુરત પી લે ખુશીથી તું’ એમ એ એ લીટીઓ છપાઈ. પછી આ અશુદ્ધ પાઠો પ્રચલિત થઈ ગયા. મણિલાલની પ્રણાલિકાને અનુસરીને તેમના શિષ્યોએ એ ગઝલનું વેદાન્તી દષ્ટિએ બાળ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કવિ ગૌરીશંકર ગોવિંદજી મહેતાએ ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં કોઈ વેદાન્તી સાધુ આત્માનંદ પાસે આ કાવ્યની ટીકા લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ અશુદ્ધ પાઠને અનુમરીને

મૂળ વક્તવ્યને ટીકાકાર કેવી હા સુધી ખેચી ગયા છે તેના દષ્ટાંત રૂપે એ લીંગીઓનું તેમણે કરેલું ભાષ્ય જોવા જેવું છે

“કના કરવું કના ચાવું, કનામા શહ સમાઈ છે,
પરીને જીવવાનો મત્ર, દિલગરની દુહાઈ છે

આશકે અહતા-મમતાને કના કરવી અને એ જે કના, એને પણ કના કરવી, એટલે પોતાને પણ ભૂલી જવું, આવા પ્રકારની કનામા શહ (વાસનાઓના નાશનું નિમિત્ત-અગર બાહ-શાહી ઇષ્ટતા) સમાયેલ છે, સક્ષેપમા અલિલા (સમૂર્તિ) અને વિલા (અસમૂર્તિ)નો ત્યાગ કરવો, ને પછી એ ત્યાગનો પણ ત્યાગ કરવો પણ એવા પ્રકારનો ત્યાગ, અહતા, મમતા ત્યાગનાર જે પોતે—તેવી કનામા, બાદશાહત—ચાતિ—આનંદ—દુઃખરહિત નિત્યાનંદ સમાયેલો છે

જે સૌન્દર્યવાન-હિનારી છન કરનારી આ હોય તેને પરી કહે છે—[સુદમસુષિતી આગતિવિશેષ એવા પ્રકારની હોય છે—યોગી લોકો તેને જાણે છે]—એવી જે આ જીંદગી—માયા—નામરૂપ—સો દૃષ્ટ-વાન—સસાર છે, તે અમને સનમ કહેતા ઇષ્ટ-પ્રિય બાસે છે, અને તેની આસક્તિ-મોહ કે પ્રેમ જતા—નાશ થવા મહા કંઠણ છે, માટે તે કના કેમ થાય? નહિ થાય તેટલા માટે સૂચવે છે કે હે જિરામુ! મજાકર પરીના જીવવાનો મત્ર ફક્ત દીનમરની દુહાઈ (મલ્લની મત્તા) છે, તે અધિષ્ઠાન વિના, આ અધ્યસ્ત (પરી) નું જીવન નથી, માટે તું હિપની કના સપાદન કર, તો તે પરી તને ખેદશે નહિ, કેમકે આ પરી તેમા અધ્યસ્ત—તેની સત્તાને આધીન છે . ”

ટીકાકાર આમ અર્થ ક્યાં પછી ‘જીવવાનો મત્ર’ ને બદલે ‘જીતવાનો મત્ર’ પાડ સૂચવે છે અને તેમ હોય તો ‘આ અહતા, મમતાની હેતુરૂપ જે કાર્ય સહિત માયા (પરી) તે યજ્ઞને ચરણ

યવાથી ખેદમારક થતી નથી માટે પગમાત્રાને સરણે યા” એવો અર્થ યાવ એમ કહ્યું છે. પછીની પંક્તિઓમાં “ઝહરનું નામ શોધી” નો અર્થ “જહરને તપાસી તેના ઉત્તમ ફળો વિચાર કરીને હું આશક-અધિકારી” તુ તેવા જહરને ખુશીની સાથે પીને લે” ઇત્યાદિ અર્થ કરેનો છે *

‘મૂરી’ ને બદલે ‘પૂરી’ જણાતા ગીકાકારને તેનો અર્થ વેદાન્તમાં ખેસાડતા કેતુ વેદાન્ત-પાડિત્ય ડોળવું પડ્યું છે।

ગાધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ માં તેમણે આ કાવ્ય ‘કાવ્યમાધુર્ય’ માંથી લઈને છાપ્યું હતું†. અમૃત કેશવ નાયકની સૂચનાથી ‘કાવ્યમાધુર્ય’ ના અપાલકે ‘પરીને જીવવાનો’ ને બદલે ‘મૂરીને જીવવાનો’ એમ શબ્દ પાઠ મૂકેનો, તે તેમણે લીધો હતો. પણ પોતાની રીતે અર્થ ખેસાડવા સારું ‘રહી ગર્ભ વરસની આશા, અગર અરદન કપાઈ છે’ એ લીગતે ગાધીજીએ ‘રહી ગર્ભ વરસની આશા અમર ગરદન કપાઈ છે’ એમ વિકૃત કરીને મૂકી. વળી ‘ફૂમી’ અને ‘ફૂખ્યા’ ને બદલે ‘ફુખી’ અને ‘ફુખ્યા’ જેવા નાના ફેરફારો તો તેમાં અનેક કરેલા છે તે પરિશિષ્ટમાં મૂકેલા કાવ્યના પાઠ સાથે મણિલાલના હસ્તાક્ષરમાં લખેલ એ જ કાવ્યની અહીં સામેત કરેલી છત્રી સાથે સરખાવવાથી સમજાશે ‡ ‘ઝહરનું’ નામ લે શોધી’ એ બ્રજ પાઠ આજ સુધી જે જે કાવ્યસંચયોમાં એ કાવ્ય લેવાયું છે તેમાં ચાતુ રહ્યો છે ઝહરનું નામ નહિ, પણ જામ જ શોધવાનું હોય તે દીવા જેવું રૂપ છે લખવામાં મણિલાલનો ‘મ’ નો મરોડ ‘પ’ જેવો હાવાથી અને ‘જામ’ લખ્યું છે ત્યાં ‘નામ’ વચ્ચાસુ તે યરથી આ જુલો પ્રચલિત થઈ હતી

* જુઓ અમર માસા નું આપાનિયુ, પૃ ૧૩-૧૪

† જુઓ પરિશિષ્ટ-૩

‡ જુઓ પૃ ૩૨૦ ની સામે

ଦାଢ଼ିତା ।

2020年12月15日

2106-429

[illegible]

થવાથી ખેદકારક થતી નથી માટે પરમાત્માને શરણે થા” એવો અર્થ થાય એમ કહે છે. પંચીની પંક્તિઓમાં “ઝહરનું” નામ લે શોધી” નો અર્થ “જહરને તપાસી તેના હિતમ ફરનો વિચાર કરીને હું આશક-અધિકારી! હું તેવા જહરને ખુશીની સાથે પીઈ હો” ધ્યાનિ અર્થ કરેલો છે.*

‘મરી’ ને બદલે ‘પુરી’ છપાતાં ટીકાકારને તેનો અર્થ વેદાન્તમાં બેસાડતાં કેવું વેદાન્ત-પાંડિત્ય ડાળવું પડ્યું છે!

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે ‘મન્ડિયન ઓપીનિયન’ માં તેમણે આ કાવ્ય ‘કાવ્યમાધુર્ય’ માંથી લઈને છાપ્યું હતું.† અમૃત કેશવ નાયકની સચનાથી ‘કાવ્યમાધુર્ય’ ના અંપાદકે ‘પરીને જીવવાનો’ ને બદલે ‘મરીને જીવવાનો’ એમ શબ્દ પાઠ મૂકેલો, તે તેમણે લીધો હતો. પણ પોતાની રીતે અર્થ બેસાડવા સારું ‘રહી ગઈ વરસની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે’ એ લીટીને ગાંધીજીએ ‘રહી ગઈ વરસની આશા અમર, ગરદન કપાઈ છે’ એમ વિકૃત કરીને મૂકી! વળી ‘ડૂબી’ અને ‘ડૂબ્યા’ ને બદલે ‘ડુબી’ અને ‘ડુબ્યા’ જેવા નાના ફેરફારો તો તેમાં અનેક કરેલા છે તે પરિશિષ્ટમાં મૂકેલા કાવ્યના પાઠ સાથે મથિલાલના હસ્તાક્ષરમાં લખેલ એ જ કાવ્યની અહીં સામેલ કરેલી છત્રી સાથે સરખાવવાથી સમજાશે.‡ ‘ઝહરનું’ નામ લે શોધી’ એ બટ પાઠ આજ સુધી જે જે કાવ્યસંચયોમાં એ કાવ્ય લેવાયું છે તેમાં ચાલુ રહ્યો છે. ઝહરનું નામ નહિ, પણ જન્મ જ શોધવાનું હોય તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. લખવામાં મથિલાલનો ‘મ’ નો મરોડ ‘પ’ જેવો હોવાથી અને ‘જન્મ’ લખ્યું છે ત્યાં ‘નન્મ’ વંચાયું તે પરથી આ જલો પ્રચલિત થઈ હતી.

* જુઓ કમર આશા નું ઓપીનિયન, પૃ. ૧૩-૧૪

† જુઓ પરિશિષ્ટ-૩

‡ જુઓ પૃ. ૩૨૦ નો સામે.

સુદિ

અમરમર

ગણ - ગણ

હી જાઓ તિરિયમો સર્વે મરમર પુષ્પે ।
મરમર મરમર મરમર મરમર ઉડી મરમરે । - ૧૦-૧
પુષ્પે જાણીમરમર, મરી રી રી મરમર મરમર,
મરી મરમર મરમર મરમર, મરમર મરમર મરમરે - ૧૦-૨
મરી ન મરમર મરમર, મરમર મરમર મરમરે,
મરમરે મરમર મરમરે, મરમર મરમર મરમરે - ૧૦-૩
મરમર મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૪
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૫
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૬
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૭
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૮
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૯
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે,
મરમરે મરમરે મરમરે, મરમર મરમરે મરમરે - ૧૦-૧૦

ગુજરાતી કવિઓ ગઝલો લખતી વખતે ફારસી શબ્દોના ઉપયોગમાં બૃહ કરતા હોય છે તેની ફરિયાદ શ્રી સંજના અને દી. બ. ઝવેરી જેવા ફારસીના નિષ્ણાતોએ કરેલી છે. મણિલાલે 'જામે ધરક' ને બદલે 'જામય ધરક' અને 'દમે આદમ' ને સ્થાને 'દમય આદમ' જેવા પ્રયોગો સામાન્યતા કરેલા છે તે ખોટા છે. 'નિગાહે સનમ' ને બદલે તેમણે 'નિધાય સનમ' એમ લખ્યું છે ('આત્મનિમજ્જન', પૃ. ૨૬) તેમજ 'વરલે એહસાન' કહેવાને બદલે 'વરલયહસાન' કહ્યું છે. (પૃ. ૨૬) 'રાખ ચોળા છે' ના અર્થમાં 'ખાક સારી છે' એમ ગુજરાતી અર્થમાં ફારસી શબ્દોના પ્રયોગ પણ તેમણે કરેલો છે! (પૃ. ૩૦) આમ છતાં, આવા પ્રયોગો બહુ નથી. એકંદરે, તેમનાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોની બાબા સચોટ, અનુભવના રણકાવાળી તેમ કર્ણમધુર છે. ઉત્કટ આવેશ અને મરતી તેના મુખ્ય લક્ષણો છે. આ ગઝલોનું બંધારણ તપાસીશું તો જણાશે કે મણિલાલને હજુ જીવંતમાં લખવાનું વિશેષ કાવે છે તેમની નીચેની સાત ગઝલોનું બંધારણ મહાશીલુન (લગાગાગા) ના ચાર આવર્તનોથી થયેલું છે.

મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન
(૧) ક હીં લા ખો નિ રા શા માં અમર આ શા છુ પા ઈ છે.

મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન
(૨) અહા, હું એ ક હો દુનોં ચાં બિ યા બાં માં સુ તો બ દકં.

મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન
(૩) ક હીં તું જા ય છે દો રી, દ ગા બા જી કરી કી રમત!

મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન મ શા અી લુન
(૪) ખ તમ અથ દ દૈ દિલોં ચે જા, ન તા રૂં કો ઇ છે અહીં યાં

મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન
(૫) ટ રો આ ધા ર ના ભા બું — મ બે ના કા મ મન વા બું

મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન
(૬) જિ મર માં જં પ લા વી બે અ દ્વ યા બું ન રે' અદ્દી

મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન મ કા ઓ લુન
(૭) જ પી ને ત્રે મ મં ત્રો થી જ મા ડ્યું મેં શું આ આ બે!

‘આંસુડાં મારાં લુવે એ મુરતી કો’ કોણ છે?’ અને ‘દિલ
લાગ્યા પછી જેએ શું શું ખીજઈને?’ એ ગઝલોનું બંધારણ
શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન એ માપનું છે:

શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન
(૧) આં સુ ડાં મા રાં લુ વે એ મુ ર તી કો’ કોણ છે!

શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન શમિલાતુન
(૨) દિલ શું દિલ લા ગ્યા પછી જે એ શું શું ખી જઈને!

આ બે પૈકી પહેલીની રચના કૈંક અનિયમિત જણાય છે. એમાં
‘આલે જિગર પાણી થઈ, રોકનારું કોણ છે!’ જેવી લીટીઓમાં
એ માપ બેસતું નથી. આ સિવાય બાકીની ગઝલોમાંથી કોઈનું
નિશ્ચિત બંધારણ કશી સકાતું નથી. ‘આ જામે ઈસ્કમાં’ લો, કે
‘યારી મરતોની’ લો, દરેકની ધણી પંક્તિઓનાં માપ એકબીજાંથી
જુદાં પડે છે. મણિલાલે પોતે આ દોષ ‘અબેદોર્મિ’ની પ્રસ્તાવનામાં
સ્વીકારેલો છે. ‘અમર આશા,’ ‘આ જામે ઈસ્કમાં,’ ‘દેખે કહાં
તે માહે નૂર’ અને ‘યારી મરતોની’ એ ગઝલોમાં રહીશ અને
કાફિયા બન્ને સાચવેલા છે; ત્યારે બાકીની ગઝલોમાં કેવળ રહીશ જ
સાચવેલ છે. ‘અદ્દા દું એકસો’માં મણિલાલે જુલિહંદોની પેઠે કડીએ
કડીએ ગતંત્ર પ્રાપ્ત મેળવેલા છે તે ગઝલના સામાન્ય બંધારણથી

જુદા પડે છે, પણ કાન્ય એક જ સળંગ ઊર્મિનું નિરપેક્ષ કરતું હોવાથી કારસી પદ્ધતિને ગુજરાતીમાં અપનાવતાં ગુજરાતી કવિએ અખત્યાર કરેલી પ્રાસ મેળવવાની આ રીત દોષરૂપ ગણાવી ન લેઈએ. કોઈ રથને સજ્જને મથડીને કૃત્રિમ રીતે પ્રાસ મેળવવાનો કવિએ પ્રયત્ન કરેલો નથી. પ્રાસ મેળવવા માટે તેમણે બાળાશંકરની મારફત સજ્જની બાંધેલ કરી નથી. ઉક્તિની તત્ત્વમયતા સધાતાં આપોઆપ જ રહીક અને કાલિયા મેળવાઈ જાય છે ને મઝલની ચોટ સહાય છે. આથી બાળાશંકરની મઝલો કરતાં મણિલાલની વધુ સ્વયં હોવાની છાપ પડે છે.

[મણિલાલનાં કાવ્યોમાં મોટી સંખ્યા જૂનાં ભજનો, પ્રસિદ્ધ લોકગીતો કે ગરબીઓના લાગમાં રચાયેલાં ગીતોની છે. 'આત્મ-નિમજ્જન'માં બાવીસ જોડલાં આવાં ગેય કાવ્યો છે.* તેમાંથી 'ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઈ રે,' 'દમ ગસલાર મોરે દિલ છાઈ રહી,' 'હિડી જા તું મારેલ ગાભરા,' 'સાચી જાલમ ! દુનિયામાં પ્રીતિ ના બને,' 'ગીત અબેદનાં જાઈએ રે,' 'જણે તો વરાકરણી વિઘ્ના જાણુજો' અને 'અમે વેરાગી વેરાગી જનમના વેરાગી' એ દિંડી અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઉત્તમ પ્રતિનાં કાવ્યો છે. ઉન્નત તેમ વ્યાપક કદપના દ્વારા કવિ અધ્યાત્મ-અનુભવને મધુર અર્થપૂર્ણ શબ્દવલિમાં રણુકતો કરે છે :

“ગગને આજ, પ્રેમની ઝલક છાઈ રે, ગગને આજ પ્રેમની.
પૃથિવી રહી છવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહી,

* તેમાં 'નૃસિંહાવતાર' નાટકમાંનાં ગીતો અને આઠ અપ્રગટ કૃતિઓ હોમરેલિ તો સંખ્યા મેટી થાય. 'નૃસિંહાવતાર' નાટકમાં ગીતો વિશેની નોંધ માટે જુઓ પ્રકરણ ૪.

સચરાચરે બરાઈ રે...ગગને.”

“પ્રીતિ નિ (? ન) શો આકરો રે,
મત પી છોડ ગમાર;
સામું પીધેલું નહિ મળે તો
ખાઈશ મુગો માર.—જાલમ, પ્રીતિ ના બને.”

“દગ રસભર મોરે દોલ છાઈ રહી,
છાઈ રહી, છલકાઈ રહી...દગ
ઝાખ ઝપટ નિદા નવ કાંઈ,
પલક પલટ અણખાઈ રહી.—દગ.”

“ચંદા સૂરજ નભ મહછાયું,
ભૂમણ વસન સૂરંચ ! —જવા દો સંતો.
કર ઉદધિ ને તન જગ જાધું,
સૃષ્ટિ જાસ લસંત ! —જવા દો
એ ભુવિક્ષલકે નાચંતી નિત,
વૈભવવિશ્વ દગંત ! —જવા દો.”

“પીવું પીવું ને પડી ઉઠીને પીવું,
પીતાં પરમ પદ પામીએ જી—
સખિ, પ્રેમનો ખાલો પીજીએજી.”

મરણ અને રસપૂર્ણ કાવ્યજ્ઞાનીમાં ઉચ્ચ વિચારસામગ્રી જરીતે મણિલાલ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાને વિન્નત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં વિહરાવે છે. અહીં ટીકાના આશ્રય વિના કવિનો સદેશ વાચકના ચિત્તમાં અનાયાસે ઝિલ્કાઈ જાય છે એ આ પ્રકારનાં કાવ્યોની મોટી મરજતા છે. સ્વાનુભવકથન કેવા કિતમ સર્વાનુભવતત્ત્વ રૂપે પરિણત થઈ શકે છે તેનું અંદર દષ્ટાન્ત ‘દગ રસભર’ એ કાવ્ય છે.

‘શા રસ પર યુક્તાન’ અને ‘આંખ ભરે શું ચાપ’ સુંદર આત્મવક્ત્રી કાવ્યોના નમૂના છે. ‘ચેતો ચેતો રે જીવજી ચેતો’ એ વૈરાગ્યનો સચોટ બોધ કરતું જૂની દગ્ગનું સજન છે. કવિતામાં સંગીતનું તત્ત્વ મણિલાલ સફળપણે યોજી શક્યા છે તેની આ કૃતિઓની સંખ્યા અને ગુણવત્તા સાક્ષી પૂરે છે.

તેમણે જ્ઞાનમુદ્ર કાવ્યો પણ લખેલાં છે. ‘આત્મનિમગ્નજન’માં ‘મિશ્રધ્વનિ’ વિભાગમાં અક્ષરમેળ જ્ઞાપીમાં લખેલાં છ કાવ્યો મૂકેલાં છે. આ કાવ્યોનો વિષય પણ પ્રેમ છે. ‘શુકાખ્યાન’ બોધક અન્યોક્તિ છે, ‘પ્રેમાલાપ’ નાનું સુસ્વિષ્ટ છંદોવિધાનવાળું મનોહર ભિન્નકાવ્ય છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કવિએ ઉપજ્ઞાતિ, વસંતતિલકા, દૂતવિલખિત, હરિગીત અને શિખરિણી જેવા છંદોને વ્યવહારમાં વક્તવ્ય પ્રમાણે પસંદગીને ઔચિત્યપરઃસર ઉપયોગમાં લીધેલા છે. પણ સૌમા ધ્યાન ખેંચે તેવો તો પૃથ્વી છંદનો પ્રયોગ છે. તેમણે સંગ્રહનું અપરંપરકાવ્ય ‘ઉપહાર’ તેમજ ‘જન્મદિવસ’ પૃથ્વી છંદમાં લખેલ છે. મણિલાલ ભિન્નના વિક્ષેપથી કાવ્ય રચના પ્રેરણા હતા એ ખરું, પણ પછી કવિતાને વિચારમયુક્ત બનાવવાનું તેમણે વ્યવહારમાં કર્યું હતું એ ધ્યાનમાં રાખ્યા જેવું છે. ગુજરાતી કવિતાએ ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી વિચારપ્રધાનતાને અહોળા પ્રમાણમાં અપનાવી છે. પ્રો બળવંતરાય ઠાકોરે અર્થપ્રધાન કવિતાની દિશાપત કળને એ દિશામાં ગુજરાતી કવિતાને વાળવાનો જે પયાસ કર્યો છે તેની આગાહી મણિલાલમાં કેટલેક દેખાય તો આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મણિલાલે એકધારા ઉન્નત વિચારપ્રવાહને ઝીવવા માટે ‘બ્લેક વુડ્’ તરીકે પૃથ્વી છંદનો અપ્પતરો સફળત્વ કર્યો હતો એમ માનવાને કશો આધાર નથી. પણ અર્થપ્રૌઢિવાળી ગૌરવયુક્ત કવિત્વ-શૈલી તેઓ કેટલા આમર્થ્યથી યોજી શક્યા હતા તે ‘ઉપહાર’ અને

‘જન્મદિવસ’ અતાવે છે. ‘ઉપહાસ’ કાવ્યનો આરંભ જુઓ.

“ પડી પ્રથમથી રુડી હૃદયવાટિકાકુંજમાં,
ચઢી નવનવી લતાવલિ સુપુષ્પના પુંજમાં,
કરી મધુર ગાન ને હરિણ નોતર્થોં નેત્રમાં,
ભરી શ્રવણમાનને હૃદય આતર્યું પ્રેમમા,
અહા! મૃદુ સખા! સખી! મનવગ્યાં મોઢા પખોડા,
શકે હૃદયવાટિકા સદનનાં નિવાસી વડા!
તથાપિ ક્યમ આમ રો’ અધર ઊડતાં ઓસરી!
ન હાય મમ ધીંગતા, ન રસ-રાગ-ગંગે સરી ” *

અથવા ‘જન્મદિવસ’ માની નીચેની બે કડીઓ જુઓ :

“ ન દાહ હૃદયે કળો નયનમાં ન આંસુ વમે,
ન જ્યુદ્ધ લયડે કહી, નયોં ઉપાધિ ઈચ્છા મિમે,
ગડે કહી-પડે દુઃખે, મનયોં પાછલાને સ્મરી,
ન એ કૃપણતા ભરી, ન લઘુતા સ્વભેરે જગી;
ન કાંસ નડની કશી, ન મન ઉછાળો કશો;—
અપાગ તિમિરે દિરો પ્રકટ હાય આવી વસ્યો,
અગાધ સમૃતા જરી વિકટ જલસ, મમતાનોમાં,
ખરે! ગયા વગસ ને ન કદિએ જણાયે ગયા । ” †

દીનુજનવાલસહ્ય દાખરતી ૧૯૩૦ પછીની કવિતાનું સ્મરણ કરાવે તેવું, ‘ચાલુ ગુલે અગ એકે ત્રીસ તન નાગમાં કરી’ જેવા ઉદગારથી આરંભાતું, ૧૮૮૯ માં લખેલું ‘ગરીબાઈ’ કાવ્ય છે ‘પ્રેમાગ્નિ’, ‘પ્રણયભૂમિ’ અને ‘એકસ્વરૂપ’ સુરેખને પ્રૌઢ વિચાર-નિરૂપણ કરતા આ ચૈત્રીનાં બીજા કાવ્યો છે. શિષ્ટતા, સમિકતા,

* ‘આત્મનિમજ્જન’, પૃ. ૫

† એજન, પૃ. ૩૧૪

અર્થલક્ષિતા, સુવાચ્યતા અને વિચારપ્રેરકતા એ તેમનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની વિશિષ્ટતા છે. નાટકોમાં યોગેલા શ્લોકોની ચર્ચા અગાઉ આવી ગઈ છે. ‘કાન્તા’ની, રણભૂમિ તથા વનશ્રીનાં વર્ણનવાળી પંક્તિઓ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ‘નૃસિંહાવતાર’માંથી ઉક્ત ગુણોને સમર્થપણે ઉદાહરત કરે તેવો એક જ શ્લોક લઈએ :

“ન જાણ્યુ રામે જે કનક મૃગ કેવો વન વિષે,
ન ધર્મે સંભાર્યું મત નિજ, રમ્યા ઘૂત સુરસે.
અહા ! કંઈપે કંઈપે વિહિત વિધિએ તે જ બનશે,
થવાનું પેલેથી મનિમન વિષે એમ વિલસે.”

[આમ, સંસ્કૃત અક્ષરમેળ જગો, લાવણી કઢાવ હરિગીત આદિ માત્રામેળ છંદો, દેશી ઢાળનાં પદો અને ફાગસી શૈલીની ગજબો— એમ બિન્ન બિન્ન પ્રદાનહતોતો મણિલાલે અશ્વપદ્મ કાવ્યો લખીને પણ સફળ ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે. તેમની કાવ્યખાનીમાં એકંદરે પ્રમાદ, લયમાધુર્ય અને ગૌરવ છે. દૂંકમાં, બાપા અને જંદ ઉપર પ્રથમ પંક્તિના કવિને હોય તેટલું તેમને પ્રભુત્વ હતું. લાંબી ટીકા દ્વારા કવિતાના ફલકને કેવવાદૈતના સીમાડામાં બાંધી દેવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો ન હોત અને અનેક જુદા જુદા વિષયો લઈને ગદ્યની માફક કાવ્યક્ષેત્રમાં પણ જો તેમણે મુક્તપણે વિહાર કર્યો હોત તો અર્વાચીન ગુજરાતના હિતમ કવિઓની હરોળમાં મણિલાલને અવશ્ય રચાન મળ્યું હોત. તેમ છતાં જો છે તે કવિતા તેમાં વ્યક્ત થયેલાં ભરતરંગ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિમાનસને કારણે તેમજ કવિએ દાખ્યેલ રચનાવૈવિધ્ય તથા ગીતમિહિને લીધે આજે પણ સહૃદયોને અવશ્ય રચિકર નીવડે તેવી છે. અને તેથી અર્વાચીન કવિતાના ઇતિહાસકારને કવિ મણિલાલને જૂલો જવાનું પાલવે તેમ નથી.]

ઉપસંહાર

મણિલાલ નબુભાઈની સાહિત્યસાધનાનાં સર્વ પાસાંનું આપણે શક્ય તેટલું મર્યાદાથી અવલોકન કર્યું. સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ તેમના વ્યક્તિત્વના ગુણ અને સુદૃઢ, મર્મ અને અમર્મ એમ અનેક અંગો આપણે જોયા. તેમનું સાહિત્ય અનેક ક્ષેત્રોમાં વિગતરૂપે તેમના મનોલોકના વિવિધ કોટિના પ્રાસાદોનું દર્શન કરાવે છે. રંગબેરંગી ભાતવાળા પ્રમગ્ધોથી ભરચક એવા તેમના જીવનની માફક સાહિત્ય પણ અનેક નાનીમોટી, નરોજની વિશિષ્ટતાઓથી ભરપૂર છે. મણિલાલનું જાહેર એટલે કે અક્ષર જીવન તેમના અગત્ય એટલે કે ક્ષર જીવનની માફક એકંદરે ચેતનથી તગવરણું, સમૃદ્ધ છે.

મણિલાલનું અગત્ય જીવન અસાધારણ કરુણતાથી ભરેલું હતું.

- ✓ મા, બાપ, પત્ની, સાસુગિયા અને યાત્રિજનો તરફથી તેમને અસહ્ય ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો હતો. જેમના પ્રત્યેની ભક્તિને કાગળે પોતે સંમારને વળગી ગયા હતા તેજ કુટુંબીજનો તેમનો દોહ કરે, તેમને આપતા મૂકતાં ય પગલે અને તેમનો તિરસ્કાર કરે એ હૃદયવિદાગક વેદના વચ્ચે તેમના બચકર માદગીના દિવસો પસાર થયા હતા! યાત્રિજનોએ ખૂનનો આરોપ મૂકીને અને જુદે જુદે નિમિત્તે તેમની બદબોઈ કરીને દેવભાવ બતાવ્યો હતો. * વળી,
- ✓ અસાધ્ય રોગથી પીડાવા છતાં, પોતે માનેલ જીવનધ્યેયને હાંમલ કરવા સારુ ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યને મોરચે પણ તેઓ લગાઈ લડ્યા હતા. આ બધાનો એકમાત્ર વિચાર કળતા નથી લાગતું

* આ દારુણ ઘટનાઓની વિગતો માટે જિજ્ઞાસુએ ‘મણિલાલ નબુભાઈ. જીવનરંગ’ એ પુસ્તક જોવું.

કે મહિલાસનું જીવન આખું ખાલ અને આંતર, અંગત અને બહાર, ક્ષણિક અને ચિરંતન એમ વિવિધ પ્રકારના સંબંધોનું જ-ક્ષેત્ર હતું ?

પોતે જેને આયુ માન્ય તેને પ્રાણાંતે પણ નહિ છોડવાની અડગ નિહા મહિલાસના સ્વભાવનો અવોપરિ ગુણ હતો. મમે તેના કપરા સંજોગોમાં પણ તેમણે કદી પાછી પાની કરી નથી. શિયિય આગિયને કારણે તેઓ વગોવાયા હતા અને ઉપદંશ જેવો શરમજનક રોગ તેમને થયો હતો તેમ છતાં બોકોને હળવામળવામાં કે બહાર કાપમાં તેમણે કપાયે ક્ષોભ, સધુતા કે કારણશુદ્ધિ અનુભવી નહોતી. બોકો એમનો રોગ બન્યો છતાં તેમને માન આપતા એવું બહુઈ તેમના વ્યક્તિત્વનું આકર્ષણ હતું. વગી, જભવંકર શારીરિક અને માનસિક આધાતો આવ્યા છતાં તેમની બુદ્ધિ કદી ક્ષીણ થઈ નથી, બુદ્ધિના બળમાં કે વેગમાં કપાયે ફેર પડ્યો નથી. તેમણે કરેલા સંકલ્પમાં આજમ, ડર કે મંકોચને કારણે કદી શૈથિલ્ય આવતું નહિ, પછી તે મંકલ્પ સ્વાર્થનો હોય કે પરમાર્થનો આટલું મંકલ્પબળ જો તેમનામાં ન હોત તો ચાલીસ વર્ષના ટૂંકા આયુષ્યમાં આટલું વિપુલ લખાણ તે આપી શકત નહિ. તેમનામાં સિદ્ધાંત-નિષ્ઠા એવી છે કે પોતાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા સારુ તેઓ શક્ય તેટલા બધાં જ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ચૂકે છે.

તેમની આ તેજસ્વી બુદ્ધિએ મહિલાસના જીવનકાળ દરમ્યાન ગુજરાતી પ્રજાના શિક્ષિત અને અર્ધશિક્ષિત વર્ગ પર વીજળીક અસર કરી હતી. એ વિચારશક્તિમાં વિદ્વતા બળી, જેણે પ્રજાની ધર્મજિજ્ઞાસા, સ્વદેશપ્રીતિ તથા કર્તવ્યબુદ્ધિને જાગૃત કરી. તેમની આ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિનું એક માત્ર સાધન તેમના લેખો હતા. સતત તેર વર્ષ તેમણે ચલાવેલી ધર્મ-તરવની ચર્ચા-પર્ચેપણાએ, ગુજરાતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણને લોધે શાઓ ઉપગની અશ્રદ્ધા અને શંકાશીલ બુદ્ધિઆમાણવાદનો ઉપદ્રવ થયો હતો, તેને શમાવીને

શાસ્ત્ર અને બુદ્ધિપ્રમાણની અવિરોધિતા બતાવી આપી મણિલાલની આ મોટામા મોની મેરા છે તેને લીધે તેઓ ગુજરાતની સારકારિ જગૃતિના ઇતિહાસમા ચિજીવ સ્થાન પામ્યા છે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને આર્ય દર્શનોનો મુઝામયો ઝરીને પશ્ચિમી વિચારશ્રેણીની પડ છે આર્ય ધર્મમાનનાનું સત્ત્વ પશ્ચિમની પ્રજા મમક્ષ આર્પક તેમ બુદ્ધિમાત્ર સ્વરૂપમા મૂકનાર એ પહેલા સમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાન છે

મણિલાલને હગાડવામા આવેલ ‘અલ્પનિષ્ઠ’ વિશેષજ્ઞની મામે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા ‘કાન્તે’ વિરોધ વ્યક્ત કર્યો હતો તેઓ અત સુધી સાધક જ હતા એમ ‘કાન્ત’નું વક્તવ્ય હતું. પોતાને સિદ્ધની કક્ષાનો આત્મ-સાક્ષાત્કાર થવાનો દાવો મણિલાલે કર્યો નથી તેમણે પોતાને અભેદમાર્ગના પ્રવાસી તરીકે જાળખાવ્યા છે તેજ સત્યવે છે કે તેઓ છેવટ લગી પોતાને સાધક માનતા હતા પોતાની અલ્પનિષ્ઠા વિશે તેમણે આત્મકથામા ઉમેર્યો કર્યો છે ‘પાછના ત્રણેક વર્ષ દર ઇન્દિયનિગ્રહ સાધીને, સસારથી માનસિક વિરક્તિ કેળવીને, તેઓ યોગસાધના કરતા એમ કહેવાય છે આમા કેટલું તથ્ય છે એ કહવું મુશ્કેલ છે પણ મણિલાલે ‘અલ્પનિષ્ઠા’ શબ્દ ‘અધિ-અલ્પ’ કે ‘ધાર્મિકતા’ના અર્થમા વાપર્યો છે એમ સદ્ભક્તોનેના ચમત્ક્રમ છે ટ્રેલીકવાગ પોતાના બૌદ્ધિક મતવ્યેને આત્મિક અનુભૂતિ રૂપે ધગવવાની વિલક્ષણ રીત અધ્યાત્મ-સિક વિચારકો અજમાવતા હોય છે મણિલાલે ગાયેનો ‘મગને આજ પ્રેમની ઝનક છાઈ રે’ એ અનુભવ તેમની તીવ્ર અભેદજાનના અર્ધબૌદ્ધિક અને અર્ધ-ધાર્મિકાશ્રિત સવેનરૂપ છે, એનાથી તેમને સિદ્ધની કોટિ ઉપર મૂખી શકાય નહિ અલ્પનિષ્ઠાએ પોતાને અનેક આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિની સામે દમી રહેવાનું બળ આપ્યો તેમણે આત્મચરિત્રમા ઉત્તેજ કર્યો છે * ત્યા યજ્ઞ

* ‘સસાર શરીર સવે બગડ્યા હતા, એહી પણ હીક હીક હતા

સાક્ષાત્કાર નહિ, પણ ધર્મશ્રદ્ધા જ અભિપ્રેત છે. અન્યને પોતાને ધર્મવાસના જાગી હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે :

“ મારામાં ધર્મવાસના થયેલી છે તેણે મને બહુ જણાવ્યું છે. પરબ્રહ્મરૂપ અનાદિ વિશ્વ ઉપર મારી દૃઢ આસ્તા છે, હું તેરૂપ જ છું, અનંત શ્રેણીનો એક અકોડો છું, ને મને મારાં સહજરૂપે જે થનાર હશે તે થશે, એમાં મારે કંઈ પામવાની જરૂર નથી, એવો મને દૃઢ નિશ્ચય થયો છે. વળી કાંઈક યોગાભ્યાસે પણ મને મદદ કરી છે...પ્રાણુ યથાર્થ પ્રવર્તે છે. ” *

આ વચનોમાં પણ તેમને અદ્વૈતનો અપરોક્ષાનુભવ થવાની વાત નથી. ‘વેદાન્તેજ મને ઊભો રાખ્યો છે, વેદાન્ત જ પાર પહોંચાડશે’ એવા ઉદ્દાર માથે જાળાશંકરને ત્યાં થયેલા અદ્વૈત-આત્મના ત્રણ પ્રસંગો તેમણે નોંધેલા છે † તેમાં પણ બૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર સંન્યાસના સંકલ્પને બળ મળતું હોય એમ બતાવ્યું છે. મધ્વિજ્ઞાપના અનુયાયીઓએ તેમને માટે ‘અક્ષનિષ્ઠ’ વિશેષણ અહોભાવપૂર્વક લગાડ્યું તે તો ઠીક, પણ આત્મદશ કર જેવા સુદ અને વિવેકી વિદ્વાને પણ તેમને ‘અક્ષનિષ્ઠ’ કહ્યા છે ‡ કહાય તેમને ‘અક્ષનિષ્ઠ’નો અર્થ ‘અક્ષમાં નિષ્ઠા

લતા જે પરમાત્મ મને છે તે કોઈને પણ આવી અવરયામાં નહિ મળે હોય મારી વાચનલેખનની મહેનત કતુર ચાલતી, એવી કે સારામાં સારી તંદુરસ્તીવાળા માણસોમાંના પણ કોઈ જ કરતા હોય આ જવાનું કારણ મારી અક્ષનિષ્ઠા હતી, તથા તે તરફને મારો નિશ્ચય કેવળ વિરાગરૂપે પરિવ્રાજ પામી, નિરપેક્ષ મન -રાષ્ટ્ર વાચન-લેખન-અનન ને બને તો શુભ દર્શનો દ્વિગે તેમાં જ મરે રોડી રાખતો. ” (અમરત આભરણ, તા. ૧૭-૭-૧૯૮૭ ની ૨૯)

* અમરત આભરણ, તા. ૩-૧-૮૬ ની મે.વ.

† વિગતો માટે જુઓ ‘મધ્વિજ્ઞાન નિબંધ : કવનરંગ’

‡ જુઓ ‘આપણો ધર્મ,’ ત્રીજા અ. , પૃ. ૩૫૨

ધરાવનાર' એટલો જ અભિપ્રેત હશે. હકીકત છે તેમ તપાસતાં તો, મણિલાસનો અધ્યાત્મ-અનુભવ સિદ્ધ મેદિના પુરુષનો નહિ પણ સાધકનો જ હતો એમ માનવું જોઈએ.

ધર્મશ્રદ્ધાએ પ્રેરેલા જીવન-કાર્યને અંગે સાહિત્ય ખેડવાનું થયું એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રને મણિલાસે પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની પ્રભાવી અંકિત કર્યું હતું. જગજગતી ગણને તેમણે હંગેઈ પ્રકારની તત્ત્વચર્ચા માટે તૈયાર કરી આપ્યું, ગુજરાતી નિર્મધનુ આદર્શ સ્વરૂપ ઘડી આપ્યું, ગુજરાતી નાટકમાં નવી જ ભાત પાડે તેવી કૃતિઓ પ્રયોજી આપી, ગુજરાતી કવિતાને તત્ત્વ-જ્ઞાનનો પાસ લગાડ્યો અને અનેક લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય મંથોના અનુવાદ કરી આપ્યા. સાહિત્યનું એક પણ અંગ તેમની સચેત લેખિનીના સ્પર્શ વિના ભાગ્યે જ રહ્યું છે. અન્યથા અનેક અંગત મર્યાદાઓ હતા, આપણા આદર યુગના અપભ્રંશ આ 'જ્ઞાનકીરે' પોતાની સન્નિષ્ઠ સાહિત્યસાધના દ્વારા ગુજરાતી સમાજ અને સાહિત્યની તો ઉન્નતિ જ સાધી છે.

પરિશિષ્ટ—૧

મણિલાલની કૃતિઓની યાદી

ગુજરાતી

(૧) મૌલિક

કૃતિનું નામ	પ્રકાર	પ્રકાશનસાલ	પ્રકાશક
૧. શિક્ષાશતક	કવિતા	૧૮૭૬	પોતે
૨. પૂર્વદર્શન	ઇતિહાસ	૧૮૮૨	"
૩. કાન્તા	નાટક	૧૮૮૨	"
૪. નારી-પ્રતિષ્ઠા	નિબંધ	૧૮૮૫	"
૫. પ્રેમશ્રવન	કવિતા	૧૮૮૭	"
૬. પ્રાણવિનિમય	નિબંધ	૧૮૮૮	"
૭. મિહાતસાર	"	૧૮૮૯	"
૮. ગુજરાતના બ્રાહ્મણો	"	૧૮૯૩	"
૯. બાળવિવામ	નિબંધસંગ્રહ	"	"
૧૦. પરમાર્થદર્શન	બા. વિ. માથી	"	"
તારવેના ધર્મવિષયક પાઠો			
૧૧. આત્મનિમજ્જન	કાવ્યમંગલ	૧૮૯૫	"
૧૨. ટમિ હાવતાર	નાટક	(૨૨મી ૧૮૯૬) અપ્રમટ	
૧૩. પ્રસિદ્ધજૈનપુસ્તકમન્દિરસ્થ સંશોધન		૧૮૯૬ વડોદરા રાજ્ય	
-હસ્તલિખિતગ્રંથાના કમ- (પાટણના મથ-			
પ્રદર્શકવગ્રમ્			
	ખંડારોના ૨૬૧૯		
	હસ્તનિખિત પુસ્ત-		
	કોની સૂચિ)		

કૃતિનું નામ	પ્રકાર	પ્રકાશનસાલ	પ્રકાશક
૧૪. સુન્દર ગદ્યાવલી	નિબંધો	૧૯૦૯	દિપતલાલ છા. પંડ્યા, પ્રાણશંકર ગો. ગોશી
૧૫. આત્મચરિત્ર	ચરિત્ર	૧૮૯૫ સુધીનું લખાણ	‘વસંત’માં પ્રમટ થયેલ થોડાક ખડ મિવાય બહુ અપ્રગટ

(૨) બાપાંતર-રૂપાંતર

કૃતિ	મૂળ બાપા	પ્રકાશનસાલ	પ્રકાશક	મૂળ કર્તા કે કૃતિ
૧. માલતી-માધવ	સંસ્કૃત	૧૮૮૦	પોતે	ભવભૂતિકૃત
૨. ઉત્તરરામચરિત્ર	”	૧૮૮૨	”	નાટકો
૩. ચેસ્તરદનનો પુત્ર પ્રતિ ઉપદેશ તથા સક્ષિપ્ત સુવાક્ય (ગોપાળદાસ હરિદાસ દેસાઈ સાથે)	અંગ્રેજી	૧૮૯૦	દેસાઈ હરિદાસ વિદારીદાસ તથા ગોપાળ હરિદાસ	કેશવદનકૃત 'લેકોન'
૪. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (મૂલ અક્ષરાર્થ, વિવેચન તથા રહસ્ય સહિત)	સંસ્કૃત	૧૮૯૪	પોતે	બ્યાસકૃત 'મહાભારત' માંથી
૫. ચારિત્ર	અંગ્રેજી	૧૮૯૫	પોતે	સ્માર્તસંસ્કૃત 'કેરકટર'
૬. પંચશતી *	સંસ્કૃત	૧૮૯૫	પોતે	સ્વયોજિત 'ધી ધમિટેશન ઓફ સંકર' માના ૫૦૦ સંસ્કૃત શ્લોકો

* ઈ સ ૧૯૫૧ માં સરત સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયે આ પુસ્તકને
'સનાતન ધર્મ' એ નામ આપીને પુનઃપ્રદિત કર્યું છે તેમા મૂળ
અથવા મૂકેલી મહિલાવની પ્રગટાવના લીધેલી નથી

કૃતિ	મૂળ ભાષા	પ્રકાશનસાલ	પ્રકાશક	મૂળ કર્તા કે કૃતિ
૭. ચેતનશાસ્ત્ર	અંગ્રેજી	૧૮૯૬	‘સાનમન્ગ્રુપા’	વિવિધ ગ્રંથો વડોદરા
૮. વાદ્યપાટવ *	„	૧૮૯૭(?)	કચ્છ રાજ્ય	‘રૂઢેટરીશ્સ’
૯. ગુલાબસિંહ	„	૧૮૯૭	પોતે	લિટનકૃત ‘ઝેનોની’
૧૦. શિક્ષણ અને અશિક્ષણ	„	૧૮૯૭(?)	કચ્છ રાજ્ય	સેમ્યુઅલ નીલકૃત ‘કલ્પર એન્ડ સેલ્ફ કલ્પર’
૧૧. ન્યાયશાસ્ત્ર- પરામર્શી ખડ	„	૧૮૯૭	ગુ. વ. સો.	વિવિધ ગ્રંથો અમદાવાદ
૧૨. શ્રી વૃત્તિ- પ્રભાકર	હિંદી	૧૮૯૫	માધવલાલ શ્રી નિશ્ચલદાસ- ન. દિવેદી	રચિત
૧૩. અતુ સૂત્રી *	સંસ્કૃત	૧૯૦૯(?)	„	બ્રહ્મસૂત્રોનાં પહેલાં ચારસૂત્ર
૧૪. વિવાદતાંડવ	„	૧૯૦૧	લો કમિટી, કમલાકર બટ વડોદરા	

(૩) વડોદરા રાજ્યને આશ્રયે તૈયાર કરેલાં ભાષાંતર-સંપાદનો.

કૃતિ	મૂળ ભાષા	તૈયાર થયા સાલ	પ્રકાશનસાલ
૧. બુદ્ધિસાગર	સંસ્કૃત	૧૮૯૧	૧૮૯૧
૨. અનુભવ-પ્રદીપિકા	„	„	„
૩. સમાધિશતક	„	„	„

* આ ચિદ્રવાળા પુસ્તકો પ્રચલિત કર્યા છતાં જોવા મળ્યા નથી.

ક્રમ	કૃતિ	મૂળ ભાષા	તૈયાર થયા સાલ	પ્રકાશનસાલ
૪.	ગોરક્ષયતક	સંસ્કૃત	૧૮૯૦	૧૮૯૨
૫.	ભોજપ્રખંધ	"	"	"
૬.	તર્કભાષા	"	૧૮૯૧	"
૭.	શ્રુતિસારસમુદરણ	"	"	"
૮.	શ્રી હયાશ્રમ મહાકાવ્ય	"	૧૮૯૩	૧૮૯૩
૯.	પદ્મદર્શનસમુચ્ચય	"	૧૮૯૧	"
૧૦.	વસ્તુપાલચરિત્ર	"	૧૮૯૩	"
૧૧.	વિક્રમચરિત્ર	"	૧૮૯૪	૧૮૯૪
૧૨.	ચતુર્વિંશતિપ્રખંધ	"	"	૧૮૯૫
૧૩.	સારસંગ્રહ-૧	"	"	૧૮૯૪
૧૪.	સારસંગ્રહ-૨	"	"	"
૧૫.	યોગબિન્દુ	"	૧૮૯૮	૧૮૯૯
૧૬.	કુમારપાલચરિત્ર	"	"	"
૧૭.	અનેકાન્તવાદપ્રવેશ	"	"	"
૧૮.	પંચોપાખ્યાન *	જૂની ગુજરાતી	?	?

(૪) અપ્રગટ અનુવાદો

મણિલાલે કરેલા અનુવાદો પૈકી નીચેના બેની સંપૂર્ણ હાથ-પ્રતો અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભાના મંથાલયમાં જોવા મળે છે.

૧. રામગીતા સંસ્કૃત

૨. મુલાકાતો અંગ્રેજી (સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકાની મુલાકાતો)

(૫) અપૂર્ણ ગ્રંથો

સ્વરચિત

૧. ગૌરીશંકર ઉદયગમ ઓઝાનું જીવનચરિત્ર ૦ (પાંચ પ્રકરણો)

૨. કાવ્યમયૂખ *

શાખાંતર

૧. શિશુપાલવધ (ટીકા સહિત) *	૮. વૃષરત્નાકરવૃત્તિ *
૨. હનુમન્ નાટક ૦	૯. રુદ્રસૂત્રારતિલક *
૩. મહાવીરચરિત ૦	૧૦. રસમંજરીટીકા *
૪. છંદોગુણાસન *	૧૧. નૈવધીયટીકા *
૫. સમરાદિત્યચરિત ૦	૧૨. સ્વાહવાદ-રત્નાકરાવતારિકા *
૬. અવકારચૂડામણિ *	૧૩ અભિનંદનકાવ્ય *
૭. જ્યોતિષ્ કરંડ *	(કે નાભિનંદન) , , ,

અંગ્રેજી

(૧) મૌલિક

શ્રેષ્ઠ	પ્રકાશન-સાલ	પ્રકાશક
૧. Suggestions for the revision of Gujarati Reading Series	૧૮૮૪	પેાતે
૨. Letters on widow-remarriage	૧૮૮૭ 'Spectator';
'Advocate of India'	
૩. Monism or Advaitism?	૧૮૮૬	પેાતે
૪. The Puranas (Lecture read at the International Congress of Orientalists at Stockholm, 1890)	૧૮૯૧ 'Lucifer',
London	

* આ ચિદ્રવાણી કૃતિઓ પ્રચલ્ન કર્યા હતા જેવા મળી શકી નથી

□ આ ચિદ્રવાણા પુસ્તકોની હાથપ્રતો ગુ. વિ સભાના મેમ્બરોમાં છે.

લેખ

પ્રકાશનસાલ

પ્રકાશક

૫. Essays on idol-worship, ૧૮૯૧ Oriental
samskaras etc Department,
New York
 ૬. Jainism and Brahmanism ૧૮૯૧
(A paper read before the
International Congress of
Orientalists at London, 1891)
 ૭. The Advaita philosophy of ૧૮૯૧ Oriental
Shankara Journal, Vienna
 ૮. Hinduism ૧૮૯૩ Transac-
tions of the
World's Parliament
of Religions, Vol. 1
 ૯. The necessity of spiritual ૧૮૯૫ પોરે
culture (A paper read
before the Young Men's
Association, Baroda.)
 ૧૦. The Doctrine of Maya ? 'Theosophist'
- (૨) ભાષાંતર-સંપાદન
૧. Raja-yoga ૧૮૮૫ પોરે
 ૨. Tarka-kaumudi ૧૮૮૬ Bombay San-
skrit Series
 ૩. Yoga-Sutra ૧૮૯૦ Tookaram Ta-
tya, Theosophical
society, Bombay

	लेख	प्रकाशनसाल	प्रकाशक
४.	Mandukyopanishad	१८६४	Tookaram Tatya, Theosophical Society, Bombay
५.	Jivan-mukti-viveka	१८६४	
६.	Samadhi-S'ataka	१८६४	Shah Girdhrlal Dayaldas, Bombay
७.	The Imitation of Shankara	१८६४	चेते
८.	Syadvada-Manjari (completed by An- andshankar Dhruva)	१८३३	Bombay Sanskrit Series

પરિશિષ્ટ—૨

શ્રી નૃસિંહાવતાર નાટકનાં ગાયનાં *

(૨)

સૂત્રધાર અને નટી—

ગુણ ગાવા ઇચ્છું
કરે જાણે પ્રણત હું દીન.—ગુણ
નવ રસમય હરિ ભક્ત કૃપા કરી
ભક્તિ દશમ રસ કીન.—કરં
શ્રી નરસિંહ દયા-કટાક્ષ લલિ
રહે પામી જનત સુખ લીન.—કરં

(૩)

નટી—

સુખકર મલિયાનર મહેકરે
કલિ કલિ પર ભમરા જહેકે રે.—સુખકરં
શીતલ સર્મોર વહે સુખકારી
તાપ હરે તનના પલકે રે
ચંદ્ર કલા નિરખી હિલસે મન
શીખર રાત રસ જહેકે રે.—સુખકરં

* મુજબ ગુજરાતી નાટક મંડળીએ છપાવેલી 'ઓપેરા બુક'માંથી.
(શ્રી જયસંકર સુંદરીના સૌજન્યથી)

(૪)

વિદ્વષ્ઠ—

કહ્યું મારું જો માન, તારું થાશે કદ્યાણુ, ઘેલા મૂકી દે ગંબીર જ્ઞાન
જો હોય દામ તણું કામ, લેવું જ્ઞાનનું ન નામ,
ઘેલા મૂકી દે ગંબીર જ્ઞાન.—કહ્યું.

કાષ્ઠ લટકાળી લાવ જો આમ, ચટકે મટકે ચલાવ જો આમ,
નેણુ નખરે નચાવ જો આમ, સ્વામી સંગે રિસાવ જો આમ;
મધુર શબ્દે મનાવ જો આમ, રસીલી માનો, છખીલી માનો,
રંગીલી માનો.

હું છું આપ તણો ખાસ, ચરણદાસ, રાખો પાસ;
મારું મારું માનેતી ધરો ખ્યાન કાં ન ? — ર ઘેલા.

જાણ્યા એ તો તમને ને જાણી તમારી પ્રીત;
બોળી બોળીને ઠગવા વાહ શી શીખ્યા છો રીત ?
આમ કહેતાં મોહીની મલકાવ આમ,
હઠ હારી કંઈ કોટે લમાવ આમ,
ગોરા ગાંધે બચુ સુખન કરાવ આમ,
ટપટપ તાળીઓતું માન મળે માન. — ઘેલા.

(૫)

સૂત્રધાર—

વિજય વાણીનો ન પંડિતોએ જાણે
તો શું છું કે હું વખોડે કે વખાણે ?
જે મહત્ત્વ યુગની અનંત ખાણે,
સનકાદિકો ન પૂરું તે પ્રમાણે.

(૬)

સનહ, સનહુમાર, સનંદન, સનાતન —

અવિનાશી ધૃત્વરે !

આસ નિરંજન, ખાસ નિરંતર, દાસને અંતર વાસ કરે. — અવિનાશી

તારક ત્રિલોકે ! તુજ અગણ્ય શુ માર્છ્યે ગુણ ?

અક્ષણ, સક્ષણ, ગતિ અતિ વિશ્વપતિ

દે મતિ એવી, જીતિ રહે તું અર્થે બૃધરે ! — અવિનાશી

(૭)

સનંદન—

બહુ સુખમાં છે ધરખાર, દુઃખી ન લગાર, ધર્મ પર ચાલે,
સતજીવ સમરથ સત ઉપર સર્વને પાલે.

સૌ મુખે ઉધાડે દાર, વણુજ વેપાર વચન પર ચાલે;
જન મન રમતાં બરપૂર બરેલાં બહાલે

કરનેા છે નહિ બાર, પ્રજા પોકાર, કદી ના ચાલે;
રાજા સૌ સૌને પિતા સમું સુખ આલે.

યમનેા નથી અવળા કાર, નહિ કાઈ વાર મરાય અગાળે;
માગ્યા મે વરસે પિડાય કો ન દુકાળે.

યદ્ય ધૂમતી ધાર, ઉપર નરનાર, ધંદપુર મહાલે;
નિત જ્ઞાન યોગ વેદાન્ત ભક્તિ ફળ ફાલે.

(૮)

સનક—

હુ મયો દેવદરબાર ન પામ્યો પાર દેવ શા હાલે;
બધું પૂણું વિચારે મન જી ચિન્તા લાલે.

ઝાંખા સૌ હીરાહાર, દીપતી હાર ઋત્ત ન્યમ કાલે;
કસિ ભરતો કાને કાન કાન નવીન સવાલે.
કહે કાલ ઉપર હું સ્વાર, યશે સંહાર દાવ છિ કાલે;
સતગુરુ સંધ્યામાં જગ છે મુજ હવાલે.

(૯)

નારદ—

૨૮ નારાયણ ૨૮ નારાયણ
નારાયણ ૨૮ પ્રેમરસે.—૨૮૦

ભવ ભમધ્યા શમધ્યા સરખી
હરિ નામ લખી નિઃશેષ ખસે. —નારાયણ ૨૮-પ્રેમરસે-૨૮૦
હરિ બહુ નામી પૂછું અનામી નામ નામ સુખ સંપત જામી
મતિ નવ પામી પાર વિરામી શાન્તિ રહે હરિ અંતરજામી.—૨૮૦

(૧૦)

સનક, સનકેન, સનતકુમાર, સનાતન, નારદ—

ચાલો હથે હાર દશે જુધએ તમામ,
કેશવ કરુણાની દષ્ટિમાં કોટી કમ્યાણ.—ચાલો.

વિશ્વંભરતું વિશ્રામ ધામ, સુંદર ધનસ્થાન-કેશવ.—ચાલો.
નેત્રે સદૃશ યાશે દશે સદૃશ યાશે રસના રસેથી માધ ગુણ જાન,
ચાલોજ ચાલોજ ચાલોજ ચાલોજ ભેટો ભવ હારી ભોળા
ભગવાન-કેશવ.—ચાલો.

(૧૧)

વિષ્ણુ—

હવે લાજ તજો બહારાજ ! સજો મુખમાજ અહીં રહી આજ
સનકાદિ—

અપરાધ થયો છે અગળે
ક્ષમા કરો મહેર કરી મહારાજ ।
છોર કછોર યાપ તે મુરખી ન ધરે મન,
ક્ષમા છે જ સર્વોત્તમ મહતતુ શૂપથ

વિષ્ણુ—

બાવી ન કોઈથી ભુસાવી શકાતુ
દેવે રક્ષાતુ યાવાનુ યાતુ નવ રોકાતુ
(જેનો) કંઈ ન હલાજ તેનો ગોક સા કાજ ? — હવેં — માજં

(૧૨)

દશ્યપ—

ભીલડી જોઈ બરમાયા
શકરે જેવા સમર્થ તે પથ્ય
મોહે લપટાયા — ભીલડીં
મોહિની રૂપ વિષ્ણુ માયા
જેતા બની બેલાન
ખોયુ અમૃત દાનવ ડાલા — ભીલડીં
સરસ્વતીની અદ્ભુત કાયા
નિરખી રવય બૂ તાત
મોહ — જવ — તાપે અકળાયા — ભીલડીં

દિતિ—

માનો રસીના રસ વિનતિ જમીલા પ્રભુ । — માનો
રોકચના મહેલુનુ સાલ ટાળો કૃપા કરીને
પૂરો આ મારી ઝેમની રતિ — જખીલાં

છાલે શરીર ઊણું પોદું પરાળે તોયે
આટલીએ સુખની નથી ગતિ ! —છમ્મીલાં
પાણી હિઝળતા હતો ન પરવાર ત્યારે,
પરણ્યાતા દશમી શાને સતી ? —છમ્મીલાં

(૧૪)

કશ્યપ—

અહીં ના નચાવો પ્યારે તેન
સમય સધ્યાનો સખી ! હરિને સ્તભારો રે.
વેણુ વદો ન રસ દેણુ,
ભગત દુઃખકર મેન રે.—અહીં

(૧૫)

કશ્યપ—

ન જાણ્યુ રામે જે કનક-મૃગ કેવો વન વિષે,
ન ધમે સંભાર્યું પ્રત નિજ, રમ્યા છુત સુરસે
અહા ! કલ્પે કલ્પે વિહિન વિધિએ તેજ જનશે !
થવાનુ પે'લેથી મુનિમન વિષે એમ વિલસે !

(૧૬)

લક્ષ્મી—

પ્રેમ કળા બલિહારી
રસથી હરિ તારી બહુ નરનારી —પ્રેમ
પ્રેમે પોષણકારી
નિજ જન કેરા હો પરહિતકારી

મુજ હૃદયે શ્રી મુરારિ.—પ્રેમ૦
 ક્ષણ ક્ષણ ખેલે છે જાઉં વારી
 અકળ કળા વિસ્તારી
 મતિ નવ પામે હો મંદ અમારી
 બહુ રમત વિહારી જગ-આધારી!—પ્રેમ૦

(૧૭)

વિષ્ણુ—

રીસ માં ધીર મન રામા ! મનમોહન અભિરામા
 ચરણે બાંધેલો તવ સેવક રસધામા.—રીમ૦
 માર છું નમનો ધારે, લે વા હૃદય પ્રહારે
 ભર તન રતિ-પતિ મારે, કર મનથી ને ધારે,
 પશુ કહિએ ન વિમારે, નેહ રસે નિત ઠારે,
 ના કંપાવ કુસુમ આ મનહરણી સ્વામા —રીસ૦

(૧૮)

હૃદ—

રહાય રે હાય જીલમ યાય જીલમ,
 રથળ રથળ પ્રતિ જીલમ જીલમ,
 ત્રાહિ, રે ચહત શ્રી પ્રભુ ! આપ ચરણ —રહાય૦
 ધર્મધામનું ન નામ, અસુરોએ રાખ્યું જગ,
 આ શો ઉત્પાત ધણી ધર્મધરણુ.—રહાય૦

(૧૯)

લક્ષ્મી—

સગ્નેરી મોરી માનો કન્દાર્ધ રે—હો સરગ્નેરી
મરગ્નેરી રતિ રસ પર પ્રીતમ,
અણુ ન સહાય આશુદાર્ધ—હો સરગ્નેરી
આવો, આવો, આપ વિષુ, વિજય-વિરાજિત,
હૃદયે રમાડુ, સ્વામી, બાણું છમ છાર્—હો સરગ્નેરી

(૨૦)

વારાંબના—

અમ કાહેસે પ્રીત કરી ?
હમસે નલગ્નેરી બનમા ખારા રે ! અમ
કરસે કર બગરી પકરી રે
ચુરીયા તરક બર્ધ મોરી,
સાસ નનદ મોરી જનમકી ઘેરન,
દેખે દેગી મારી—અમ

(૨૧)

શુક—

જામ જસ જગ, પામ પદ અડમ,
અસુર ગણુ અધિરાય રે—જામ
જ્યાં સુધી રવિરાજ ચળકે રાશી શીતળ અમી પાય રે,
શીતળ બની રહી છત્રછાયા છત્રપતિ તુજ છાય રે—જામ
શમ્પિ સદુ, સદુ સ્તુતિની ભળે ભુપતિ પુજ ભુજ માલ રે,
સર્વદા મહુ સ્થળ થકી સુણુ વિજય ! વિજય ! વધાય રે—જામ

(૨૨)

વિદૂષક—

જોઈ મેં સમણામાં સુંદરી જાગર જોયન જાદુભરી.—જોઈ

દમકભરી, ચમકભરી, ઠમક તળી ખાણ;

કુરખાન કુરખાન—

જાગર જોઈ

નેણ નયાવી મુખ મલકાવી બોલી મુજ કર ઝાલી,

તું પ્રીતમ હું આદા પ્યારી લે મુજ પ્રેમની તાલી !

તાલીને બદલે તુગ્ત એ મારી તમાચો ચાલી

આખ ઉઘાડી જોઈ તો મારી મુતી કંઈશા કાળી !—જાગર

(૨૩)

દિતિ—

અહેવાતન આજ યયું.

પતિ જીવે જમ અમશાન યયું.—અહેવાતન

હું ન મઈ પ્રિય તન પહેલી કાં ?

જુરુજુ જીવતાં લગી ભાગ્ય રહ્યું.—અહેવાતન

x x x x

બાઈ, તને તુજ પતિનાં શમણાં,

અરધું મુજ અંગ અપંગ યયું.—અહેવાતન

રાજ કરે તુજ પતિ મુખ રંગે,

સકે મુજ નેન ન આંસુમયું.—અહેવાતન

x x x x

મઈ કોમળ વધૂએ તન પાછળ

શમરી સદ કમળ વિલીન યયું.—અહેવાતન

(૨૪)

હિરણ્ય- -

તાપ પરિતાપ, જળપાત ઉતપાત ને શીત સંતાપને શોધું અંગે,
તાતના તાતડું આદરું તપ હવે વૈરનો જાપ જપતો ઉમંગે.
થાઉં અમરોથીએ અમર કે વૈર આ જીવતું જાગતું રે' અમંગે,
પામી વર આપથી માપ કરું વિશ્વતું ભાંગીને સ્વર્ગ દું ખેલું રંગે.
સૂર્યને ઓલવું પવનને આંતરું ઇંદ્રને બાંધી રાખું પલંગે,
નામ રે' વિષ્ણુનું હામ એકે નહિ લોક ત્રણ માડું એકી છલંગે.
ધાર વરસાવું સુરનારના નયનથી વારની મારી સુર સર્વ જંગે,
એમ તર્પણ કરું ગ્રાણ્ય-અર્પણ થકી એ પ્રતિજ્ઞા ધર આ પ્રસંગે.

(૨૫)

રાણી—

પતિ વિના કેવી પ્રેમદા રે? વિનતિ માનો!
કેવું જળ વિણ જીવે માછ? મીનું ઉમારો રે.—વિનતિ૦
શાને મહેલ મંદિર મને ભાજવો રે? વિનતિ૦
મારે આપ ત્યાં રિદ્ધને સિદ્ધ વિદ્ધ ન રાખો રે.—વિનતિ૦
શાણા થઈ શું વિસારશો રે?—વિનતિ૦
રાખો સાથ કહું જોડી હાથ નાથ સંકુળા રે.—વિનતિ૦

(૨૬)

રાણી—

કરતબ્ધ મતિ અતિ ન્યારી
જોતાં મતિ જાપ છે હારી
વખત વખતના વિવિધ વેશ ધરનારી.—કરતબ્ધ૦

હર્ષિન્દ્ર હાથે નિજ રાણી
 કરતવ્ય દાજ વેચાણી
 જોગી શિવ કરતવ્યે કયા મંસારી.—કરતવ્ય
 કરતવ્યે પતિ વનવામી
 કરતવ્યે દૂર દરી દાગી
 શવ વિણ કરતવ્યે શવિન ગદી ધારી.—કરતવ્ય

(૨૭)

રાણી—

ભાગ્યકથા શું વખાણી, દયાળુ ! કહું.—ભાગ્ય
 આમ રડવડતી હું અળણી.—દયાળુ
 સાખ હજાર હિંગારે મારે
 માગણુ તે રાજરાણી.—દયાળુ
 હરિણુ મયો હરિણી બચ્યા સર્ધ
 બેઠી ન ત્યાં વાઘે તાણી.—દયાળુ
 કયાં પતિ ? કયાં હું ? રાજ્ય હવે કયાં ?
 સર્વ યયુ ધૂળધાણી.—દયાળુ

(૨૮)

હિરણ્ય—

નમાવી શીશ માગુ તાત છો કૃપા કરી,
 ત્રિલોક ગજ મહાર કોઈ ના નહે અરિ.—નમાવી
 ન પૃથ્વીએ, ન અંબરે, ન ગગન કે દિને
 ન બહાર કે ન ઘર વિષે, ન મૃત્યુ લે હરિ.—નમાવી

ન દેવ, કે ન દૈત્ય નાગ, નરે પશુ પવિ
ન કોઈ જીવ સે સુર અભયઅયી કરી.—નમાવી૦
સચેત કે અચેત સૃષ્ટિ આપ જો રચી
ન કોઈથી મરું કું રાજ રિદ્ધ રે' જારી.—નમાવી૦

(૨૯)

હિરણ્ય—

જાણો અવધિ આવી સુરમાલિકા !
કાનક બાલ લરો નપણે નીર
તનમૂલ્ય નાખી દૂર આજ.—જાણો૦
મારી મારી કડં ચૂર વિધ્યુને !
કોણ ઇન્દ્ર, યમ, અગ્નિ દેવગુરુ ?
ત્રપણુલાન કરે, રુધિર ધાર પર
જો છું જાત ! —જાણો૦

અંક બીજો

(૩૦)

વારંગના—

માઓ વિજય જય ગાન સખીરી સહુ—માઓ વિજય૦
વરી વરે વાંચિછત રાજ અમરાગિત
દે છે દરશનદાન. —સખીરી૦
ગગનશિખર પર નરવરે નીડગ
ઉડાવ્યું વિજયનિશાન. —સખીરી૦
વિશ્વ દ્રુજાવ્યું, સ્વર્ગ જનાવ્યું,
શત્રુ તણું રે સમશાન. —સખીરી૦
નારાયણરૂપ, આપ જની જૂપ
પાઓ અણુજળપાન. — સખીરી૦

- (૩૧)

પ્રહ્લાદ—

થયાં દર્શન સુખકર આજ, પિતા । મમ સર્વજ યયો અવતાર,
 થયાં પૂરણ મનનાં કાજ, પિતા । મમ સર્વજ યયો અવતાર.
 આનંદ મારાનો પાર નહિં જાણુ । હર્ષે હૈયું હલકાય,
 મલકાય, સુખ થાય, હિમરાય, મનમાંય, ન સમાય,
 મળ્યો મને મઠજ સુખનો સાજ.—પિતા થયાં

(૩૨)

રાણી—

જો આજ આગળ સુગ્ધ સુનેરી
 સુરજ સુનેરી શોભા દિનની અનેરી —જો.
 ખીલ્યાં કમળ, ખીલી ફૂલવાડી
 વાજત ઢોલ દદામ નફેરી.—જો.

(૩૩)

રાણી અને બીજી સ્ત્રીઓ—

હેતે મારા લાડોવા । ગુરુ સેવા,
 શીખો રાજનીતિ રસ લેવા.—હેતે.
 ગુરુ શુક છે પરમ પ્રવીણ,
 દેશે વિદ્યા નવીન નવીન,
 રહેજો બકિત રસે જળ મીન —હેતે.
 ચોદે વિદ્યા બહોલ મિત લાવી,
 જાણો ભવભવ વાત નિવાવી,
 નહિ આવે મર્ધ તકે આવી.—હેતે.
 મારા કુંવર । છો નાનેરું જાળ,
 નથી સમજતા આળપં પાળ
 ગુરુ તાત ને માત કૃપાળ.—હેતે.
 બહેલા ગુરુદક્ષિણા દર્ધ વળજો
 પિતા ચરણકમળ શિશુ ઢળજો
 આશા અંતરની અમ ફળજો.—હેતે.

(૩૪)

૪૧ સકતો—

તનના તાપ હરો, મનના મેલ ધૂઓ
ધડુલો ફૂટીને નીર વહી જશે.—હો જન જાગો.
રાય રે હિરણ્યાકશના કુળ વિષે
પ્રગટયા પૂરણ નામી,
ચરણ પ્રહ્લાદનાં સેવતાં
જાય બવદુઃખ વામી.—તનના
ઘટ ઘટ રામ રમી રજા
ધર ધર મૂરખ જોળે,
ઠાચી રે કાપાનો કરી ગારબો
મનખો એમ જ જોળે.—તનના

(૩૫)

પ્રહ્લાદ—

સ્વર હરિરસ વ્યંજન ગણત એક શું એક અભેદ,

વિદ્યાથી—

હરિરસહીણ વ્યંજન સમા જક જન મૂઠ અચેત.

(૩૬)

પ્રહ્લાદ અને વિદ્યાથી—

બજ મન નારાયણ નારાયણ,
કર હરિ પારાયણ પારાયણ,
પારાયણ પાર ઉતારે
હરિ નામ તમામ સુધારે.—કર

જણુ મનથી શ્રી રસ રામાયણુ
 રામાયણુ માતપિતા રે
 ગુરુ શાસ્ત્ર સમાધિ ગીતા રે—કર૦
 ધર મન લક્ષ્મીવર લક્ષ્મીવર
 લક્ષ્મીવર નિર્ભયતા રે અવિરોધ અકામ પિતા રે.—કર૦

(૩૭)

પ્રહસાદ અતે વિદ્યાર્થી—

જાને ગમનામ પરમ ઉપકારી
 અચરણુચરણુ મહાભયહારી.—જાને૦
 હરિકીર્તન, હરિસમરણુસેવન
 ભાવ કરો નગ્નારી,
 એ તપ એ જપ એ ગુરુસેવન
 વિદ્યા વળી અધિકારી.—જાને૦
 નિર્ભય પદ હરિ હરિ હરિ જોસો
 લે હરિ નામ ઉગારી,
 વૈભવ બળ વધુ કાઈ ન તારે
 દે હરિ જેને મારી.—જાને૦

(૩૮)

પ્રહસાદ—

ગુરુવર, ઋષિવર, મુનિવર, દિગ્ગજવર મર્વ ન કામનુ રે,
 જાણુતર ગણુતર, પોથા થોથાં સર્વે નામનુ રે.
 અધાને આરસી દેખાડો, બહેરા પાસે યૂમ જરાડો,
 પથ્થરે પાણી પાડો, ફળ શુ પામશુ રે? — ગુરુવર૦
 જોવાને જે આખો આપી આપોઆપે જોશે માપી,
 જોશે ઘટ ઘટ વ્યાપી સ્વરૂપ ધનશ્યામનુ રે.—ગુરુવર૦

(૩૯)

હિરણ્ય—

કોણુ ત્રણુ લોકોનો હું વિના અધિપતિ? દેવ ને દાનવો હાથ મારે.
સ્વર્ગ સમશાન કર્યું દેવતાપણું હર્યું પૃથ્વી પાયે બધી શીશ ધારે.
શત્રુને મારીને અમર હું એકલો, હું ચક્રી કોણુ બળમાં વધારે?
વિષ્ણુને મારે સહારી વૈભવ બધો, જોઉં આવે પછી કોણુ બહારે.

(૪૦)

પ્રહ્લાદ—

વાટ અવળાએ ડગલુ ન ભરવું,
કરવું વિષ્ણુનું રમરણુ જન્મબંધકરણુ,
હૃદય ધરવું હો તાત—વાટ.
માયા ફંદમા ફસાઈ નહિ કરવું
ભરવું ભક્તિભાવે હૃદય સદય પ્રેમપૂર્ણ
ઉદયરૂપ વરણુ હો તાત.—વાટ.

(૪૧)

પ્રહ્લાદ—

હરિથી રહી અગણુ જન મારું તાર કરે,
તે હરિ છે મમ પ્રાણુ. કોણુ શિખાવે શીખવે?

(૪૨)

પ્રહ્લાદ—

હરિ અશરણુશરણુ દયાગતનાકર
મતિ દે નહિ ખેામી લક્ષ્મીવર
નાથ અનાથ બાળે મુરલીધર.—હરિ.

(૪૩)

રાણી—

સાચું સુખનું શમણું ન આવ્યું રે લાડકડા ?
 આ તે કરમ કડણ કિયું વાવ્યું રે લાડકડા ?
 બહાર તહીંથી જૂમ ઉઠાવી અમૃતમાં વિષ રેડ્યું,
 રાજપાટમાં સ્થાય હિંદી તુજ કુમળું કાળજ વેડ્યું રે.—લાડકડા
 મનમાં ઓછું લાવ ન બાપુ ! હું તુજ પર બલિહારી,
 પ્રાણ પાથરું તુજ પર બહાલા ! જીવન નાપું વારી રે.—લાડકડા

(૪૪)

મહલાઈ—

હરિનાણું નવ ખોલું માતા,—હરિં
 એ સાચવતાં જે નીપજે તે
 હરિ વિશ્વાસે જોવું.—માતા, હરિં
 એ નાણું હર્ષ મજપાટ લઈ
 મિથ્યા નીર વલોવું.—માતા, હરિં
 મારનાર કોણ હરિ રાખે ત્યાં ?
 મિથ્યા શાને રોવું ?—માતા, હરિં

(૪૫)

રાણી—

કરણાળુ રે આ આંટી આપ ઉખેલો,
 સંકટમાં કર શિર મેલો.
 આ ભવશ્રમણા બહુ જીંડી રે,
 જન બૂલે ત્યાં મતિ રૂડી રે.
 કૃતિ ગતિ આલે ચિત્ત કૂડાં રે,
 ચરણાગતને કર આપો મારગ રહેલો.—સંકટમાં

(૪૬)

પ્રહસાદ—

ચરણાગત સ્વામી રહેજો ચરણને સંભારી.
આશ્રિત આપ તણો, અવિનાશી, આબો ભયમાં ભારી.
ભક્ત તથા ભયભંજન લેજો બાનનું બિરદ વિચારી.—ચરણાગત૦
આપ અતિ નવ ઝોળખી ઉઠ્યો અપ્પ અતિ હુંકારી,
હુંકારી ઉતારી છો હરિ ! ભક્તિને ભાવ વધારી.—ચરણાગત૦

(૪૭)

પ્રહસાદ—

ભજજો શ્રી હરિને પ્રીતે નિત—ભજજો.
માત, તાત, પ્રિય બધુ સૌ હરિ
હૃદ્યું હું ફરી ફરીને.—પ્રીતે૦
હરિચરણે ચિંતવો ચિત્ત આહી
ભવસાગર લો તરીને.—પ્રીતે૦
હરિ રાખે નવ કાઈ ચક્રે હણી
હરિ આપો રહે મરીને.—પ્રીતે૦

(૪૮)

નવ પ્રહસાદ—

તુમ તનનન હરિગુણ ગાઓ.
ગાઓ રે ગુંસાર્ધ !
અમમનિમમ સૌ સહજ સરલ સુખ.—તુમ૦
ગાઓ ગાઓ પ્રેમભરી,
આવે ધાર્ધ
વિપત વિકટ દુઃખ સંપત, કાઈ ન પાવો.—તુમ૦

અંક ત્રીજો

(૪૯)

પ્રશ્નાદ—

જેને રામ હિમારે રે તેને કોણુ મારી શકે ?
માયો રામના તેને રે નહિ કોઈ તારી શકે
પાળી પોપી સલાળી રે રાખે ધર બધ કરી,
તૂટી રામની દોરી રે જોતામા જાએ જ મરી.
વડે વાઘના મુખમા રે વસે વન ઘેર વિષે,
હરિનું રખવાળુ રે તેને સુખ સર્વ દિશે.

(૫૦)

પ્રશ્નાદ—

નારાયણ નિર્ભય નામી રે
શકે ના મારી કે —નારાયણ.
નામ ઠામ ઠામ પૂર પૂર છે,
મિત્ર શત્રુ નાયથી ન દૂર છે.
ફિકર ન કરે વિચર વિહર આ હરિમતર,
બધ કરી અરિ ન કોઈ મતિ અપાર ઠાર એકમા
વિરામી રે —નારાયણ.

(૫૧)

કામસેના—

રાખો રાખો રસિયા એની છે જરૂર શી ?
છે ના હજુરથી જીદાર્થ મારે કથી —ગખો.

વિદૂષક—

હુએ લાડે ના ચાલે, શુકન કંઈ જોઈએ, પહેરાવુ આવો આમ

કામસેના—

અને બસ બસ (જોષ્ઠએ)

નાના મારા સમ (, ,)

હવે જાઓ જાઓ (, ,)

હાં હાં હાં હાં હાં હાં આ શુ ? શું કરમાવો ? રાખો મામ.

વિદૂષક—

હમ્ — હવે ભભડો.

કામસેના—

અરે વાહ રો

કરમાવો કરમાન હવે બસ.

વિદૂષક—

આપું અન્ય હું કામ થયે બસ.

કામસેના—

કરેં નકી આ જાન જવે બસ.

વિદૂષક—

હે— હે ઠાલ કમર કશી. — રાખો

(૫૨)

છાકરીઓ—

જાઓ જાઓ બાંકે બંદે જાઓ જાઓ,

બિછાવો ખીજે જાળ ભોળા ભાળીને ભમાવો.—જાઓ

હું રંગીલી છેલછાલી નેન ગુફીલી નાર નવેશી,

સુંદર સચ્ચેતાન પરે જાયે કુગ્ગાન ખરે.

જમાદાર—

આવોજ મિત્રાવો પ્યારી હાથ ચાલો સાથ.

ઠાકરીઓ—

હાથને બદલ લ્યો પ્યારા ખાઓ ખાસી લાત.

જમાદાર—

લાત લ્યો લગાઓ બલે આઓ પ્યારી આઓ.

આઓ.—તઓ.

(૫૩)

કળયોગિની—

રસ બસ બીની હો રાજ સગન મારી રસિયા સગે,
તનમનથી લાગી આજ સગન મારી રસિયા મગે.

વેલડીઓ કુળવંતીઓ નેહ ન ચૂકી જમ,
જે કંઠે વળગી રહી, તે તો ત્યાની ત્યા જ સુકાય.—સગન૦

કાળે રંગે કામળા, રંગ ન ખીળે યાવ,
દોરડીએ નહિ આબળો, બળા ખાખ ચતાં એ મુકાય.—સગન૦

ત્રેમે બીની પોપણી, ચદો નભમા દૂર,
જે જેની નજરે વસે, તે તો નિશ્ચિન તેની હજૂર.—સગન૦

ભાવે ભાવ બળા જતા વિષ અમૃત ઘર્ષ જમ,
ભાવ બરી રસ ત્રીલતા, બહાસો અલ્પ અલ્પ પૂઠ પળાય —સગન૦

(૫૪)

રાણી—

હૃદય થયરે, અંગે વટે, ન એન કશુ પડે,
શુકન અવળા જ્યા ત્યા જોતા, શુંડા નજરે ચડે,
અશુભ હિલકું, કેને કેને, અહા ! કહી થી નડે !
પ્રીતમમનમાં, છોટા એકે, દયા કપમ ના અડે ?

(૫૫)

રાણી—

વિનવી માગું કર જોડ,
નાખો નહિ બાંધ મરોડ.—વિનવી૦
અ તરની આ આપદા અંતરમા જ સમાય,
ભડકે ભીતર ધીકતા રાખ રાખ ચર્ધ જાય —વિનવી૦
હીડી ઉપર કટક શું ? પેટ ઉપર શી રીસ ?
હડીલા હઠ છોડી ભજો પ્રેમે શ્રી જગદીશ —વિનવી૦

(૫૬)

રાણી—

મારો લાડધેયો લાડકો ચરણે પ્રભુચરણે પડયો.
લેજો લાખ લાખ ઓવારણાં, એની માડીનાં એ સંભારણાં,
એનાં કષ્ટનાં એ નિવારણાં, અમી દષ્ટિમાં નિત રે' પડયો.—મારો૦
તમ નામની મને આશ છે, એવી આશર્મા અવિનાશ છે,
દાહોધેસો આપની પાસ છે, એ વિશ્વાસથી જીવ આ જડયો.—મારો૦

, (૫૭)

પ્રહલાદ—

અકલ માયાના અભિધામ અભિધામ અભિધામ રે
લગની લાગી છે તારા નામ તણી હોજ.
મારી કૃતિ ના વિચારી ભક્તિ તે લીધી ઉમારી,
પાયું પ્રેમવારિ આઠે જમ આઠે જમ આઠે જમ રે.—લગની૦
અસુરને બિંદુ જળ આપો ભક્તિ પરિમલ,
રટે અવિચલ હરિનામ હરિનામ હરિનામ રે.—લગની૦

(૫૮)

પ્રહ્લાદ—

શીતલ મોહન રસરાપા
મયરાચર હાર્દ છવાયા.—શીતલ
હો દષ્ટિ અસુરો દર્શન લે
ખેંચી લો હરિ માયા.—શીતલ

(૫૯)

રાણી—

આ શું હૈયાહાર બહાલા તારા પર વીતે ?
તારા પર વીતે. બાળા, મારા પર વીતે.—આ શું
કામળ આ અંજે પ્રચંડ પ્રહારો,
જોઈ નમેરી રહી, ફાટે નહિ ચિત્તે.—આ શું
રોઈ રોઈ ગાળું નિમર આ તોરો,
તારો બચાવ કઈ બાળ ન કિંચિત્તે.—આ શું

(૬૦)

પ્રહ્લાદ—

જગજીવન દયાળુગુણ ગાઓ,
અતિ હરે દયાળુગુણ ગાઓ,
જલ યલ બ્યાપક પૂરણ પૂરણ અંકળ.—જગજીવન
પ્રેમરસે હરિ સનમુખ સહુને
આવી મળે ધાર્દ, ઉભરાર્દ, છલકાર્દ,
હરખાર્દ, જહુરાર્દ.—જગજીવન

(૬૧)

રાણી—

સુખ દુઃખ સમજીને સહી રહીએ,
પ્રભુ દે વાત સહુ રહેજ સુધારી —સુખ

કરમ લખ્યું નહિ મટાવે,
હરિચરણે રહીને સહુ વહીએ.—મુખ૦

(૬૨)

પ્રહ્લાદ—

જન હરિ ઝાંખો
તનમન તર ભરી ભરી રસ ઠામ ઠામ દમક ચમક.—જન૦
ચળ ચળ કણ કણ હરિ સચરાચર,
છોડી કૂડ વિખવાદ વાદ તુજ મન વસ્યો.—જન૦

(૬૩)

સુધ—

જય નૃસિંહકૃપ આપ આ સમેટો,
તમે જગજીવન રાયા,
પ્રજુગુણ વેદ ગવાયા,
કરુણાળુ વિશ્વ છવાયા,
દયાસિંધુ, રૂપ ભેટો ભેટો આ સમેટો.—જય૦
અમુરને ધરી અમુર ભાવ માર્યો,
ભાર જૂ થકી અપાર આ હિતાર્યો,
બક્ત આપનો પ્રહ્લાદ એમ તાર્યો.—જય૦
તમે લીધા તમે લીધા જહુ અવતાર,
વારવાર જન હિદ્દાર ગતિ અપાર,
ક્ષમાસાર દયામાર રમાધાર,
રસ વિહાર રૂપ ભેટો ભેટો આ સમેટો.—જય૦

(૬૪)

પ્રહ્લાદ—

ધ્વજાદિ સિદ્ધ મુનિઓ સુર દેવ માય,
વાણી થકી સ્તુતિ તથાપિ ન શાંતિ થાય;

તે નાથ આ અમુર નીચની ઝાલી ખાંચ;
 એવા દયાબિંધ હરિ ભક્ત પુઠે પળાય.
 આ સર્વ આપ જન કિંકર ભક્ત, શૂંપ !
 વાત્સલ્ય-લાવ વરસો તજી ૩૬ રૂપ;
 હો આપ ભૂતમણના સુખવારિકૂપ,
 ઘો પ્રેમ શાન્તિ સૌને, હરિ, હે અનુપ !
 વિદ્યા કલા ધન નહિ કુલ જાતિ ભેદ,
 પૂજા ઉપાસન નહિ જપ મંત્ર કોઈ;
 અપુ' પદે હૃદય ભક્તિ-સુધાથી ધોઈ,
 હો નાથ આપ સચરાચર સર્વ કોઈ

(૬૫)

સર્વે—

કેશરધર કરુણાકર હેમસુદર,
 રવિ-કોટીક-કર-કાન્તિ, હે નૃસિંહ દુર્ધર ! —કેશર૦
 દુર્લભહર સુખકર શુભ પ્રેમ-નિર્ઝર,
 શક્તિધર રમણીવર રસ શાન્ત નિર્ભર,
 ચાપો કર જનજનશિર, ક્ષેમમદિર;
 દાતા, ધાતા, ખ્યાતા,
 જમધારી, જમકારી, રહું વારી
 હે દયાબર ! —કેશર૦

[‘ શ્રી નૃસિંહાવતાર અથવા વૈરભાવે ભગવાન ’ એ નાટકની
 ‘ ઓપેરા બૂક ’ પરથી આ ગાયનો ઉતાર્યા; ત્યાર પછી એ નાટકની
 મહિસાસની લખેલી હાથપ્રત મળી આવી. તે પરથી, પાછળથી,
 આ ગાયનોના પાઠમાં સુધારા કરેલા છે.]

પરિશિષ્ટ—૩

‘અમર આશા’ પર ગાંધીજીનું વિવેચન *

(૧)

અમર આશા

આ નામનું કાવ્ય “કાવ્યમાધુર્ય” નામના પુસ્તકમાં છે. અમરે લાગે છે કે એને અડી શકે એવાં બધાં કાવ્યો હાલના લખનારા કવિઓનાં નથી. તેમાં બે અરથ બહુ ખુબીથી કવિએ સમાવ્યા છે. સફા દિલના આસક માણુક વચ્ચે કેવો સફા પ્યાર હોવો જોઈએ તે બહુ રસિક ભાષામાં બતાવ્યું છે. અને તે જ અરથ ખુદાને શોધનાર—મુમુક્ષુ—ને સાર પણ લાગ્યું પડે છે.

આ કાવ્યના લખનાર ગુજરાતમાં પ્રખ્યાત ચર્મ ગએલા મરહુમ રા. રા. મણિલાલ નરસિંહ દિવેદી છે. તેમણે કાવ્યની અંદર ઉરફુ શબ્દો બહુ વાપર્યાં છે ને હાખલા પણ ફારસીમાંથી લીધા છે. તેમણે જે ઇતિહાસ કાવ્યમાં લીધી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમણે જેમ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ ફારસી કીતાબોનું યાન લીધેલું હોવું જોઈએ.

બધા પરમનું ઉવટનું રહસ્ય એક ખુદાની-શોધ જ છે એ તેમણે આબેહુલ બતાવ્યું છે.

વળી આ કાવ્ય એ પણ બતાવે છે કે જે સંજોગો ગુજરાતી ભાષાને છે તે હિંદની બીજી ભાષાને નથી. તે ભાષા મુસલમાની

* ‘નીતિના કાવ્ય’ નામના પુસ્તકમાંથી અદારણ ઉતાર્યું છે.
(શ્રી રામદાસ ગાંધીના સૌજન્યથી)

ધોરણે, હિંદુ ધોરણે ને પાઠશાળા ધોરણે, વાપરી શકાય છે. એટલે ભાષાને ત્રણ શબ્દમાર છે, ને ત્રણેમાં તે સરસ દીપી શકે એવા ખ્યાલ આપણને આ કાવ્યથી કેટલેક દરજ્જે આવી શકે છે.

હેવટમાં આ કાવ્ય મુસલમાની ઢબે લખનાર એક વિદ્વાન ને ચુસ્ત હિંદુ હતો એ બંને હિંદુ મુસલમાનને મગરૂર થવા જેવું છે. એવા પ્રયાસો ઠીક થવા છે એમ કાવ્યમાધુર્યમાં આપેલા ઉતારા-આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

આમ આ કાવ્યમાંથી બહુ શીખવાનું છે એવું જોવાથી અમે તે વાચનારની પાસે મૂકીએ છીએ. અમારી હિમેદ એવી છે કે નકામા નાટકોના ગાયન ગાવાને બદલે આવાં કાવ્યો અમારા વાંચકો માતા થશે ને તે સમજશે. સમજ્યા વિનાનું ગાવું એ બરાડા પાડવા બરાબર છે. કાવ્યનો રાગ સહેલો ને મધુર છે.

જા આ કાવ્ય બધા વાચનાર એકદમ સમજી શકે તેવું નથી તેથી અમે તેની નીચે જેમ અમને સમજાયું છે તેમ સમજાવવા કોશિશ કરશું. પછી તેમાંથી વધારે અથવા વધારે બંધ બેસતો અરથ મહેનતુ વાચનાર ભલે ધટાવી લે.

(ગઝલ—ભૈરવી)

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે!
ખદા ખંજર સનમનામાં રહ્યો ઉડી લપાઈ છે!—કંઈ
જુદાઈ જીંદગી ભરની, કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી મઈ વસલની આશા અમર, * ગરદન કપાઈ છે.—કંઈ
ધડી ના વસલની આવી, સનમ પણ છેતરી આવી,
હજારો રાત રાતોમાં, ગમ્યાવી એ કપાઈ છે.—કંઈ

* મૂળથી જુદા પડતાં પાઠોંતરો

અમમ દુનીયાં ઝગાનોનાં, મુસીબત ખોડનાં * ખંજર,
કતલમાંએ કદમખોસી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે.—કંઈં
શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરી ઉપર ફર*દાદ,
અગમ અમની ખરાબીમાં મહેદારી હુ*દાઈ છે.—કંઈં
ફના કરવું, ફના ચાવું, ફનામાં રાહ * સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર, દીલખરની કુહાઈ છે.—કંઈં
ઝહરનું નામ * લે શોધી, ઘરત પી લે ખુશીથી ઘું,
સનમના કાચની છેલી હકીકતની રહાઈ છે.—કંઈં
સફા ફિલના તકપવામાં સનમની રાહ રોચન છે,
તકપતે ઘુ*ટતા અંદર ખડી માથુક, સાધ* છે.—કંઈં
અમનમાં આવીને ઉભો શુભો પર આફરી* થઈ ઘું,
શુભોના ખારથી ખચતાં બદનચલને નવાઈ છે.—કંઈં
હજરો જોલી*યા મુરશીદ ગવા માથુ*કમાં કુખી *,
ન કુખ્યા * તે મુવા એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે.—કંઈં

સનુમ શબ્દનો સાધારણ અરથ વહાલી એ છે. પણ તેનો
અરથ ખુદા અથવા જ્ઞાન એ પણ સમજવાથી એ અરથ જે
અમાડી સુચબ્યા તે ખુલી રહે છે. આમ અરથ કરવાનો આધાર
ધણાં દારસી કાવ્યો છે. ઉમર ખયામનું કાવ્ય તો એવા જ અરથમાં
લેવાનું છે ને લેવાય છે. ખુદાને માથુકનું રૂપ ધણાઓએ આપેલું
છે. દુન્યવી પ્યારની સાથે જે ખુદાની ઉપરનો આપણો પ્યાર માપીએ
તો એ માપ આશક માથુકના પ્યારમાં જ થોડું ધણું મળી શકે છે.

પહેલી લીટી લખનારનો હેતુ ઘરત બતાવે છે કે નિરાશ
થએલો માણસ પણ આશાએ જીવે છે; એટલે કોઈંએ સારા કાર્યો

* મૂળથી જુદા પડતાં પાડાંવરો.

ફરતાં નિરાશ ન જાયું. લાખો નિરાશામાં, પ્રયત્નોમાં આશા-સફળતા છુપાએલી છે. વઢાલાં આપણને ખંજર-બરછી-મારે તો તેમાં પણ રહમ-દયા-રહેલી છે. ખુદા આપણી ઉપર મજબૂર કરે તેથી ગુસ્સે ન થતાં તેનો ખરો અરથ કરીએ કે તે પણ તેણે રહમ દિલથી કર્યું છે, તો આપણે ખુદાએ બતાવેલો મારગ નહીં છોડીએ.

✓ આશુક એ માશુકની જાંઘગીબરની જુદાઈ રોઈ રોઈને બધી વાર કહાડે છે; દરમિયાન ગરદન કપાય તો પણ વરસની (ખરા મેળાપની) આશા એ તો અમર રહે છે. તેમજ ખુદાથી આપણે વિખુટા છીએ છતાં તેની જ ઝંખના એ આપણું કરતબ છે. હજારો સાધુઓ, ઝોલીયા તે ઝંખનામાં હોય છે તે મરતાં પણ ખુદાને મળવાની આશા રાખે છે.

એક પણ ઘડી ખરા મેળાપની ન આવી તેટલામાં માશુક ચાલી મઈ, તો પણ શું? હજારો રાતો તેની સાથે વાતમાં કાઢી, એ જ કમાઈ છે. ખુદાને મેળવવાનું પ્રયત્ન કરતાં તે ન મળે, આપણે ગોથું ખાઈ જઈએ, તેથી શું? તેની જાંઘગી કરી એ નકામી નહીં જાય. એ જ કમાણી ગણવી.

પણ માશુક ન મળે, તે રિસામ, તેથી અથવા જે ખુદાની ઝંખનામાં ઘેસો ચર્ચ રહેશે પણ પાછો નબળામ્મથી દુનિયાના મોહમાં પડી જશે તેથી લોકે હાંસી જરૂર કરશે, સુશીખતનાં ખંજર ખાવાં પડશે, અને કતલ થવામાં પણ કદમખોસી (પગ ચુંબન) છે એમ માનવું પડશે, તે જ ખરો ખાર. પણ માશુકને — ખુદાને — કસોટી કરવાનો હક છે. છતાં જે માણસ ખાર કિતરશે તેને કપામતમાં (આખરમાં) ઈનસાફ મળશે જ.

✓ આમ ખરા પ્રેમની ઝાંખી કરાવીને હવે કવિ હાખલા આપે છે. એ પ્રેમ કેવો છે? અમા (ખતી) ઉપર પરવાનો (પતંગીયું) પડી ભરમ થાય છે તે અથવા શીરીને મેળવવા ફરહાદે મોટા પથ્થર

ખોણા તે ન્યારે તે ન મળી ત્યારે હિચેથી પડી જન આપ્યો તે ખરો પ્રેમ છે કેમકે જે અગમ છે — સાધારણ પ્રયત્ને ન મળે — ન જણાય તેને ગમ ડરવામાં મેળવવામાં ખરાબ થવું એમાં જ ખરી મઝા હુટાઈ છે શોધેલું મળે એ મઝા નથી પણ શોધવાની મહેનત એ મઝા છે એવો અનુભવ કેને નથી થયો ?

વળી આપણે ફના (જપ્ત) કરવું ને આપણે ફના થવું તેમાં જ બાદશાહી છે દેનાર બાદશાહ છે સ્વધરનાર તો કળુસમાં ખપે છે મરવામાં જીવવાનો મત્ર છે ખરો મરશે તો ખરો જીવશે એવી જ કેમ જાણે દીનમર (માશુક)ની દુહાઈ—તેનું ફગ્માન—ન હોય ।

ઝહર-ઝેર-નો ખાલો તું ઝટ શોધી લે માશુકના હાથથી છેલ્લો રક્ષાર્થનો ખાલો પીવો તેમાં હકીકત (ખરો સાર) રહ્યો છે તો જ ખુદા મળે જે હું ખાય—ખજર વિગેરે પોતાના શરીરમાં ભોપ્તે તે રક્ષાર્થનો ખાલો પીએ છે તે ઉપરથી રક્ષા શબ્દ છે એમ કા પમાધુપમા સમજ પાડી છે

હમેસાં માશુકની પાછળ દિલ તડખા કરે એ જ તેને મળવાની રાહ-ગસ્તો-રોશન-જાહેર છે કેમકે હે સાર્થ તડપના કરતાં ન્યારે વૂટી પડીએ ત્યારે તેમાં માશુક ખડી થાય છે. મરણુ ગુપ્ત મહેનત જ્યે જ ખુદા મળે

ચમનમાં (બગીચામાં) આવીને તું યુનો-યુનાન પર આફરીન થઈ હોયો છે, પણ તું બદનગુલ-ગુલામના જેવો કામળ હોય તો જ ગુલોના ખારથી-યુનાનના ઝાડના ઝાટાથી બચે મટા વાગે તેમાંથી તે જ નીકળી જાય કે જેનું દિન કઠોર નથી ને જે કદિ ગુસ્સો કરતો નથી, ને સદાય સત્યવાન, કામળ ને નીતિવાન છે

આ નહુ ત્રત કેમ સચવાય, આમ કરવું પડે ને પછી ક તાએ ખુદા મળે એ કેમ માની લેવાય ? એવી શકા થાય તેના

જવાનમા કવિ કહે છે કે હજારો ઝોલીયા, મુરશિદ, સાધુ ફકીરો માથુકમાં-ખુદામાં-હૂખી ગવા-લીન થઈ ગયા છે. અને જે નથી હૂખ્યા એટલે જેનાથી લીન નથી થવાયું તે તેવી અંખનામા મુરા છે એવાં મખત કલામો-વચનો-કહેવાયાં છે.

જેને આ કાવ્યના રસના કુડા પીવાની ઇચ્છા હોય તેને એટલી બહામણ છે કે તેણે કાવ્ય એકવાર વાંચી માર્છ જવું. ગાતા ન આવડે તો ખીજની પાસેથી સાંભળવું. પછી ઉપલી ટીકા વાંચી જે શબ્દો ન આવડે અથવા જેને અર્થ ન સમજાય તે બરોજર સમજી લેવો ને પછી કાવ્ય પાછું ખૂબ વાંચ્યા કરવું. એટલે એના બધો અર્થ મનની આગળ ખડો થશે જ. ઉપરની ટીકા લખનારે કાવ્ય પાંચેક વાર વાંચ્યું, પછી લખી કહાડ્યું. તેની ઉપરની પુસ્તકમાં આવેલી ટીકા વાંચીને પછી ખૂબ વિચાર્યું ને હેવટે ઉપલી ટીકા લખાઈ. ફરિયામાના મોતી તો મરજીવા જ લાવશે ખીજને નહીં મળે ને મળતો તો તેને પારખીને પહેરશે નહીં.

परिशिष्ट ४

चंडोदर राव्य भाटे करेखां आपांतरेनी थाणा हभीटीअ
करेखी टीकाना भलिजावे आपेवो जवाप

PRIVATE AND CONFIDENTIAL

आनगी

श्री

हू अे जा न. ३५.

यादि रा. गा. मणिलाल नभुभाह द्विवेदि याजकडे—
नायबदिवान याजकद्वन लिहून जाण्याचे वेसिजे

संस्कृत पुस्तकाचे भाषांतरसवधाने शाळा कमिटिने आपले रिपोर्टाचे
पहिले भागाचे कलम ३४९ मध्ये आपला अभिप्राय नमुद केला आहे
या कलमाचे बाजूवर ज्या प्रथाची नावे दिली आहेत त्यापैकि दोन प्रथा
सीवाय बाकिचे प्रथांची भाषातरे आपल्याकडून जाहलेलि आहेत. करिता
या कलमातील मजकूरसर्वधाने आपल्यास काहि कळविणे असल्यास
कळविण्याची मेहेरवानी व्हावी.

तारीख १७ माहे अगस्ट सन १८९३

सही

यशवत आठल्ये,

नायबदिवान

(આના ઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું.)

મેહિરમાન રાવજીહાદુર નાયબદીવાણુ સાહેબ, વડોદરા

આપની મરાઠી યાદી નંબર ૩૧ તા ૧૭-૮-૯૩ ના ઉત્તરમાં સવામ સાથે વિદિત ડરવાણુ કે એન્જ્યુકેશન કમીટીના રીપોર્ટ બાજુ પહેવાની કલમ ૩૪૯ માં જેના ઉપર ટીકા કરેલી છે તેમાંના ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯ એટલા પુસ્તકોનું બાપાન્તર માટે કાંઈ થયેલું છે તેથી તેમના સમજમાં જે કાર્ક લખવામાં આવ્યું છે તેનો ખુનાસો ડરવાણી ગળ વેઉં છું

“આ પૈકી વેદાન્તના સમજના જે પુસ્તકો છે તેના બાપાન્તર કરાવવાથી જનસમૂહને કાર્ક કાપદો થવાનો નથી.. મમાધિયત્વ, ગોરક્ષયત્વ, અનુભવપ્રદીપિકા, એ વગેરે પુસ્તકો જનસમૂહથી સમજાય એવા છે જ નહીં આ બાપાન્તરો કાર્ક વાચે એમ લાગતું નથી આવા બાપાન્તરોથી દેશી બાપાના માહિત્યમાં વધારો થયો એમ અમે કહી શકતા નથી જનસમૂહને આ પુસ્તકો કેવળ નિરૂપયોગી છે જે વેદાન્તના શોખીન હશે તે તો મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ વાંચી શકશે... વળી આ બાપાન્તરો કેવળ સંસ્કૃતમય છે એની ભાષા એવી છે કે સાધારણ કેળવણી પામેલો માણસ પણ સમજી શકે નહીં વળી બાપાન્તરકારને જે સમજાયું નથી અથવા અધરે લાગ્યું છે તે તેણે છોડી દીધું છે. જે મૂળ એમનું એમ હોત તો કાર્ક પણ અર્થ બેસાડી શકત જે સંસ્કૃત ગ્રંથોના બાપાન્તર કર્યા છે તેની અનેક પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી બાપાન્તર કરેના હોય એવું જણાતું નથી” આ પ્રમાણે કમીટીનો અભિપ્રાય આ બાપાન્તરો વિશે મમજાય છે, તે મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે કેવલ અધુરી તપાસથી થયેલો હોય એમ મને લાગે છે. તેના કારણે નીચે પ્રમાણે —

જે નવ પુસ્તક વિષે આ પેરેગ્રાફમાં લખ્યું છે તેમાંનાં ૭ માગ કરેલાં બાબાન્તરે પૈકી માત્ર ત્રણ વિષે કમીટીએ ઉપર પ્રમાણે સમ્યું છે એટલે બાકીનાં ૪ તો તેમને પસંદ પડ્યાં છે એ સંતોષની વાત છે ત્રણ પુસ્તકો ઉપર જે ટીકા ચર્ચા છે તે મુખ્ય એ પ્રકારની છે (૧) એ પુસ્તકનો વિષય લોકોપકારક નથી એવી દલીલ છે, ને (૨) તે બાબાન્તરે સારાં નથી એવી દલીલ છે. આ ઉભયના જુદા જુદાં કારણ બતાવ્યાં છે. તેના વિષે દરે મારો ખુલાસો આગળ મૂકે છું

(૧) એ ત્રણ પુસ્તકો વેદાન્તવિષયના છે માટે નકામા છે એમ કમીટી કહે છે તે વાસ્તવિક નથી. પ્રથમ તો એ ત્રણ પુસ્તક એટલે ગોરક્ષયતક, સમાધિયતક, અને અનુભવપ્રદીપિકા, વેદાન્ત-વિષયના છે એમ માન્યું છે તે જ ખોટું છે. આ ત્રણ ઉપરાંત “વગેરે” લખ્યું છે તેમા શ્રુતિસાગ-સમુદ્ધરણ અને તર્કબાણનો સમાસ કરવો ધાર્યો હોય તો તે બન્ને પણ વેદાન્તવિષયનાં છે એમ માનવું ખોટું છે. આ બાગત વધારે વિવેચન કરતા પૂર્વે મારે કહેવું જોઈએ કે બાબાન્તર કરાવવું તે કીયા પુસ્તકોનું કરાવવું એ વાત મારા અખત્યારમા જ નથી, એ પુસ્તકોની પમદગી મે. ડાઇરેક્ટર સાહેબ કરે છે એટલે આવા વિષયના પુસ્તકો તેમણે પસંદ કર્યાં એમાં જો કોઈની કમુર હોય તો તેમની છે. પરંતુ હું એમ માનું છું કે આવાં પુસ્તક પસંદ કરવામા તેમણે કંઈ ખોટું કર્યું નથી

પ્રથમ તો એમ જ આપે જોવાનું છે કે જે પાંચ પુસ્તકોનો વિષય કમીટીને પસંદ પડ્યો નથી તેને વેદાન્તનાં કહીને નકામા કરાવ્યા છે. વેદાન્તના વિષયના પુસ્તક નકામા છે તેના કારણમાં કમીટી કહે છે કે તે નિરુપયોગી છે અને વેદાન્તના શોખીનો તો સંસ્કૃત વાંચશે. જોઈએ વેદાન્ત તેટલો નિરુપયોગી અને તે નિરુપયોગી એવું કમીટી શા ઉપરથી માને છે તે મારાથી મમજાતું નથી. આખા

જગતના તત્વવેત્તાઓએ જે જ્ઞાનને સર્વ જ્ઞાનનું શિરોમણિ સ્વીકાર્યું છે તે કમીટીને નિરુપયોગી લાગે છે. છેક પોટો અને પાંચધેગોરસથી માંડીને તે એક પામા કેન્ટ અને હેમન તથા બીજા પાસા વ્યાખ્યાન અને શક્ય પર્વત લેખકોના પ્રમાણ આપી એ વિષયની મહત્તા ને ઉપયુક્તતા સિદ્ધ કરવાની આપ જેવા સુદ્ધ આગળ અપેક્ષા નથી. વળી વેદાન્તના ગોખીનો મૂલ સંસ્કૃત વાચશે એમ જે કમીટી માને છે તે પણ વાસ્તવિક જણાવું નથી. જે એવું જ હોત તો આજ જે અનેક મંત્રેણ પડિતો વેદાન્તના બોધનો લાભ લે છે, અનેક દેશીઓ સંસ્કૃતનો અક્ષર પણ જાણ્યા વિના, વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત માની સુખી થયા છે, તે કદાપિ જન્યુ જ ન હોત. દુનીયાની એક ઉત્તમમા ઉત્તમ શીલસુશી સંસ્કૃત ભાષાના મરણ સાથે જ મરણ પામી હોત, અને જગતને જે તેનાથી ઉપકાર થયો છે ને થશે તેનો અવકાશ આવત નહિ. કે જહુના સંસ્કૃત ભાષાના મરણ સાથે તે ભાષામાં પાંચ હજાર વર્ષથી સચ્ચાઈ રહેલા આ ઉત્તમ રત્નની મોર્ચ દુનીયાને આજ નવેસરથી આરંભવી પડત, અને જગતે એટલા વર્ષ મિથ્યા ગુમાવ્યા ગણાત.

વેદાન્ત ઉપર કમીટીને અરુચિ છે તો હીક છે પણ કમીટીએ એટલીએ તપાસ કરી નથી કે આ પાંચે અથ ડાયા ડાયા વિષયના છે એમા અનુભવ-પ્રદીપિકા અને શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ બે જ વેદાન્તના મથ છે. તર્કભાષા ન્યાયનો અથ છે ગોરક્ષશતક યોગનો મથ છે, અને સમાધિરતક જૈનતત્ત્વનો મથ છે. આપ સહજે જોઈ શકશે કે આ પ્રકારે જુદા જુદા વિષયો પસંદ કરી લોકોને જુદા જુદા વિષયનું જ્ઞાન આપવાનો જે યત્ન થયો છે તે અતિ ઉપયોગી જ છે. વેદાન્તના ઘણાક સ્તોત્રોના ભાષાન્તર કોઈ કોઈ લોકોએ કર્યા છે, પણ અનુભવપ્રદીપિકા જેવા રહસ્યમય યત્ન કે શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ જેવા મહાવાક્યવિચારના અયત્ન અઘાપિ ભાષાન્તર થયું નથી, તો તેવા

જે ગ્રંથના બાષાન્તરથી અવશ્ય ગૂજરાતી વાંચનાર પ્રજાને શ્રીમંત મગધારે મદાસાબ કયો છે એમ હું માનું છું. એ બાષાન્તરો વાંચીને સંતોષ પામેલા સંસ્કૃતજ તેમ સંસ્કૃત ન જાણનાર ઇતર લોકના જે વિચાર મારા જાણવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે એ બાષાન્તરોથી ધણી અમત્યની ખોટ પૂરી પડી છે. એમજ તર્કબાષા અથવા તર્કપરિબાષા નામના ન્યાયગ્રંથના બાષાન્તરથી પણ ખરેખરી ખોટ પૂરી પડી છે કેમકે ન્યાય એટલે શું તે જાણવાનું પણ માધન ગૂજરાતી જાણનાર પ્રજાના હાથમાં અણપિ હતું નહિ. ગોરક્ષસતક પણ યોગ્યું એક અંગ જે હાલેયોગ તેની ધણી સારી માહિતી આપે છે અને પાતંજલસૂત્રનું એક સામાન્ય બાષાન્તર ગૂજરાતમાં ચાલે છે તે ઉપરાંત ધણો ઉપયોગનો ગ્રંથ ધર્મ પડેલો છે. વળી વિશેષમાં એમ છે કે આ ચારે ગ્રંથો ઉપર મેં મારી જાતે જરૂર જેટલીઠીકા યોજીને ગ્રંથના વિષયને સરસ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે અને વાચનારને સમગ્ર વિષયનું જ્ઞાન ધર્મ ગ્રંથ વાચતાં હીક પડે તેવા ઉપોદ્ધાત પ્રત્યેક ગ્રંથમાં મેં ધણી તપાસ કરી લખેલા છે. પરંતુ તે તો કમીટીના લક્ષમાં જ નથી. સમાધિસતક એ જૈનતત્ત્વ જે જીવજીવ તેના વિવેકનો ગ્રંથ છે, અને જૈનતત્ત્વશાસ્ત્ર વિષે એક પણ ગ્રંથ જ્યારે સર્વસામાન્ય નથી ત્યારે આ એક ગ્રંથ ધણી આવશ્યક ખોટ પૂરી પાડે છે. *

આવા વિષયોનાં પુસ્તક કમીટી નાપસંદ કરે છે તો બાષાન્તરો કેવા વિષયનાં કરાવવાં એ પ્રશ્ન રહે છે. વાર્તા, કથા, નાટક એ આદિનાં બાષાન્તરો ન કરાવવાં એમ નહિ, પણ તેવાં પુસ્તકો તો

* હાલમાં ઈડરના નાયબ ડીવાણુ રા. રા. ગિરધરલાલ હીરાલાલ જે સારા બિદ્વાન હોઈ જૈનધર્મના અભ્યાસી છે અને જૈનધર્મનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકોના કર્તા છે તેમણે જૈન પુસ્તકોનાં મારા બાષાન્તરો વિષે સંતોષ જણાવી સમાધિસતકનું અંગ્રેજીમાં બાષાન્તર મારી પાસે કરાવી પોતાને જોઈ જાણવાં અવરજીવ કરી છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં એટલાં બધાં છે કે તેમાં હોમેરા કરવાની આવશ્યકતા નથી. જે ખરી જરૂર છે તે વિચારવાનું આપે તેવાં પુસ્તકોની છે; માત્ર ગંભીર અને વખત માળવાનું સાધન આપે તેવાંની નથી. આમ હોવાથી સદરહુ પાંચ પુસ્તકોનો વિષય બહુ સારો પસંદ થયેલો છે એમ હું માનું છું.

(૨) બીજો આરોપ કમીટી એવો લાવે છે કે (૧) આ પાંચ ભાષાન્તરો સંસ્કૃતમય છે, કેમકે સાધારણ કેળવણી પામેલા સમજે તેવાં નથી, (૨) ભાષાન્તરકારે સમજાયું નથી તે મૂકી દીધું છે પણ મૂલ પણ આપ્યું નથી, (૩) જુદા જુદા પાઠ મેળવી ભાષાન્તર કર્યાં નથી. આ ત્રણે તકરાર અવાગતવિક છે અને યથાર્થસ્થિતિ ન સમજવાથી ઉપજી આવી છે એમ મારું અધીન મત છે.

ભાષા સંસ્કૃતમય છે :— ગૂજરાતમાં આજકાલ ભાષા પરત્વે બે મત ચાલે છે. કેટલાક કહે છે કે એવી ભાષા લખવી કે વાંચતાં બરાબર વિચાર મનમાં ઊતરી જાય; અને એક પણ અભવ્યો શબ્દ તેમાં આવે નહિ. કેટલાક કહે છે કે શબ્દ ગમે તેવા આવે પણ વિચાર ઉચ્ચ પ્રકારના આવવા જોઈએ અને તે યોગ્ય રીતે દર્શાવવા જોઈએ. આ ઉભયે મતમાં થોડું થોડું મત્સ્ય છે, પણ મહાભેદની વાત છે કે આવા અતિ ગંભીર પ્રશ્ન વિષે કમીટીએ કશો વિચાર કર્યો નથી, માત્ર પોતાને જે ન સમજાય એવું લાગ્યું તેને, પ્રથમનો જે મત મેં કહ્યો તે સ્વીકારી સંસ્કૃતમય હરાવવામાં જ સંતોષ માન્યો છે.

પ્રથમ મત છે તે ધણે બાળે અમાન્ય છે, કેમકે એમાં દરેક વાચક પોતાના જ્ઞાનને લખનારના જ્ઞાનનું ધોરણ બનાવવા ઇચ્છે છે. એ વાતને જો પ્રમાણ રાખીએ તો લેખકોએ લખવું અને વાંચનારે વાંચવું તે વખત માળવા કરતાં બીજા કોઈ ઉપયોગનું રહે નહિ. “સાધારણ કેળવણીવાળો સમજી શકે” તે સંસ્કૃતમય નહિ એમ

કમીટી માનવી હોય એવું લાગે છે, પણ સાધારણ કેળવણીવાળો એટલે કોણ? (૧) જ્યાં ધોરણમાં પામ થયેલો છાત્રો તે પણ સાધારણ કેળવણીવાળો કહેવાય, તેમ (૨) પરીક્ષા જેટલું સંસ્કૃત ગ્રામી છે. બી. એ. થયો હોય તે પણ ભાષાશાસ્ત્ર પરત્વે તો સાધારણ કેળવણીવાળો કહેવાય; “સાધારણ કેળવણી” એ એવા અનિશ્ચિત શબ્દો છે કે તેમાં (૩) થોડું સંસ્કૃત જાણી, વેદાન્તાદિ વિષય વાંચી, થોડું અંગ્રેજી પણ વાંચતો હોય, તેવા માણસનો પણ સમાસ થાય. જે નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું કે આ ત્રણે વર્ગના લોક જુદા જુદા પ્રકારના ગ્રંથો સમજી શકે, પણ બધાએ ગ્રંથો એ ત્રણે વર્ગના સર્વે સમજી શકે એમ ન જ બને. સારું લખાણુ તે કહેવાય કે જે વાંચવાથી વાંચનારને વિચાર કરવાનું મળે. પણ આ ધોરણ પ્રમાણે ભાષા લખતાં તો વાંચનારનું વિચાર કરવાનું જે કામ તે પણ લખનારે કરી આપવું એમ થવા જાય છે. માટે આ ધોરણને શિષ્ટ લેખકો માન્ય કરતા નથી.

બીજું જે ધોરણ તે કોઈ અમુક વાચકના વિચારને આધીન નથી પણ જે સત્યવિચાર દર્શાવવાનો હોય તે પૂર્ણપણે અને ઉચ્ચ પ્રકારે દર્શાવાય એ જ તેનું નિયામક છે. આ ધોરણને અનુસરવાથી સારા વિચારો ભાષાદ્વારા પ્રકટ કરી શકાય છે, અને ભાષાની અડચણને લીધે કોઈ વિચારને મારી નાખવો પડતો નથી, કે સત્યનું રૂપાન્તર કંપુ પડતું નથી. આમ હોવાથી આ ધોરણને શિષ્ટ લોક અનુસરે છે. વિચારની પૂર્ણતા અને ઉચ્ચતા ઉપર લક્ષ હોવાથી જે જે વિષયનો વિચાર હોય તે વિષયને અનુકૂળ ભાષા આ ધોરણે લખતાં વાપરવી પડે છે; અને વેદાન્ત યોગ ન્યાય આદિ વિષયના ગ્રંથોમાં તો પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યા વિના વિષય ચર્ચાય જ નહિ. તેથી ઉપર ઉપરથી જોનારને, અને વિશેષે કરી નિર્માલ્ય વિચારને સરલ ભાષામાં દર્શાવવાના ધોરણને માન્ય કરનારને, આવી ભાષા સંસ્કૃતમય લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

આ ઉભયે ધોરણનો માર લઈને મેં મારાં ભાષાન્તરોની ભાષા યોજેલી છે. “માધારણ કેળવણીવાળા” સમજે એ ધોરણથી વિચારને મારી નાખવા પડે છે તેમ ન કરતા, જ્યાં જની શકે ત્યાં સરલ શબ્દો વાપર્યાં છે, અને બીજા ધોરણ પ્રમાણે વિચારની પૂર્ણતા અને ઉચ્ચતા સાધવામાં આવશ્યક પરિભાષિક ન હોય તેવા શબ્દો વાપરવામાં જાણી જોઈને સંસ્કૃત શબ્દો ભાષા કઠિન બનાવવાના હેતુથી, વાપર્યાં નથી. વળી પરિભાષિક શબ્દો માટે પણ સર્વત્ર ટીપ આપી પુટનોટમાં ખુલાસો કરેલો છે. આવા ખુલાસા મેં મારી જાતે કરેલા તે ઉપરાંત મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે જાતે અંથેને છપાના પહેલાં વાચી કેટલાક ખુલાસા પુટનોટમાં ઉમેરાવ્યા છે. છતાં કમિટીને ભાષા સંસ્કૃતમય લાગે છે એ આશ્ચર્ય જોવા જે. ન્યાય વેદાન્ત કે યોગના અંથને એક વાતરૂપે કે કથારૂપે વાચવા ઇચ્છનારને તેમાંના વિચાર ન સમજાય એ ખુદ્દલ જ છે, અને વાંચનારે પોતાની વિચાર કરવાની અશક્તિનો દોષ ભાષાને માથે ચઢાવવો એ મારા વિચાર પ્રમાણે લેખકને અન્યાય ક્યાં બરાબર છે. હું ધારતો નથી કે વિચાર્યા વગર, કે વાચતાની સાથે સમજાય તેવી રીતે જ આ વિષયોને કોઈ પણ લખી શકે.

સમજાયું નથી અથવા અશુદ્ધ લાગેલું તે છોડી દીધું છે, તથા ધણી પ્રતો મેળવી પાઠ શોધ્યા નથી, આ પણ ભાષાન્તર ઉપર એક આક્ષેપ છે. અને જે અથો ભાષાન્તર માટે સોપવામાં આવ્યા હતા તે એવા અશુદ્ધ લખેલા હતા કે ધણે ઠેકાણે અર્થ પણ કરવો અશક્ય થઈ પડતો. પરંતુ મારાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરી હું તે તે અશુદ્ધ સ્થાનેને સુધારીને ભાષાન્તર કરતો, જે વાત તે તે મૂલ અથને ભાષાન્તર સાથે મેળવી જોવાથી કોઈ પણ વિદ્વાનને સહજે સમજાશે. આવા અતિ અશુદ્ધ રીતે પાઠણમાં રા. નારાયણ ભારતી મારફત લખાયેલા અર્થોમાં જહુ અશુદ્ધતાને લીધે કોઈ ભાગ

ન સમજાય તો તે મૂકી દેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેવે તેવે સ્થાને પણ કેવો બાવાઈ હોવો જોઈએ તે આપવાનો મેં યત્ન કર્યો છે. જુદી જુદી પ્રતિઓ મેળવી પાઠ શોધવા એવો હુકમ આ કમીટીનો રીપોર્ટ ચતા પેહેલાં મને કદાપિ થયો નથી, પરંતુ મેં તેમ કહ્યું છે કે નહિ એની કમીટીને ખાતરી શી રીતે થઈ તે હું સમજી શકતો નથી. પાઠ મેં શોધ્યા હોવા જ જોઈએ કેમ કે તેમ ન હોય તો અતિ અશુદ્ધ એવા જે અંથ મને વડોદરામાંથી મળતા હતા તેનું એમને એમ ભાષાન્તર કરે તો તે કેવલ નકામું જ થાય. શ્રુતિસારસમુદરણનો જે લેખી અંથ મને વડોદરાથી મળ્યો હતો તે એવો અશુદ્ધ હતો કે ત્રણ ચાર પ્રતિ મેળવી ત્યારે જ ભાષાન્તર થયું હતું. પરંતુ આવી રીતે મેં જે પ્રયાસ કર્યો હોય તેનું ફલ ભાષાન્તરમાં શી રીતે દર્શાવી શકાય તે હું સમજી શકતો નથી. જે મૂલ સંસ્કૃત અંથો છપાવવાના હોય તો તો પાઠાન્તરો દર્શાવી શકાય પણ ભાષાન્તરમાં તો મને જે ઉચિત પાઠ લાગ્યો તેનું મેં ભાષાન્તર કહ્યું છે. આ રીતે જોતાં આપને જણાશે કે મંશોધન વિષે કમીટી લખે છે તે કેવલ અયોગ્ય અને વગર તપાસથી લખેલું છે અને જે એક અથવા બે ઠેકાણે મારે એકાદ પંક્તિ મૂકી દેવી પડી હશે તે સ્થાને વડોદરાથી મળેલા અંથની અપૂર્ણતા કે અશુદ્ધતા જ કારણ છે. જે ભાષાન્તરમાં આ ખોટ જણાઈ હોય તેમાં પણ, મેં ડાયરેક્ટર સાહેબ ભાષાન્તરો વાંચીને પછી ત્રિસમા મોકલતા, એટલે મને તેમણે મૂલ દાખલ કરવા હુકમ કર્યો હોત તો યથારુચિ સહજમાં ચર્ચ આવત

આપની ખાતરી માટે, આ સાથે, માગ અનેક અંથો ઉપર વિદ્વજના જે અભિપ્રાયો છે તે આપને જોવા મોકલું છું કે તેમાંથી મારાં બીજાં ભાષાન્તરો વિશે વિદ્વાનેના અભિપ્રાય જોઈ આપ સમજી શકશો કે કમીટીએ કોઈ પણ ધોરણે વિના કે તપાસ

વિના મારા લેખમાં દોષ હોયજીવી કાઢ્યા છે એમ આપની ખાતરી થાય.

એક દર જોતાં કમીટીએ પૂરી તપાસ વિના આ લખાણ ક્યું હોય એમ મને જાણે છે અને આપે મને આટલા ખુલાસા કરવાની તક આપી તે માટે હું અત્યંત કૃતજ્ઞ છું અને આભાર માનું છું.

નડીયાદ, તા. આગસ્ટ ૧૮૯૩

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

સંદર્ભસૂચિ

ગુજરાતી

અમર આશા	કવિ જોરીશંકર ગોવિંદજી મહેતા
અર્વાચીન કવિતા	મુંદરમ્
અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો	રા. વિ. પાઠક
અર્વાચીન ગુજરાતનું રૈખાદર્શન, ખંડ ૧-૨	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
અર્વાચીન ચિંતનાત્મક મઘ	વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
આચાર્ય મુવ રમારક ત્રય	ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
આપણું વિવેચનસાહિત્ય	હીરા ક. મહેતા
આપણે ધર્મ	આનંદશંકર બા. મુવ
આલોચના	રા. વિ. પાઠક
ઈતિહાસની કેડી	જોગીલાલ જ. સાંડેસરા
ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા	જોગીનાથ સારાભાઈ
ઉત્તમકવિઓ કરસનદાસ મૂળજીનું ચરિત	મહીપતગમ ર. નીલકંઠ
ઉત્તર નર્મદ ચરિત્ર	“ગુજરાતી” પ્રેસ, મુંબઈ
ઉત્તરરામચરિત	(અનુ.) હિમાશંકર જોષી
ઉત્તરરામચરિત	(અનુ.) પદ્માવતી દેસાઈ
ઉપનિષદ વિચારણા	નર્મદાશંકર દે. મહેતા
કલાપી	નવલરામ જ. ત્રિવેદી
કલાપીના ૧૪૪ પત્રો	(સં.) મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ
કલાપીની પત્રધારા	કલાપી
કવિતા અને સાહિત્ય, વો. ૧-૨-૩	રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
કવિ પ્રેમાનંદની સંદિગ્ધ કૃતિઓ	પ્રસન્ન ન. વશીષ્ઠ

કચીશ્વર દલપતગમ, ખંડ ૧-૨	નહાનાલાલ દ. કવિ
કાવ્યની શક્તિ	રા. વિ. પાઠક
કાવ્યમાધુર્ય	(સં.) દિગ્મતલાલ ગ. અંબરિયા
કાંતમાળા	કાંત-રમારક-સમિતિ
કેટલાંક વિવેચનો	નવલગમ જ. ત્રિવેદી
કૃષ્ણાંત કવિ	(સં.) ઉમાશંકર જોષી
કૃષ્ણાંત કવિ કે કલાન્ત કવિ ?	જેઠાંગીર એ. સંજના
ગાંધાક્ષત	અનંતરાય મ. રાવળ
ગુજરાત વર્નાકપુલ્લર સોસાયટીનો ઈતિહાસ, વિભાગ ૧-૨-૩	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
ગુજરાતી મંથકાર સંમેલન બ્યાખ્યાનમાળા (૧૯૫૧)	પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર, વડોદરા
ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી
ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગ- સૂચક સ્તંભો	„
ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા	વિજયરાય ક. વૈદ્ય
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પહેલા, પાંચમા અને ચૌદમા સંમેલનના અહેવાલો	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુંબઈ
મંથ અને મંથકાર પુ. ૬	ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
દિગ્દર્શન	આનંદશંકર બા. દુવ
દુર્ગોરામચરિત	મહીપતરામ રૂ. નીલકંઠ
ધર્મ અને સમાજ, પુ. ૧-૨	રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
ધર્મવિચાર	નર્મદ
નર્મકવિતા	„
નર્મમઘ (સરકારી)	„

નર્મદ : અર્ચાચીન ગદ્યપદ્ધતી
આલ પ્રણેતા

નવલગ્રંથાવલિ (તારણ) .
નિકપરેખા
નીતિનાં કાવ્ય
પરિશીલન
પંચીકરણ

પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
ફ્રાન્સ જીવન ચરિત્ર
ભદ્રંભદ્ર
ભોજાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર
મણિલાલના ત્રણ લેખો
મણિલાલના વિચારધારા
મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ
મ. ન. દ્વિ. નું જીવનચરિત્ર
મનોમુકુટ, મં. ૧-૨
મારી હકીકત
વસંત રજત મહોત્સવ સમારક અંથ
વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો
વિચારસાગર

વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા
વિવિધ વ્યાખ્યાનો, મં. ૨, વિ. ૧
વિવેચનમુકુટ
વિવેચના
શતાબ્દી વ્યાખ્યાનો

રા. વિ. પાઠક

(સં.) નરહરિ દ્વા. પરીખ
વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
(સં.) મોહનદાસ ક. ગાંધી
વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી
સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય,
અમદાવાદ

રા. વિ. પાઠક
મનમુખરામ સુ. ત્રિપાઠી
રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ
(મં.) ધીરુભાઈ પ્રે. ઠાકર
(સં.)
સાહિત્ય સંસદ, મુંબઈ
અંબાલાલ બા. પુરાણી
નરસિંહગવ બો. દોવેટિયા
નર્મદ
'વસંત' ઓરિસ, અમદાવાદ
ગુ. વિ. સભા, અમદાવાદ
નિશ્વલદાસજી
(અનુ.) મનમુખરામ સુ. ત્રિપાઠી
ગુ. વિ. સભા, અમદાવાદ
બળવતરાય ક. ઠાકર
વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી
ગુ. વિ. સભા, અમદાવાદ

શાર્ધરી	‘ઝાર’ રોટરી
શક્ત મંપ્રદાય	નર્મદાશંકર દે મહેતા
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારહસ્ય	બા. ગં. ટિળક
સત્યના પ્રયોગો	(અનુ.) ઉત્તમલાલ કે ત્રિવેદી
સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન	મોહનદાસ ક. ગાધી
સમૂળી ક્રાંતિ	નવલરામ જ. ત્રિવેદી
સહજનંદ સ્વામી	કિશોરવાય ધ. મશરવાળા
સંસ્કૃત દ્વયાશ્રમ મહાકાવ્યમાં	રામલાલ યુ. મોદી
મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાનિક સ્થિતિ	
સાહિત્યું સાહિત્ય	ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી
સાહિત્યવિચાર	આનંદશંકર બા. ધ્રુવ
સાહિત્યવિમર્શ	ગ. વિ. પાઠક
માસિત્યવિહાર	અનંતરાય મ. રાવળ
સાહિત્યસમીક્ષા	વિશ્વનાથ મ. બદ
સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન	‘કાંત’
સ્મરણ્યુકર	નગસિંહરાવ બો. દીવેટિયા
હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	નર્મદાશંકર દે મહેતા

(પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)

ઉપરાત, પરિશિષ્ટ—૧ માં મૂકેલી મણિલાલની (* ચિહ્નવાળી છે તે સિવાયની) કૃતિઓ.

‘સુદર્શન’, ‘પ્રિયવદા’, ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘વસંત’, ‘કૌમુદી’ (ત્રૈમાસિક અને માસિક), ‘યુદ્ધિપ્રકાશ’ (ત્રૈમાસિક અને માસિક), ‘સાહિત્ય’, ‘સમાલોચક’, ‘નવચેતન’, ‘ભૂમિ’ અને નવચેતના’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘ગુજરાતી’, ‘પ્રજ્ઞાપ્રધુ’ વગેરે પત્રોની શાખો.

हिन्दी

आर्यधर्ममन्दजीवन

रामविलास शारदा और मास्टर

आत्मारामजी

दयानन्दचरित

देवेन्द्रनाथ मुखोपाध्याय

भारतीय दर्शन

बलदेव उपाध्याय

श्रीमद् दयानन्द प्रकाश

स्वामी सत्यानन्द

मराठी

केसरी प्रबोध

या ग. टिळक

प्रार्थनासमाजाचा इतिहास

द्वारकानाथ गो. वैद्य

संस्कृत

उत्तररामचरितम्

भवभूति

न्यायकोश :

(स) श्रीमाचार्य ह्यळकीकर

महावीरचरितम्

भवभूति

मालतीमाधवम्

”

अंग्रेजी

Brahma-Sūtras

Advaitashram, Almoda

Education of the Whole

L. P. Jacks

Man

Encyclopaedia of Reli-

James Hastings and

gion John A. Selbie

and Ethics, Vols. I and X

Freedom, Religion and (Ed.) G. Y. Chitnis

Reality

Gujarata and its Literature	K. M. Munshi
History of English Edu- cation in India	Sir Syed Mohamood
History of Indian Philosophy, Vols. I, II	Das Gupta
Indian philosophy Vols I, II	S. Radhakrishnan
Jnāna-Yoga	Vivekanand
Judgement in Literature	W. B. Worsfold
Letters from Swami Vivekanad to late Mr. Haridas Vibaridas Desai	(Ed.) Gopaldas V. Desai
Personal Idealism and Mysticism	W. R. Inge
Principles of Literary Criticism	L. Abercrombie
Studies in Gujarati Literature	J. E. Sanjana
Studies in Mysticism	A. E. Wett
Sufi-message	Inayatkhān
The Hindu View of Life	S. Radhakrishnan
The Vedānta-Sāra	(Ed.) Colonel G. A. Jacob
The World's Parliament of Religions, Vol. I	John Henry Barrows
Zanoni	Lord Lytton

શબ્દસૂચિ

[વ્યક્તિઓ કૃતિઓ અને મહત્વની સરચાઓનો નિર્મિતિપૂર્ણ કેટલાક અગત્યના શબ્દો અહીં લીધા છે. વ્યક્તિના નામનો આવાક્ષર જાડો કર્યો છે અને કૃતિનું નામ અવતરણ ચિહ્નમાં મૂકેલું છે.]

અખો ૩૦૦

અધિકારક્રમ ૭૦, ૭૧, ૭૫,
૮૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૫૬

અધ્યારોપાપનાદ ૫૮

અનુબંધચતુષ્ટય ૨૫૬

‘અનુભવપ્રદીપિકા’ ૨૮૪

‘અનુભવિકા’ ૨૫૨, ૨૫૬

‘અનેકાંતવાદપ્રવેશ’ ૨૮૩

આપાધ દીક્ષિત ૫૪

અમલવતિલક ૨૭૬

અમૃત કેશવ નાયક ૩૨૦

અમરદેશર ડોનવાલ ૧૩

‘અલમદાર કાવ્ય’ ૨૮૩

અવરતા ૮૧

‘અઠાધ્યાયી’ ૨૭૬

અસ મતિવાદ ૧૨૦-૧૨૧

‘અઞ્ચયચિત્ર’ ૨૮૩

‘આત્મચરિત્ર’ ૨૩૩, ૨૩૬-૨૩૮
૩૩૧

‘આત્મનિમજ્જન’ ૩૦૬, ૩૧૦,
૩૧૩, ૩૧૬, ૩૨૩

આત્માનંદ માધુ ૩૧૮

આત્મારામ પાંકુરંગ, ડો. ૨૩

આનંદગિરિ ૬૮

આનંદચંદ્ર ૫૦, ૫૧, ૬૩,

૧૩૭, ૧૪૬-૧૫૧, ૧૬૬,

૧૭૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૬,

૧૬૪, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૩૮,

૨૩૯, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪,

૨૬૬, ૩૦૮, ૩૩૧

‘આપણો ધર્મ’ ૫૧, ૧૪૭

આરનોદડ, એડ્વિન, ૧૫૨

આર્યસમાજ ૧૨, ૩૪-૪૦, ૪૨,

૪૩, ૮૬

હરિદાસ સુ. દેમાણ ૨૫૬, ૩૦૧

‘ઇતિહાસમાલા’ ૨૫૬

ઇમર્સન ૨૪૦, ૨૬૦, ૨૬૧

ઇસુ ખ્રિસ્ત ૧૦૦, ૧૨૨

‘ઇડિયન ઓપીનીયન’ ૩૨૦

‘ઇદ્રજિતવધ’ ૨૫૮

ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ૨૬

‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’ ૩૦, ૩૨

ઉચ્ચીકરણ (Idealization)

૨૫૧, ૨૫૨

ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદી ૨૬૪

‘ઉત્તરરામચરિત’ ૧૯૫, ૨૦૨,

૨૭૫, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૧૨

ઉપનિષદ ૫૪, ૬૯, ૭૦, ૮૧,

૮૨, ૮૩, ૯૨, ૧૦૧, ૧૧૮,

૧૨૦, ૧૨૧

ઉપાધિ (શબ્દ) ૨૮૬

ઉપેન્દ્રાચાર્ય ૪૧

ઉમાશંકર જોષી ૨૭૮

એની ખિસાન્ડ ૪૦

એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરી ૨૦, ૫૪

એરિસ્ટોટલ ૨૪૫, ૨૮૬

એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ૮, ૨૦

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ૮

‘ઓખાહરણ’ ૨૫૮

ઓઝા, ગૌરીશંકર ઉ ૨૫૫

ઓફ, ડો ૨૮૦

ઓરીએન્ટલ કોલેજ (વિએના) ૪૬

ઓરીએન્ટલ કોલેજ (રટોકહોમ) ૯૩

ઓલ્ડફોર્ટ, કર્નલ ૩૯, ૧૧૩

ઓચિત્ય ૨૫૬

ઠલિયા ૪૨

‘ઠરણધેલો’ ૨૫૪, ૨૯૦, ૩૦૧

ઠ-સનદાસ મૂળજી ૨૧-૨૪, ૨૯,

૧૫૪, ૧૭૧, ૩૦૧

કમ્પોઝ ૬૪, ૬૫, ૬૮, ૧૮૮

કલાપી ૧૯૨, ૨૯૪

કલિક ૯૧

કલ્પના અને પ્રતિમા ૨૪૭

કવિકલ્પિત ન્યાય ૨૫૬

કવિત્વમય ભાવાભાસ ૨૬૧, ૨૬૨

કાયવટે આગાજી વિધ્યુ ૨૬૩

‘કાદબરી’ ૩૦૨

કાબરાજી ૨૯૧

કામદાર કેશવલાલ હિ., પ્રો ૨૭

કારલાઈલ ૨૫૫

‘કાલિકાચાર્યસુરિકથા’ ૨૮૩

કાલેલકર દ. બા ૨૩૮, ૨૩૯

કાવ્ય અને સંગીત ૨૪૮, ૨૪૯

‘કાવ્યમાધુર્ય’ ૩૨૦

કાટાવાળા હરગોવિંદલાલ ૬૧

૨૬૫, ૩૦૧

કાંત ૭૮, ૯૦, ૯૯, ૧૦૧-૧૦૬

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૯૪, ૩૦૩, ૩૩૧

‘કાતા’ ૪૬, ૧૯૫-૨૦૨, ૨૦૪-

૨૦૬, ૨૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨,

૩૨૭

કાંતિવિજયજી, મુનિશ્રી ૨૭૩

કિશોરલાલ મણિવાળા ૧૫

૨૩૮, ૨૩૯

‘કાંતિદોમી’ ૨૮૩

‘કુમારપાનચરિત’ ૨૮૩

- કુરાન' ૧૧૮
 'કુલીન કાંતા' ૨૦૪, ૨૦૫
 'કુસુમભાળા' ૨૫૨, ૨૬૦
 કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ ૨૮
 કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, દી. બ.,
 ૮, ૩૨૧
 ઠેટસી ૧૫૨
 ફેન્ટ ૫૦, ૭૨, ૯૩, ૯૪
 કેઆલા ૮૪
 કેસવચંદ્ર મેન ૨૬
 કેશવલાલ હ. ધ્રુવ ૩૦૩
 કૌશિકરામ વિ. મહેતા ૨૫૫
 'કાંતિ' ૫, ૬
 'કલ્યાંત કવિ' ૨૫૯
 મહુલાલજી, પંડિત ૪૩
 ગાયકવાડ સયાજીરાવ ૨૭૨, ૨૭૩
 ગાંધીજી ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭-
 ૨૩૯, ૩૨૦
 'ગીતા' ૬૪, ૬૫, ૬૭-૭૦,
 ૧૧૮, ૨૭૪
 ગીરધરલાલ ૩૦૧
 ગુજરાત વિદ્યાસભા ૨૧, ૨૨,
 ૨૭૫ ૩૧૦
 'ગુજરાત શાળાપત્ર,' ૨૯૧
 'ગુજરાતી' (પત્ર) ૧૫૫
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પહેલી
 ૩૩૦
 ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન ૪૬,
 ૧૫૬
 'ગુલાબસિંહ' ૨૧૫ - ૨૩૩,
 ૨૭૪, ૩૦૫
 ગુપ્તવિદ્યા (occult science)
 ૩૯, ૧૦૭, ૧૧૧, ૨૧૬,
 ૨૨૬, ૨૨૯, ૨૩૦
 'ગૂજરાતના વ્યાજબી' ૧૭૪, ૧૭૫
 જોડુલજી આલા, મુગ ૫૬
 જોરજી ૨૧૮
 જોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ૩, ૪૩,
 ૭૭, ૧૪૩-૧૪૫, ૧૫૦, ૨૦૪
 ૨૦૫, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૬૪-
 ૩૦૦, ૩૦૩, ૩૦૫
 ગોડપાદ ૫૩
 ગોરીશંકર જોવિંદજી મહેતા ૩૧૮
 ગ્રંથવિવેચનના સિદ્ધાંતો ૨૫૬,
 ૨૫૭
 'ચક્રવર્તિજ્ઞહિરવરૂપ' ૨૮૩
 'ચતુઃસુત્રી' ૨૭૪. ૨૭૫
 ચરિત્ર ૨૫૫
 'ચંદ્રશાળનો રાસ' ૨૮૩
 'ચંદ્રપ્રભચરિત્ર' ૨૮૩
 ચંદ્રશંકર પંડ્યા ૨૧૪
 'ચારિત્ર' ૨૭૪
 'ચિત્રસેનચરિત્ર' ૨૮૩
 ચીમનજીવ દલાલ ૨૭૩

'ચેતનશાસ્ત્ર' ૨૮૪, ૨૮૫
 છગનનાથ હં ૫૩૫ ૨૧૪
 'છોટમહાવ્ય' ૨૫૯
 છોટાનાત જીવનવાન માસતર ૪૧,
 ૨૩૨
 છોટાવાત નગ્નેરામ ભટ્ટ ૨૫૭
 જગદ્ગ ૨૭૩
 જજ ૧૧૪
 જટાશકર ઓઝા ૨૧૪
 'જટિલ' ૨૫૮
 જડુનાથજી મહારાજ ૨૩, ૨૪
 જયશંકર (સુદરી) ૨૧૩-૨૧૫,
 ૨૩૨
 જૅક્સ એન પી ૧૭૯
 જોડાવાલ દુ. નાયક ૨૧૪
 જોન્હીન્સ, રેવ હ ૮૦
 જૈનદર્શન ૧૨૪
 જ્ઞાનપ્રયાનક મહમી ૨૦
 જ્ઞાનપ્રસારક મહમી ૨૦
 'જ્ઞાનસુધા' ૩૦, ૧૧૬, ૧૧૭,
 ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૭૩
 જીવેરીલાલ હિં યાત્રિક ૨૦૫
 જાસીની ગણી ૫
 જીનો ૮૫
 'એનોની' ૨૧૫-૨૧૮, ૨૨૫-
 ૨૨૮
 દિ-ગોલ ૯૩, ૧૦૮

દિગ્ગ, લોકમાન્ય ૬૯, ૧૧
 ૧૨૪, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૪
 ટેમ્પલ ૨૮૨
 ટોડ, કર્નલ જેમ્સ ૨૬૩
 ડચ (પ્રભ) ૪
 દાર્વિન ૯૨, ૨૦૬
 'ડાડિયો' ૨૪, ૨૯૧ ૨૯૪
 ડેવિડ હેગ ૭
 ઠાકોર, પ્રો. બળવતરાય ૨૩૮
 ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૪, ૨૯૯
 ૩૦૦, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૨૫
 ઢઢેરા (મહારાષ્ટ્રી વિકોરિયાનો)
 તક્ષશિના ૩૭
 તત્ત્વદષ્ટિ, ભારતીય ૫૦, ૫
 અને પાશ્ચાત્ય
 તત્ત્વબોધિની મંભા ૨૬
 તત્ત્વશોધક સભા ૨૭
 તનમુખરામ ત્રિપાઠી ૨૭૫
 તત્ત્વવિદ્યા ૯૨, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૪૮
 તાઓ-ધર્મ ૮૫
 તાત્યા ટોપે ૫
 તાદ્યતા (Realistic style)
 ૨૫૧, ૨૫૨
 તાત્ત્વ ૨૫૧ કવિ ૨૭૧
 તુ ૬
 તિ ૧૭૦
 ૯૨

'ત્રિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર' ૨૮૩
 ચિયોસોદિક્ષક સોસામત્રી ૧૨, ૩૬-
 ૪૧, ૪૬, ૧૧૨-૧૧૪, ૧૬૦,
 ૨૨૬
 ચિયોસોશી ૩૬, ૪૦, ૧૧૨-૧૧૪,
 ૧૩૧, ૧૫૪, ૨૫૬
 ચેન્નૈ ૧૪૬
 દયાનંદ સરસ્વતી ૩૪-૩૭, ૪૦,
 ૪૨, ૮૨
 દયારામ ૨૫૮
 'દયારામકૃત કાવ્યસંમલ' ૨૫૮
 દયાશંકર વિ ગિરનારા ૨૦૪,
 ૨૧૩, ૨૧૪
 'દલપતકાવ્ય' ૩૦૧
 દલપતરામ કવિ ૧૫, ૨૦-૨૨,
 ૨૪, ૨૦૩, ૨૪૬, ૨૫૦,
 ૩૦૧, ૩૧૦
 દાદોજી પાંડુરંગ ૧૭-૧૯
 'દુર્ગારામચરિત્ર' ૨૩૪
 દુર્ગારામ મહેતાજી ૧૬-૨૦, ૨૩,
 ૨૩૩, ૨૩૪
 દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૬
 દેસાઈ મણિશંકર ૨૬૬
 દેસાઈ શંભુધર લક્ષ્મીધર ૨૭૧
 દોલતરામ પંડ્યા ૨૭
 'દાશકથા' ૨૮૩
 'ધનાચરિત્ર' ૨૮૩

ધર્મ, ખ્રિસ્તી ૭, ૯, ૧૦, ૧૮,
 ૧૯, ૨૫, ૩૨-૩૪, ૧૧૫,
 ૧૧૨
 ધર્મ, જરૂરિયાત ૪૦, ૮૧
 ધર્મ, ખૌદ ૪૦
 'ધર્મપ્રકાશ' ૨૮
 'ધર્મવિચાર' ૨૪૩, ૨૬૦
 ખનિ ૨૪૮, ૨૪૯
 નચ્ચુરામ શર્મા ૪૨
 નન્ડુ ગુલાબ પાનવાળા ૨૧૪
 ન. પુ. સંધવી ૪૨
 નરસિંહરાવ દીવેદિયા ૩, ૧૭૦,
 ૧૭૩, ૨૩૮, ૨૪૧, ૨૪૩,
 ૨૫૬-૨૧૧, ૨૭૭, ૨૭૮,
 ૩૦૩, ૩૦૬, ૩૦૭
 'નર્મદાવિતા' ૩૦૧
 'નર્મદા' ૨૮૬, ૩૦૧
 નર્મદ ૫, ૧૬-૨૪, ૨૭, ૨૬,
 ૩૪, ૩૭-૩૯, ૪૧-૪૪, ૪૬,
 ૭૭, ૧૪૬, ૧૫૦-૧૫૨,
 ૧૫૪-૧૫૬, ૧૬૫, ૧૭૬,
 ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૪૨,
 ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૦, ૨૬૧,
 ૨૬૫-૨૬૭, ૩૦૧, ૩૦૩,
 ૩૧૦, ૩૧૨
 નર્મદાશંકર દે. મહેતા ૪૨
 નવલકથા ૨૫૪, ૨૫૫

'નવલત્રયાવલિ' ૨૮૯
 નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૨૧૫, ૨૨૨
 નવલરામ લ. પંડ્યા ૧૫, ૧૯,
 ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૬, ૧૬૮-
 . ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૩૮, ૨૪૪,
 ૨૪૫, ૨૬૧, ૩૦૧
 'નળાખ્યાન' ૨૫૬
 નાટક ૨૫૩, ૨૫૪
 'નાટ્યપ્રકાશ' ૨૫૪
 નાનાલાલ કવિ ૧૫, ૨૯૯
 નાનાસાહેબ કુડનવીસ ૫
 નારાયણ ભારતી ય. ગોસાઈ ૨૬૫
 નારાયણ હેમચંદ્ર ૨૫૯
 'નારીપ્રતિષ્ઠા' ૪૬, ૧૪૪,
 ૧૬૦, ૧૭૯
 નાલંદા ૩૭
 નિષ્કર્મવાદ ૬૪, ૬૫
 નિષ્કુળાનંદ ૧૫
 નિવૃત્તિમાર્ગ ૭૨-૭૪
 નૃસિંહાચાર્ય શ્રીમન્ ૪૧, ૪૨,
 ૫૬, ૧૫૪
 'નૃસિંહાવતાર' ૧૯૫, ૨૦૫-
 ૨૧૫, ૩૧૦, ૩૨૭
 નેટિવ એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી ૮
 નેટિવ લાયબ્રેરી ૨૨
 'ન્યાયશાસ્ત્ર' ૨૮૪-૨૮૮, ૩૦૫
 'ન્યાયસૂત્ર' ૨૮૫

પતંજલિ ૨૧૮
 પદ્મપાદ ૫૪
 પદ્માવતી દેસાઈ ૨૭૮
 પરશુરામ ૯૧
 'પરાશર સ્મૃતિ' ૧૭૧
 પગિણામવાદ ૫૪
 પામથેગોરાસ ૮૫
 પાટન, પ્રો. ૨૦
 પાદરીઓ ૭-૧૨, ૮૬
 પારસેસ્સસ ૨૮૪
 પાર્લામેન્ટ (બ્રિટિશ) ૬, ૮
 'પાંડવચરિત્ર' ૨૮૩
 'પાંડવનું ઉત્તર ચરિત્ર' ૨૫૭
 પુણ્યવિજયજી, મુનિશી ૨૭૪
 મુનર્લગન ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૭૧
 'પુરાણાચંદ્રિકા' ૯૩
 'પૂર્વદર્શન' ૪૬
 પૂર્વ-પશ્ચિમ-સંબંધન ૩
 'પૃથુરાજરાસા' ૨૬૧
 પોલ્ટોગીઝ (પ્રભ) ૪
 પ્રભસ્મિતાવાદ ૨૪૧
 'પ્રતાપસક્તી' ૨૩૨
 'પ્રજાધનિતામણિ' ૨૩, ૨૮
 પ્રજાશંકર જમજીવન ૨૧૪
 'પ્રસિદ્ધજ્ઞેનપુસ્તકમ દિરરથ-
 હસ્તલિખિતમ યાનાં કમ-
 પ્રદર્શકપત્ર' ૨૬૪

અસ્થાનત્રય ૫૩, ૬૨
 'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' ૨૬૫
 'પ્રાજુવિનિમય' ૭૭, ૭૮, ૧૦૬
 ૧૦૮, ૧૧૦ ૧૧૨
 પ્રાર્થનાસમાજ ૧૨, ૨૪,
 ૨૬-૩૫, ૪૩, ૮૪, ૮૬,
 ૧૧૫, ૧૨૬-૧૨૯, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૪૯
 'પ્રિયવદા' ૪૬, ૪૭, ૧૭૯,
 ૧૮૪, ૧૮૬, ૨૧૫, ૨૯૧,
 ૨૯૨, ૨૯૪
 'પ્રેમજ્વળ' ૩૦૯, ૩૧૪,
 પ્રેમાનંદ (સખી) ૧૫
 પ્લેટો ૮૫, ૧૪૬, ૨૨૪, ૨૪૫
 પ્લોટીનસ (નીચો પ્લોટીનીસ્ટ)
 ૮૫
 ફેર્ગુસન ૨૮૨
 ફાબ્રિસ ૨૦, ૨૧, ૨૬૩
 ફાબ્રિસ ગુજરાતી સભા ૧૭૫
 ફીગીઆર, લુઈ ૯૧
 ફેલ્સ, ડીકવોટ ૯૧, ૧૦૨,
 ૧૬૬
 ફ્રેન્ચ (પ્રજા) ૪
 ફ્રેલડ, રોબર્ટ ૨૨૭
 બર્ક ૨૯૦
 બર્કલિ ૯૩
 'બજવો' (૧૮૫૭નો) ૫

'બાઈબલ' ૧૦, ૮૪, ૧૧૮, ૧૨૯
 બાલુ ૨૯૦, ૩૦૨
 બાપુવાલ નાયક ૨૧૪
 બાટ્ન ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ ૧૮૫
 'બાળવિલાસ' ૨૩૯
 બાળાચંકર ૨૫૯, ૩૦૩, ૩૦૬,
 ૩૧૧, ૩૧૭, ૩૨૩, ૩૩૧
 બુદ્ધ ૧૩, ૯૧, ૧૦૦
 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૨૨
 બુદ્ધિવર્ધન સભા ૨૦, ૨૧, ૨૭
 બુલ્લડ, ડો ૧૫૨, ૨૬૩
 'બુલ્લડ કાવ્યદોહન' ૨૫૮
 બેકન ૨૮૬
 બેકન, ક્રાન્મિસ ૨૨૭, ૨૪૦
 ૨૯૦, ૨૯૧
 બેક-સ્ટ્રીટ, લોડ ૩૦૬
 બેક, રોબર્ટ ૮૪
 બેન્ચમ ૭૧
 'બે બહેનો' ૨૫૨, ૨૫૫
 'બોમ્બે એન્જ્યુકેશન સોસાયટી' ૮
 બોહો ૫૩, ૧૨૪, ૧૩૧
 'બજસુત' ૪૯, ૫૪, ૫૫
 બ્રહ્માનંદ ૧૫
 બ્રહ્મધર્મ ૨૭, ૩૨, ૩૩
 બ્રાહ્મ સમાજ ૨૫, ૨૬, ૨૮,
 ૨૯, ૩૧, ૩૩, ૩૬
 બ્રેડે ૫૦

બેલેવેટ્ટકી, મેડમ ૩૯, ૪૦,
૪૨, ૧૧૩

‘ભક્તામરસ્તવ’ ૨૮૩

ભટ્ટ કમળાકર ૨૮૦

‘ભદ્રંભદ્ર’ ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૩૦,
૧૫૭, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩,

ભવભૂતિ ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૯૧,
૨૯૯

ભાલથ ૨૬૫

ભાંડારકર, ડૉ. રામકૃષ્ણ ૦૨,
૧૨૮, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૬,
૨૬૭, ૨૬૯

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ૨૨

‘ભોજપ્રબંધ’ ૨૭૮, ૨૮૨

ભોજરાજ ૨૬૫

ભોજાનાથ સારાભાઈ ૨૮, ૨૯,
૩૧, ૩૫

મણિભાઈ જશભાઈ ૪૨

મણિશંકર કીકાણી ૨૨, ૫૬

મત્સ્યેન્દ્ર ૨૧૮

મધુસૂદન સરસ્વતી ૬૮, ૧૨૮

મધ્વ ૬૭, ૬૮

મનસુખલાલ ઝવેરી ૨૭૮

મનસુર ૩૧૭

મનઃસુખરામ સ. ત્રિપાઠી ૨૭,
૪૩, ૫૬, ૧૪૬, ૨૫૯, ૩૦૧

‘મનુસ્મૃતિ’ ૪૯, ૧૭૧

મમ્મટ ૨૫૩, ૨૫૭

મલબારી, બહેરામજી ૧૬૭,
૧૬૯, ૨૫૨, ૨૫૯

મદ્દ મદ્દ ૮૧, ૮૫, ૧૨૨

‘મદ્દાકાલ’ ૪૧

મહારાજ લાધબસ ટેસ ૧૪

‘મહાવીરચરિત’ ૨૭૫

મહીપતરામ ૩. નીલકંઠ ૧૯, ૨૩,
૨૮, ૩૧, ૩૫, ૪૩, ૧૫૪,

૧૭૬, ૧૯૬, ૨૩૪, ૩૦૧

માનવધર્મ સભા ૧૮, ૨૦, ૨૩૪

માનસંકર પી. મહેતા ૨૯૫

‘મારી હકીકત’ ૨૩૪, ૨૩૫

‘મારું જીવનચરિત’ ૨૩૨,
૨૩૩

‘માલતીમાધવ’ ૧૯૫, ૨૭૫,
૨૭૭, ૩૧૨

મિલ ૭૧, ૨૮૬

મિસર ૮૧, ૮૪, ૮૮, ૧૦૧

મીરાં ૨૫૮

મુનશી ક. મા. ૨૯૯

મુસા પેગંબર ૮૧

મુખર્ષી ગુજરાતી નાટક મંડળ
૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૨, ૨૩૨

મૂળશંકર મૂલાણી ૨૧૫, ૨૩

‘મૈક્રબેથ’ ૨૦૨

‘મેકોલે ૮, ૨૯૦

મેક્ષમ્ભર, ડો ૭૬, ૮૨, ૯૦,
૯૧, ૯૩, ૨૮૨

મેગીઅન ધર્મ ૮૫

મેસ્મર, ડો. ૧૦૭

મેસ્મેરિઝમ ૧૦૭

મોહી, રામલાલ ત્રુ ૨૭૬

મોનિયર વીલિયમ્સ ૧૮૪

‘યોગબિદુ’ ૨૮૩

યોગવિદ્યા ૪૦ ૪૨, ૧૧૦,
૧૨૬, ૨૧૮

‘યોગિનીકુમારી’ ૨૩૨

રુણ્ડોડભાર્ગ ઉદયરામ ૨૭,
૨૦૩, ૨૧૪, ૨૫૪

રુણ્ડોડભાર્ગ જિ ઝવેરી ૮

રુણ્ડોડવાલ છોટાલાલ ૨૮, ૩૧

રુમણભાર્ગ મ નીલકંઠ ૩૦, ૭૮,
૧૧૫, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૧,

૧૩૩, ૧૪૨, ૧૫૭, ૧૭૦,

૧૭૨, ૧૭૩, ૧૯૧, ૧૯૨,

૧૯૪, ૧૯૬, ૨૩૮, ૨૩૯,

૨૬૦, ૨૬૨, ૩૦૧, ૩૦૩,

૩૦૬

‘રસશાસ્ત્ર’ ૨૫૭

રસિકન ૫૮

રાજદ્રોહ ૪૬

‘રાજર્ષિ’ ૨૫૭

‘રાજવદનલ’ ૨૬૫

રાજા રામમોહનરાય ૮, ૯, ૨૫
‘રાજ્યરમ’ ૩૭

રાધાકૃષ્ણન, ડો ૧૨૪

રામ ૬૧, ૯૧, ૧૨૩, ૨૧૮

‘રામગીતા’ ૨૭૪

રામચન્દ્રસિં ૨૮૧

રામનારાયણ વિ પાઠક ૭૨,
૧૪૪, ૧૪૭, ૨૮૬

રામાનુજ સમ્રાટ ૬૩

‘રામમાળા’ ૨૬૩

રીબનમેક ૧૦૭

રુકમાબાઈ અને દાદાજી ૧૭૨

રુસો ૨૩૬

રોબર્ટ વેન્ટવર્થ સીટલ ૨૨૭

રોસીકુ શિયનો ૮૪, ૧૦૦, ૨૧૬,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૬, ૨૨૭

રોસેન્ક્રુઝ ૨૨૬

સાલથંકર ઉ ૩૦, ૩૧

સિટન, લોડ ૨૧૫, ૨૨૭, ૨૨૮

સિટન ૧૫૨

સિટરરી સોસાયટી ૨૦

લોડીઆ ૬૪

‘વચનામૃતો’ ૧૫

વજેશકર કાળિદાસ ૨૧૨

‘વનરાજ યાવડો’ ૧૬૬ ૩૦૧

‘વરતમાનપત્ર’ ૨૨

વલ્લભદાસ પોપટભાર્ગ ૪૩

વદનભસ પ્રદાય ૧૨, ૧૩, ૨૧, ૩૫
 વદનભાચાર્ય ૬૩, ૬૭, ૬૮
 વસિષ્ઠ ૬૧
 'વાર્તિક' ૨૫૯
 વાતસાધન ભાષ્ય ૨૮૫
 'વિક્રમચરિત્ર' ૨૭૮, ૨૮૧
 'વિક્રમની વીસમી સદી' ૨૫૫,
 ૨૫૮
 વિક્રમોર્વશીયમ્ ૨૦૧
 વિક્ટોરિયા (રાણી) ૬
 વિજયરાય વૈદ્ય ૨૧૫
 વિદ્યાભ્યાસક મડળ ૨૨
 'વિભાવરીસ્વપ્ન' ૨૫૯
 'વિભળમત્રી રાસ' ૨૮૩
 વિવર્તવાદ ૫૪
 'નિવાહતાકવ' ૨૭૮, ૨૮૦
 વિવેકાનંદ ૧૨૪
 વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧૨
 વિશ્વનાથ ૨૫૭
 વિશ્વનાથ પ્ર વૈદ્ય ૨૫૬
 વિશ્વનાથ મ બદ્ ૨૪૪, ૩૦૮
 વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ૩૨, ૩૪,
 ૧૫૧
 'વૃત્તિપ્રભાકર' ૨૭૪, ૨૭૫
 વેદાન્ત, અર્વાચીન ૬૨, ૬૩, ૨૧૮
 વેદાન્ત, પ્રાચીન ૬૨-૬૪, ૬૬,
 ૨૧૮

'વેદાન્તસાર' ૧૮૭
 વેળર ૨૮૨
 'શત્રુજયમાહાત્મ્ય' ૨૮૩
 શાકરાચાર્ય ૧૮, ૫૦-૫૫, ૫૭,
 ૫૮, ૬૪, ૬૬-૬૮, ૧૨૮,
 ૨૮૧, ૨૮૨
 શાકરાનંદ ૬૮
 શામળ ૨૮૧
 શામળદાસ કોનેજ ૪૬
 શાર્કોટ, ડો ૧૦૮
 'શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય' ૨૮૧
 શાસ્ત્રી અમૃતલાલ નાગવળ ૨૮૪
 શાસ્ત્રી રાજનરામ ૨૮૦
 શાકર ભાષ્ય ૫૪, ૨૮૧
 શાકર વેદાંત ૪૪, ૪૬, ૫૨,
 ૫૩-૫૬, ૬૬, ૭૫, ૧૪૬,
 ૨૮૧, ૨૮૨
 'શિક્ષાપત્રી' ૧૫
 'શિક્ષાસતક' ૪૬, ૩૧૦-૩૧૨
 શેક્સપિયર ૨૦૧
 શૈલી ૨૫૨, ૨૮૯
 શ્રીકૃષ્ણ ૬૫, ૯૧, ૧૨૩, ૨૧૭
 'શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર' ૨૧૫
 શ્રીધર ૬૮
 'શ્રીવીતરાગશાસન' ૨૮૩
 'શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ' ૨૭૮, ૨૮૧

શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ ૪૧,
૨૩૨

‘પદ્ધતિસનમુખ્ય’ ૨૭૮, ૨૮૧

પદ્ધતિ ઉપપત્તિ ૬૮

‘સત્યના પ્રયોગો’ ૨૩૪-૨૩૫,
૨૩૭

‘સત્યપ્રકાશ’ ૨૧, ૨૩, ૨૪

સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૯

સહાનંદ ૬૮

સનાતન હિંદુ ધર્મ પગિષદ ૧૧૭

‘સરકારી કાબજોહન’ ૨૫૮

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ૧૪૪, ૧૫૧,

૨૧૫, ૨૩૧-૨૩૩, ૨૫૨,

૨૫૪, ૩૦૫

‘સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન’ ૨૫૬

સલી ૨૮૪, ૨૮૫

સહજાનંદ ૧૦-૧૫, ૧૮, ૨૫, ૩૪

સજ્જના, જોહાગીર એ ૧-૬-

૧૪૨, ૨૭૮, ૩૦૪-૩૦૬,

૩૨૧

સરક્ષ ૫૬ ૪૩

સમારસુધારાસમાજ ૧૯૦-૧૯૨

સાક્ષર મુખ ૩, ૩૩૨

સાધનચતુષ્ટય ૫૬, ૫૭, ૭૫, ૭૬

સામ્યવાદ ૨૪૧

‘સારસંગ્રહ’ ૨૭૩, ૨૮૩

‘સાહિત્યદર્પણ’ ૨૫૭

સાહેબરા, ડૉ. ભોળીલાલ ૨૫૪,
૨૬૬, ૨૬૮

‘સિદ્ધાંતસાર’ ૪૭, ૫૦, ૫૭,

૭૭, ૭૮, ૮૫, ૯૩, ૯૬,

૯૯, ૧૦૧, ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૭૩

‘સિદ્ધામનનત્રીશી’ ૨૮૧

‘સુકૃતસંકીર્તન’ ૨૮૩

‘સુદર્શન’ ૪૭, ૭૫, ૧૧૩,

૧૧૫, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૦,

૧૪૪, ૧૪૬, ૧૭૯, ૧૮૬,

૧૮૭, ૧૯૧, ૨૧૫, ૨૩૨,

૨૯૧, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૮

‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’ ૫૭, ૧૩૧,

૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૪, ૨૪૫,

૩૦૫, ૩૦૬

‘સુદામચરિત’ ૨૫૮

‘સુબોધચિંતામણિ’ ૪૩

સેમુઅલ નીલ ૧૮૦

સોફોક્લીસ ૮૫, ૨૨૪

‘સૌન્દર્યલહરી’ ૨૫૬

રુદ્રચંદ્રસ સોસાયટી ૨૦

રુદ્રચંદ્ર, ડૉ ૨૮૦

‘શ્રીબોધ’ ૨૯૧

‘સ્થૂતિભદ્રચરિત’ ૨૮૩

સ્થિતોજા ૮૪

સ્થેન્સન ૨૮૪

સ્વગચાત્ર ૧૧૦, ૧૧૧

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ૧૨-૧૫,

૪૧

હુક્ષત્રી, ગ્રી. ૫૧, ૧૬૬, ૧૭૯

‘હનુમન્ નાટક’ ૨૭૪, ૨૭૫

હગિજન (કોમ) ૧૦, ૧૩, ૨૯

હરિભદ્રસરિ ૨૮૧

હરિશાલ ધ્રુવ ૨૦૩

હુઅર્ટ ર્પેન્સર ૯૩, ૧૪૬, ૧૭૯,
૧૮૦

હંટર કમિશન ૮

હિમાબાર્થ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૨૨

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ૧૮૬,
૧૯૦, ૧૯૧

‘હિંદુઓની પડતી’ ૨૪

હિંમતસાય મ. અંગરિયા ૨૧૫

હિંમતવિજયજી, યતિ ૨૬૫

હીરાચંદ કાનજી ૨૭

‘હુમરખાનની ચદાઈ’ ૨૦

‘હુદયવીણા’ ૨૬૦, ૨૬૧

હેકલ ૯૬

હેગલ ૯૩, ૧૪૬

હેનરી સીજવિક ૭૨

‘હેમવેટ’ ૨૦૨

હેમાચાર્ય ૨૬૭, ૨૭૯

Affirm ૨૮૮

Analytical proposition
૨૮૫

‘Culture and self-cul-
ture’ ૧૮૦

Deductive Logic ૨૮૫
‘Encyclopaedia of Re-
ligion and Ethics’
vol-X ૧૫૨, ૨૨૭

Figures ૨૮૭

‘Hinduism’ ૪૭, ૧૨૪

‘History of creation’
૯૬

‘Human species’ ૧૦૨,
૧૬૯

Immediate Inference
૨૮૬

‘Isis Unveiled’ ૧૧૩

‘Monism or Advai-
tism?’ ૪૭, ૫૭, ૯૧,
૯૬, ૧૩૦

Nego ૨૮૮

‘Rāja-yoga’ ૪૭, ૫૭

Real proposition ૨૮૫,
૨૮૬

‘Secret Doctrine’ ૧૧૩

‘The Doctrine of
Māyā’ ૫૭

‘The Imitation of
Shankara’ ૫૭

‘The Necessity of
spiritual culture’ ૫૭

The puranas’ ૪૭, ૯૩